

ДТ
Пр 198
1

06
4-38

ЗАПИСКИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
АРХЕОЛОГІЧНОГО
КОМІТЕТУ

Т-І

НИБУ

НІБУ

НІБУ

З А П И С К И
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО
КОМІТЕТУ

НІБУ

И И Б У

КОМИТЕТ
ВЕЗНАЧЕНСКО АКАДЕМИЧНО
И И И И И И

ПАМ'ЯТІ

*професора В. Б. Антоновича
та професора Хв. К. Вовка
присвячує цей том записок
Всеукраїнський Археологічний
Комітет*

ACADÉMIE DES SCIENCES UKRAÏNIENNE

BULLETIN
DU COMITÉ ARCHÉOLOGIQUE
d'UKRAINE

Tome I

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Пр 198
1

у зв'язку

ЗАПИСКИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО
КОМІТЕТУ

Том I

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

- 2015 -

КИЇВ — 1930

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Нартковому репертуарі“
та інших поданчиках Української
Нижньої Палати.

Дозволяється випустити в світ.
За Неодмінного Секретаря Академії Наук, акад. К. Воблий.

*Цю книжку розпочато друком ще перед тим,
як НКО УСРР видав наказ про обов'язкове
запровадження офіційного правопису.*

Київськ. Окрліт № 232.
Трест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня,
Київ, Синній майдан, 14.
Замовл. № 702—1250
23¹/₂ друк. арк.

ПОПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Всеукраїнський Археологічний Комітет вважає за свій обов'язок перший том своїх студій присвятити основоположникам українського археологічного синтезу проф. В. Б. Антоновичеві та проф. Ф. К. Вовкові.

Випуском першого тому «Записок Всеукраїнського Археологічного Комітету» Всеукраїнський Археологічний Комітет розпочинає п'яту серію своїх видань. Це видання охоплює розвідки окремих дослідників, присвячені класифікації, визначенню, інтерпретації так окремих пам'яток, як і їх комплексів. Вони мають на меті встановлення твердих фактів, що могли б служити до створення міцної бази, до глибших синтетичних студій нашого минулого, на ґрунті діалектичного розуміння процесу передісторичного розвитку людства, основ і форм матеріальної культури.

Саме з цією метою редакційна колегія «Записок» надавала особливого значення всім розвідкам, що хоч і збудовані на вже опрацьованих (вповні або частково) старих матеріалах, але збудовані під кутом перегляду т. з. «прийнятих» питань, або вносять поправки в установлені схеми, старанно заховуючи також різноманітність поглядів дослідників, коли вони аргументовано суперечать ustalеним у попередніх дослідках поглядам.

Том перший «Записок» — лише частково охопив студії різних українських дослідників і до того ж переважно з матеріалів, що не торкаються основних експедиційних здобутків ВУАК-у протягом 1925—1929 років, навмисне поминаючи також студії над розробкою питань і проблем загальної археології і мистецтвознавства, що мають бути об'єднані в окремих випусках з певною цілевою установкою.

Цей том «Записок» об'єднує праці дослідників обох відділів ВУАК-у, і археологічного (ст. 1 — 220), і мистецького (ст. 221 — 304). Він містить спробу порайонованого підсумування пам'яток матеріальної культури Волині в їх співжитті, розвідки з кола інтерпретації пам'яток монументальних (майдани і городища), монографічну розвідку щодо визначення Білогрудівських кам'яних стел, що заповнює певну сторінку з поля українських мегалітичних культур і розкриває незнану ланку в ланцюгові т. з. кам'яних баб. Питанням трипільської культури присвячені рецензії В. Є. Козловської та С. С. Магури, що належно освітлюють кілька нових, але частково неправдиво інтерпретованих питань. Стаття О. О. Потапова, присвячена опуклоденцевому посудові з донецьких поховань, — крім прямого завдання, — ставить ще раз на чергу дня, додаючи нову аргументацію, перегляд старих археологічних схем, що нині прийняті й у нас в СРСР, і далеко поза межами його.

Часу грецьких впливів на Україні торкаються статті небіжчика С. Дюжевського та М. К. Фука. Перша, даючи важливий матеріал до доумягтування виробничих і торговельних стосунків старої України

ПОПЕРЕДНЕ СЛОВО

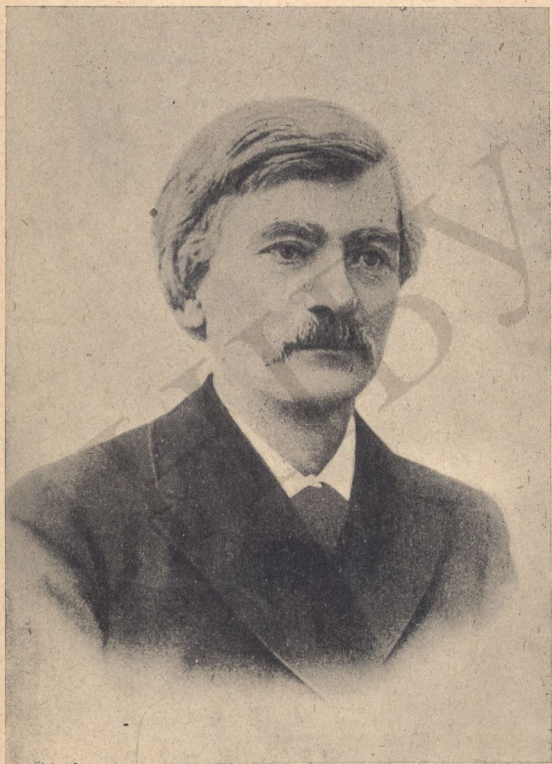
з землями півдня, є доповнення до книги проф. Б. Гракова. Проблеми доби римських впливів, поставлені в нас на Україні знов на чергу дня роботами С. С. Гамченка, П. І. Смолічева та інших, представлені у «Записках» важливим матеріалом з розкопів М. Я. Рудинського на Полтавщині, що фіксують кілька нових даних про культурний стан цього часу.

Добі феудалізму присвячені статті: Д. О. Кіпліка — про Чернігівську фреску, акад. О. П. Новицького — про спробу реконструкції Софії Київської.

Нарешті, питанням селянського мистецтва, стінним розписам, писанкам, килимам присвячена низка рецензій, а шиттю й тканині до того ж в аспекті оцінки Жовтневих досягнень присвячені огляди літератури М. О. Новицької та М. О. Щепотьєвої.

Подані в «Записках» матеріали охоплюють усі частини України, крім Галичини та окупованих українських земель.

Редакційна колегія наприкінці не може не відзначити деяких прикрих утруднень у друкові цього тому, що виникли з технічних перешкод, через що вихід його в світ запізнився.

B. Amosov

ИИБУ

ВАЛЕРІЯ КОЗЛОВСЬКА.

ЗНАЧІННЯ ПРОФ. В. Б. АНТОНОВИЧА В УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ.

На весні 1928 року минуло 20 років, одколи помер визначний український учений проф. Володимир Боніфатієвич Антонович. В історії української науки його ім'я зв'язане з студіями в галузях історії, археології, етнографії, історичної географії, нумізматики та інших дисциплін. Його цілком справедливо вважають за визначного історика другої половини XIX ст., проте не менш він відомий, як археолог, і для вивчення української археології він зробив так багато, що його мають за основоположника цієї наукової дисципліни.

Початок вивчення української старовини можна зв'язувати з кінцем XVIII та початком XIX ст. Археологія в розумінні того часу мала широкий зміст—вона охоплювала збирання старовинних речей і взагалі інтереси до всього старого, включаючи сюди речі мистецького характеру та стародруки.

На початку XIX ст. на Україні ці інтереси скупчуються навкруги двох центрів, а в них найбільш визначається зацікавлення місцевою старовиною.—На півдні України, в Одесі, року 1825 виникає Музей¹⁾, що стає осередком інтересів до класичної старовини Чорноморського узбережжя та Криму. У північній частині України, в Києві, за тих самих часів виникає зацікавлення місцевою старовиною, яке згодом широко розгортається. Цьому сприяли різні земляні роботи, зв'язані з зростанням міста. Будували нові будинки, прокладали вулиці, зрізували старі вали, що колись оточували місто, і натрапляли на фундаменти давніх будов, знаходили окремі речі, іноді цінні скарби²⁾.—Звичайно всі ці знахідки з давнього минулого Києва притягали до себе увагу населення. Серед різних груп людности утворювався ширший інтерес до збирання старовини. Звичайно, все це були аматори й їх зацікавлення старовиною набирало тог-ж аматорського характеру. Збереглись навіть вказівки за деякі спроби аматорських розкопів. Напр., року 1814 розкопано могили біля Вишгороду, року 1816 київська аматорка старовини Турчанинова

¹⁾ За найдавніший Музей на північних берегах Чорноморського узбережжя треба вважати Музей Теодосії, закладений р. 1811.

²⁾ Напр., скарб срібних монет та золотих речей, знайдений року 1787 в яру, де пізніше прокладено вулицю Хрещатик. Скарб 1824 року, знайдений біля Михайлівського монастиря. Обидва скарби загинули. Н. Ковдаковъ „Русскіє клады“, СПб. ст. 96.

власним коштом розкопала рештки фундаменту давньої церкви у Вишгороді¹⁾.

Приблизно того-ж таки часу М. Берлинський склав свій історично-топографічний опис Києва. До 20-х—40-х р.р. XIX ст. належить діяльність у Києві аматора старовини К. Лохвицького. Він мав од місцевої влади дозвіл на шукання старовинних пам'яток і це право широко використував. А саме: року 1824 він брав участь у розкопах фундаментів старої Десятинної церкви, переведених коштом та під доглядом Євгенія Болховитинова, знавця старовини; у р.р. 1832—33 він розчистив засипані року 1750 руїни Золотої Брами; року 1834 копав на схилах Андріївської гори та по інших місцях старого Києва. Проте в свої інтереси до старовини він вносив чимало фантазії, іноді доходячи до курйозів.

Новий крок що-до вивчання української старовини був зв'язаний з утворенням року 1835 при молодому Київському університеті «Временнаго Комітета для изысканія древностей»²⁾.—До його складу увійшли: відомий М. Максимович, що був тоді за ректора університету, дехто з професорів, а також київські аматори старовини—Анненків, М. Берлинський, К. Лохвицький. Комітет зробив критичну оцінку попередніх «дослідів» Лохвицького й ухвалив надалі досліджувати окремі місця Києва тільки після всебічного обговорення. За клопотанням згаданого Комітету року 1836 при Київському університеті влаштовано Музей, а керувати ним доручено К. Лохвицькому; і в оцю справу цей аматор вніс також свій елемент фантазії. Напр., він уважав за потрібне переховувати в Музеї такі експонати, як «пшеницю Андрія Первозваного»³⁾. Абсолютна відсутність у Лохвицького наукового розуміння справи примусила Тимчасовий Комітет року 1838 доручити завідування Музеєм—проф. О. І. Ставровському. Університетський Музей поволі стає осередком, де скупчується археологічний матеріал не з самого Києва, але й з інших місць території України. З кінця 30-х р.р. переводять низку дослідів, як завідувачі Музею, так і інші київські дослідники. Розкопи того часу обмежуються переважно територією Києва, або його близькими околицями. Напр., у кінці 30-х та в 40-х р.р. проф. Ставровський копає на території давнього Києва,—у садбі Корольова (пізніш сад Трубецького) поблизу Андріївської церкви, за мурами Софії (льохи), на схилах Михайлівської гори. Року 1844 він розкопує могилу Воронову біля Вишгороду. В кінці 30-х р.р. аматор старовини Анненків копає за мурами Михайлівського монастиря, а також у м. Переяслові. У 40-х р.р.

¹⁾ Н. Закревскій „Описание Киева“, т. I., Москва, 1868, ст. 262.

²⁾ Цей Комітет зліквідовано року 1845. Функції його що-до археологічних дослідів та охорони пам'яток старовини перейшли до „Временной Комиссии для разбора древних актов“, заснованої року 1843. В. Б. Антонович — „Музей древностей“ — Историко статистич зап объ ученых и учебно-вспомогательных учреждений универс. Св. Владимира, К., 1884, ст. 62—63.

³⁾ Ibidem, ст. 66.

проф. Іванішев переводить розкопи могил: Переп'ятихи (на р. Ротку), Оленівки, Трьох братів та могили на Білокрняжому полі між р.р. Вітою та Стугною на Київщині. На розкопах могили Переп'ятихи був присутній Т. Г. Шевченко; він намалював олійними фарбами розріз цієї могили. Піотровський копав могили в Овруцькому повіті на Волині. Завідувач університетським музеєм проф. Волошинський у 50-х та початку 60-х р.р. розкопував могили в с.с. Янковичах, Бугаївці, Кошоватій, Миколаївці, Совках та Жилинах на Київщині. З усіх наведених розкопів тільки розкопи Іванішева можна мати за цілком наукові досліді—вони виявили певний тип поховання. Інші розкопи мали тільки характер здобування речей; до того-ж ані щоденників, ані заміток за них не подаю¹⁾.

Інтерес до старовини в кінці першої половини ХІХ ст. поширюється. Є відомості, що дехто з знавців старовини збирав археологічні речі. Напр., відома збірка І. І. Фундукля, що складалася переважно з речей з Київщини; власник подарував її на початку 50-х р.р. Археологічному Музеєві Київського університету.

Отже, як згадувано, в історії археології на Україні у 1-ій половині ХІХ ст. було 2 центри. В одному з них, на півдні, розгортається інтерес до класичної старовини, у другому—в північній частині—(Київ) виникає зацікавлення українською старовиною в широкому розумінні цього слова. Дослідники звертають увагу вже на могили. Зацікавлення це має або аматорський характер, або науковий. Особливо яскраво в науковій розробці археологічних питань того часу виступає М. Максимович,—діяльність його в цій галузі відзначив проф. Володимир Антонович у промові на засіданні, присвяченому пам'яті Максимовича²⁾.

Розвиток інтересів до старовини на Україні йшов своїм шляхом без ближчого зв'язку з загальним напрямком інтересів до археології в Росії. І тут, у Росії, в студії старовини було зацікавлення класичною старовиною, очевидячки, під впливом аналогічних студій у Західній Європі. Початок 50-х р.р. у Росії вніс певні зміни в інтереси археологічної науки. Разом із зацікавленням класичною старовиною починається студіювання й інших археологічних пам'яток, а саме могил. У цих дослідях визначилась діяльність відомого російського археолога О. С. Уварова. Року 1863 він утворив «Московское Археологическое Общество», а 1869 року скликав у Москві перший Археологічний З'їзд, що дав початок низці Археологічних З'їздів у тодішній Росії.

За представника української археологічної науки на першому з'їзді мав бути ректор Київського університету проф. Максимович. Проте через хворобу він не приїхав на з'їзд, тільки послав на обговорення з'їзду свою роботу про скитські бронзові площики (вістря на стріли) з Полтавщини.

¹⁾ Проф. Влад. Антонович. „Музей древностей“, — Зап. обь учен. и учебно-вспом. учрежд. ун. св. Влад. (1834—1884), К., 1884, ст. 69—71.

²⁾ Записки Ю.-Зап. Отд. Русск. Геогр. О-ва, т. І. К., 1874, ст. 79.

Археологічні з'їзди об'єднали дослідників та внесли певну плановість та науковість у вивчення матеріальної культури Східної Європи.

Ось у цей період археологічної науки на її терені з'являється яскрава постать проф. Володимира Боніфатієвича Антоновича. Уперше з його ім'ям в галузі цієї наукової дисципліни ми зустрічаємось на 2-му Археологічному З'їзді, куди його делеговано від Київського університету, і де він подав свою класифікацію давніх могил української території. У цій новій для нього науковій галузі Володимир Антонович виступав відомий вже, як талановитий, працездатний та обережний що-до висновків історик. Оці-от цінні для дослідника риси він уніс і в свої археологічні студії.

Медичне підготування (В. Б. закінчив медичний факультет Київського університету) сприяло тому, що в нього визначився виразний інтерес до антропології. Року 1879 він брав участь в Антропологічній Виставці у Москві, де подав матеріал з розкопів могил Клівщини, а в 80-х рр., під час свого перебування в Парижі, В. Антонович працював в Антропологічному Інституті під керівництвом проф. Тонінара. Отже в зв'язку з цим інтересом В. Антонович фіксував увагу на антропологічному матеріалі з своїх розкопів, подаючи цінні зауваження що-до нього. Напр., у «Трудах VI Арх. С.» в статті про подільські скельні печери, або в праці про деревлянські могили то-що. В університетському музеї перховувалась велика збірка черепів з його розкопів.

В. Антонович цікавився також антропологією і в широкому розумінні. За це промовляють кілька рецензій на антропологічні видання (напр., на «Повідомлення про праці Антрополог. відд. при Крак. Акад. Наук», на «Дневник антрополог. Отд. при Московск. у-тѣ» то-що), а також стаття В. Антоновича «Три національні народні типи», підписана його псевдонімом «Низенко», в основу якої покладено антропологічні риси 3-х національностей—російської, української та польської. Та й свої автобіографічні записки В. Антонович починає з відділу «Антропологія», де торкається теорії антропологічного атавізму¹⁾.

У галузі передісторії та археології В. Антонович не залишав без уваги жадної цікавої знахідки, жадного виявлення чогось нового, не кажучи вже про його власні досліді, які внесли багато цінного в археологічну науку. Тому-ото я коротко огляну різні доби в хронологічній послідовності, у вивченні яких В. Антонович брав більшу або меншу участь.

На початку 80-х рр. у Східній Європі були відомі 4 палеолітичні стації, а саме: в Росії—в околицях с. Карачарова, Володим. губ. та у с. Костенках—Воронізької губ.; на Україні—у с. Гонцях на Полтавщині та на березі Дністра в околицях Кам'янця. В. Антонович брав участь у розкопах Карачарівської стації (року 1874) О. С. Уварова,

¹⁾ Вол. Антонович. — «Автобіографічні записки» Літер.-Науков. Вістник, Київ—Львів, 1908 р., кн. VII.

а року 1884 під час археологічної екскурсії для Одеського Археологічного З'їзду В. Антонович знайшов у м. Студениці на Поділлі (кол. Ушицького пов.) у розмитому водою яру, в верстві дилувіальної ріни, окремі кістки та ікла мамута разом з кількома кремінними відбивними знаряддями. Детальніше цю нову палеолітичну стацію не досліджувано. Року 1893 В. В. Хвойка виявив у Києві на Подолі нову палеолітичну стацію і в зв'язку з тим не раз звертався до В. Антоновича, який кілька разів з початку розкопів був на них. Проте палеолітична доба ближче не притягала до себе його уваги. За часів свого перебування за кордоном В. Антонович ближче ознайомився з французьким палеолітом і в своєму курсі археології, що він його викладав студентам 1890 року, висловив свою думку щодо класифікації палеоліту Мортільє, характеризуючи її, як класифікацію нестійку, базовану виключно на характері місцевих французьких знахідок, типи яких визначено суб'єктивно, чому, на його гадку, не можна знахідки інших країн розкласти за цією класифікацією.

У галузі неоліту В. Антонович перший звернув увагу на печери української території і почав наукове студювання їх. На підставі геологічних даних він поділив їх на штучні льосові (Дніпрянські) і на природні скельні (Дністриянські). Оглянувши одні та другі він констатував цілу низку печер на Дніпрянських високостях від Межигір'я до Роси, а 1876 року йому пощастило дослідити в Києві одну печеру, що ще не поруїли шукачі скарбів. Скельні печери він студював на Волині та Поділлі у 80-х р.р. До наших часів у Східній Європі він є єдиний дослідник, що науково озброєний підійшов до студювання цих цікавих археологічних пам'яток і перевів реєстрацію їх. Пізніші розкопи окремих печер—у Китаєві та в Києві (Звіринецькі) неможна мати за наукові дослід.

Щодо інших неолітичних пам'яток, то В. Антонович разом з Уваровим та Поляковим досліджував у 70-х р.р. Оцькі (кол. Муромського повіту) неолітичні стації. Багато уваги віддав він також неоліту Волини. Вистудювавши величезну кількість археологічних пам'яток цієї доби й їх географічне становище, В. Антонович поділив їх на стації, городища та могили (останні двох типів—кисти з спаленням та могили з корченими нефарбованими кістяками).

В розкопах у галузі Трипільської культури В. Антонович не брав участі. В своїх лекціях з археології 1890 р. він ще не згадує за цю культуру. Проте деякі відомості за окремі знахідки, характерні для неї, він мав до початку 90-х р.р., коли ще В. Хвойка не виявив саме археологічне джерело цих окремих знахідок у вигляді «точків» і не зазначив два керамічні варіанти цієї культури. Отже в своєму огляді археологічних знахідок Києва та Київщини за р. 1876 В. Антонович занотував «весьма оригинальную археологическую находку» в м. Романівці на Сквирщині в садбі Вольмана, що складалася з глиняних фігурок, посуду та цеглин. Речі ці Вольман передав аматорові старовини Кибальчичеві. Року

1892 В. Антонович разом з Ч. І. Зборовським копав на Поділлі скитські могили, які де-не-де наверстувались на точки Трипільської культури; тут зібрано фрагменти з посуду Трипільської культури, а фігурки та цілі посудки (напр., з с. Керничок, Балтського повіту на Поділлі ¹⁾) експоновано на виставці XI Археологічного З'їзду в Києві 1899 р. У каталозі цієї виставки підкреслено аналогію цих речей з Хвойчиними знахідками у с. Халеп'ї і з васильківськими—Абази. Датовано їх кінцем неолітичної доби та тими часами, коли з'явилися скити в південно-руській країні ²⁾. Хвойчині знахідки Трипільської культури у Києві В. Антонович коротко зазначив у своїх доповідях—«О раскопках В. В. Хвойки по Кирилловской ул.» р. 1895 ³⁾ та на X Археологічному З'їзді в доповіді «Памятники каменного вѣка, найденные въ Киевѣ въ теченіи послѣднихъ лѣтъ». Тут він висловив дуже цінну гадку про те, що мальована кераміка могла виникнути на Наддністрянщині. Року 1898, на зборах Київського Т-ва Нестора Літописця він повніше доповів про розкопи В. В. Хвойки в околицях м. Трипілья, підкресливши, що В. Хвойці пощастило виявити такі речі, які ще ніхто не знаходив під час розкопів на терені тодішньої Росії. Культуру цю В. Антонович у цій же доповіді датував кінцем кам'яної і початком металевої доби та вважав її за малоазійську культуру, що була попередниця елінійській та скитській культурам. Тут він навів також паралель із стаціями Східньої Галичини, що їх виявили члени Краківської Академії, і зазначив, що призначення точок незрозуміле. Ось оці зауваження В. Антоновича що-до Трипільської культури цікаво згадати тепер, коли широкий інтерес до неї виник не тільки в нас у Радянській Республіці, але й за кордоном. Зауваження ці також виправляють деякі неточності в питанні про історію відкриття Трипільської культури, що тепер подекуди існують.

З інших неолітичних культур В. Антонович цікавився добою корчених (питання про пофарбування небіжчиків).

Що-до бронзової доби, то В. Антонович визнавав її тільки для «країн» тодішньої Росії (на Північному Сході, на схилах Урала, у північному Сибіру, Кавказі, Польщі, на узбережжі Чорного моря), для території України він уважав існування цього періоду за непевне. Думка ця окреслена також у його доповіді за бронзові знаряддя, знайдені на Київщині. Тут він висловився за те, що незначна кількість бронзових речей, знайдених на Київщині, північній Полтавщині та південній Чернігівщині виявляє заносний характер цих речей,—їх залишили народи, що проходили цією територією ⁴⁾. У своїй доповіді на IX Археологічному

¹⁾ Відомості ці ласкаво подала мені К. М. Мельник-Антонович; за це складаю їй щирю подяку.

²⁾ „Каталогъ выставки XI Арх. Съѣзда“, К., 1899, ст. 144—145.

³⁾ Чт. О-ва Нест. Лѣт., кн. XI, К., 1896, ст. 8—11.

⁴⁾ Доп. В. В. Антоновича „О бронзовыхъ орудіяхъ, находимыхъ въ предѣлахъ Киевской губ.“. Чт. О-ва Н. Лѣт., кн. 5, 1891, ст. 4—5.

З'їзді про бронзову добу В. Антонович висловив гадку, що на території тодішньої Росії залізна доба нашарувалась просто на кам'яну. Проте впливи сусідніх бронзових культур почувалися на російській території й шли з 2-х центрів—1) із сходу—це культура центрально-азійська і 2) з заходу—це бронзова культура передньо-азійська, що досягла західної Європи, а звідсила посунулася на схід¹⁾.

Найбільше зробив В. Антонович у галузі вивчення могил. Саме студювання цих археологічних пам'яток він поставив на науковий ґрунт і подав свою класифікацію їх. Він зазначає, що вивчати ці пам'ятки треба після певного підготування, а саме попереду треба визначити географічне розташування могил, зазначити як плануються вони (реферат про могили півд.-зах. краю, що його В. Антонович зачитав р. 1871 на II Археологічному З'їзді).

На III Археологічному З'їзді В. Антонович брав найближчу участь у Комісії, якій доручено виробити інструкцію що-до розкопів могил, а в своїх лекціях з археології (1890 р.) він присвятив могилам цілий розділ. Тут він звернув увагу на їх зверхній вигляд та географічне становище, навів свою класифікацію їх та виклав правила розкопів за всіма вимогами археологічної науки того часу. Вже року 1871 на II Археологічному З'їзді В. Антонович подає загальну класифікацію могил і поділяє їх 1) на сторожові, 2) межові та 3) похоронні могили. Пізніше (1878 р.) він висуває гіпотезу що-до розподілу могил залізної доби на Україні на 3 типи: 1) скитські—давня доба, коли зброю вироблювано і з бронзи, і з заліза; 2) могили середнього періоду залізної доби—зброю вироблювано з заліза, бронзу використовувано на прикраси; лютувати ще не вміли; 3) могили найближчого до християнської доби часу; металеві речі лютовані (Збори Т-ва Нест. Літоп. 1878 р.).

Нарешті року 1890 на VIII Археологічному З'їзді В. Антонович подає повнішу класифікацію могил, а саме: 1) Могили кам'яної доби,—а) великі могили з випростаним кістяком, б) кам'яні кисти з спаленням (у посуді), в) могили з корченими фарбованими кістяками. 2) Скитські могили. 3) Слов'янські. Етнічний їх розподіл—деревлянські, полянські. Такий етнічний розподіл слов'янських могил ми знаходимо також і в лекціях з археології (1890 р.) В. Антоновича. Тут він зазначає 3 типи слов'янських поховань поганського часу: 1) Могили Сіверянські—характерна ознака їх: багаття з перепаленими людськими кістками та речами (типова-чернігівська «Чорна могила»), 2) Полянські—покійник озброєний і похований на коні; речі не злютовані; похорон у глибоких ямах. 3) Деревлянські поховання в неглибоких ямах. Небіжчик по контуру тіла оточений цвяхами, встромленими в землю (натягали укривало), в заможніших могилах дерев'яні надбудови.

Сам В. Антонович копав багато могил (переважно слов'янських) ви-

¹⁾ В. В. Антоновичъ. „О бронзовомъ вѣкѣ въ бассейнѣ Днѣпра“. Тр. IX Арх. С т. II, м., 1897, ст. 74—75.

бираючи для досліду невеликі могилки бідного населення і тим студіюючи основний народний тип похорону. Його праці, звязані з дослідями окремих типів слов'янського похорону, напр., «Раскопки въ странѣ древлянъ», Мат. по археолог. Росс., № 11, 1899 (Зразкова праця, що-до розроблення матеріялу з розкопів поховань окремої етнічної одиниці), «О погребальныхъ обычаяхъ Древлянъ и Тиверцевъ по новѣйшимъ раскопкамъ» (Тр. V Арх. С.), «Погребальный типъ могилъ Радимичей» (Тр. IX Арх. С.) промовляють за глибоке наукове використання матеріялу з розкопів, щоб виявити расові похоронні відміни окремих слов'янських етнічних груп. Віддаючи багато уваги студіям з слов'янської старовини, В. Антонович написав для широких кол громадянства з метою популяризувати слов'янську старовину, дві праці — «Черты быта славянъ по курганнымъ раскопкамъ» (Ханенко, Древн. Придѣлр., в. V, К., 1902) і «Про життя давніх слов'ян» (Львівське видання Т-ва «Провсвіта»).

Багато також зробив В. Антонович для студіювання городищ. До нього мало уваги віддавали цим пам'яткам старовини. В. Антонович оглянув чимало городищ на території України. Напр., восени р. 1877 він подорожував до с. Білогородки на Київщині й зняв план Білогородського городища. На X Археологічному З'їзді в Ризі р. 1896 В. Антонович зачитав працю «Попытка группировки городищъ по ихъ контурамъ въ бассейнѣ Днѣпра». Пам'ятки ці поділено на такі групи: 1) городища-майдани, давніші городища середнього Дніпра; контури їх іноді дуже складні. 2) Циркулярні городища з опуклою серединою; контури круглі. Це давні городища, деякі звязані з деревлянськими могилами. 3) Княжі городища—їх контури залежать від контурів тих високостей, де вони плануються (з XI ст.). 4) Литовські городища з округлими виступами (з XI ст.); 5) Городища кінця XVII—XVIII ст.—прямокутні. Городищам В. Антонович віддав декілька праць, напр., «О городищахъ-майданахъ» (Чт. О-ва Н. Лѣт., кн. 3), «О городищахъ до княжескаго и удѣльно-вѣчевого періода, находящихса въ зап. части древней Киевской земли» (там-само). У цих працях В. Антонович подав разом із своїми власними спостереженнями зазначених пам'яток ще й історичні відомості за городища. Деякі назви літописних городів, напр., Шумського, Пересопниці, Звенигорода він звязував з окремими городищами (див. відповідні його статті у «Тр. XI Арх. С.», «Чт. О-ва Н. Лѣт.»).

Так само не залишив без уваги В. Антонович земляні вали, оглянув їх дуже багато, вистудіював і звязав у певну систему. Наслідком цього з'явивсь його праця—«О валахъ, находящихса на території древняго Киевскаго княжества» (Тр. IV Арх. С., Казань, 1884), «Змієвы валы въ предѣлахъ Киевской земли» (К. Ст., 1884, 3). Тут він відкидає також легенду, що ці вали звязує з ім'ям римського імператора Траяна; він мав їх за укріплення фортифікаційного характеру. Оця от увага до археологічних пам'яток княжої доби (городища, вали) фіксує глибоке заціка-

влення з боку В. Антоновича що-до різних питань, зв'язаних з княжими часами на Україні.

Багато інтересу виявив В. Антонович до археологічних знахідок на території старого Києва. Славне минуле Києва притягало до цього міста увагу всіх, хто цікавився старовиною, й оточувало сльвом його назву. В. Антонович, як історик та українець, з особливим зацікавленням слідкував за новими знахідками, що освітлювали минуле Києва. Варто згадати тут, як гаряче взявся він виявити правду, коли Київський аматор старовини Кибальчич почав писати в місцевих газетах сенсаційно-фантастичні статті після того, як під час будівництва будинку на Кудрявці знищено урізок Мініхового валу (Кибальчич мав його за Ярославів вал)¹).

Кожна видатніша знахідка, зв'язана з передісторичним, або історичним минулим території Києва, мала місце в замітках, статтях або доповідях В. Антоновича. (Напр., замітка за монетні скарби, за скарби золотих та срібних речей, знайдені в сад. Гребенівського, Бродського та в інших місцях). З великим зацікавленням слідкував він за плануванням міста та за розкопами, що їх переводили в межах старовинних київських поселень. У деяких розкопах він сам брав більшу або меншу участь. Напр., розкопи стародавнього цвинтарика біля Йорданської церкви на Подолі переводив він. Близьку участь брав на початку Хвойчиних розкопів Києво-Кирилівської палеолітичної стації. Він склав три огляди археологічних знахідок на території Києва. («Археологическія находки и раскопки въ Кіевѣ и въ Кіевской губ. въ теченіи 1876 г.». Чт. О-ва Н. Лѣт., кн. I, 1879. «Обозрѣніе предметовъ велико-княжеской эпохи, найденныхъ въ Кіевѣ и ближайшихъ его окрестностяхъ». К. Ст., 1880, 7. «Памятники каменнаго вѣка, найденные въ Кіевѣ въ теченіи 3-хъ послѣднихъ лѣтъ». Тр. X Арх. С., т. IV, М. 1900). Року 1896 В. Антонович зачитав прилюдно доповідь про минуле Києва й його території для широких кіл громадянства, а під час XI Археологічного З'їзду в Києві керував екскурсією з членів та гостей З'їзду по території давнього Києва.

Крім численних розкопів, що їх перевів В. Антонович на території України, він копав на Кавказі з Уваровим і самостійно, брав участь в експедиції з Уваровим та Поляковим для дослідів Муромського пов. на р. Оці в Росії, разом з проф. Шараневичем у р. 1885 зробив подорож до Галичини (Звенигород та Галич) для переведення розкопів²).

У розкопах на території України він мав на меті головним чином виявити давні етнічні одиниці і їх межі. Ось чому він найбільшу увагу віддав дослідям могил пізніших діб.

¹) Див. ст. В. А. „По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала“ Чт. О-ва Н. Лѣт., кн. 10, 1896, а також „Нові археологічні знахідки у Київі“ Зап. Н. Т-ва у Львові, т. V, 1896.

²) Мирон Кордуба. „Зв'язки В. Антоновича з Галичиною“, Україна, 1928, 5, ст. 51—52.

Ми мали вже нагоду зазначити, що В. Антонович знайшов українську археологію на щаблі аматорського здобування «цікавих» старовинних речей. Завдяки широкій освіті та всебічному археологічному знанню він зумів поставити її на твердий науковий ґрунт, зазначивши наукові методи що-до її вивчання та розкопів. Він перший посистематизував археологічні пам'ятки, вніс в археологічні студії обережність у висновках і продуманий порівняльний метод. Для цього він мав міцний ґрунт, вивчивши археологічні збірки західно-європейських музеїв та знаючи західно-європейську археологію. Отже це знання західно-європейської археології та порівняльний метод, обережно вжитий, В. Антонович широко використав у своїй курсі археології 1890 року.

В. Антонович мав також цінні археологічні праці синтетичного характеру. Це археологічні мапи Київщини та Волини. В них зібрано силу відомостей за археологічні пам'ятки, починаючи з передісторії й кінчаючи історичними часами. Археологічну мапу Київщини видано, як окремий додаток до XV т. «Древностей» видання Московського Археологічного Т-ва р. 1895. Археологічна література східної Європи не мала тоді праць такого характеру і вихід у світ цієї мапи звернув увагу наукових кол.

Першими відгукнулись на це учні В. Антоновича — Хв. Вовк, що за тих часів перебував за кордоном, умістив прихильну рецензію про неї у французькому журналі „L'Anthropologie“ за р. 1896, М. Біляшівський і П. Голубовський (К. Стар., 1896, з) Пізніше за зразком цих мап складено археологічні мапи Поділля Ю. Сіцінського, та Харківщини акад. Д. І. Багалія. Для мапи Поділля В. Антонович передав Ю. Сіцінському величезний матеріал, що він зібрав для цієї мапи. Пізніше також за матеріалами В. Антоновича П. Голубовський склав археологічну мапу Чернігівщини, проте хоча цю мапу подано на XIV Арх. з., її не надруковано. Чи збереглися ці матеріали і де вони знаходяться, невідомо¹⁾.

Мапи В. Антоновича й до нині залишаються вихідними працями цього характеру, дарма, що після цього українська археологічна наука зробила крок уперед. Телер археологічний матеріал значно збільшився — виявлено багато нових пам'яток та варіантів різних типів культур.

Не менш важлива була науково-організаційна робота, що перевів її В. Антонович на археологічних з'їздах та в музеях Київського університету Нумізматичному та Археологічному.

Уперше Київський університет делегував В. Антоновича на II Археологічний З'їзд до Петербургу р. 1871. Далі В. Антонович брав діяльну участь у всіх археологічних з'їздах, кінчаючи XIII З'їздом у Катеринославі р. 1905, де він був присутній вже з підірваними хворобою силами. На з'їздах він був спочатку за секретаря, далі за голову, й за лощесного голову відділу «Первобытные древности». Оце обрання його на XII та

¹⁾ Відомості ці ласкаво подала мені К. М. Мельник-Антонович. За це щиро дякую їй.

XIII Археологічних З'їздах на почесного голову, було ознакою високого цінування його праці на терені археологічної науки. На деяких з'їздах він зачитував по кілька доповідів і завжди брав жваву участь в обговорюванні різних питань, вносив свої корективи, висловлював свої гадки, базовані на цінних спостереженнях. В організації III, а на Україні першого, Археологічного З'їзду у р.р. 1873 — 74 він брав найближчу участь і, не вважаючи на великі перешкоди з боку консервативних кол кївської професури, йому пощастило довести до краю працю Підготовчого Комітету в справі скликання III Археологічного З'їзду¹⁾.

Року 1880 його виряджено від Київського університету для наукової праці за кордон; на археологічному конгресі в Лісабоні він був за представника цього університету; там він зачитав реферат „Sur les tumulus de la vallé du Dnieper“²⁾.

Не меншу роботу перевів В. Антонович в Археологічному Музеї кївського університету. Року 1873 збірки цього музею поділено на два музеї — археологічний та музей мистецтв. Керувати Археологічним Музеєм доручено В. Антоновичеві. Отож і тут, у музейній роботі, він виявив себе, як найкращий робітник. Експонати, що не мали археологічного значіння передано до відповідних місць, кількість речей значно збільшилась, а наукова цінність їх значно підвищилась. Речі вступали з розкопів В. Антоновича з точними щоденниками, а також із розкопів його учнів (К. М. Мельник, проф. В. Ю. Данилевича, акад. М. Т. Біляшівського). Приватні особи охоче дарували археологічні речі; на невеликі університетські асигнування музеєві В. Антонович купував цікаві експонати. В. Антонович також брав участь разом з О. Лазаревським в організації Київського Музею.

Ім'я Антоновича, як видатного вченого, а також його привітна, доброзичлива і скромна вдача дуже притягали до нього людей. Один з його учнів, відомий історик-географ-нумізмат пок. проф. Вас. Ляскоронський у своїх споминах про В. Антоновича згадує з якою жадобою чекав він, юнак-студент, повернення ззакордону проф. Антоновича, щоб послухати його лекції та попрацювати під його керівництвом. Тільки це примусило його вступити до Історично-Філологічного факультету Київського університету³⁾. Ось чому В. Антонович мав багато учнів. Чимало з них пізніше здобуло собі своїми роботами відомі наукові імення й багато зробили для української науки та культури. Відмітимо з них тих, що на їхній діяльності та праці відбивалась робота В. Антоновича, як археолога. До них належить: К. М. Мельник-Антонович, акад. М. Грушев-

1) Проф. В. Данилевич — „Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей ІНО“ Зап. Київськ. Інст. Нар. Освіти, кн. III, К., 1928, ст. 9—13.

2) Акад. Д. І. Багалій. „Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріал до його біографії“ — Наук. Зб. Харк. Н.-Досл. Кат., ч. 2—3, 1926, ст. 134.

3) „Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича, як професора“, — Україна, 1928, кн. 6, ст. 70—71.

ський, акад. М. Біляшівський¹⁾, Хв. Вовк, акад. Д. Багалій, проф. В. Ляскоронський, проф. В. Данилевич, В. Доманицький, Д. Щербаківський.

Спроби характеризувати В. Антоновича, як археолога, надрукували (а дехто зачитав на прилюдних зборах) такі дослідники: акад. Д. Багалій²⁾, С. Томашівський³⁾, Г. Павлуцький⁴⁾, В. Щербина⁵⁾, І. Линниченко⁶⁾, проф. Макаренко (зачитав на зборах Археолог. Секції УАН р. 1923), проф. Ляскоронський⁷⁾, проф. Данилевич⁸⁾.

У цих характеристиках автори відзначили великі заслуги В. Антоновича перед українською археологією й цілком правильно поставили його на перше місце серед археологів другої половини XIX ст.

Як уже згадувано, В. Антонович своїми дослідями в галузі археології та вживанням наукових методів що-до розкопів, поставив українську археологію на рівень з вимогами європейської науки. Проте й зараз, а тим більш у 2-й половині XIX ст., українська археологія не могла розв'язати низки складних питань. Отже тому деякі твердження В. Антоновича зустрічали розходження в деякого з дослідників, і зараз, коли нагромадилася вже значна кількість археологічного матеріалу, а деякі питання глибше розроблено, декотрі погляди В. Антоновича одкинута. Напр., питання про відсутність на території України бронзової доби. Вже Хв. Вовк одзначив на території Східньої Європи існування доби, коли разом з кам'яним знаряддям уживано бронзових⁹⁾. Далі на X Арх. З'їзді М. Бранденбург зачитав реферата, в якому доводив, що похорони з конем належать до кочовиків. Тепер загально визнано належність шиферних прясличок до слов'янської доби.

В історії української археології постать В. Антоновича яскраво відрізняється на тлі тих течій, що так, або інакше впливають на розвиток археологічних студій. Обережний дослідник, орудуючи науковим методом європейської науки, він боровся з аматорським напрямком, що існу-

¹⁾ Петро Куринний „Академик Микола Теодотович Біляшівський, як археолог“, — Зап. Іст. Філ. відд. ВУАН, кн. IX, К. 1926, ст. 27, 28.

²⁾ Д. Багалій — „Антонович Владимирь Бонифатіевич“, — Крит. біограф. словарь Венгерова, т. I. А. СПб., 1889, ст. 664—665.

³⁾ Д-р С. Томашівський — „Володимир Антонович“, Львів, 1906, ст. 7—15.

⁴⁾ Григорій Павлуцький — „В. Антонович, як археолог“, — Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві, кн. III, К. 1908, ст. 15.

⁵⁾ Ръчь В. И. Щербини „Воспоминаніе о В. Б. Антоновичъ“, — Чт. О-ва Н. Лѣт., кн. 21, в. I—II, К. 1909.

⁶⁾ И. А. Линниченко — „Владимирь Бонифатіевич Антоновичъ“, — Тр. IV А. С., т. III, М. 1910.

⁷⁾ Василь Ляскоронський — „Володимир Бонифатіевич Антонович, як археолог“, — Україна, 1928, кн. 5, ст. 88.

⁸⁾ Проф. В. Данилевич — „Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей І. Н. О.“ — Зап. Київськ. Інст. Нар. Осв., кн. III, К., 1928, ст. 9—13.

⁹⁾ Додаток II до М. Гернеса „Первобытная культура. Бронзовый вѣкъ“. Рига 1914.

вав, та й тепер існує, в українській та російській археологічній науці. Надання особливого значіння окремії знахідці і фантастичне тлумачення явищ без критичного підходу зустрічало рішучий опір з боку В. Антоновича. Цей погляд на аматорську течію перейняли й учні В. Антоновича, що працювали в галузі археології. Так само окреслив В. Антонович своє ставлення до другої течії в археології—до захоплення західно-європейською класифікацією і прив'язання її до археологічних українських пам'яток. Як згадувано, в своїх лекціях з археології В. Антонович характеризував класифікацію Мортільє, як непридатну для інших країн, окрім Франції. Ця спроба перенести західно-європейську класифікацію на археологічні пам'ятки України мала представників у давній археології, напр., Хв. Вовка, і досить сильна й за наших часів. Течія ця викликала справедливі зауваження з боку акад. М. Грушевського¹⁾ та галицького археолога Гребеняка²⁾.

Заслуга В. Антоновича перед українською археологією полягає також і в тому, що він у дослідках археологічних пам'яток брав до уваги їх місцевий характер і ті місцеві географічні умови, за яких виникли ці пам'ятки і вже аж після цього порівнював їх з археологічними пам'ятками Західної Європи.

¹⁾ М. Грушевський. „Історія України-Руси“, т. I, К., 1913, ст. 31.

²⁾ Вол. Гребеняк. „Сліди скитської культури в Галичині“. Записки Наук. т-ва ім. Шевченка, р. 1913, т. СХVІІ—СХVІІІ ст. 9.

HIBLY

АНАТОЛЬ НОСОВ.

ПРОФ. Ф. К. ВОВК В УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ.

(1847 — 1918 — 1928).

Вже десять років проминуло з того часу, як після довголітніх прагнень — перенести свою діяльність на Україну й цілком віддатись інтересам розвитку української науки, присвятивши цьому рештки своїх вже надірваних тяжким життям сил, відомий професор Федір Кіндратович Вовк нарешті року 1918 здобуває собі можливість переїхати для праці на Україну. Захоплений новими мріями й надіями, що звязувалися з близьким їх здійсненням, Ф. К. вирушив з Ленінграду до Києва в червні р. 1918, але в дорозі застудився, і в Жлобині, пролежавши кілька днів у дуже несприятливому що-до умов життя та лікування оточенні провінційного міста, одірваний через неможливість нормальних зносин того часу від близьких людей, — на 71-му році життя проф. Вовк одійшов на вічний спокій.

Обірвалося дорогоцінне життя надзвичайно простої й щирої вдачі людини, обірвалися мрії про рідну країну, про перенесення на батьківщину новіших форм культури та знання європейської науки, про утворення там нових закладів, яких раніш там зовсім не існувало, для вивчення людини з боку антропології, етнографії та археології.

Звістка про смерть Ф. К. викликала глибокий жаль і сум серед близьких йому людей, у наукових та громадських колах не самої України, а й далеко поза її межами. Україна понесла велику втрату, — в особі Ф. К. вона втратила широкого громадянина і видатного знавця антропологічних наук, який свої знання й досвід, здобуті довголітньою, упертою й невтомною працею спочатку за кордоном, а згодом і в колишній Росії, мав перенести на свою батьківщину.

Головна ідея наукової діяльності Ф. К. — це робота на ниві вивчення походження й антропологічних властивостей українського народу, вивчення сучасного його народного побуту, а також побуту й культури насельників України давноминулих часів.

Розпочавши в цьому напрямкові роботу ще за молодих студентських років у Києві, продовжуючи її далі вже поза межами України протягом коло 30 років за часів примусового там перебування, Ф. К. наприкінці р. 1905 переносить цю роботу і з успіхом її розвиває на терені нашого Союзу. Дійсно, після переїзду до Ленінграду він широко розгортає працю в царині антропологічних наук, викладає лекції, веде практичні

вправи, підготовлюючи молоді наукові сили, організовує величезну роботу Руського Музею особливо в частині української етнографії та етнографії західнього слов'янства, створивши системою й методами праці цілу «Вовківську» школу із своїх учнів.

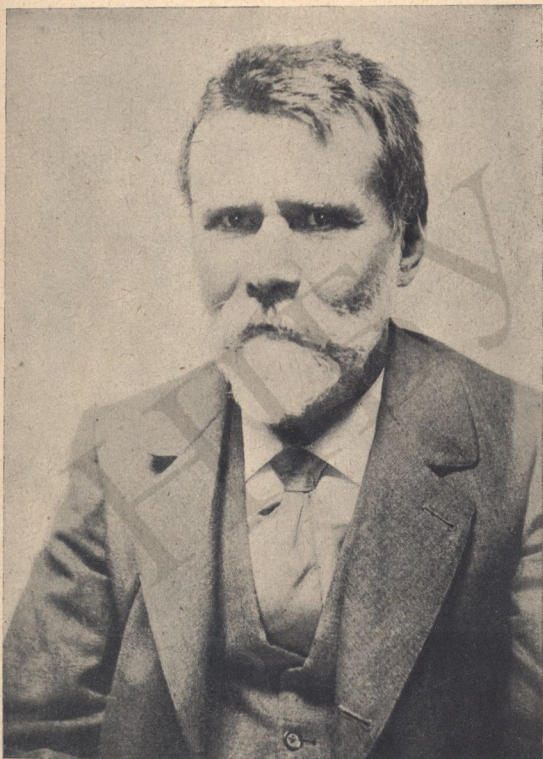
Але це все, як бачимо, не на рідній стороні, хоча й присвячене, головним чином, питанням України.

Уся наукова діяльність Ф. К. з молодих років до самої смерті проходила під кутом інтересів українських питань, і, навіть, тоді, коли він перебував закордоном, головні думки Ф. К. завжди зупинялися на збиранні матеріалів та відомостів, що стосуються археології, етнографії та антропології України.

Нижче ми маємо торкнутися лише тої діяльності Ф. К., що стосується археології та, почасти народнього мистецтва, себто тих галузів, яким присвячує свою діяльність Всеукраїнський Археологічний Комітет і для якого пишуться ці рядки.

Як відомо вже, на кращій період діяльності Ф. К., молодий його зік, припали дуже несприятливі й тяжкі умови життя. Тридцятилітнього віку через утиски українського руху Ф. К. примушений був виїхати за кордон ще р. 1879. Матеріальне незабезпечення, труднощі що-до відшукання заробітку, чужі країни, чужі люди надовго затримали були розвиток його наукової праці. В той же час, не зважаючи на всі несприятливі умови, Ф. К. одразу там віддається науці, одвідує в ролі домашнього навчителя великі міста Європи і вистудійовує по музеях Риму, Неаполя, Флоренції, Відня, Женеви, Цюриха, Берна та Парижу величезні археологічні та етнографічні колекції і в той же час пильно відшукуючи й вивчаючи все, що тоді там можна було знайти що-до українського народу і що взагалі могло бути тим чи иным способом звязане з історією та культурою рідного народу.

Ф. К., зацікавившись археологією України під впливом славнозвісного історика й археолога проф. В. В. Антоновича ще за часів перебування на Україні перед виїздом за кордон, бравши участь в археологічних розкопах проф. Антоновича на Київщині та Волині, увесь час свого перебування за кордоном уважно стежив за археологічними досягненнями кол. Росії та зокрема України, листувався з багатьма вченими археологами як от (що-до України) з проф. Антоновичем, акад. Біляшівським, В. Хвойкою, В. Доманицьким та іншими. В цьому листуванні бачимо велику зацікавленість Ф. К. особливо до Кирилівської стації, до Трипільської культури на Україні та й до інших археологічних питань, звязаних з Україною. Таке широке листування, а також взагалі стеження за літературою, давали йому змогу виступати закордоном на різних з'їздах, наукових засіданнях та в науковій пресі, знайомлючи закордонні наукові кола з новішими археологічними знахідками в кол. Росії, завжди віддаючи перевагу питанням, звязаним з Україною, і тим звязуючи інтереси української науки із всесвітньою наукою. Так, ми

W. B. May

маємо повідомлення Ф. К. (переважно в „L'Anthropologie“, „Bulletin de la S-té Anthropologique à Paris“, „Bulletin de la S-té Préhistorique Française“ про археологічні з'їзди у Вільні, Ризі, Києві та Харкові, про нові передісторичні знахідки на Кирилівській вул. у Києві, знахідки монет у Києві, про різні скитські знахідки на Україні, про кургани в Смілі; крім того, Ф. К. подає наукові розвідки у виданнях Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, — переважно з питань палеолітичних, неолітичних та про новіші знахідки Трипільської культури на Україні, а також надсилав свої міркування та праці до редакції «Археологической Лѣтописи Южной Россіи» з приводу неолітичних знахідок із керамікою передмікенського типу. Друкував Ф. К. свої праці і в інших виданнях кол. Росії, але, звичайно, не за своїм ім'ям, а за псевдонімами.

Встановивши такий живий зв'язок західної науки з археологією України того часу, Ф. К. виступав ще на Міжнародному Конгресі Антропології та Передісторичної Археології в Парижі з доповіддю про неолітичну індустрію на Україні.

У всіх цих працях Ф. К., зупиняючись на різних того часу нових питаннях з археології, чи знахідках, висловлює свої оригінальні думки, чи то погоджуючися з думками українських археологів, чи іноді гостро критикуючи їх, висловлюючи свої власні міркування, що базувалися на певних досягненнях в тогочасній закордонній науці.

Не торкаючись тут суті зазначених розходжень, — вони неминучі в кожній критичній науковій праці, — нам здається, варто цими рядками відтінити той важливий факт послуги Ф. К. в археологічній науці, що він, обізнаний у тому сам, широко знайомив закордонну науку з новішими знахідками та досягненнями в археології України, охоплюючи її, звичайно, в широкому масштабі — від культури палеоліту до культури бронзи та, навіть, і пізніше, і не переставав цікавитися археологією України за увесь час майже 30-літнього перебування закордоном.

Крім того, довголітня праця Ф. К. закордоном, спочатку в тісному контакті й під проводом видатніших учених (G. de Mortillet—Ecole d'Anthropologie, Manouvrier—Ecole des Hautes Etudes, Hamy-Jardin des Plantes), а згодом і самостійна праця, тісно зв'язали Ф. К. з науковим світом, з європейською наукою взагалі і визначили йому самому почесне місце в науці. У Руській Вищій Школі в Парижі, що організували були проф. М. Ковалевський та І. Мечніков, також у Міжнародній École de l'Exposition Ф. К. вже викладає лекції з передісторії та етнографії. Бере діяльну участь в організації археологічного відділу Всесвітньої Виставки. Треба зазначити, що перебування Ф. К. закордоном великою мірою відбилося на характері його наукової праці, на методах роботи в галузі археології та й інших дисциплінах його фаху; безперечно, в нього відчувалась скрізь, та й він сам це визнавав, французька наукова школа з усіма того часу її досягненнями.

Отже, коли наприкінці р. 1905 Ф. К. дозволено було повернутися до

Росії й оселитися в Ленінграді, що французьку школу в науковій роботі, разом із власним досвідом і знаннями, Ф. К., мавши тоді вже почесне ім'я в науці, переносить і кладе за основу своєї дальшої роботи в нових обставинах та оточенні кол. Росії. Тут знов Україна, як об'єкт дослідів, займає найголовніше місце в його діяльності.

Археологічна робота Ф. К. після повороту із закордону виявлена була перш за все тим, що він розпочав викладати курс передісторичної антропології (палеоетнології) в Ленінградському Університеті, розпочав підготовлювати молодих археологів, обізнаних, за його допомогою, в новіших досягненнях та методах досліджування й техніки розкопів. Особливе значення надавав Ф. К. методи й техніці ведення розкопів, суворо й рішуче засуджуючи старі методи, що, частенько базувалися більше на голосних ефектах знахідок, ніж на справді науковій стороні справи, яка тільки й могла-б дійсно висвітлити багато різноманітних питань, що бувають зв'язані з певною археологічною пам'яткою, може найдавніших часів. Тому він завжди вимагав суворою й докладною аналізи та всебічної уваги дослідника не до самих речових здобутків з розкопів, але, скажімо, й до характеру місцевості, рельєфу поверхні даної стації, геологічних обставин, до кожної дрібненької речі, що в процесі роботи може бути знайдена, до здійснення планів, фотографування, зарисовування то-що. Таке ставлення Ф. К. до подібних питань і, може, не менш суворо критику робіт декого з археологів, звичайно, не всі могли зустріти доброзичливо, але це не змінило його поглядів, і він власною практикою провадив їх у життя.

Досить згадати тут розкопи Ф. К. та його учнів, за безпосереднім керівництвом Ф. К., найвидатнішої палеолітичної стації на Чернігівщині в Мізині. Розкопи ці тяглися бігом кількох років і дали наслідки (тепер вже широко відомі), які залишали за собою все знайдене до того часу (та таку саму силу мають вони й до наших днів) на терені кол. Росії з епохи палеолітичної. Про цю знаменну стацію Ф. К. робив повідомлення на XIV Міжнародньому Конгресі Антропології та Передісторії в Ліоні, і вона викликала серед учених величезний до себе інтерес; крім цього про це-ж маємо кілька публікацій Ф. К. в українській, російській та французькій пресі. Крім цих розкопів, Ф. К. провів ще кілька менш видатних розкопів у різних місцях Росії.

Археологічна діяльність Ф. К. виявилася ще в тому, що він ретельно дбав про поповнювання археологічних колекцій Кабінету Географії та Антропології Університету в Ленінграді, придбавши йому великі збірки з передісторичної старовини та багато муляжів, між иншим з Музею St Germain en Laye; також поповнював Ф. К. археологічними збірками і колекції Руського Музею в Ленінграді.

Звичайно, в короткій замітці неможливо докладно освітлити значення Ф. К. в археології, докладно зупинитися на його дуже оригінальних і цікавих поглядах, які він висловлював в своїх публікаціях що-до

різних культур; підкреслимо лише те, що найбільше зацікавленості Ф. К. виявив до палеолітичної, неолітичної, та передмікенської (Трипільської) культур¹⁾; головним чином, у цій частині й збирався покійний проф. Вовк розвинути свою працю після перенесення її на Україну.

Як відомо, матеріальна й духовна культура цікавила Ф. К. не лише в її минулих формах, що пережив українській нарід, чи в формах культури тих стародавніх осельників, що ще за передісторичних часів посідали територію України. Численні друковані праці Ф. К. з етнографії та фольклору часів небіжчика, його безпосередня робота коло збирання відповідних до цього матеріалів, що він провадив усе своє життя, — показують на те, яку велику увагу віддавав Ф. К. особливо матеріальній етнографії. Найрізноманітніші ділянки й питання з цієї науки опрацював він ледве не вперше.

Серед них тут можна зазначити, що й народне мистецтво, особливо українського народу, не обминуло такої уваги Ф. К. Правда, в цій частині матеріальної культури Ф. К. небагато залишив нам опрацьованих питань чи праць, але в кожному разі те, що маємо, вказує на великий інтерес поважного вченого до питань мистецтва. Його праця про український народний орнамент, опублікована ще в 70-х роках²⁾, є може одна з перших праць, присвячених узгалі цьому питанню. Хоча матеріалом, як визнає й сам автор, він користувався, рівняючи, не дуже великим³⁾, але все-ж вистудійовано досить докладно народній орнамент у різбарстві, на оздобах ганчарних виробів, на писанках, вишиванках то-що.

У цій роботі Ф. К., не наважуючись робити докладної класифікації форм, дотримується системи розподілу орнаменту на геометричний, рослинний та тваринний, надає великого значення народнім назвам орнаментів та окремих їх частин, тісно звязуючи це з питанням походження та народньою психікою; крім цього, автор дав спробу подати географічне поширення різних кольорів в орнаментаціях. Нарешті, автор, з певним застереженням що-до невеличкого матеріалу, наводить характерні риси українського орнаменту та показує деяку схожість в орнаментації українській з перською та візантійською.

Докладніше торкатися цієї праці Ф. К., не входить у нашу мету; цими рядками ми хотіли б тільки відзначити певну участь Ф. К. у досліджуванні питань, що стосуються українського народнього мистецтва.

З опублікованих праць Ф. К., присвячених мистецтву, ще треба від-

¹⁾ Що-до останньої див., крім раніш опублікованих, працю Ф. К., видруковану вже після його смерті, — „Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні“ („Антропология“ за р. 1927, Київ, 1928).

²⁾ „Отличительные черты южно-русской народной орнаментики“. („Труды III Археологического Съезда въ Киевъ“. К., 1778.

³⁾ Це були переважно матеріали з Музею Півд.-Зах. Від. Рос. Геогр. Т-ва та ще ті, що автор здобув од різних осіб.

значити працю, що вийшла вже значно пізніше — р. 1910¹⁾). У цій роботі Ф. К. описує типи тих українських церков, каплиць, дзвіниць, та хрестів в Волині, що він сам досліджував. Працю цю неможна вважати за закінчену наукову роботу, бо це переважно матеріяли з дуже гарними фотографіями, з загальним описом, особливо що-до церков, з зазначенням характеру основного плану будівлі, кількості бань то-що, але без докладних вимірів, креслеників, планів, деталей архітектури. Сама-ж по собі робота ця дуже інтерна, бо доповнює цінними матеріялами раніше вже опубліковані звістки про старовинні дерев'яні будівлі так з Волині, як і з усієї України. Автор, з певною обережністю, вважає, що стародавні дерев'яні церкви Волині разом із церквами Київщини та Поділля типом наближуються до церков Східньої Галичини, що останні найбільш одрізняються архаїчністю, великою кількістю та найбільшою збереженістю свого основного типу. Походження та історії розвитку українського церковного стилю Ф. К. не торкається, але все-ж за своїми матеріялами вбачає деякі натяки на певне співвідношення різних форм церковного будівництва України, на певні переходові ступені, що звязують ці різні форми поміж собою.

У матеріялах Ф. К., що залишилися після його смерті неопрацьовані, збереглося чимало різних записів, фотографій то-що, які стосуються народнього українського мистецтва та української архітектури.

Усе це свідчить про те, що проф. Вовк не випадково цікавився питаннями мистецтва, які вище ми зазначали, а значно глибше й у ширшому масштабі; опрацювати-ж усі свої матеріяли з українського мистецтва так Ф. К. і не судилося.

З наведених вище коротеньких рядків ми дійсно бачимо, що наукова діяльність Ф. К. у галузі археології та мистецтва провадилася, головним чином, під кутом інтересів української науки. Цю діяльність Ф. К. не судилося перенести безпосереднє на Україну, але наша Револуція широко відкрила ті двері, що під тиском минулого режиму колишньої Росії міцно й щільно були зачинені, і тим принесла можливість розпочати на Україні розвиток наукових дисциплін фаху Ф. К., які нині в частині археології та мистецтва знайшли собі в особі Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН залуруку дальшого успішного розвитку.

¹⁾ „Старинныя деревянныя церкви на Волини“. („Матеріалы по этнографіи Россіи“, т. I, СПб, 1910).

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ВІДДІЛ

НІБУ

LIBRARY

HIBLY

НИБУ

СЕРГІЙ ГАМЧЕНКО.

ЖИТОМИР ЗА ПЕРВОДЖЕРЕЛАМИ ПЕРЕДІСТОРИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ.

Житомир та його передмістя¹⁾ розташовано там, де стикаються водозбори Тетерева, Кам'янки, Лісної Кам'янки та Гуйви, з їх колишніми річками²⁾, струмками³⁾ та ярбовими системами перших трьох, що мають мережу дрібніших струмків. З ярбових систем розгалуженіші системи Кам'янки та Тетерева.

Долини Кам'янки та Тетерева вкриті глибокими (20—30 м. завглибшки) вузькими первісними розколинами-просмиками масиву гнейсо-гранітів, пегматитів та інших архейських порід. Лівобережжя Кам'янки вкрите льосом (6—5 м. і більше завглибшки). Льосове покриття то прямовисно-стрімке, то пологістими схилами, вершки його ближчі або дальші від боку долини й пологости як-найрізноманітніших покладів.

Під льосом рельєф передльодовикових кристалічних та скалинцевих порід. Останні поступилися більшому заглибленню ярбових систем і породили обсипи. Жиллові пегматити, чергуючись з гнейсо-гранітами,—справжня причина, чом узбережжя покручені. Місця, де виходять кам'яні породи, то вищі, то нижчі—завсіди стрімкі, скелясті й окрашують долини дуже гарними зрізками та прискалками, що височінь їх залягання різна. Особливо приваблюють скелясті терасуватості та просмики, що їхні щоки такі мальовничі та гарні. Тим часом як лівобережжя Кам'янки покручене, вершки-ж його горбкуваті й майорять терасуватостями скель та щоками просмиків,—правобережжя її не таке покручене, схили повільніші, скелясті терасуватості рідші й зруйнованіші, а вершки вкриті продуктами зруйнування скалинців. По Тетереву, надто в ур. Сокулі, де розвиненіші кристалічні породи, береги долини стрімкіші, прямовисні тіснини вужчі, щоки просмиків стіно й стовпоподібні, перетинаючи низ долини порогами й обмежуючи її боки банюватими гранітними горбами. І по Тетереву лівобережжя, сполучаючись з правобережжям

¹⁾ Нова Рудня (6), Мальованка (5), Закам'янка (4), Павликівка (3), Корбутівка (2), Стара Рудня (1), Псище (11), Врангелівка, Каракулі (7), Крошня (8), Путятинка (12), Смолянки—Ближня (9) та Далека (10), та ин.

²⁾ Крошенка, Коденка, Рудава, Путята та Смолянка.

³⁾ Любарський, Мальованський, Закам'янецький, Павликівський, Корбутівський, Старо-Рудненський, Псищенський.

Кам'янки, більше підпало геологічним чинникам зруйнування, ніж правобережжя, вкрите льосом. Східній (тупий) ріг Кам'янки-Тетерева являє собою льосове плато, слабо розчленоване руїнами давніх та нових ярбвих систем. Західній (гострий) ріг увесь покрайно наслідками праці чинників руйнування, ярві системи слабше визначені й, взагалі,—крайовид та зональність кінцево-моренового типу. Південний (теж тупий) ріг Тетерева більше скидається на східній ріг і ландшафт од Сокуля аж до Псиц льо-

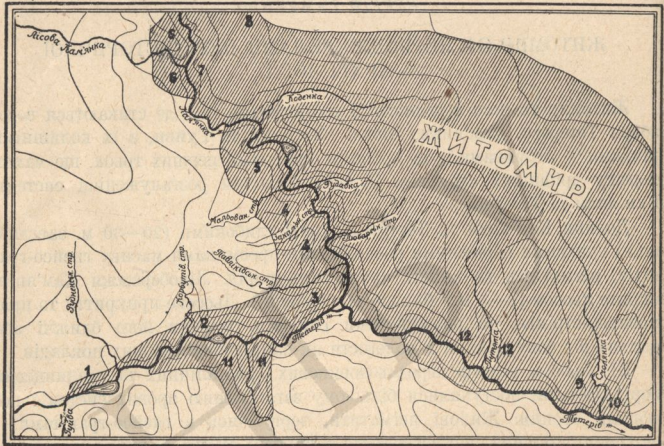

Схема Житомира.

совий, далі зандровий і коло Гуйви мореновий. Льосові масиви 0-го та S-го кутів—неначе частини спільного плато, що збереглися на опуклих місцях решток передльодовикового рельєфу й оточені мореновими та зандровими особливостями. Дальші геологічні чинники утворили на периферії льосової поверхні улоговинки, видолинки та заглиблення, запороженні відкладами різноманітних кольорових, мастких та сухих глин, каоліна та льосу водяного походження. У низинках та зниженнях виникли болота—початки річок та струмків ярбвих систем. W-ий кут—схил з підвищенням до NW. O-ий кут, поза межами частини льосового плато, котра збереглася, то одноманітна рівнина, що підвищується на NO, з N-м широким зниженням долини Крощенки, аналогічним такому самому зниженню долини Лісної Кам'янки у W-му куті. S-й кут рівнинно-горбкуватий з лалчастим льосовим підвищенням до S, SW та SO. Ґрунти кістякового та льосового типів, що чергуються з острівцями болотної та лукової черноземлі. Ґрунтові води, за винятком льосових просторів (O та S кутів), неглибокі,—близькі до поверхні. Окрім розгалуженої водяної системи, не-

личкі озера в *S* куті, почасти *W* і на *N* краю *O*. Невеличкі й більші болота й заболочені місця поширеніші в *W* куті, *O* (з тяжінням до *NO* його краю) і *S* (по широких низинах дрібно-покрайного рельєфу). Біжучі води швидкі, з відтінком гірського характеру. Флора лісової смуги. У низинах переважно лукова. На плато—почасти степова. Ліси усіх трьох основних форм: чорний ліс переважає на льосових, які збереглися, ділянках, і взагалі на глинястих місцях, найбільше в *S* та *O* кутах

Схема археологічних перводжерел.

(в останньому ближче до Кам'янки-Тетерева); червоний ліс поширено переважно в *W* і почасти в *S* кутах, переходячи часом на білий. Фавна лісового характеру (з степовим відтінком на *S*), нечисленна, нерізноманітна й яскравіш репрезентована в лісових нетрях *W* кута.

Місцевість Житомира та його передмість мала за архейського періоду рельєф підвищений, згортковий, гірський (з перевищенням не менш, як 1 км.). Розколини, що виникли по різних напрямках, заповоржнилися новими жиливими масами. Наступними періодами цей пустельний, дикий куток багало-багато сотень тисячоріч жив у ряді гірського ланцюгу *SO* напрямку, звязаного з Кавказом.

Сенешанське крейдианої формації море котило тут свої хвилі. Воно дуже сприяло тому, що архейський рельєф змінився. Не менш могутню роллю в дальшому відіграло й третє зледеніння. Воно цілком змінило передльодовиковий рельєф: знесло сенешанські відпластування, потрощило архейські височини, подробило горби, завалило кам'яні брили, розчи-

стило могутніми водяними потоками скелясті в розколинах архейських порід щілини-долини, нагромадило в них скелі й умчало стрімкими водами продукти зруйнування. Хаос зледеніння заступили льодовикові фени. Знівечена місцевість, що вкрилася водяними опадами, стала систематично засипатися льосом, який зрівнював й устелював усе своїм покрівцем, залишаючи по розколинах-просмиках водянні шляхи, якими летіли нестримні маси продуктів топлення зледеніння, що відступало.

Змінювалися геофізичні фази місцевости. Змінювалися й умови та форми її життя. Поруч з іншим, змінювалися відповідно й форми (Пітекантропус, Гайдельбержець, Неандерталець, Кроманьйонець та ін.), що з них вироблювався Homo Sapiens і складалися сподорожні палеонтологічні форми.

В наслідок змін природньо змінилися й культурні поділи, що повинні були залишити сліди свого буття. Праця зруйнування місцевих гірських порід і наступні чинники творення (геофізичного будівництва) польодовикові та сьогочасні природньо вкрили й затемнили сліди минулого життя. Зсуви, обсипи, розмиви та інші пригоди поперемишувались, змінялись, так що й важко пізнати колишні рештки. Подекуди завал або випадковий розріз того чи іншого нашарування оголює культурні прошарки, з властивою їм індустрією минулого.

Спостережлива місцева людність Житомира робила в шарах (прошарках), які виявилися, знахідки. Нехай-би які спорадичні та випадкові були ці знахідки, усе-ж вони характеризують місця знахідок.

Археологічні знахідки спостережувано в Житомирі частенько. А втім, спеціальна література знає за них мало. Тим часом, у міській межі й поблизу міста, різними часами, знаходжувано кремінне знаряддя (скребаки, ножі, пилки, клинки, ударники, вістря, навірчувачі та ін.) примітивної техніки (Т. I, мал. 1, 2, 3, 5, 7, 8 та 10—15). У горішній поверхні льосу (міських меж), по лівобережжю Кам'янки, не одного разу знайдено: злегка поліровані й поліровані клинчасті сокири з різних матеріалів (кременю, пісковцю, граніту та ін.), кремінні та гранітні поліровані молотки та молоти-сокири (Т. I, мал. 17 та 18) з просвердлиною.

На Павликівці не одного разу знаходжувано (підчас земляних робіт) великі сокири-молоти з граніту, часом почасті шліфовані і з початком свердлиною. На березі Кам'янки якось знайдено великого гранітного шліфованого молота-сокиру з свердлиною. Узагалі кам'яне знаряддя (з кременю, кварцю, граніту та ін. порід) різного призначення (сокири, молотки, довбила, наконечники на списи й стріли, скребачки, ножі, серпи, то-що), різноманітних форм і техніки (етісування, відщеплювання, відбивання, вигачлювання, шліхтування, свердлювання, то-що) траплялися на всій території міста, переважно між Подолом, та яром Любарського струмка, по височинах лівобережжя Кам'янки, не виходячи за

межі Цвинтарної вулиці, Великої Вільської, майдана й Великої Бердичівської. На правобережжю Кам'янки такі знахідки були численніші на Павликівці й почасти в Закам'янці. В одній із садиб В. Бердичівської, що міститься на розі Молчанівської, у 90-х рр. XIX в., прокладаючи водогін, на глибині близько 0,75 м., у льосі, знайшли поховання, на боці, у покорченому стані, з інвентарем (череп'я кераміки, скалки кремінного начиння й сліди мідяних виробів), не досить з'ясованим. Подібні-ж поховання в покорченому вигляді знаходжувано й по інших місцях простору, що його обмежує узгір'я Театральної та Лермонтовської вулиць, Пушкінська вулиця, Миколаївська, уздовж Бульвару й Синельниківської вулиці. Знахідки роблено випадково, раз-у-раз підчас земляних робіт, і для літератури вони минули безслідно. На височині, яка тягнеться від Путятинки, за яром, що її перетинає, у місцевості Далекій Смолянці, збереглася ще одна могила, нині розорювана. Могила ця зовнішнім виглядом скидається на могили покорчених кістяків. Давніше це скількись подібних могил позначалося на тій-таки височині, переривчастою низкою, багато ближче до підвищення, де тепер 3-ій бульвар. За тих-же часів (це було більш, як перед 50 роками) кілька таких самих, звичайного порядку, могил спостережувано й у тому боці, де тепер залізнична станція, з напрямком од Житнього базару. Ці могили, як і згадувані попереду знахідки поховань покорчених кістяків у межах Житомира, були рештки системи могил мідяно-бронзового періоду¹⁾. Даних про це в літературі немає. У садибах на вершці схилу Трипільської вулиці й на взгір'ю Володимирської та Старо-Вільської вулиць, підчас земляних робіт, натрапляли в льосі на гробничні поховання²⁾ з трупопокладенням і трупоспаленням, лакованою чорно-сірою керамікою та шліхтованим кам'яним знаряддям. Усе це, звичаєм, знаходжувано при нагоді, кам'яні плити з гробниць розтягали на господарські потреби, інвентар, переходячи з рук до рук, губивсь або зникав за кордон, до літератури-ж нічого не діставалося. На вершках узгір'я Закам'янки, що його обмежують Радзивилівська вулиця та влоговини струмків Павликівського й Мальованського, підчас земляних робіт, під рослинним шаром, неглибоко в підрунті, частенько трапляються сліди зруйнованого поля поховань наслідків трупоспалення³⁾ з характерною урнуватого керамікою, культовими кістками й скалками або цілим кам'яним знаряддям, часом із краплюватими рештками мідяних окрас і ще рідше з залізними невеличкими ножами. У літературі про це немає жадних відомостей. Верхів'я правобережжя гирла Кам'янки, звязане з височинами суміжного з ним лівобережжя Тетерева, трохи нижче від ур. Сокуля, і сусідні з цим верхів'ям яри ще й тепер, не вважаючи на те, що ґрунтовий шар оброблено по садибах, багаті на кремінні конкреції. Піввіку тому, коли

1) 3 на плані схеми перводжерел.

2) 5 на тому-ж плані.

3) 2 на плані схеми перводжерел.

цей район був менше залюднений, тут, концентруючися до згаданого верхів'я, у великій кількості траплялися з поверхні оголеного підґрунтя сліди довгочасного (острівцями знаходжувано тут купи стадій розроблень та покидьків) вироблення кам'яного знаряддя (з різних матеріалів—переважно кременю, різних форм, різного призначення, різної техніки). Серед них траплялися вуглики, часом попіл і дуже рідко череп'я примітивного грубого посуду (форм—яйцюватої та півкульової; суміші

Мал. 36. Вигляд з заходу на ур. Кокрин.

тепер *S* частина Мальованки, церковне дворище, Мальованський майдан і сусідні з ним (*N* і *NO*) двори, ще в 70-х р.р. минулого віку зберігали численну (з кількох сот насипів) групу могил²⁾. Од цієї групи тепер не залишилося й сліду. Тим часом, тут виконано розкопи 1878 р. (В. Б. Антоновича, вкупі з Ф. К. Вовком), 1886 р. (мої) і 1901 р. (Я. В. Яроцького). Дослідивши цю групу, встановлено «Древляньський похоронний тип»³⁾, що йому в *W* Волині відповідав «Волинський похоронний тип»⁴⁾. На протилежній горі⁵⁾ лівобережжя Кам'янки, в ур. Кокрин⁶⁾ (мал. 36), наприкінці Трипільської вулиці й де тепер церковне дворище, був некропіль християнського культу трупопокладення. Наприкінці 60-х р.р. минулого віку там зберігалися ще надгробні камені (камені стояки, стоячі плити й зрідка грубенські кам'яні хрести), що на них ледві позначилися вирізьблені християнські емблеми й старо-

¹⁾ 1 на плані схеми перводжерел.

²⁾ 4 на плані схеми перводжерел.

³⁾ „Житомирський могильник“ С. Гамченка, стор. 97—107. Житомир, 1888 г.

⁴⁾ В. Б. Антоновичч. „Раскопки в странѣ Древлянъ“, стор. 67—73. СПб. 1893. Його-таки „Археологическая карта Волынской губернии“, стор. 38. Москва. 1900.

⁵⁾ Мал. 36.

⁶⁾ 6 на плані схеми перводжерел.

льосу з великим кварцем, скалинцем та лосняком; ручної техніки, недобре випаленого, ясно-брунатного на колір, з орнаментом ямковим або різбленим). Це були сліди майстерні (переважно неоліту й почасти енеоліту) на площі близько 1,5 десятини¹⁾. Література про це не знає. Височині правобережжя Кам'янки коло Подільського мосту, де

давні слов'янські, характерного літерного написання, написи. Серед тих написів у середині 80-х р.р. того-таки віку вже не можна було орієнтуватися. Відомостей про цей некропіль у літературі немає.

У 80-х р.р. XIX в., коли сплановувано місцевість наприкінці 3-го бульвару в горішній поверхні льосу, знайдено золоту римську монету (невизначену), що тоді-таки зникла за-кордон. Умови, за яких знайдено цю монету, коли-б вони були з'ясовані свого часу археологічно, можливо дали-б і для Житомира ті спостереження про римський час ольбійського циклу, зареєстрований 1923 р. на долішній терасі лівобережжя р. Коденки (водозборі р. Гуйви) поблизу с. Городище знахідками скарбів з подібних монет унизу ґрунтового шару.

Перелік наступних некрополів Житомира цікавий тим, що некрополі розташовуються поза межею залюдненого пункту й за допомогою їх розташування можна розпізнавати межі залюднення й орієнтуватися, як археологічно, так і етнографічно. Найдавніший католицький некропіль, поруч з давнім православним некрополем, туливсь трохи на південь од попереднього, де тепер каллиця Миколи на Трипільській вулиці. Наступний давній православний некропіль виявивсь, як будовано теперішню церкву Здвиження й сплановувано землю, коли знімано стародавню дерев'яну церкву на тому-ж церковному дворіщі (од урвища Рудавки). Ще в 60-х р.р. XIX в. можна було бачити найдавніший єврейський некропіль з його кам'яними саркофагами на височинах лівобережжя Кам'янки від Подільської до Великої Вільської вулиць аж до урвища Рудавки. Сліди давнього мусульманського некрополя добачувано на височині правобережжя Кам'янки, у межах дворів №№ 2—6 8-го Безназваного завулка Закам'янки. Дальші некрополі розташувалися: католицький та лютеранський коло Н. Рудні, православний—наприкінці В. Вільської, єврейський—на Смолянці й мусульманський—на Павликівці. Щось із піввіку тому виникло групове кладовище поблизу Карбутівки.

Скількись десятиріч різночасових археологічних спостережень над Житомиром, протягом чого багато стало відоме з місцевої народньої пам'яті та з оповідань старожитців, не менш од того особисто спостережено й чимало обслідувано, примусило 1919 р. поробити в межах Житомира археологічні досліді, які почастило доповнити 1920 р. й укласти в певну систему після дослідів 1920—1923 р.р. по секторах од Житомира й 1924 р. по середній Случі.

Спостереження над культурними шарами, гніздами та точками серед земляних нашарувань у межах найдавнішої частини Житомира (од Цвинтарної вулиці до Театральної, по В. Вільській—Майдані—В. Бердичівській, уздовж лівобережжя Кам'янки), виявлюваних у зрізах ярів, підчас земляних робіт, то-що, а так само уважливе розглядання обсіпів, завалів, рівчаків та наливів лівобережжя Кам'янки й Рудавки та сусідніх струмків, що тут упадають, дало помітити в льосі (до глибини

2—3 м.) гумусові острівці, слабкої могутності (до 0,25—0,5 м.), з індустрією кам'яного періоду, яка, очевидно, виходить і на межі неоліту до часу вимерлих тварин.

У гумусових острівцях відкрито скалки кам'яного начиння (відбивного, шліхтованого, обпиляного, свердленого), давніші з кременю (типи скребачів, ножів, вістрів, сокир, навірчувачів, одбивачів) і наступні з граніту (молотки, молоти) та кварцу (наконечники стріл і списів). Серед інших виробів убачалися ознаки виробів невизначеного призначення з кістки, які порозсипалися, та глини. Кераміку репрезентують фрагменти грубого, з жорствою, ручного виробу, посуду, не добре випаленого, ясно-брунатного на колір, форми еліптично-яйцюватої (з заокругленим або гострим денцем, мало опуклим боком, слабо виявленою, мало не стоячою шийкою, широкими вінцями) з витисненим (унизу шийки) орнаментом або півкульової (закруглене або гостре денце) без орнаменту. У льосі-ж, завглибшки не більш як 1 м., знаходжувано фрагменти кубкуватої кераміки, типу вазочок, з різбленим орнаментом унизу шийки й стоячими рижками на плечах, з суміші глини з жорствою, повного випалу й червонуватого забарвлення (з поверхні). Разом з цим траплялися скалки кременяного начиння (скребачів, ножів, наконечників до стріл, вістрів, то-що) й шматки кременяних та гранітних кулеватостів. Вище, на поверхні льосу або внизу чорноземлі, зрідка траплялися фрагменти чорної або чорно-сірої, блискучої кераміки, суміші з кварцем, повного випалу, з денцем простим (обім'ятим) або заокругленим, опуклими або рубчастими плечима, стоячою шийкою й різбленим орнаментом (низ шийки, плечі та частина боку), форми пляшкового та кулястого (з подовженою шийкою) типів. На поверхні чорноземлі й частіш ще зверху в льосі знаходжувано фрагменти брунотної кераміки (невеличке денце, широкі вінця, стояча шийка, слабо позначені плечі, безпосередньо коло шийки, просте спадання бока до денця, розтягненість фігури) суміші льосу з жорствою, грубої ручної роботи, без орнаменту. Поруч з фрагментами обох останніх керамік чимало спостережувано й скалок кам'яного начиння різноманітної техніки й не раз-у-раз виразного призначення. У чорноземлі скрізь траплялися фрагменти посуду (типу горщиків та мисок), ганчарної роботи, суміші з дрібним піском місцевої білувато-синюватої глини, повного випалу, з орнаментом (витиснені, коліві, рівчачки, лінійні або зигзагуваті, часом протинкуватості), залізні ножики, скляні й кривавникові намистинки, залізна оправа (скалки II) дерев'яних цеберок, дрібні скалки бронзових та срібних каблучок, залізні цвяхи ковальської роботи (квадратового перетину, з такими самими або округленими голівками), іржаві, що вже розсипалися, та ин. Найбільше таких спостережень роблено на обсипах лівобережжів Рудавки та Кам'янки. Найрясніші-ж такі знахідки були в рівчаках будови у дворіщі Здвиження. У чорноземлі-ж і взагалі в гумусових прошарках, на різних глибинах, частенько знаходять кухняні рештки (уламки

й окремі кістки тварин та птахів), нерідко при вогнищах. У тому-таки шарі, хоч і зрідка, трапляються скалки, окремі кістки, а часом і цілі людські кістяки. Особливо рясні були ці знахідки, коли оброблювано церковне дворисьце Здвиження й роблено рівчаки для підмурку нової там церкви. У цьому дворисьці видко було місця суцільних кістковищ, що серед них визначалася сила-силенна людських черепів. У завалах лівобережжя Кам'янки і в зрізах боків яру Рудавки траплялося спостерігати вирізані в льосі камери, запо-

рожені уламками тваринячих кісток, попелом, фрагментами різночасового посуду й узагалі обси-
пами з повищих шарів. Прямовисний перетин цих камер був різноманітний: квадратний, прямокутний, зрізано-трикутний, то-що. Камери то сполучалися з гумусовим шаром, то були відділені від нього товщею льосу

Мал. 37. Вигляд з північного заходу на N край городища.

в 1—3 м. завгрубшки. Обсипи внизу не давали характерних матеріалів. Височінь та широчінь зрізів камер коливалися в межах: перша від 1,5 до 2,5 м. і друга від 2 до 4 м. Призначення камер неясне: одні з них, очевидно, типу печер, інші—житлових ям, а деякі—й іншого порядку (продуктові, для сміття, то-що).

Дослідивши рельєф нагірних частин найдавнішого Житомира (на просторі від урвищ лівобережжя Кам'янки аж до кривої по східньому краї центральної височини—од Цвинтарної, В. Вільської, майдану, В. Бердичівської, Театральної та Любарської вулиць), пощастило помітити сліди городищ (мал. 37) у межі теперішнього Житомира: одне (південне) обмежувало височину, що за центр їй є сьогочасний Великий базар (периферією—край височинів лівобережжя Кам'янки—од Рудавки до Любарського струмка), лівобережжя Рудавки й правобережжя Любарського струмка, а так само їхній вододіл по лінії—майдан, В. Бердичівська й Театральна¹⁾, і друге (північне, що вінчало височину, якої центр—місцевість між Старою Вільською та Трипільською, а периферія—край височинів лівобережжя Кам'янки (од Рудавки

¹⁾ 7 на плані схеми перводжерел.

до Цвинтарної) і крива ділянка В. Вільської¹⁾. Південне городище (Замкове) виразніше ніж північне (Кокринське), що його межі невиразні. Місцевості обох городищ, надто Замкового, сплановано й сліди їхні дуже затемнено. На *N* краї Замкового городища розташовано ур. Замкова Гора²⁾ або Звягінцівка й поруч з ним, трохи на *S*, Петровська Гора³⁾. У *W*-й частині Кокринського городища міститься ур. Кокрин. Обидва городища конфігураційного плану, величєнькі завбільшки, природнього й штучного захисту, типу парних або близнят. Зародкові точки обох городищ, мабуть, тулилися серед скель та льосових круч лівобережжя Кам'янки (ур. Кокрин, ур. Замкова Гора й Петровська Гора), маючи за центр долину Рудавки. Спочатку людність користувалася природнім захистом (скелі та кручі). Згодом, коли в природніх межах зробилося тісно, повстав і штучний захист (завали, рівчаки, окбли)—огорожа (паркан, палисади). Од печер, житлових ям та ин. людність перейшла до надземних споруд. Поступінно, можливо з перервами що-до часу, виник Городок Кам'янки, з протягом часу—Житомир. Коли-б між першим та другим була перерва, то народня пам'ять, мабуть, зберегла-б слід назви—Городище. За археологічними спостереженнями, городища зростали й далі. Замкове городище поширювалося в *SO* напрямі й Кокринське—в *N* та *NO*. За доби зростання південного городища вододіл Рудавка—Любарський струмок зміцнено окопом (з зовнішнім ровом), що його сліди спланування місцевости виказує горбковинами (кінець Катедральної та Мала Бердичівська коло Театральної). Подібний-же окіп (з внутрішнім, часом зовнішнім ровом) захищав підступи (де обсипи) і по краю льосової кручі (від останньої до Любарського струмка—Чуднівський узвіз). Завбільшки городище: *W* протяг близько 0,75 к. м., *N*-й—0,65 к. м., *O*-й—0,45 к. м. і *SO*-й—0,8 к. м. У межах цього городища містяться сьогочасні: Базарний майдан, Катедральна вулиця, Замкова, Замковий завулок, дворище катедрального костьолу, Басейна вулиця, Тюремний завулок, Рибна вулиця, мережа базарних завулків, дворище церкви Здвиження, дворище найдавнішої синагоги, нагірна частина В. Чуднівської вулиці, частина М. Бердичівської, узгір'я М. Чуднівської вулиці й Любарська вулиця. Місцевість городища в центрі опукла, з положистим схилом на *SO*. Опуклість, мабуть, природня. Могутній шар льосу був достатньою мірою вигідний, щоб будувати житлові споруди. Сама місцевість у захисному розумінні була доцільна. А втім, є сліди, що городище мало не тільки по всій своїй колівій лінії окіп-рів, а й мало окопи (з зовнішнім ровом) і на внутрішній своїй площі, наприклад, од колишньої в'язниці до Замкової вулиці, од В. Чуднівської до кінця (коло майдану) Катедральної,

1) 8 на плані тої-таки схеми.

2) 9 на плані тої-таки схеми.

3) 10 на плані тої-таки схеми.

на базарі в напрямку до Замкового перевулка. Можливо, що ці внутрішні (поперечні) захисти — то довід на те, що городище зростало (на *SO*). В'їзди до городища видно з трьох боків: один по Замковій вулиці (через Рудавку) на Поділ (лівобережжя Кам'янки поблизу ур. Кокрин)¹⁾, другий по Чуднівському вазовові або трохи на *N* од *S*-го краю базара й третій наприкінці Катедральної коло майдану. Цим в'їздам відповідають і головні шляхи. Подільському шляхові відповідали некрополі: Закам'янецьке поле поховання й Мальованський могильний некропіль. До Чуднівського шляху дотулялися: Павликівська майстерня й водний на Тетерів. Катедральна путь могла провадити до Трипільського гробничного некрополя, до Кокринського некрополя та Могильного некрополя покорчених кістяків.

Мал. 38. Вигляд з заходу на Подільський в'їзд до городища.

Північне городище, окрім природнього захисту (скелі та льосові кручі Кам'янки й Рудавки, а так само кручі до Коденки), на вододілі між Рудавою та Коденкою, по *O*-му краї узгір'я, мало окіп (з надвірним ровом). Сліди цього окопу ще злегка помітні (горбковини) по *M*. Вільській та впоперек Подільської вулиць. Чи ввіходили до городища горби, які дотулялися до нього на *N* (колишня садиба Громадського й ур. Дубовий Гай)—неясно. Це городище охоплювало Трипільську вулицю, Володимирську, більшу частину Старо-Вільської, нагір'я Подільської та *M*. Вільську. Завбільшки воно мало не вдвоє менше ніж південне. Воно, мабуть, так само мало вздовж свого периметра окіпрів. Слідів поперечних (внутрішніх) захистів (окіп-рів) ніде не помітно. В'їздів позначається трое: один — подільський, другий — вільський і третій — цвинтарний.

Характерно те, що точка давнього залюдненого пункту перед Житомиром виникла на Кам'янці (не на Тетереві). Очевидячки, на Кам'янці умови для її виникнення були сприятливіші. Можна припустити, що берег Кам'янки (власне долину Рудавки) вподобано, як найкращий захисний пункт, що рівного до нього поблизу на Тетереві

¹⁾ Мал. 38.

не було. Можливо й те, що цей пункт на Кам'янці, в 1,5 км. од її гирла, був за гарний обсерваційний пункт, щоб стежити за Тетеревом, як шляхом комунікації, Тетеревом, що в верхів'ї (коло с. Мазепинці) дотуляється до джерела Сніводи (лівий доплив П. Бога), а вливається до Дніпра.

Північний край південного городища неприступніший (скелі та льосові кручі), яйцювато-овального плану, зветься «Замковою горою» (Замчище)¹⁾ і відокремлений від іншої площі городища ровом, що завалився і почасти спланований. Тут, за народньою пам'яттю (незалежно від спеціальної літератури), за литовсько-польських часів (XIV—XVIII в.) містивсь Замок (певніше цитаделя Житомира, бо зовнішня огорожа Житомирського замку, укріплення міської брами, то-що мало не збігалися з зовнішньою огорожею колишнього городища). На Замчищі в 30-х р.р. XIX в. улаштовано бульвар, що функціонував аж до кінця 60-х, ба навіть початку 70-х р.р. того-таки віку, коли закладено сьогочасний бульвар у місцевості, яка, починаючи з XVIII в., зветься «Дівочим Полям». Коли на Замковій Горі влаштовано бульвара, її названо «Звягінцівкою» (за прізвищем того, хто влаштував бульвара). Назву цю, відколи бульвара перенесено на нове місце, втрачено, як забувається вже й назва «Замкова Гора». Близько 1895 р. колишня міська дума порозпродувала ділянки землі на Замковій Горі й суміжній з нею місцевості під садиби. Спланування під ці садиби, як і спланування під бульвар, що йому передувало, знекрасили площу й знизили височинь Замкової Гори до того, що її не впізнати, а ламання граніту (припинене наприкінці 90-х р.р. XIX в.) цілком змінило кручі й первісний вигляд скель та льосових урвищ колишнього гнізда городища, далі—цитаделі Житомирського замку. Зберігсь у народі невиразний переказ про те, що взгір'я правобережжя Кам'янки (проти Петровської гори й замчища) правило за становище підчас татарських наскоків. У цій місцевості й досі (воно правда, значно рідше) трапляються в культурному шарі чалмуваті камені-стояки (рештки мусульманського некрополя) й окремі срібні татарські та турецькі монети (XIV—XVIII в.), найчастіш знаходжувані по дворах теперішньої Закам'янки (8-й Безназваний завулок, 2-га Мельнича та Заріченська вулиці, з їх бічними переходами та зазубнями).

Од замку, в лосі, завглибшки 2—3 й більше метрів, прокладено підземні хідники, що частина їх виникла, можна здогадуватися, і за городищеских часів. За замкового часу ці хідники становили своєрідну систему захисних споруджень різного призначення. Ними користувалися для комунікації за воєнного часу. Туди ховалися мешканці. Там переховували запаси, зберігали майно. Землю, що з них витягали, використовували на те, щоб підсипати навкружний окіп. Інші хідники влаштовувано для минних цілів: щоб підірвати браму, щоб несподівано вда-

¹⁾ Мал. 37.

риту на обложених, то-що. Вони сполучали з зовнішнім світом підчас блокади. Хідники розходилися від замку в різних напрямках: до брами, опірних пунктів навкружного окопу (зовнішньої огорожі) і далі за межі оборони (як переказують, і в бік с. Станишівки, що в 4 км. од Житомира на правобережжі Тетерева) до околичних фільварків і т. д. Мережа їх густенька. Багато поперечних гілок. Зазубні. Подекуди низькі закапелки (неначе-б на те, щоб лежати або сидіти). Малі продухвини (виглядні труби з затулками).

Хідники вирізано гладенько. Перетин: дужний вершок, прямовисні стінки, рівна (позема, що підноситься або спускається, часом східцями) долівка. Розміри: заввишки близько 2—2,5 м., завширшки 1,5—2 м., і більше. Подекуди дужні камери, підперті льосовими-таки, масивними стовпами (спідпорами розпіркового типу).

Мал. 39. Хідник у зрізі яру Лермонтівської вулиці у Житомирі.

Де-не-де помітно облицювання цеглою. Спланування по деяких місцях збільшили навантаження склепінь, в інших потоншили горішнє прикриття. Волога розм'якшила склепіння. Надмірні (сьогочасні) тягарі спричинилися до прогинів у дужних стрілках. Звідси зрозуміло, що підземні хідники подекуди повинні оголятися (завали). Різноманітні завали виявлялися скрізь у межах міста замкового часу. Виходи відкривалися в ур. Кокрин, на взвозі Петровської Гори, у зрізі яру Лермонтівської вулиці (мал. 39), на півгорі В. Чуднівської та ин. До підземних хідників Замкової Гори, підчас будувань та перебудувань, знайшли виходи й льохи деяких сьогочасних будинків. Спланування міста (надто 40-х р.р. XIX в.) змінили первісний рельєф місцевости. Під той час зникли: зовнішня оборона (окоши-рови), вежі, брама, бастіони, шанці. Звалювання будівельного сміття, завали та обсіпи поперемішували шари, затемнили культурні сліди, а густа мережа дрібних садиб страшенно ускладнила археологічні спостереження.

Археологічні матеріали Житомира, зібрані протягом низки десятиріч, різноманітні що-до своєї долі: од розкопів В. Б. Антоновича надійшли до кол. Київського університету, од розкопів С. С. Гамченка—до кол. Археологічної комісії, куди, за моїми відомостями, надій-

шло й здобуте підчас розкопів Я. В. Яроцького; інші від наступних дослідів С. С. Гамченка: у невеличкому числі увійшли до Археовідділу Волинського музею в Житомирі й у більшій кількості надійшли до кол. Археологічної комісії.

Технологічний розгляд цих матеріалів. Знаряддя виробництва. З каменю (кремінь—57%, граніт—14%, пісковець—9%, кварц—14%, інші породи—6%) місцевого походження й заліза (місцева болотяна руда). Що до техніки: кам'яні—стісування 14%, відщеплювання 21%, вичавлювання 23%, шліхтування 18%, свердління 16% й обпилювання 8% і залізні—гаряче кування. Що до форми: кам'яні: листкова 9%, овальна 18%, півкругла 4%, трикутна 13%, подовжена 16%, ланцетувата 20%, клинчаста 10%, крива 4% й куляста 6% і залізні—округлі, квадратів, прямокутні та інші в невиразній пропорції (залежно від призначення). Що до перетину: кам'яні—трикутник (рівнораменний, гострий, сферичний) 35%, ромб 5%, багатогранник (один бік широкий, на другому інші грані) коло 5%, прямокутник 15%, подовжений овал 15% і трапеція 20% і залізні—коло, квадрат, прямокутник, півколо (у звязку з призначенням). Що до призначення: кам'яні—скребак 4%, скребачок 6%, вістря 4%, скребак-рубило 4%, рубило 6%, сокира 6%, сокира-молоток 4%, сокира-молот 4%, долото 4%, наконечник до списа 4%, наконечник до стріли 9%, відбивач (ударник) 2%, ніжик (ланцетуватий) 9%, ніж однобічний 6%, ніж двобічний 4%, ніж-пилка 4%, пилка 6% і кривий ніж (серп) 4% і залізні—ножик (ніж) 30%, молоток 7%, кресало 5%, наконечник до списа 4%, наконечник до стріли 9%, пнях 35% й оправа 10%. Кераміка. Що до суміші: дрібний пісок 35%, подрібнений кварц 28% і жорства 37%. Що до випалу: слабкий 27%, неповний 30% і повний 43%. Що до кольору поверхні (перегин—при повному випалі однокольоровий, при неповному темніший і при слабкому ясніший): ясно-брунатний 12%, брунатний 18%, брунатно-червонуватий 23%, чорно-сірий 9% і білуватий 34%. Що до форми: (Т. П) яйцювато-овальна 8%, півкуляста 5%, циліндрично-опукла 19%, еліптично-циліндрична 10%, кулясто-циліндрична 23%, горщик 28% і миска 7%. Що до орнаменту: без орнаменту 25% і з орнаментом 75% (ямковий 15%, стрічковий 20% і лінійно-хвилястий 40%). Що до розмірів: великі (завишки 20—25 см.) 33%, середні (11—19 см.) 47% і малі (менш як 10 см.) 20%.

Окриси. Каблучки: дротяні (краї сходяться або спірально) 87%, дротяні біконічні (од середини до країв) 5%, стрічкові (краї потоншені і звязані) 5% і дротяні кручені (краї потоншені і стиснені) 3%; срібні 75% і бронзові 25%. Ковтки (срібні): дротяні—з дірочкою в зерні й потоншеним краєм 65% і з муфточками в зерні по краях 35%. Обручки: бронзові, дротяні (краї сходяться). Намисто: срібне (ажурне, стрічкове або дротяне—з зерню, злитоване) 16%, кривавни-

кове 33% (призматичне 8%, циліндричне 4% і зрізано-призматичне 21%) і скляне (біконічне 24%, бочкувате 8%, циліндричне 4% і кулясте 14%) 50%, з них поєдинчих 40% і парних 10%, позолочуваних 35% і посріблених 15%.

Схеми похоронних типів. (Т. II). Виразно позначені: трупопалення й трупопокладення; інших форм не постережено.

Трупопалення: ямкове, кистове, гробничне, й могильне. **Ямкове:** Ямка (заокругленого плану) до підрунтя або злегка заглиблена в нього. Наслідок (трупопалення) покладено на дні кущкою. Прикрито гнейсовими плитками й жорствою. Засипано землею врівень з горизонтом (мал. 22). **Кистове.** Прямокутна яма ($W-O$ орієнтування) до підрунтя або трохи в нього заглиблена. Наслідок покладено в урну (прикрито плиткою), встановлену центрально. Навколо пригорнено рештки результату. Поруч кілька посудин (стоячих або до гори денцем). Боки ями пообставлявано гнейсовими плитками. Зверху навантаження такими самими плитками та жорствою. Засипано землею врівень з поверхнею (мал. 21). **Гробничне.** Прямокутна яма ($W-O$ орієнтування), в підрунті. На дні гнейсо-гранітні плити. З боків такі самі стоячі плити. Результат покладено в кількох посудинах (одні в центрі, інші по кутах). Рештки результату пригорнено до цих посудин. Коло центральної посудини 2—3 культові посудини. На центральній посудині й на долівці коло неї клинчасті кремінні сокири й долота, кремінні ножі (прямі й криві—серпи). Зверху перекриття з плиток та засипка землею врівень з поверхнею (мал. 27). **Могильні.** Похоронна яма (заокругленого плану), злегка спущена в підрунтя. Результат покладено в яйцювату посудину, поставлену центрально або з W боку. Навколо пригорнено рештки результату. Поруч іще 1—2 такі самі посудини з культовим призначенням або 1—2 півкульові мисочки й культові кістки. Посудини й мисочки вкрито плитками. Навколо плиткова жорства. Вугілля та попіл серед решток. Насипано могилу, а навколо неї лотковий, що його переривають пересипи, кільцевий рвчачок (мал. 24).

Трупопокладення: гробничне, могильне покорчених кістяків і могильне трунне.

Гробничне. Прямокутна яма ($W-O$ орієнтування) у підрунті. На дні її гнейсо-гранітні плити. З боків такі самі стоячі плити. На W краю чоловічий кістяк у сидячому становищі. По боках, обернені до нього покорчені жіночі кістяки. В O краї, на правому боці, кістяк раба в покорченому становищі. У центральній частині й по кутах кілька культових посудин; при центральній посудині клинчасті кремінні сокири й долота, а так само кремінні ножі. Перекрито гнейсо-гранітними плитками й засипано землею врівень з обрієм (мал. 26).

Могильне покорчених кістяків. Похоронна яма (сферичних обрисів) трохи заглиблена в підрунтя. У центрі чоловічий кістяк,

на правому боці (голова на W), у покорченому становищі. Навколо нього, обличчям до нього, 2—3 і більше, у покорченому на боці стані, жіночих (часом з дитячими) кістяків (у деяких випадках і рабині). Часом з O або над центральним кістяком огнище. З S боку культові: кістки (одного разу цілий кістяк), посудини й каміння, так само знаряддя виробництва (кремінні ножики, скребаки то-що) і коло центрального кістяка кремінні наконечники до стріл. На жіночих кістяках бронзові обручки, застібки й головні шпильки. Над усім насипано велику могилу, а навколо неї широкий кільцевий рівчачок (мал. 23).

Могильне трунне. На горизонті встановлено труну (колода або скринька, часом позбивані цвяхами). Покладено на спині (голова од W), ноги та руки простягнені (в одному випадкові кістяк у покорченому на лівому боці стані). При чоловічих кістяках: коло миски кремінь та кресало й знаряддя виробництва (покладено, напр., серпа)¹⁾, у ногах дерев'яне цеберко, обковане залізними обручами й з такою-ж дужкою. Коло жіночих кістяків: коло миски кужілка (од веретена), невеличкий залізний ніжик, на шні намисто, в ушах ковтки, волосся (правдивіш головне вбрання) окрашено каблучками, на правиці (середні пальці) кільце або каблучка, у ногах (в головах або праворуч коло миски) горщик та мисочка (зрідка). Подекуди (з боків і коло голови або пліч) купки вугілля й попелу. Насипано округлого плану могилу, навколо неї переривчастий, лотковий кільцевий рівчачок (мал. 25).

Антропологічні дані. Черепний показчик кістяків Мальованського могильного некрополя: 50% доліхоцефалів, 37,5% субдоліхоцефалів і 12,5% мезатицефалів. Черепи гробничного некрополя: жіночі довгоголові, чоловічі субдоліхоцефальні. Черепи могильного некрополя покорчених кістяків брахіцефалічні. Дані про черепи останніх двох некрополів не досить ще визначено. Що мальованські черепи визначено точно, це засвідчив був свого часу А. П. Богданов. Місцеві некрополі з трупопаленням відповідних антропологічних спостережень не дали.

Культури-індустрії. Матеріяли культурних шарів, гнізд та точків нашарувань Житомира й матеріяли його передісторичних некрополів поділяються, технологічно, на кілька груп. За керівні по групах елементи правлять: знаряддя виробництва й кераміка.

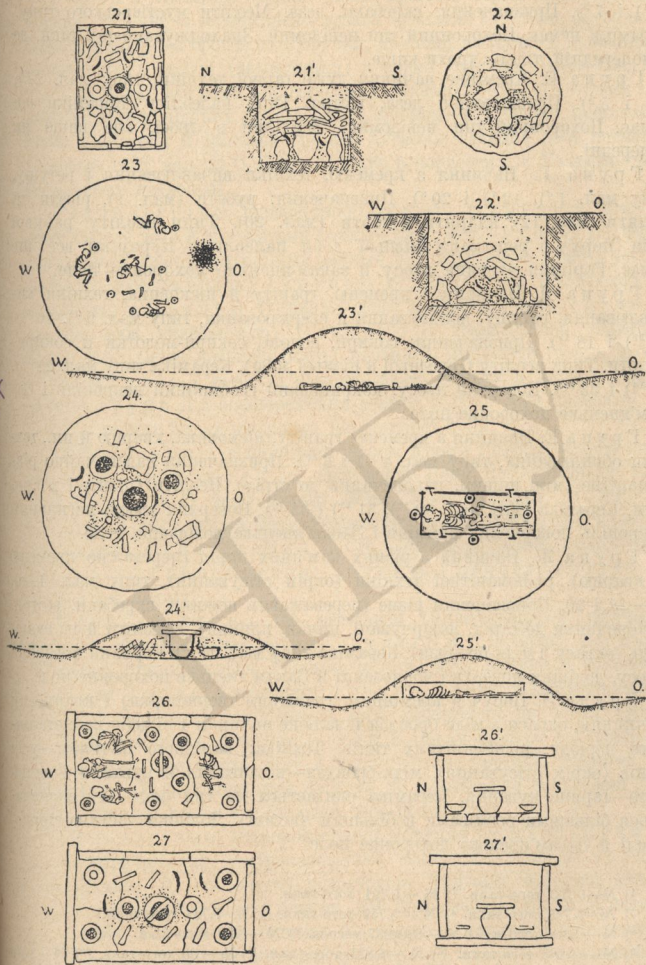
Група А. Кремінне начиння, техніка стісування, типу мал. 8²⁾, 3³⁾, 14⁴⁾, 15⁵⁾ і 19⁶⁾. Призначення: рубило, скребак, вістря. №№ 14 та 19 (надто останній) еолітичного типу. №№ 8, 15 і 13 археоліти стрепійського типу. Група кераміки не має. Похоронний її тип невідомий. Знаходжувано в низах льосових намулів.

Група Б. Кремінне начиння, техніки відщеплювання, типу мал. 11⁷⁾,

¹⁾ На вказівному пальці правиці каблучка (часом).

²⁾ № — 834 Археовідділу Волинського Музею в Житомирі. ³⁾ № — 673 того-таки.

⁴⁾ № — 877 того-таки. ⁵⁾ № — 814 того-таки. ⁶⁾ № — 843 того-таки. ⁷⁾ № — 164 того-таки

Схеми похоронних типів

10¹) і 7²). Призначення: скребаки, леза. Меоліти мустьєрського типу. Кераміки немає. Похоронний тип невідомий. Знаходжувано там-таки, де й попередній, тільки трохи вище.

Г р у п а В. Кременне начиння дуже гарної техніки, типу мал. 2³), 3⁴) і 5⁵). Призначення: леза, вістря. Типи палеоліту. Кераміки ще немає. Похоронний тип невідомий. Знахідки в льосі, але вище як попередні.

Г р у п а Г. Начиння з кременю, техніки вичавлювання і ретушу, типу мал. 1⁶), 12⁷) і 20⁸). Призначення: рубати (мал. 1), різати та пиляти (мал. 12), вдаряти й терти (мал. 20). Типи неоліту ранньої доби поруч з рештками пізньої доби палеоліту. Кераміки все ще немає. Горішня частина льосу й закам'янецьке похоронне поле.

Г р у п а Д. Начиння з кременю, граніту й пісковика, техніки вичавлювання, ретушу, шліхтування й свердлювання, типу мал. 9⁹), 16¹⁰), 17¹¹) і 18¹²). Призначення: сокири, долота, сокири-молотки й сокири-молоти. Типи неоліту (середньої й пізньої доби). Кераміка типу мал. 28¹³), 32¹⁴) і 33¹⁵). Поверхня льосу, кокринський гробничний некропіль і Закам'янецьке похоронне поле.

Г р у п а Е. Начиння з кременю, граніту, пісковика, кварцю й ин., техніки обпилювання, типу мал. 4¹⁶) і 6¹⁷). Призначення надзвичайно різноманітне (між иншим, наконечники до стріл). Неоліти (пізні) і мікроліти. Кераміка типу мал. 30¹⁸), 31¹⁹) і 35²⁰). Поверхня льосу, могильний некропіль покорчених кістяків і Закам'янецьке похоронне поле.

Г р у п а Ж. Начиння з різних кам'яних порід (переважно кременю й кварцю), різноманітної техніки (окрім стісування), типу мал. 4—6, 16—18 і 20. Призначення різне (переважають ножки, скребаки, вістря, наконечники до стріл, навірчувачі, пилки, клинки). Енеоліти й палеометаль (окраси з міді-бронзи). Кераміка типу мал. 34²¹). Горішня поверхня льосу, долішня поверхня чорноземлі й Закам'янецьке похоронне поле.

Г р у п а З. Поруч з кремінним, гранітним (зернотерки) і кварцевим начинням, окраси з міді-бронзи й залізне начиння 1-ої доби неометалічного періоду, різноманітних типів. Техніка: кам'яного начиння—усіх типів (окрім стісування), міді-бронзи—відливання й кування і залізного—гаряче кування. Кераміка скидається на тип мал. 34 (визначається більшими розмірами й більшим числом). Долішня частина чорноземлі й Закам'янецьке похоронне поле.

1) №—5.793 того-таки. 2) №— 5.791 того-таки.

3) №—5.748 того-таки. 4) №— 5.759 того-таки. 5) №—5.784 того-таки.

6) №— 53/а того-ж. 7) №—810/237 того-ж. 8) №— 479 того-таки.

9) №— 4.283 того-таки. 10) №— 5.851 того-таки. 11) №— 96 того-таки. 12) №—2.819 того-таки. 13) №— 6.203 того-таки. 14) №—2.890 того-таки. 15) №— 2893 того-таки.

16) №— 493 того-таки. 17) №— 678 того-таки.

18) №— 2.883 того-таки. 19) №— 2885 того-таки. 20) №— 2889 того-таки.

21) №— 482 того-таки.

Група І. Начиння залізне (ножі, кресала, серпи, молотки, цвяхи, оправа), кам'яне (з серацитового лупака кужілки) і глиняне (кужілки)¹⁾. Окраси мідяні або бронзові (обручки, дряжки, каблучки), кривавникові (намистинки), скляні (намистинки) й срібні (намисто, каблучки, персні)²⁾. Техніка: кам'яних—шліхтування, глиняних—суміш з піском і цілковитий випал, мідяних, бронзових та срібних—відливання, простягання, стиск і кування й залізних—гаряче кування. Середня доба неометалю. Кераміка типу мал. 29³⁾. Знаходжувано в чорноземлі й Мальованському могильному некрополі.

Технологічно, виразнісінькі перерви: у групі А між еолітами пізньої доби й археолітами ранньої доби; між групою Б (середня мустієрська доба) й археолітами ранньої доби групи А; між групою В (середня доба палеоліту) і групою Б; між групою В (середня доба палеоліту) і групою Г (рання доба неоліту) і між групою Ж (рання доба палеометалю) і групою З (рання доба неометалю). Окрім того, видно невідповідність: наявність мікролітів (рання доба неоліту) в групі Е поруч з пізньою добою неоліту й після той-ж доби неоліту групи Д і спостереження решток пізньої доби палеоліту групи Г в руїнах Закам'янецького похоронного поля.

Еоліти групи А відповідають часові форми *Pithecanthropus erectus*. Археоліти той-ж групи часу форми *Homo Heibelbergensis*. Мезоліти групи Б часу форми *Homo Neandertalensis*. Палеоліти груп В і Г часу форми *Homo Sapiens* (третє міжльодовиків'я й наступне зледеніння). Неоліти груп Д і Е часу той-ж форми польодовиків'я. Енеоліти і палеометаль групи Ж і неометаль груп З і І часу той-ж форми.

Проблематично, що матеріали Закам'янецького похоронного поля, які охоплюють час культур груп од Г до З включно, далі несподівано припиняються. Різними часами, двічі, виникали відокремлені некрополі: групи Д (гробниці) і групи Е (могили покорчених кістяків), що завмирили безслідно. А втім, характерно, що після культури групи Д і після культури групи Е Закам'янецьке похоронне поле й далі існує ще багато часу й закінчується, нарешті, ранньою добою неометалю. У дальшому вже фігурує Мальованський могильний некропіль культури групи І (середня доба неометалю).

Етнологічно, антропологічний матеріал культури групи І виразно слов'янський. Антропологічний матеріал культури групи Е, очевидно, *SO* (степового) походження. Той-таки матеріал культури групи Д виразно *W* або, певніш, *NW* походження. Обидва ці матеріали не тотожні між собою й відмінні від такого-ж матеріалу культури групи І. Антропологічний матеріал культур груп Г, Ж і З невідомий (тру-

1) Усі речі надійшли до кол. Археологічної комісії.

2—3) Надійшли туди-таки.

поспалення), але, судячи з похоронного типу, однорідний, стійкий і, мабуть, відповідає місцевій лодності. Культури груп Д та Е (надто першої) були, очевидно, недовготасні. Проте, культура групи Д надала похоронному полю форми кистових поховань трупоспалення, а культура групи Е дала трупоспаленню могили, що фактично й спостережено в найближчих околицях Житомира.

Могили, як надгробну ознаку, виразно засвоєно й за часу культури групи І. Цей факт, як і сама могильна форма, викликають виключний інтерес. Тим більш, що й культура групи І, як і її похоронна форма, не тільки довшеніші, ба й різко відрізняються від попередніх. Тут передбачається різкий і виразний перелом.

Первісна назва залюдненого пункту на р. Кам'янці, де повстав згодом Житомир, не тільки не збереглася, але її забуто в народній пам'яті. Так само, невідомо й те, коли виникла назва Житомир у пристосуванні до залюдненого пункту на р. Кам'янці.

Відомо, що існує низка назов, що-до словоутворення схожих з назвою Житомир і наданих залюдненим пунктам. І ці назви мають чимале географічне поширення. Ушомир, Сандомир, Вишомир, Володимир, Вількомир та ин. Не менше, аналогічного-ж побудування й особистих іменнів: Славомир, Володимир, Казимир та ин. Слов'янське походження тих і тих не викликало ще сумнівів. Такі імення повстали, треба гадати, за середньої доби неометалю. Культура групи І відповідає тому-ж часові. Зіставивши одне з одним, дістаємо враження, що початок виникнення культури групи І збігається що-до часу з пристосуванням залюдненому пунктові на р. Кам'янці, який втратив свою давню назву, назви Житомир.

Наприкінці, подамо, за народньою пам'яттю, чотири найхарактерніші легенди про походження Житомира. Одна перекажує, що співробітник котрогось з початкових київських князів—Житомир, будиши незадоволений з свого князя, оселився в оцих місцях і збудував тут місто, назвавши його своїм ім'ям. За другою—Житомир був пунктом на межі мешканців лісів і ланів. Тут вимінювано жито ланів на продукти лісів. Тут була «колода» (мірка), щоб вимірювати жито підчас обміни. Назва Житомир повсталала від сполучення слів: «жито» і «мірити». Третя оповідає: самітнє місце на Кам'янці, де лагідно, тихо жилося, назвали Житомиром, виводячи цю назву від сполучення слів: «жити» й «мирно». Четверта: місце на Кам'янці, де найдавшіша частина Житомира, привабилало до себе подвижника, що звався Житомиром. До подвижника прилучилися инші приходні. Отак засновано селище, згодом повсталало місто, що ім подвижник передав своє ім'я. Як кажуть у народі, святого Житомира місцева лодність (надто міщани) мали за патрона міста й його день (8 жовтня за старим стилем) урочисто святкувала ще на початку другої половини ХІХ в.

ОПИС ДО МАЛЮНКІВ.

1. Кременне рубило-різак збоку в плані.
2. Кременне вістря в плані.
3. Кременне вістря з пласким краєм зверху в плані.
4. Кременний наконечник до стріли в плані.
5. Мініатюрний ланцетуватий кременний ніжик у плані зверху.
6. Кременний наконечник до стріли з насадою в плані.
7. Мініатюрна кременна скребачка в плані зверху.
8. Листуватий з кременю наконечник до списа-різака в плані зверху.
9. Невеличка клинчаста з кременю сокирка або долото в плані збоку.
10. Мініатюрний кременний скребак у плані згори.
11. Кременний ніж у плані згори.
12. Кривий ніж-пилка-серп з кременю в плані збоку.
13. Кременний наконечник до списа-різака в плані згори.
14. Кременна сокира-скребачка в плані згори.
15. Листуватий з кременю наконечник до списа-різака в плані згори.
16. Клинчаста з кременю сокира (обухом униз) у плані збоку.
17. Сокира-молот з сірого пісковика в плані ззаду й збоку.
18. Сокира-молоток з діориту в плані спереду й збоку.
19. Кременна сокира-скребак у плані згори.
20. Кременна кулеватість у плані збоку.
21. План кистового поховання результатів трупоспалення.
- 21¹. Північно-південний центральний перекрій того-ж похорону.
22. План ямкового похорону наслідків трупоспалення.
- 22¹. Західньо-східній перекрій того-ж похорону.
23. План могильного похорону покорчених кістяків.
- 23¹. Центральний W — O перекрій того-ж похорону.
24. План могильного похорону результатів трупоспалення.
- 24¹. Центральний W — O перекрій того-ж похорону.
25. План могильного трунного похорону.
- 25¹. Центральний W — O перекрій того-ж похорону.
26. План гробничного поховання з трупокладенням.
- 26¹. Центральний N — S перекрій того-ж поховання.
27. План гробничного поховання результатів трупоспалення.
- 27¹. Центральний N — S перекрій того-ж поховання.
28. Посудина гробничного поховання збоку.
29. Горщик могильного трунного поховання збоку.
30. Посудина могильного поховання покорчених кістяків збоку.
31. Те саме.
32. Яйцювата посудина могильного поховання результатів трупоспалення збоку.
33. Півкульова мисочка того-ж типу поховання збоку.
34. Посудина поховання результатів трупоспалення збоку.

35. Мисочка могильного поховання покорчених кістяків збоку.
36. Вигляд з заходу на ур. Кокрин.
37. Вигляд з північного заходу на N край городища.
38. Вигляд з заходу на подільській в'їзд до городища.
39. Вигляд з півдня на вхід до підземного хідника в яру Лермонтівської вулиці.

LES MONUMENTS PRÉHISTORIQUES DE JYTOMYR ET DE SES ENVIRONS.

S. HAMTCHENKO.

Jytomyr se trouve dans la jonction des bassins des rivières Teteriv, Kamenka, Lisna Kamenka et Houiva (voir le plan = schéma de Jytomyr). Les vallées de Kamenka et de Teteriv sont dans de profondes crevasses — des gorges du massif des espèces archéales. Une couche de loess enveloppe le relief. Des facteurs géologiques ont créé sur la surface des cavités et des renforcements, qui, comblés par des dépôts de terres glaises colorées et de kaolin ont formé des marais et des petits lacs.

La population locale de Jytomyr faisait de temps à autre des découvertes archéologiques sur la rive gauche de Kamenka: des outils en silex et en pierre (grav. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10 — 15, 16, 17 et 18) de différent usage. Sur la rive droite de Kamenka, le plus souvent sur la Pavlikovka et partiellement à Zakamenka on trouvait à peu de profondeur dans le loess des sépultures de squelettes accroupis, dont l'inventaire n'est pas encore assez connu. Ces trouvailles furent faites dans la partie supérieure des rues: Pouchkinska, Nikolaevska, Lermonovska et du Boulevard. Un tumulus s'est conservé à la Dalna Smolenka, extérieurement il est du type des squelettes accroupis. On remarquait aussi autrefois dans la direction du Boulevard de tels tumulus dont tout un rang s'allongeait dans la direction de l'endroit qui est occupé à présent par la Gare du chemin de fer. Tout ceci ce sont des restes d'une nécropole de la période du cuivre-bronze (voir 3 sur le plan-schéma des sources originaires). On trouve dans le loess des propriétés situées dans les rues — Vladimirska, Tripilska et Staro-Vilksa (voir 5 du même plan) des sépultures d'inhumations et d'incinérations avec une céramique noire-grise et des outils en pierre polie. Sur le haut de Zakamenka on trouve assez souvent peu profondément dans le sol des traces d'un champ d'inhumation détruit et d'incinération (voir 2 du même plan), avec une céramique et des restes de culte, d'industrie de pierre et aussi des traces d'ornementation de bronze quelquefois même des objets de fer. Au haut de la colline, sur la rive droite de l'embouchure de la rivière Kamenka, on voit distinctement sur la surface découverte des couches du sol des

traces visibles d'un atelier de néolithique (voir 1 du même plan): des outils en pierre et une céramique primitive. Sur les hauteurs de la rive droite de la Kamenka, là, où se trouve la place Malevanska et les terres de l'église il existait encore vers l'année 1870 quelques centaines de tumuli (voir 4 du même plan) du type drevlian¹⁾, auquel correspond au W de la Volhynie le type funéraire de Volhynie²⁾. Sur la montagne opposée (grav. 36) de la rive gauche de Kamenka dans la terre de Kokrin se trouvait le nécropole du culte chrétien, ce culte a conservé jusqu'à la fin du XIX siècle des pierres tombales sur lesquelles on remarque 20 ans après des traces d'emblèmes taillées et d'inscriptions illisibles en slave. Vers l'année 1880 on a trouvé au Boulevard dans les couches supérieures du loess une monnaie d'or romaine (d'origine et d'époque indéfinie).

Quelques dizaines d'années d'observations archéologiques ont été complétées aussi par des données tirées de souvenirs populaires. En l'année 1919 on a accompli dans l'ancien Jytomyr de premières recherches archéologiques, plus étendues encore en l'année 1920 et amenées à un système après les recherches faites durant la période de 1920—1923 (par secteurs de Jytomyr) et en 1924 (le bassin de Sloutche centrale).

D'après les données obtenues par ces observations il est clair que le point primaire du peuplement se trouvait dans la gorge de l'empouchure de Roudavka. D'ici a pris peu à peu naissance la petite ville de Kamenka et plus tard—Jytomyr.

Les matériaux archéologiques de Jytomyr sont gardés dans de différents musées (Kyïv, Leningrad, Jytomyr, etc.) Parmi ceux-ci un grand nombre d'outils en pierre et en fer. Il y a 57% d'outils en silex, 14% en granit, 9% en grès, 14% en quartz et 6% d'autres matières. Les outils en fer sont faits de fer de marais local. La technique de ces outils en pierre est la suivante: l'enlèvement 14%, détachement 21%, la pression 23%, le polissage 18%, le forage 16% et le sciage 8%. Leur forme est différente; en forme de feuilles (9%), ovale (18%), demi-circulaire (4%), triangulaire (13%), allongée (16%). Leur désignation: des grattoirs, des haches, des haches-marteaux, des ciseaux, des pointes de lance, des pointes, des couteaux à double tranchants, des couteaux recourbés et des couteaux-scies (3—5%), des pointes de flèches, des lames — 8—10%, percuteurs 2—3%, des haches. La technique des instruments de fer est le forgeage à chaud. Les ornements sont ainsi; des anneaux en fil-de-fer (sans soudure) 87%, affinés vers les bouts 5%, anneaux liés 5%, tordus et resserrés vers les bouts 3%, anneaux en argent 75%, et en bronze 25%; boucles d'oreilles (en argent) — en fils

¹⁾ „Les sepulcres de Jitomir“—S. Hamtchenko, Jitomir 1888, pages 97—107.

²⁾ „Fouilles dans le pays des Drevlians“ — V. Antonovytsch. St. Pétersbourg, 1893, pages 67—72 et „Carte archéologique du gouvernement de Volhynie“ du même auteur. Moscou, 1900, page 38.

d'argent avec orifice dans les grains et avec un bout effilé 65°/_o et avec grains à douilles 35°/_o, des bracelets en fil de fer, en bronze et en argent et des perles — en argent à jours, en ruban, ou en fils; à grains, soudés 16°/_o, en cornaline 33°/_o, en verre 50°/_o (dorées et argentées).

Il y a deux types principaux d'enterrement: l'ensevelissement et l'incinération en fosses (gr. 22) en coffres de pierre (grav. 21), en tombe (grav. 27) et en tumulus (grav. 24). L'ensevelissement: en tombe (grav. 26), en tumulus des — accroupis (grav. 23) et en tertre avec tombeaux (grav. 25).

Le matériel anthropologique: les tertres de Malevane 50°/_o de dolichocéphales, 37°/_o de subdolichocéphales et 12,5^o/_o de mésotcéphales; les ensevelissements en tombes sont de 50°/_o dolichocéphales et subdolichocéphales et des squelettes accroupis — brachicéphales.

D'après les données des outils et de la céramique 9 cultures se dessinent: d'après la nomenclature de *A* jusqu'à *H*, cultures *A — H*, de l'industrie pierre, cultures *3* et *H* — de l'industrie métallique.

L'appellation première de l'endroit peuplé sur la rivière Kamenka, où a pris naissance la ville de Jytomyr est perdue dans la mémoire populaire. L'époque quand a surgi le nom de „Jytomyr“ est aussi inconnue. Philologiquement ce nom est analogue au nom de Ouchomyr, Sandomyr, Vychomyr, Vilkomyr etc. La provenance slave de ces noms ne fait aucun doute. On peut supposer que cette appellation a surgi pendant l'époque *H*.

Comme conclusion on donne (d'après la mémoire populaire) les quatre légendes les plus caractéristiques sur le surgissement de Jytomyr: du nom d'un des serviteurs d'un des premiers princes de Kyïv, de „jito miriati“ (mesurer le blé), de „jiti mirno“ (vivre en paix) et du nom d'un ascète (dans le commencement de la seconde moitié du XIX siècle d'après les souvenirs populaires, fêté à Jytomyr le 8 Octobre comme jour du patron de la ville).

ЮХИМ СІЦІНСЬКИЙ.

МАТЕРІЯЛИ ДО АРХЕОЛОГІЇ ЗАХІДНЬОГО ПОДІЛЛЯ.

I.

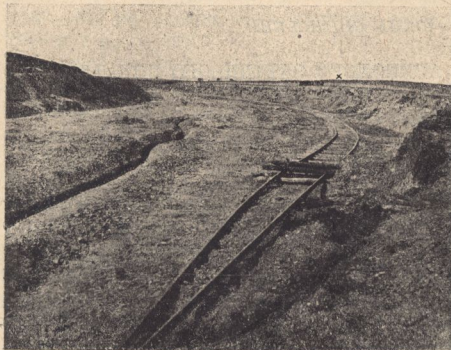
Кам'яні скринькові гроби на Західньому Поділлі.
(З приводу знахідки літом 1926 р. такого гробу на Кам'янецьчині).

У серпні 1926 року, біля с. Великої Мукші над Дністром, на Кам'янецьчині, знайдено так звану в руській археології кам'яну кисту, або кам'яний скриньковий гріб. Цей гріб знайшли робітники, розроблюючи кар'єр піску по залізничній лінії, що мала йти з Кам'янця до с. Устя над Дністром і незакінчена. Робітники вибирали стінку кар'єра на 15-тій верстві від Кам'янецького вокзалу, під самим селом Великою Мукшею, і в тій стінці, недалеко від поверхні землі, на рівні прокладених тут рейок, надбали кам'яні плити, що стояли насторч і були прикриті одною великою плитою, що лежала в землі плазом. Це зацікавило робітників, а що знайдене каміння перешкоджало дальшим роботам, то землю над верхньою плитою було знято, плиту було піднято, й робітники побачили, що то ніби довгаста скриня, обложена з чотирьох боків плитами. В скрині було повно землі. Зняли верхню плиту й ту бокову стінку скрині, що виходила на рейки, почали викидати з скрині землю й знайшли там людські кості, горщики й кремінні вигладжені клинці. Всю землю й усе, що було в скрині, викинули без уваги, щоб скоріше знайти які скарби, але скарбів не знайшли, а горщики деякі розбили, а деякі розібрали між собою, також розібрали й клинці. На місце знахідки кисти поїхали дехто, що цікавилися цим (т.т. В. О. Геронович, І. А. Любарський, О. З. Неселовський та Ю. Сіцінський), оглянули все, зробили обміри й сфотографували.

Розмова з робітниками та огляд місця знахідки виявили таке. В кисті було, крім кісток людських, 4 горщики й 5 кремінних добре вигладжених клинців. Крім того, поза скринєю, коло вузького південного боку її, був у землі також кістяк в скорченому положенні, а коло нього два кремінні, також добре вигладжені клинці. Як лежали кістяки,—від робітників не можна було довідатися. Дізналися, що на самому споді скрині, в одному (південно-західньому) кутку зосталося трохи землі, що її не зрушили робітники. Вибрали ту землю й виявилось, що там, в тому кутку, коло східної стінки лежала частина кістяка: в'язки й ребра; черепа не було, певне його було розбито, коли робітники викидали землю; кості рук і ніг

також були зрушені й у цілості їх не було тут. У всякому разі в скрині було два кістяки, а третій по-за скринєю.

Огляд місця, обмір і орієнтація виявили таке. Місце, де знайдено кисту, високе, нічим не відзначалося на поверхні землі, ніякої могили (кургану) тут не було (мал. 1). Грiб обложено плитами з лупакового місцевого вапняку. Довжиною своєю він лежав од півночі на південь

Мал. 1. Кар'єр піску коло с. Великої Мукші на Кам'янецьчині. X місце де знайдено кам'яний скриньковий грiб, чи кисту.

приблизно. Від поверхні землі (чорноземлі) до верхньої плити 50 см. (мал. 2). У середині грiб мав такі розміри: довжина 158 см., ширина 73 см., глибина 78 см. Верхня плита завдовжки 190, завширшки 85—100, завтовшки до 23 см. Бокові довгі стінки зложені з двох плит, добре пристосованих одна до одної. Одна бокова вузька стінка (південна) була теж з двох плит, а друга вузька стінка (північна)—з одної плити. Товщина бічних плит 15—20 см. Спід гробу викладено з невеликих плиток. (Мал. 3, 4, 5).

Підчас огляду місця знахідки почастило взяти в робітників одного кремінного клинця, і його передано до Кам'янецького Історично-Археологічного Музею. Про горщики та інші клинці не можна було дізнатися, хто їх забрав, але прошено віддати ті речі до музею. Потім, через кілька день, один з робітників приніс до музею 3 клинці, 2 горщики — один більший і другий менший, обидва з відбитими крисами і череп'яний фрагмент — низ або дно якоїсь посудини.

Усі кості, власне шматочки костей, взято до музею. Таким чином музей, крім костей дуже потрощених, має 4 кремінні клинці, два горщики й один фрагмент якоїсь малої посудини.

Кремінні клинці мають такі розміри:

- 1-й клинець має довжини 20 см., ширини 8 — 2,5, товщини 1,5 см.
- 2-й клинець має довжини 15 см., ширини 5,5 — 2,7, товщини 1,5 см.
- 3-й клинець має довжини 13,5 см., ширини 5 — 2,7, товщини 1,7 см.
- 4-й клинець має довжини 10,3 см., ширини 3,5 — 2 , товщини 1,3 см.

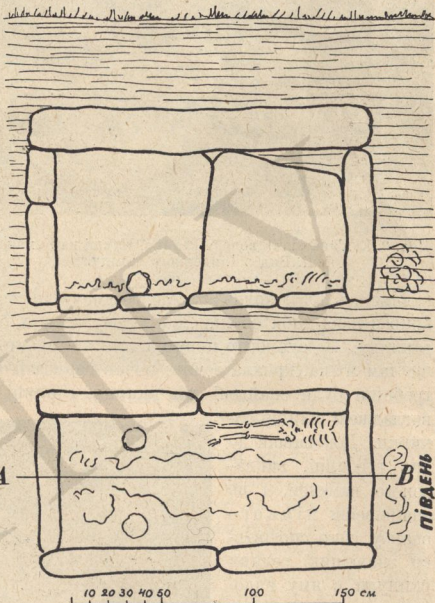
Усі клинці вигладжені зо всіх боків дуже добре, так що слідів відбивання не видно. Вони досить тонкі, не такі, як звичайно бувають кре-

мінні клинці-сокирки, шліфовані не зо всіх боків. Форма їхня дає враження, ніби це не бойове або робоче знаряддя, а якесь ніби для «параду» (як бувають, напр., шаблі не бойові, а для параду).

Горщики зроблено без ганчарського кружала з темної глини, випалено добре. Обом горщикам криси (верх) відбито (мал. 6). Більший горщик без крис має вигляд круглої кулі. Висота його (без крис) 15,5 см., діаметр дна зовні 9 см., діаметр найбільшої опуклості посередині 16,5 см., діаметр звуження вгорі приблизно 9 см.

Вгорі було 4 вушка, але одне відбито, і тепер є 3 низеньких гувозвидних вушка. На верхній частині горщика орнамент видушено півкружками так, що виходить ніби риб'яча луска. Коло шийки горщика, вище вушок, іде кругом два рядки такого лусковатого орнаменту, а нижче вушок іде рядок, що складається з трикутників, і між ними спускають вниз подвійні лінії півкружків, ніби фестони. Другий горщик менший, вгорі криси також відбито; має висоти (без крис) 8 см., діаметр дна зовні 7,5 см., діаметр найбільшої опуклості 10,3 см. Вушко зосталося одне; воно такого фасону, як і вушка більшого горщика. Орнамент на цьому меншому горщику такий же, як і на більшому горщику. Фрагмент третьої посудини виглядає так, що то ніс і низ якоїсь підставки до посудини — миски або чашки.

Такі маємо відомості про кам'яний скриньковий гріб, знайдений коло села Великої Мукші на Кам'яничині¹⁾.

Мал. 2. а—вертикальний розріз кисти по лінії АВ, в—поземний план кисти, знайденої коло села Великої Мукші на Кам'яничині.

¹⁾ Про кам'яну кисту, знайдену біля с. Великої Мукші, подав відомості В. Геронович у Київському „Науковому Збірнику на рік 1926“, в статті: „Нововідкриті

Кам'яні скринькові гроби знаходили випадково й по інших місцевостях Радянського Поділля, але відомості про такі знахідки часто дуже неясні, недокладні. Певніші такі факти.

Мал. 3. Кам'яна киста коло с. Великої Мукші на Кам'янецьчині. Вид з Південного заходу.

Весною 1900 р., біля с. Кептинець, за 7 км. від Кам'янця на Поділлі на північ, селянин того села Химчак знайшов кам'яний скриньковий гріб, орючи своє поле. Плуг зачепився за камінь, селянин хотів викопати той камінь і викинути його з землі. Почав розкопувати й побачив, що то велика кам'яна плита. Зацікавившись цим, почав більше розкопувати й виявилось, що плита покриває щось ніби скриню, обкладену зо всіх боків великими плитами з вапняку. За допомогою інших селян він підняв верхню плиту й побачив, що там м'яка, крихка земля; почав викидати ту землю. Насподі скриньгробниці були знайдені два кістяки, глиняні горщики й два кременіні вигладжені клинці-сокирки. Докопавши до

дна гробниці, викладеного каменем, і не знайшовши ніякого скарбу, чого сподівався знахідник, селяни скинули в яму викопану землю з потроценими кістками та черепками. Через кілька день після того я (Ю. Сіцінський) дізнався про знахідку, разом з пок. М. І. Яворовським поїхав із Кам'янця на місце знахідки й оглянув гріб і місцевість.

Мал. 4. Кам'яна киста коло с. Великої Мукші. Вид із Заходу.

трипільські стоянки на Кам'янецьчині, а також у журналі „Всесвіт“ 1927 р., № 1-3 та в „Записках“ Кам'янецького ІНО 1927 р., т. I. Автор каже, що „Велико-Мукшанська нахідка“ є „унікат“, і застосовує ту кисту чогось до трипільського часу.

Знайдений гріб був на високій рівній місцевості, трохи похилій до річки Смотрича. В тім місці, де був гріб, не помітно ніякого насипу чи могили (кургану). Гріб був недалеко від поверхні землі, бо плуг, при оранці, зачепив верхню плиту. Довжина гробу в середині 178 см., ширина 89 см. і глибина від поверхні землі 142 см. Напрямок довжини гробу на південний захід. Із знайдених двох кременяних клинців один розбив селянин на огниво, а другий дістався до Кам'янецького Іст.-Археологічного музею, де він і зберігається тепер (відд. I, № 59). Цей клинець вигладжений, має довжини 8 см., ширини 3—2,5 см., товщини 1,5 см.

Про цю знахідку, свого часу, я подав відомості до «Кіевской Старини», звідки ті відомості М. Біляшівський умістив в «Археологической летописи»¹⁾.

Другий випадок знахідки кисти на Поділлі був 1901 року при таких обставинах, як і в с. Кеппинях. Селянин с. Тартак біля Межирова, на Вінниччині, орючи на своєму полі, зачепив плугом за камінь. Зацікавившись цим (камені в тій місцевості трапляються рідко, не так, як на Кам'янецьчині), він розкопав те місце й знайшов під каменем яму, обкладену кам'яними плитами, а в ямі два кістяки й глиняні горщики. Голова Археологічної комісії при Вінницькій Міській Управі І. Є. Шипович оглядав ту місцевість, де знайдено гробницю, й саму гробницю. Виявилось таке: розкопана яма являла собою подовгастий чотирикутник у плані, обкладений кругом плитами вапняка, а дно викладено дрібною ріптю. Зверху яму було прикрито кам'яною плитою, а над нею лежав шар землі в $\frac{1}{4}$ арш. завтовшки. В ямі було два людські кістяки, лежали лицем догори, при чому один кістяк лежав головою до сходу, а другий — до заходу. Коло голови одного з них стояло дві глиняні посудини, а коло голови другого одна посудина меншого розміру.

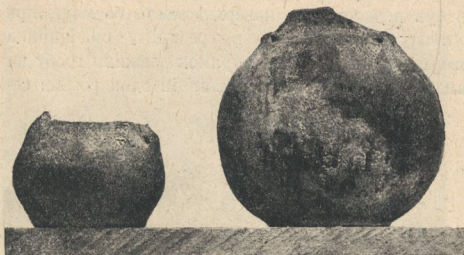

Мал. 5. Кам'яна киста коло с. Великої Мукші. Вид з північного заходу.

¹⁾ Археологическая Летопись Южной Россія, Н. Бѣляшевскаго, т. III, 1901 р. стор. 30. Е. Същинскій, Археологическая карта Подольской губернии, Москва, 1901, стор. 124.

Такі маємо газетні відомості про знахідку кисти коло с. Тартак¹⁾.

Один горщик, що був у Тартаківській гробниці, зберігається тепер у

Мал. 6. Посудини, знайдені в кам'яній кисті коло с. Великої Мукші.

Вушка з дірочками для шнурка. Верхня частина горщика має лінійні прикраси, зроблені ніби шнурком: кругом шийки вгорі й унизу йде дві бордори, комбіновані по чотири лінії, а нижче проти вушок йде кругом третій рядок трьох ліній.

Поперек тих трьох рядків ідуть вертикально такі самі рядки по чотири лінії, від нижнього кругового рядка ті вертикальні рядки спадають трохи вниз, ніби фестони.

Інші знахідки кам'яних кист хоч і були на Радянському Поділлі, але за відсутністю тут археологічної організації, такі знахідки не досліджено, або вони zostалися зовсім не відомими для науки. Про деякі знахідки немає можливості сказати, чи то були дійсно скринькові гроби. Напр., в «Археологической карте Подольской губернии», зазначено такі факти: а) біля села

Мал. 7. Посуд, знайдений в кисті коло с. Тартак на Кам'янецьчині.

Вінницькому Музеї, куди передав його І. Є. Шипович (мал. 7). Висота горщика 24,3 см., діаметр розширу (розтруба) 11,5 см., діаметр найбільшої опуклості 20 см., діаметр дна 9 см. Видгляд горщика без шийки наближається до круглої кулі. Нижче шийки на горщику чотири гузових

¹⁾ „Кіевское Слово“ (газета) 1901 р. № 4869.

Торканівки при рч. Рові, на Літинщині, розкопано р.р. 1896 й 1899 дві могили, і в них знайдено по дві вертикальні плити, прикриті зверху горизонтальною плитою; в середині знайдено шліфовані кам'яні сокирки; б) біля села Домниці, на Балтщині, селяни розкопали могилу, сподіваючись знайти там скарб, і в могилі знайшли кістки людини, обкладені камінням; — потім кістки засипано, а каміння забрали на криницю; в) біля с. Загніткова, на Ольгопільщині, на уроч. Шашків, знайдено кістяки, обкладені кам'яними плитами¹⁾. Є ще кілька відомостей про знахідки на Поділлі гробів, обкладених камінням, але ці відомості ще більше неясні, і це вносить плутанину у визначення типу похорону, бо на Поділлі трапляється ще й такий тип похорону, трохи подібний до скринькових гробів: покійника ховали в землі, потім насипали над ним могилу (курган) із землі й ту могилу обкладали кругом камінням; або над похованим у землі покійником накладали каміння у вигляді кургану й зверху засипали той курган землею. Але цей тип похорону треба віднести до пізнішого часу, до перших часів залізної культури²⁾.

Стрічалися часом кам'яні кисти на Волині та Київщині, але найбільше траплялися вони в східній Галичині, чи на Галицькому Поділлі. Тут їх найкраще досліджено.

Скриньковий кам'яний гріб у Східній Галичині перший раз знайдено р. 1872 в селі Берем'янах, Заліщицького повіту, недалеко від устя річки Стрипи, а р. 1876 у тій таки місцевості знайдено другий такий самий гріб. Потім знайдено скринькові гроби в інших місцевостях східньої Галичини, а саме: в с. Кошилівцях при рч. Джурині, того самого Заліщицького повіту, в с. Улашківцях при рч. Сереті, Чортківського пов., в с.с. Убіслі, Хорсстові, Коцобинцях (мал. 8) і Чорнокінцях, Гусатинського пов., с.с. Глеваці, Підгайчиках Юстинових, Семенові й Зеленчу при рч. Сереті, Теревовельського пов., і в с. Застав'ї при рч. Гнезні, Тарнопільського повіту.

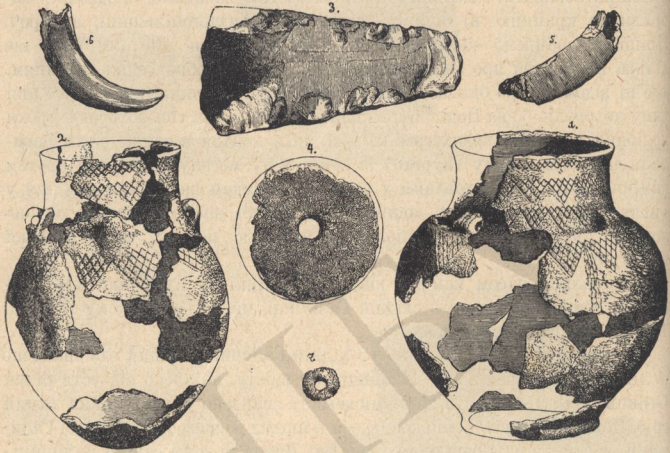
Загальний тип скринькових гробів Галицьких накреслюють так. Гроби будували в землі з кількох великих плит: двох довгих бічних, двох коротких поперечних, одної довгої снідньої й одної довгої верхньої, що покривала скринцю, й таким чином кам'яний скриньковий гріб трохи подібний до теперішньої дерев'яної труни. В середині таких скринь знаходили 2—3 кістяки в скорченому вигляді, а часом у витягнутій позиції. Іноді в скринькових гробах опостерігався обряд трупопалення. В скринькових гробах знаходили кремінні сокирки, глиняний посуд, прикраси з кости й бурштину. Цей посуд має особливий характер: вироблено з чорної глини без уживання ганчарського кружала; дно в посуді часто не

¹⁾ Е. Свѣцинскій, Археологическая карта Под. губ., ст. 27, 66, 76.

²⁾ Fr. Pułaski, *Mogily o nasypie kamiennym w powiecie Kamienieckim*, Warszawa, 1902.

плісковате, а кулясте; зверху посудини вушка у вигляді гузоватого наростку; орнамент ритий з лукових ліній, що часто має вигляд риб'ячої луски¹⁾.

До цього типу кам'яних скринькових гробів підходить і гріб, знайдений р. 1926 коло с. Великої Мукші на Кам'яничині.

Мал. 8. Речі, що їх знайдено в кисті коло с. Коцюбинець в Галичині (зі статті Кіркора. Wycieczka na Podole Galicyjskie— „Kłosy“ 1877 р., т. XXIV, ст. 321).

Що такий тип похоронів у кам'яних скринях найбільше траплявся на Поділлі й у Галичині, то пок. Ф. К. Вовк пропонував називати його Подільсько-Галицьким²⁾.

Але взагалі треба сказати, що такі археологічні пам'ятки, як кисти, не добре досліджено археологами. Вони в більшості нічим не відзначаються на поверхні землі й трапляються поодинокі, і завжди такі гроби знаходили випадково. Знаходили їх або селяни підчас оранки, або каменярі та грабарі, й завжди знахідники руйнували знахідки, а археологам доводилося тільки констатувати ту руйнацію.

До якого народу належать скринькові гроби — різно вирішували археологи. Німецький археолог др. М. Еберт гадає, що то були гро-

¹⁾ В. Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, Lwów, 1918, ст. 27—28 Id., Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego, Lwów, 1919, ст. 53—76. В. Гребеняк, Нові археологічні надійки на території східної Галичини. Зап. Наук. Т-ва ім. Ш. 1915 р., т. СХХІІ.

²⁾ Див. примітку перекладача (Ф. Вовка) в книжці Л. Нідерле: „Человѣчество въ доисторическія времена“, Спб. 1898, ст. 144.

би германців. Київський археолог В. Є. Данилевич каже, що «правди-віща є думка тих вчених, що вони визнають людність кист за слов'янську»¹⁾.

До яког власне часу неолітичної доби належать кам'яні скринькові гроби — це в археології не зовсім з'ясовано. Деякі археологи відносять їх до часів раннього неоліту. Але як взяти на увагу, що в скринькових гробах знаходять звичайно кремінні сокирки добре шліфовані, навіть дуже добре, то треба думати, що то була доба не раннього неоліту. Були навіть випадки, що знайдені в східній Галичині скринькові гроби були досить пізнього часу. Так, скриньковий гріб в с. Глещаві, Теревовельського повіту, містив в собі речі римської доби II — III ст. нашої ери²⁾.

II.

Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині.

Як розглянути на малі ті місцевості, де знайдено сліди трипільської культури, то не можна не звернути уваги на те, що найгустіше та культура виявляється, крім східньої Київщини, в східній Галичині, або на Галицькому Поділлі³⁾. Ту культуру зазначили польські та українські археологи в багатьох місцевостях сточищ лівих допливів Дністра — Збруча, Ничлави й Серета.

Над Збручем і поблизу його в Галичині треба зазначити такі місцевості, де знайдено трипільську культуру: Городниця й Васильківці Гусятинського повіту, Кудринці й Боришківці в нижній течії Збруча.

Над Ничлавою трипільську культуру знайдено в селах: Жабинцях, Сухоставі, Козаччині, Ланівцях, Верхняківцях і Пиликівцях, а також над Дністром, недалеко устя Ничлави, в с. Віскуп'їм Устю і нижче Дністром у м. Мельниці.

На поріччі Серету трипільську культуру зазначено в таких поселеннях: в Зеленчу, Будзанові, Вигнанці, Капустинцях, Золотому Більчу й Щитівцях, а також над Дністром вище устя Серету, на правому Дністрянському боці, в с. Городниці⁴⁾.

Оця густина слідів трипільської культури на Галицькому Поділлі наводить на думку, що трипільська культура повинна би зазначатися густо й по цей бік Збруча, й це спонукало нас шукати слідів тої культури на Кам'янецьчині. Бо Східня Галичина, що зветься Галицьким Поділлям, і Західне Радянське Поділля мають багато спільного з фізич-

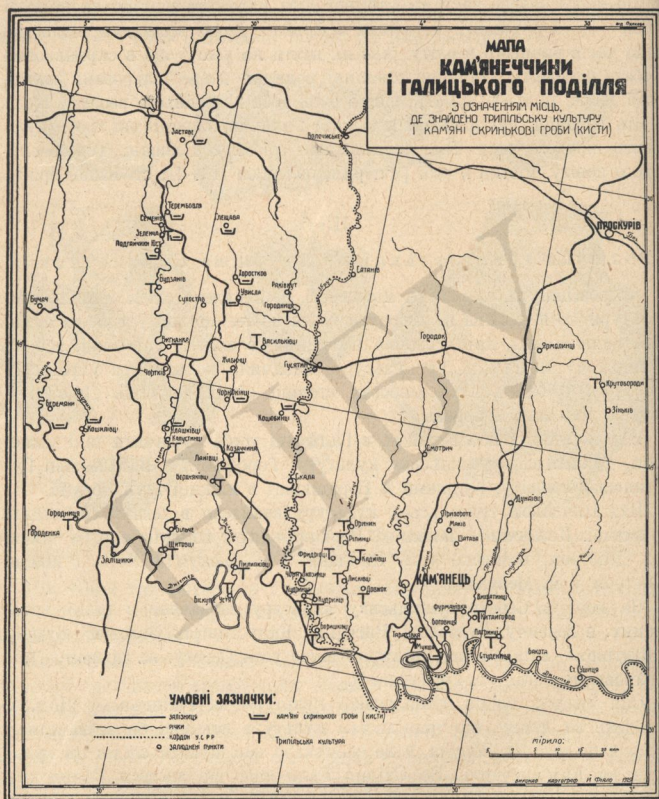
¹⁾ Проф. В. Данилевич, Археологічна минушина Київщини, Київ, 1925, ст. 33.

²⁾ В. Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, ст. 244.

³⁾ Таку мапу додано до статті пок. Ф. Вовка: „Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні“ — Матеріали до українсько-руської етнології, т. VI, Львів, 1905. р.

⁴⁾ Див. вищезазначену працю Ф. Вовка, а також: Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, Lwów, 1918.

но-географічного боку. Це саме помічається і в археології, особливо за часів неоліту,—пригадати хоча-б скринькові кам'яні гроби, що трапляються найбільше на Поділлі Галицькому й Радянському.

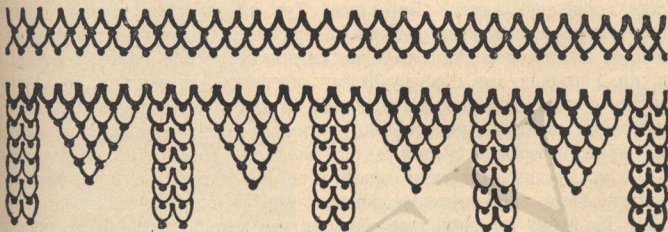

Розвідки останніх років у західньо-полудневному кутку Радянського Поділля, себ-то на Кам'янеччині, показали, що дійсно тут трипільська культура виявляється досить густо на поріччях Збруча, Жванця, Смотрича, Мукші, Тернави й Студениці, в нижніх течіях цих річок (бо в верхніх і середніх течіях археологічних розвідок поки-що не робилося).

Місцевості, де зазначено сліди трипільської культури на Кам'янеччині, такі:

По р. Збручу:

1) Чернокозинці, село над Збручем. В самому селі, на Замковій горі над Збручем, стоять мури-руїни старовинного оборонного замку. На тій горі поміж мурів покопано військові окопи часів недавньої російсько-німецької війни. В тих окопах і коло них на поверхні землі, де викидали землю з ровів, трапляються розмальовані черепки трипільського типу й відбивні кремінні знаряддя.

Розгорнутий орнамент горщика з кам'яної кисти, знайденої коло с. Великої Мукші на Кам'янецьчині.

2) Кудринці, село над Збручем, нижче Чернокозинець; проти цього села, за Збручем, закордонне село зветься теж Кудринці. В самому селі Кудринцях Радянських, коло річки Збруча, на городі селянина Максима Марчука, трапляються розмальовані черепки трипільського типу й череп'яні фігурки людини. Коли там на садибі копали яму на льох, то таких черепків знаходили багато. По сусідніх городах теж знаходять такі самі розмальовані черепки.

На поріччі Жванця.

3) Рішинці, село над р. Жванцем, нижче м. Оринина, за 12 км. від Кам'янця. Проти села коло шосейного шляху, що йде з Кам'янця до Оринина, на урочищах «Межи рудками» і «На поповому» трапляються розмальовані великі черепки.

4) Кадиївці, село над р. Жванцем, за 7 км. від Кам'янця. Кол. студент В. М. Георгієвський, що тут пробував, різного часу робив археологічні розвідки по різних місцевостях того села та його околиць, знайшов трипільську культуру в кількох місцях і зібрав значну колекцію трипільського типу черепків, череп'яних людських фігурок, кам'яного знаряддя відбивного й шліфованого. Ця колекція зберігається в Кам'янецькому Історично-Археологічному Музеї.

Трипільська культура в Кадиївцях виявилася в таких трьох місцях:

а) На горі Бавках. Ця гора в самому селі, виступає вона, як ріг на захід між двома ярами, по яких течуть два потоки, що тут, коло того рогу, зливаються і далі впадають їхні води до річки Жванця. В серпні 1926 р. на Бавках робив розкопи точків (площадок) трипільського

типу член-секретар Всеукраїнського Археологічного Комітету М. Я. Рудинський із співробітниками того Комітету Е. Я. Рудинською і М. С. Мушкет. При тих розкопах знайдено багато розмальованих черепків посуду, череп'яні фігурки людські й звірячі, кремінні знаряддя відбивні й шліфовані, зернотерки та ин. З черепків вдалося зліпити кілька посудин, з яких деякі визначаються своїм великим розміром (одна високою 62 см.¹). б) Друга місцевість в Кадиївцях, де трапляються рештки трипільської культури, лежить недалеко від Бавок, в західній частині села, що зветься Бураківка. Тут на горі, що з трьох боків її обходить річка Жванець, міститься городище, де був колись певне замок, бо на тому городищі трапляються шматки кахоль, цегла, черепиця та ин. Городище має планову форму, звичайну для замчищ: гора, що виступає своєю довжиною на південний схід, як ріг або кряж між двома глибокими долинами, що утворені крутим зворотом річки Жванця. Гору або кряж перерізано в двох місцях валами й ровами; височине валів 3—5 м. Середину між тими валами й ровами посідає городище, що має в плані форму прямокутника; довжина його доходить 250 м., а ширина 70 м. На цьому городищі трапляються, крім кахоль, черепиці та інших решток будівель часів литовсько-польських, ще рештки давнішої культури, а саме — культури трипільської; особливо це помітно там, де на узбіччі кінчаються вали. Тут, під тими валами, помітні шари землі з розмальованими черепками й печиною. Розмальовка поліхромна, яскрава: на білому або ясно-жовтому тлі закрутки та спіралі червоною, коричневою, фіялковою і чорною фарбами. Тут-же знайдено череп'яні людські фігурки²). в) Третє місце коло Кадиївць, де знайдено сліди трипільської культури, це поля, що звуться Восьмушки під Суржею (Суржа—сільце в південно-східньому напрямку від Кам'янця). Тут знайдено фрагменти великих т. зв. «біноклів», шліфований молоток-сокирка з граніту, черенки посуду та ин.

Знахідки трипільської культури в Кадиївцях переходять в Кам'янецькому Іст.-Археологічному Музеї.

5) Фридрівці, село в 2 км. від Кадиївць на захід. На південний схід від Фридровець, над рч. Жванцем у лісі, є урочище Липники. Тут на високому виступі правого берега Жванця трапляються кавалки печини й фрагменти мальованої кераміки кількох гатунків. За південною околицею Фридровець в ур. Ферма на високому плато, похилому з півночі на південь до рч. Жванця, виявлено надзвичайно рясні залишки культури мальованої кераміки³). У лісі Запусті, селянин Федько Пшениш-

¹) Про розкопи М. Я. Рудинського див. видання Всеукр. Археол. Комітету: „Коротке звітлення за 1926 рік“, Київ, 1927, стор. 128—134.

²) Про Бураківку див. тамож, стор. 127—128. Про трипільські стоянки на Кадиївських Бавках і Бураківці та в с. Великій Мухії подав відомості В. О. Героноч в „Науковому Збірнику за рік 1926“, а також в „Записках“ Кам'янецького ІНО.

³) Коротке звітлення за 1926 р., 126—127.

ний, корчуючи дерева, викопав горнятко трипільської культури. Тут трапляються й розмальовані черепки. Викопане горнятко тамошній учитель О. Максим'юк передав до Кам'янецького Іст.-Археол. Музею (мал. 9). Горнятко те з червоно-жовтої глини, розмальоване чорними спіральними лініями; височінь його 11 см., найбільша опуклість нижче середини в діаметрі 10,5 см.; найменше звуження під крисами 8,5 см.; дно кулясте; вгорі, трохи вище середини, вушко у вигляді гудза з дірочкою. Зроблене без ганчарського кружала; стінки дуже тонкі й міцні. В хаті селянина, що його знайшов, вживали те горнятко для соли.

Мал. 9. Посудка, що її знайдено біля с. Фридровець на Кам'яниччині.

6. Лисківці, село над р. Жванцем, нижче Кадиївець. На уроч. Деренівка знаходять розмальовані черепки трипільського типу й великі кавалки печини зо слідами дерева—брусків і пати́ків. Зразки черепків з тої місцевости є в Кам'янецькому Іст.-Археол. музеї.

7. Гринчук, село над Дністром, на південь від Кам'янця, між устями р.р. Жванця й Смотрича. Коло села на високому березі Дністра півкругле городище з валами. Коло того городища на полі виорують черепки великих посудин, фрагменти людських фігурок

(мал. 10), кремінні осколки й шліфовані сокирки (зразки в Кам'ян. Іст.-Археол. Музеї).

На поріччі рч. Смотрича:

8. Довязок, село коло самого Кам'янця на захід. У лісі й під лісом недалеко від шосейного шляху, що йде до містечка Жванця, трапляються розмальовані черепки трипільського типу.

9. Татариськи, село над р. Смотричем, коло самого Кам'янця на південь. На горі, проти Кам'янецького замку, на полях трапляються великі черепки, деякі розмальовані та ритовані, трипільського типу, а також фрагменти людських фігурок. Зразки тої кераміки зберігаються в Кам'янецькому Іст.-Археол. Музеї.

По рч. Мукші:

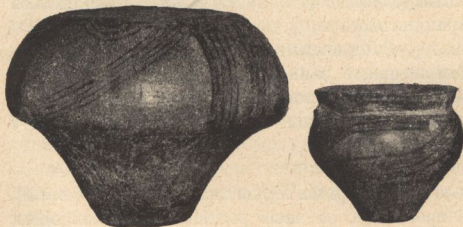
10. Велика Мукша, село при усті річки Мукші, над Дністром. У виймці залізничної лінії, що її прокладено за часів російсько-німецької війни й що мала йти з Кам'янця до села Устя над Дністром, на 14-ій вер. від Кам'янецького вокзалу, у верхніх шарах землі видно позему лінію печини на кілька десятків метрів, і тут трапляються в стінці виймки й унизу по узбіччі розмальовані черепки трипільського типу. Розвідка щупом показала, що печина тягнеться більше, як на 75 м. від лінії ви-

їмки. Зразки черепків і печини з відбитками патиків і балок зберігаються в Кам'янецькому Іст.-Археол. Музеї. Недалеко від цього місця, де видно сліди трипільської стоянки, знайдено в серпні 1926 р. кам'яний скриньковий гріб, а ще далі по тій самій залізничній лінії знайдено черепки іншого типу (римської епохи).

11) Велико-Мукшанська Слобідка, село сумежне з с. Великою Мукшею, тягнеться вздовж річки Мукші. Коло самого села Велико-Мукшанської Слобідки, на урочищі Хрещата, на полях трапляються розмальовані поліхромно черепки й оброблені кремінці. Весною 1927-го року, селянин Іван Глаш викопав на своєму полі два горщики й приставив їх до Кам'янецького Іст.-Археол. Музею. (Мал. 11). Обидва ті горщики з жовто-цинамонової (рудуватої) глини, виліплені без ганчарського кружала, мають грубі стінки. Один горщик значно більший; має верхню половину дуже розширену, кулясту, а нижня половина дуже звужена й ця половина має вигляд ніби підставки, щоби вставити горщик у ямку. Криси відбито коли викопували горщики; вушок на горщику не помітно. Височінь цього горщика (без крис) 22,5 см.; діаметр найбільшої опуклості 27,5 см.; діаметр отвору вгорі 12—13 см. (отвір неправильної форми, бо криси відбито), діаметр дна зовні 10 см. Стінки горщика товсті,

Мал. 10. Фрагмент глиняної фігурки, знайдений коло с. Гринчук на Кам'яниччині.

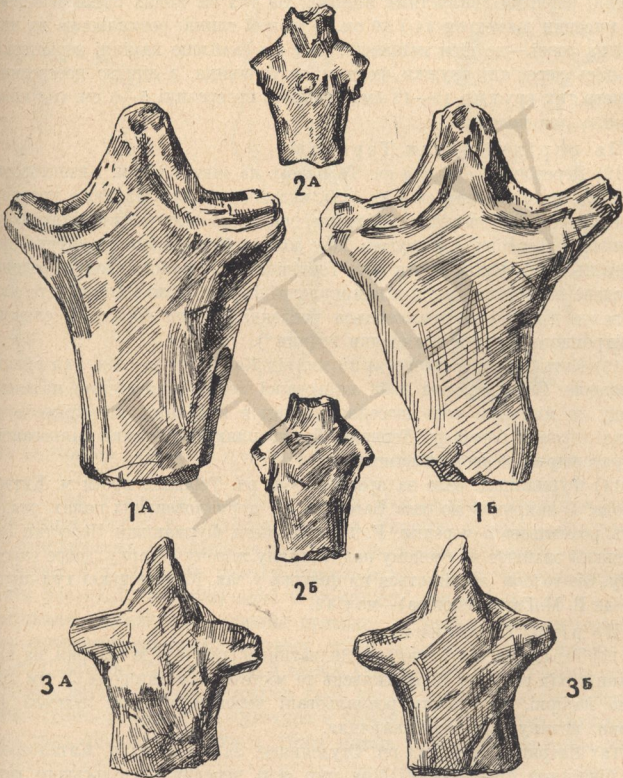
Мал. 11. Посудини, знайдені коло с. Велико-Мукшанської Слобідки на Кам'яниччині.

см.; діаметр отвору вгорі 12—13 см. (отвір неправильної форми, бо криси відбито), діаметр дна зовні 10 см. Стінки горщика товсті,

має верхню половину дуже розширену, кулясту, а нижня половина дуже звужена й ця половина має вигляд ніби підставки, щоби вставити горщик у ямку. Криси відбито коли викопували горщики; вушок на горщику не помітно. Височінь цього горщика (без крис) 22,5 см.; діаметр найбільшої опуклості 27,5

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

НА ПОДІЛЛЮ

Фрагменти глиняних фігурок.

особливо внизу. Коли селянин знайшов ті горщики, то пробували в його хаті варити в більшому горщикові картоплю, але вийшло це невдало через грубість стінок горщика. Верхня половина цього горщика розмальована чорними лініями. Другий горщик менший майже на половину проти першого горщика. Він також значно звужений донизу, але не в такій мірі, як перший горщик. Криси є, вони досить широкі; коло крис два вухка, ніби невеликі гудзі. І цей горщик розмальований у верхній частині чорними хвилястими лініями. На тих же полях потім знайдено дві мисочки діаметром 14 і 19 см. із жовтої глини; розмальовка на них помітна зовні,—це ніби накривки. Там же знайдено камінні зернотерки та якісь череп'яні кружки формою як сачавиця, з діркою посередині, діаметр тих кружків 12—13 см., товщина посередині 5—6 см. (це може грузила для волака).

На поріччі річки Тернави:

12) Дерев'яни, село над рч. Тернавою, на північ від м. Китайгорода. На 2 км. на північний схід од села, недалеко хутора Млаки, є урочище Городисько. Тут помітно городище, що його оточує з одного боку долина рч. Тернави, а з другого боку долина безименного струмочка, що вливається в Тернаву проти села Теклівки. З південного сходу городище обведене невисоким валом півциркульної форми. Коло того валу та далі за валом на південь трапляються численні уламки посуду зо слідами поліхромного розпису й кавалки печини¹⁾.

13) Китайгород, містечко за 18 км. від Кам'янця на схід, над річкою Тернавою. Сліди селища доби мальованої кераміки знайдено недалеко в'їзду до містечка, коло шосейної дороги з Кам'янця, на стрімковому шпилі горового берега рч. Тернави. Тут трапляються уламки мальованого посуду, вироби з кости й каменю²⁾.

14) Фурманівка, село на правому боці рч. Тернави, проти м. Китайгорода. В напрямку до села Баговиці, на фурмановецьких полях, знаходять розмальовані черепки. Р. 1924 селянин Фурманівки Целестин Завадський знайшов на своєму полі глиняну жіночу фігурку, добре вироблену, без голови (зберігається ця фігурка у зав. Кам'янецької худ.-пром. школи В. М. Гагенмейстера)—мал. 12.

По річці Студениці:

15) Тарасівка, або Совий, чи Вихватнинецький Яр, де папірня, на південний схід від села Вихватнинець та містечка Китайгорода. У тім яру, коло папірні, здобувають розмальовані черепки, глиняні людські фігурки, печину, кремінне знаряддя.

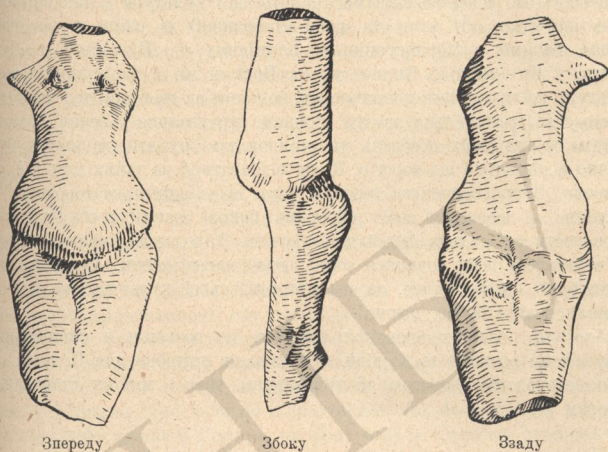
16) Патринці, село над рч. Студеницею, за 5 км. від м. Китайгорода на північний схід. Зібрані біля того села черепки трипільського типу й кремінне знаряддя зберігаються в Кам'янецькому Іст.-Арх. Музеї.

¹⁾ «Коротке звітлення за 1926 р.» ст. 126.

²⁾ Id., ст. 126.

У таких місцевостях південної Кам'янецьчини знайдено сліди трипільської культури¹⁾.

Певне, і в північній частині Кам'янецьчини також повинна бути трипільська культура, бо на правому боці Збруча, в Галичині, цю культуру знаходять далі на північ аж до Тарнопільського повіту. Але на північній частині Кам'янецьчини археологічних розвідок поки-що не

Мал. 12. Глиняна фігурка, що її знайдено на полі с. Фурманівки на Кам'янецьчині.

було. Тільки в північно-східньому кутку Кам'янецької округи, в селі Крутибородах, коло м. Зінькова, над рч. Ушицею, р. 1908 робив розкопи трипільських майданчиків покійний дослідник київських стоянок В. Хвойка. Тут знайдено рештки землянок зо слідами трупопалення, кам'яне знаряддя—кремінні ножі й скребниці, кам'яні сокирки з просвердлинами, кістяні шила, глиняні пряслиці та грузила, камінні зернотерки, фрагменти глиняних статуеток людей та звірят, багато черепків глиняних виробів і цілі горщики й миски. Спостереження В. Хвойки над культурою крутибородської стоянки таке, що ця культура являє собою вищий ступінь розвитку тої культури в порівнянні з культурою трипільського типу Придніпрянщини²⁾. Отже можна гадати, що трипільська

¹⁾ Про сліди й знахідки трипільської культури в деяких місцевостях на Поділлі див.: Е. Сіцнський, Нариси з історії Поділля, частина I, Вінниця, 1927 р., ст. 47—54.

²⁾ В. В. Хвойка. Раскопки площадокъ въ с. Крутыбородинахъ Летичевского у. Под. губ. и вблизи с. Веремье Киевскаго у. Древности—Труды И. Московскаго Археологическаго Общества, т. XXII, вып. 2-ой, Москва, 1909, ст. 281—309.

культура посувалася з Київщини через Поділля до Придунайських та балканських земель.

Цікаво зазначити, що на Кам'яниччині стоянки трипільського типу часто містилися на високих пунктах—на рогах або кряжах високих місць, де з двох або з трьох боків обступають яри та скелі. На таких місцевостях за пізніших часів будували фортеці та оборонні замки. Такі місцевості, де разом зо слідами трипільської культури є такі археологічні пам'ятки, як вали та рови (городища) й сліди мурів (замчища), бачимо в Чернокозинцях, Кадіївцях на Бураківці, в Дерев'янах, в Китайгороді. Видно, що на Поділлі люди часів трипільської культури жили густими поселеннями, бо часто на території теперешнього одного села трапляються дві-три стоянки, гуртувалися у великі громади і займали для своїх поселень чи стоянок такі пункти, де можна було зручно відбиватися від ворогів. Щоби відбиватися на таких пунктах, як скажемо, Чернокозинецька замкова гора, або Кадіївське городище на Бураківці, й держати в своїх руках такі бойові позиції, треба було організованості й багатьох людей для оборони. Археологи-історики гадають, що в металеву добу почалися серед людей масові війни. Але може такі війни були ще й раніше, за часів трипільської культури, коли люди займали великі бойові позиції.

Але для подібних висновків потрібні не розвідки, а систематичні археологічні розкопи та досліді. Особливо це потрібно для Поділля, що було переходовою дорогою як трипільцям, так і іншим стародавнім народам.

MATÉRIAUX POUR L'ARCHÉOLOGIE DE LA PODOLIE DE L'OUEST E. SITZINSKY.

I.

Sépultures en cistes de la Podolie de l'ouest (à propos de la trouvaille d'un ciste dans le département de Kamianetz en été de l'année 1926).

Au mois d'Août de l'année 1926 près du village Velyka Moukha dans le département de Kamianetz, non loin du Dnistro, des ouvriers, travaillant à une carrière de sable tombèrent par hasard sur un ciste ou coffre en pierre. Ce cercueil était entouré de dalles en pierre et avait la forme d'un coffre allongé à angles droits. On trouva dans ce ciste deux squelettes, quatre vases en argile et cinq hachettes en silex bien polie, en outre tout près du ciste on trouva un troisième squelette et encore deux hachettes en silex. Tout ce que contenait ce ciste fut jeté par ces ouvriers. Plus tard on n'a pas pu arriver à savoir dans quelle position reposaient ces squelettes. Seuls, quatre hachettes, deux vases et des os épars sont parvenus au Musée Archéologique de Kamianetz.

A cette occasion on entend parler d'autres découvertes de cercueils en forme de coffres, faites aussi dans le dép. de Kamianetz en Podolie, et dans la Galicie Orientale. Dans la partie de la Podolie appartenant l'Union de R.S.S. des cistes ont été trouvés: en 1900 près du village Keptyntzi à 7 kilomètres de Kamianetz-Podolsk on trouva un ciste avec deux squelettes et deux hachettes en silex polie. Une de ces hachettes se trouve jusqu'à présent au Musée de Kamianetz; en 1901 au village de Tartak à 3 kil. de Mejyrov, dans le dép. de Vinnytzia on trouva encore un ciste dans lequel il y avait deux squelettes humains et trois vases en argile, l'un de ces vases est conservé au Musée de Vinnytzia. Quelques cistes furent encore découverts en Podolie, mais les détails de ces découvertes ne sont pas à notre disposition. En Galicie Orientale des cistes furent trouvés dans beaucoup d'endroits. Leur nombre monte jusqu'à 14.

Le type d'ensevelissement dans les coffres en pierre en Galicie et en Podolie de l'Union est presque identique, c'est pourquoi le défunt archéologue Ukraïnien Th. Vovk proposait d'appeler ce type „type d'ensevelissement de Podolie-Galicie“.

A la fin de son article l'auteur s'occupe de la question de fixer à quel peuple appartiennent ces cercueils en forme de coffre et à quelle époque de la période néolithique ils se rapportent. Cette question n'est pas encore éclairée d'une façon suffisante. Quelques archéologues (Ebert) supposent que les coffres en pierre sont des tombeaux des Germains, d'autres affirment que le mode d'ensevelissement de ces cistes est Slave (Danylevytsch). Quant à l'époque on peut supposer que ces cercueils sont des restes de la période néolithique, mais plus avancée; quelques uns sont beaucoup plus récents, car en Galicie on a trouvé dans quelques cistes des objets se rapportant même au II-III siècle de notre ère.

II.

Recherches des restes de la civilisation Trypillienne dans le département de Kamianetz.

Un coup d'oeil jeté sur la carte du développement de la civilisation Trypillienne en Ukraïne nous démontre, qu'après Kyïv, cette civilisation est la plus intense en Galicie Orientale, notamment sur le cours des rivières Zbrouch, Nytschlav et Seret. La Galicie Orientale (ou comme on l'appelle encore la Podolie Galicienne) ayant beaucoup de commun au point de vue physico-géographique avec la Podolie Occidentale de l'Union de R.S.S., cela nous force à chercher des traces de la civilisation Trypillienne même sur l'autre bord du Zbrouch. Des recherches faites dans cette direction dans l'angle sud-est de la Podolie et au sud de Kamianetz nous ont aidé à constater le fait de la répansion de cette civilisation dans cet endroit. Elle s'est surtout démontrée sur le croisement

des rivières: Zbroutch (villages Tchornokozyntzi et Koudryntzi), Ivanetz (Rypyntzi et Kadiivtzi, en trois endroits. L'un d'eux fut fouillé par M. Roudynsky en 1926) — à Frydrivtzi, Lyskivtzi et Hryntchouk), Smotrytch (villages Dovjok et Tartaryski), Moukcha (villages Velika Moukcha et Veliko-Moukchanska Slobidka), Ternava (villages Dereviany, Kytaïhorod et Fourmanivka) et la rivière Stoudenytzia (villages Tarasivka ou Sovy ou Vykhatnevetzki Iar et le village Patryntzi) en tout 16 différents endroits.

On remarque que les stations du type de Trypilla dans la région du sud de Kamianetz sont assez nombreuses (on rencontre quelquefois deux ou trois stations sur le territoire d'un seul village). Souvent ces stations occupaient des points fort élevés, il y avait plus tard à ces endroits des fortifications (enceintes et forteresses), ceci démontre que les „Trypilliens“ étaient, du moment qu'ils pouvaient occuper de telles positions non seulement très nombreux mais aussi fort bien organisés.

ОЛЕКСАНДЕР ПОТАПІВ.

ОПУКЛОДЕНЦЕВИЙ ПОСУД БРОНДЗОВОЇ ДОБИ СТОЧИЩА Р. ДОНЦЯ.

(За матеріалами Харківського Археологічного Музею).

Склад колекції.

У Харківському Археологічному Музеї переховується 11 екземплярів айцюватою опуклоденцевого посуду, що його знайдено в сточищі р. Донця. Шість із них здобуто розкопами В. О. Городцова року 1901, в кол. Изюмському повіті Харківської губ., з поховань із скорченими та пофарбованими кістяками:—3 в Шпаківці (V:3—6; VII:1; IX:3), 2 в Ковалівці (V:1; XI:5) й 1 в Вел. Камішевасі біля Гострої Могили (II:3). Три посудини здобуто розкопами О. М. Покровського року 1901 в кол. Зміївському пов.:—2 в Отрадному (X:3; XI:2) й 1 в Бунаковці (XIV:15). За цей останній посуд не відомо: в яких саме похованнях його знайдено, бо щоденники О. М. Покровського не були надруковані. Ці три посудини ми притягаємо до опису за аналогією їх з матеріалами Городцова. Також на підставі аналогії описано ще 2 посудини: одна з Ново-Олександрівки, кол. Куп'ян. п. (лів. бер. р. Краснової) й одна (фрагмент) з розкопів М. Воронця в Іванівці, кол. Куп'ян. п.

Стан колекції.

Усі посудини більш-менш фрагментовані. Але, здебільша, стан посуду такий, що єсть певна змога говорити за розмір, форми та орнаментацию. Тільки одну посудину треба вважати за трохи дефектну—немає денця, та ще другу можна вивчати тільки частково, бо від неї збереглося саме денце.

У нижчеподаному реєстрі я вважав за потрібне детально описати стан кожної окремої посудини (див. реєстр I).

Матеріал.

За матеріал усіх посудин була ясна глина без спеціальної домішки. Її не було ні відмулено, ані добре вимішувано. Можливо, що для виробництва вживано глину, що її ще вогкою взято безпосередньо з природи.

Реєстр I.

Індекс посудини ¹⁾	Характер фрагментації	Що загублено	Що реставровано	Стан поверхні	Ступінь здатності до вивчення
Г. 272	Краєві та боківі розколіни	Шматочок краю	Скляно розколіни	Відлупування в деяких місцях	Досить задовольняюча
Г. 223	Глибока краєва щілина та боківі розколіни	Невеличкий шмат. боку	Скляно щілину	Дуже незначне відлупування	Досить задовольняюча
Г. 246	На дрібні череп'я побито	Деякі шматочки боку	Посудину цілком скляно з шматків	Дефектів поверхні немає	Задовольняюча, але пропорції трохи зіпсовано
Г. 241	На великі череп'я побито	Нічого	Посудину цілком скляно з шматків	Дефектів поверхні немає	Досить задовольняюча
Г. 207	Краєва розколіна та щербина	Шматочок краю	Нічого	Багато вибоїн, а також відлупування	Досить задовольняюча
П. 91	Глибока краєва щілина	Шматочок краю	Приклеєно шматочки краю	Невеличкі вибоїни	Досить задовольняюча
П. 65	На великі череп'я побито	Шматки краю й деще	Посудину цілком скляно з шматків	Дефектів поверхні немає	Пропорції зіпсовано
П. 61	Краєві розколіни	Шматочок краю	Нічого	Багато вибоїн	Досить задовольняюча
Г. 242	Прямовисний розкіл	Шматочок краю	Скляно розколу	Дефектів поверхні немає	Досить задовольняюча
№ 38	Краєва щербина	Шматочок краю	Нічого	Дефектів поверхні немає	Досить задовольняюча
В. 10	На дрібні череп'я побито	Уся горішня частина посудини	Дещо скляно з шматків	Дефектів поверхні немає	Досить задовольняюча

Процес ліплення.

Процес ліплення посуду дуже оригінальний. Для невеличких горщиків це було вишкрябування з трохи оформованого, штучного шпарунку глини. Для більш-менш великих посудин майстер спочатку вліплював на руках дуже товсту, грубу, яйцювату миску. Потім, спеціальним знаряддям, він вишкрябував порожнину посудини, щоб надати

¹⁾ Увага: Щоб уникнути повторення, я вважав за корисне надати кожній посудині свій індекс, що складається з літери (початкова літера прізвища особи, що проводила розкопи: Г — Городцов; П — Покровський; В — Воронеж) і числа, що відповідає N-у цієї посудини за „Каталогом Виставки XII Археологического С'езда“. Як вийняток, я пишу просто „№ 38“ — посудину з Ново-Олександрівки.

їй бажану форму. Далі посудину перекидувано денцем угору, і майстер ошкрябував її з зовнішнього боку. Нарешті, посудину знов перекидувано,—вже денцем додола,—і майстер оформлював шийку витисками пучків.

Оброблення поверхні.

Крім пальців майстра в процесі ліплення ми спостерігаємо тільки одне саме знаряддя — зубчастий «стиль», або зубчасту «стеку» для відшкрябування непотрібного шару глини. Сліди зубчастої стеки треба вважати за найвдатніші й постійні ознаки цієї кераміки.

Слід зубчастої стеки це єсть вузьке пасмо зовсім рівнобіжних плитких смужків. Отакі сліди бувають помітні здебільша й найкраще з внутрішнього боку посудини. Тут вони мають завжди трохи вигнутий, підступний напрямок і почасти тягнуться від денця до шийки. Іноді, по плечах із внутрішнього боку спостерігаємо сліди похило-поземого напрямку; ці сліди почасти лежать зверху первинних слідів підступного напрямку.

З зовнішнього боку посудини сліди зубчастої стеки мають завжди трохи меншу виразність, бо тут по багатьох місцях, а звичайно на денці, вони бувають зіпсовані долонями майстра за час перегортання посудини на руках. На шийці сліди зубчастої стеки зовсім зникають за оформлюванням краю пучками.

Число зубчиків стеки коливається від 4 до 6, а ширина її сліду від 11 до 19 мм.

Реєстр II.

Посудина	Г. 272	Г. 228	Г. 246	Г. 241	Г. 207	П. 91	П. 65	П. 61	Г. 242	№ 38	В. 10
Число зубчиків стеки	5	6	6	5	5	5	4	5	4*	4	6
Ширина її сліду в мм.	11	16	17	15	15	14	14	13	11	18	19

Зубчаста стека.

Зубчаста стека, що її сліди ми спостерігаємо на всіх без винятку опуклоденцевих посудинах,—це єсть платівка, що має прямий зубчастий край. Щоб добре уявити собі форму цього знаряддя, я зробив витиски його слідів, що найліпше зберіглися, а також зробив спробу реставрувати ці сліди на вогкій глині різноманітними зубчастими стеками,—а саме: металевою виделкою, кістковою гребінкою, кременним зубчастим відщепком і, нарешті, трісочками різноманітних деревин.

Для зубчастої стеки, що її вживано для обробки опуклоденцевого посуду, за характерне треба вважати те, що вона має зубчики широкі, але проміжки—вузькі. Спробою я дізнався, що за таке знаряддя, наймабутніш, була соснова трісочка, бо вона дає найкращий ефект, коли вживати за робочий край її сторчковий злом.

Грубість посуду.

В поземому пересічі грубість посудини не буває рівномірною,—що пояснюється вищеподаним засобом вишкрябування переважно в підступному напрямку. Тому-ж, в прямовисному пересічі денце, боки, плечі та вінець мають майже рівномірну грубість. Значного погрублення краю немає. Грубість в мм.:

Посудина Г. 272 — край	9—10;
„ Г. 223 — „	7—9;
„ Г. 246 — „	7;
„ Г. 241 — „	7—8;
„ Г. 207 — „	5—6;
„ П. 91 — „	6—7;
„ П. 65 — „	6;
„ П. 61 — „	6—7;
„ Г. 242 — „	4—8;
„ № 38 — „	6—8;
„ В. 10 — бік	9—11.

Грубість залежить від розміру посудини. Тому, максимальну грубість 9—11 мм. має посудина В. 10, що є найбільша зо всіх опуклоденцевих. Грубість інших великих посудин коливається між 7 та 9 мм. Маленькі посудини бувають найтонші.

Відпорність на розлім.

Для розуміння технічних властивостей якої-небудь кераміки я вважаю за потрібне звертати увагу на характер її щілин та розлому.

В розломі опуклоденцевого посуду переважають прямовисні щілини. Посудину Г. 242 розрізує на дві половинки одна безперервна, прямовисна щілина; на посудинах Г. 223 та Г. 272 спостерігаємо прямовисні бокові щілини, се-то щілини, що починаються й закінчуються на боці посудини, не досягаючи краю.

Первинні щілини мають завжди прямовисний напрямок. Вторинні-ж щілини, що відгілюються від первинних, ідуть поземо. Часто спостерігаємо, що краєва прямовисна щілина, що дійшла до якого-будь пункту, — раптом звертає в поземому напрямку, напр., на посудині Г. 207.

Узагальнюючи спостереження за щілинами, треба казати, що опуклоденцевий посуд має в поземому напрямку меншу відпорність на розлім, ніж в прямовисному.

Злом черепка.

Черепок має злом грудковато-верстуватої структури, землястого вигляду, заціпливий на ошуп. Колір злому черепка трьохверстовий. Середня, широка верства має темносірий колір; обидві поверховні, дуже тонькі верстви однаково ясного, вохристо-жовтого кольору. Але, такі взаємини верств ми спостерігаємо тільки з краю вінця. Що далі від нього, то зовнішня верства значно погрубується, зберігаючи свій вох-

ристо-жовтий колір; внутрішня-ж верства, навпаки, значно утончується, набуваючи сіруватого відтінку а іноді, зовсім робиться сірою та спливається з середньою верствою.

Випал.

За вищенаведеними ознаками можна гадати, що випал опуклоденцевого посуду проводився у відкритому вогнищі. Посуд підпадав безпосередньому впливові полум'я; оскільки-ж це полум'я, а також і випал не могли бути рівномірними, то поверхня посудини повинна була придбати плямистий вигляд. Очевидячки, посудина була вміщена в огнище в нормальному стані, себ-то денцем на розпечене вугілля,—а тому й денце її зовні опалювалось сильніш за все. Полум'я, охоплюючи посудину, природно злегка торкалось внутрішнього боку вінця й опалювало його сильніш, ніж решту внутрішньої поверхні.

Колір.

Поверховий колір посуду ясний, вохристо-жовтий з рожевуватим відтінком. У великих посудинах цей колір на внутрішньому боці буває тільки коло вінця, а нижче він робиться сірим. По деяких місцях, на зовнішньому боці, по жовтому тлі, бувають розкидані темно-брунатні плями від нерівномірного випалу, що надають посудині плямистого вигляду; це ясніш за все можна спостерігати на посудині Г. 223. Дві невеличкі посудини трохи відрізняються своїм відтінком од інших:—одна Г. 242, хоч і типового кольору, але з темно-жовтим відтінком, а друга № 38—з сірим відтінком.

Маслисте забарвлення.

На посудині Г. 272 спостерігаємо маслисте забарвлення синювато-блакитного кольору. Воно розташоване розпливчастими великими плямами на всій поверхні, як з внутрішнього, так і зовнішнього боку посудини. Подібну-ж маслистість спостерігаємо й на поверхні деяких інших посудин: Г. 242 й Г. 207,—при чому на останній забарвлення синювато-бузкового кольору й виступає лише невеличкими плямами, а більша частина поверхні зберігає первинний колір випалу.

Я не бачу жодних підстав, щоб висловлюватись за В. О. Городцовим, ніби-то деякі опуклоденцеві посудини були навмисне пофарбовані маслистою фарбою після випалу. Цю маслистість та часткове забарвлення я швидче схильний вважати за натуральне явище своєрідної «патинізації» кераміки.

Брунатні струмочки.

Крім маслистого забарвлення, ми спостерігаємо майже на всіх посудинах ще друге явище часткового забарвлення. Це брунатна немаслиста пляма на денці зовні, що спливає на боки чорно-брунатними струмочками,—ніби-то на денце перекинutoї посудини полито якогось плину. Струмочки на боках зберігаються виразніш за саму пляму, але, взагалі, це явище на багатьох посудинах буває ледве-ледве помітне.

В нижчеподаному описові кожної посудини зокрема я реєстрував його лише в найвиразніших випадках: на посудинах Г. 241, Г. 207 і Г. 242.

Отже, в кольорі опуклоденцевого посуду треба відрізнити три явища: 1) власний колір черепка з плямами нерівномірного випалу, 2) натурального походження маслисті плями різних відтінків і 3) брунатні струмочки невідомого плинну, що можуть бути слідами своєрідного ритуалу поховань.

Розміри (табл. I).

Розміри опуклоденцевого посуду дуже коливаються в межах од 101 до 218 мм. завширшки й від 88 до 184 мм. заввишки. За розміром максимального діаметру їх можна поділити на три групи:

- а) великі — діаметром біля 20 ст., 5 екземплярів.
 б) середні " " 15 " 1 "
 в) маленькі " " 11 " 5 "

Рєєстр III.

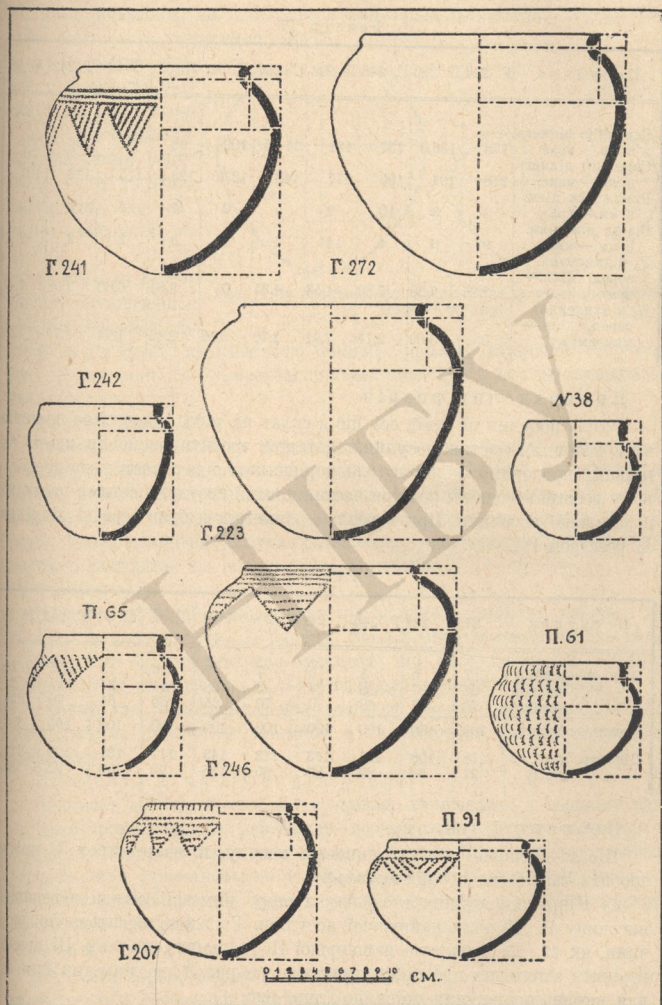
Посудина	Г. 272	Г. 223	Г. 246	Г. 241	Г. 207	П. 91	П. 65	П. 61	Г. 242	№ 38
Діаметри в мм.										
Обріз краю	176-180	135-138	132-142	130-132	112-117	102	97-99	88-94	95-97	78-84
Плечна влоговина	176-180	135-138	132-142	130-132	112-117	102	97-99	88-94	95-97	78-84
Максимум	218	191-197	188-192	170-184	146-150	127-128	122-125	114-116	112-114	100-106
Височини в мм.										
Шийка . .	11	12	6	10	8	6	17	13	11	18
Плечі . .	43	48	45	37	28	25	25	21	11	22
Боки . .	130	120	111	110	84	58	> 64	54	81	51
Загальна височина	184	180	162	157	120	89	> 106	88	104	91

Увага: в реєстрі III немає розмірів великої посудини В. 10, бо міряти її не можна (див. реєстр I).

П л а н.

За наслідок того, що опуклоденцеві посудини були вироблені прямо на руках, можна вважати нерівність їхнього плану. Майже жодна посудина не дає певного кола в будь-якому пересічі,—тому кожний пересіч треба міряти двома діаметрами. Різниця поміж найменшим і найбільшим діаметрами иноді буває значно велика й тоді пересіч наближається до еліпсу. Крім того, два плани тієї самої посудини ніколи не мають однакового відхилення від кола. Безумовно, в посудинах, що їх склеєно з шматків, непевність їхнього плану можна пояснювати, але тільки частково, як наслідок реставрації.

Спостереження над планом складені мною нижче.

Форми та розрізи опуклоденного посуду.

Реєстр IV.

Посудина	Г. 272	Г. 223	Г. 246	Г. 241	Г. 207	П. 91	П. 65	П. 61	Г. 242	№ 98
Середній діаметр в мм.—краю . . .	178	136,5	137	131	114,5	102	98	91	96	81
Середній діаметр в мм.—макс. . .	218	194	190	177	148	127,5	123,5	115	113	101
Різ-ця між діам. в мм.—краю . . .	4	3	10	2	5	0	2	6	2	6
Різ-ця між діам. в мм.—макс. . .	0	6	4	14	4	1	3	2	2	2
% відхилення серед. діам.—краю	2,25	2,20	7,30	1,53	4,35	0	2,04	6,60	2,08	7,41
% відхилення серед. діам.—максимуму . . .	0	3,09	2,11	7,91	2,70	0,78	2,42	1,74	1,77	1,98

Прямовисний розріз.

Розріз посудин по їхній осі, що я склав на табл. I, дозволяє порівнювати взаємини частин посудини, а також зробити висновки щодо загальних пропорцій. Задля вигоди порівняння я переклав у нижчеподаному реєстрі абсолютні розміри частин кожної посудини сотими частками її загальної височини. При перекладі діаметрів я брав середні діаметри за реєстром IV.

Реєстр V.

Посудина	Г. 272	Г. 223	Г. 246	Г. 241	Г. 207	П. 91	П. 65	П. 61	Г. 242	№ 98
Височина шийки	7	6	4	6	7	7	16	15	11,5	20
" плечей	23	27	28	24	23	28	24	24	10,5	24
" боків	70	67	68	70	70	65	60	61	78	56
Загальна височ.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Діаметр. макс. .	118	108	117	113	123	143	117	131	109	111
" обрізу . . .	97	70	85	83	95	115	93	103	92	89

Пропорції (табл. I).

Що-до пропорцій опуклоденцевого посуду, то за реєстром V можна зробити такі загальні спостереження:

1) Ширину посудини в максимальному діаметрі завжди перевищує височину її. Ширина найвужчої посудини Г. 223 відноситься до височини, як 27 : 25; а ширина найширшої П. 91, майже, як 3 : 2. Ці крайні варіанти загальних пропорцій зіставлені на рис. 1, де діаметри їхні задля вигоди порівняння зрівняно (див. рис. 1).

2) Найбільший діаметр, що розділяє посудину на верхню—меншу і нижчу—більшу частини, розбиває загальну височину посудини на обрі-

ки, що відносяться, як 1 : 2. Середня височина боків=66,5, себ-то вона дуже близька до теоретичної—66,66...

3) Височина плечей у більшості посуду (за винятком Г. 242) в середньому $=\frac{1}{4}$ височини посудини, — себ-то вона відноситься до загальної височини, як 25 : 100.

4) Височиною шийки опуклоденцевий посуд розподіляється на дві групи: а) з низькою шийкою, що $=\frac{1}{16}$ загальної височини (великі посудини) і б) з високою шийкою, що $=\frac{1}{6}-\frac{1}{5}$ загальної височини (маленькі посудини).

Форма (табл. I).

Загальна форма посуду наближається до яйця, гострий кінець якого є денце, а тупий, широко відкритий — вінце. Перехід од плечей до шийки (плечна влоговина) ледве виявлено. Шийка завжди пряма, але взагалі, контур посудини—кривульний: без кутків та довгих прямих ліній. Форма денця іноді буває більш-менш плосквата. Гостріше денце мають ті посудини, що їх вироблено бездоганно.

Орнамент.

З десяти цілих посудин тільки шість мають орнамент, що його витиснено по вогкій глині до випалу. Вони розподілюються на два типи.

Один тип (5 посудин) має орнамент, що його витиснено суканою шворочкою й розташовано тільки на верхній частині посудини.

Другий тип (1 посудина) має орнамент, що його витиснено гострим, вилукуватим, зубчастим штампом і розташовано на всій поверхні суцільно.

Елементи й композиція узору.

Орнамент занадто бідний формальними елементами: в першому типі це прямі рівнолежники, переважно, поземого та похилого напрямку, — в другому типі єсть лише один елемент—дужка. Композиція орнаментів першого типу одноманітна, — це прямолінійний гострокутній зигзаг і горизонталь. Композиція другого типу єсть суцільне поземо-рядкове заповнення простору.

Форма узору.

На самім обрізі, зверху на одному екземплярі витиснено шворочкою рядок частих, коротеньких сторчаків, а в другому горизонталь.

Шийку тільки в одному Г. 246 укрито частими, поземими рівнолежниками, — решта-ж посуду має шийку без узору, гладку.

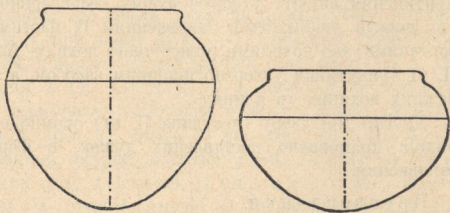

Рис. 1. Схематичний вигляд діаметра та височини опуклоденцевого посуду.

Нижче плечної влоговини звичайно йде одна або кілька горизонталей, до нижчої з яких притинюється зигзаг, що лежить на плечах. Це притинення зигзагу утворює форму безперервного рядку трикутників, що завжди виділюються заповненням їх частими рівнолежними горизонтальми, або похилими рівнобічного похилу. Але в одному екземплярі П. 91 трикутники утворено інакшим засобом, а саме — рядками рівнолежних похилих «в ялинку».

Другий тип узору (посудина П. 61) скомпоновано з густих поземих рядків прямовисно поставлених дужок, в формі суцільно-рядкового заповнення.

Просвердлини.

Одна посудина Г. 246 має на плечах дві круглі конічні дірки, що їх просвердлено зовні в середину по випаленому черепку; вони лежать на одному рівні. Віддалення між їхніми центрами 19 мм.; діаметри зовні 9 і 11 мм.; діаметри з внутрішнього боку 6 і 7 мм. Поміж просвердлинами йде глибока краєва щілина. Поза сумнівами, що просвердлини були призначені для зшивання посудини.

Г. 272.

Посудину Г. 272 (табл. II : 1) здобуто розкопами Городцова, року 1901, біля Великої Камишевахи, кол. Ізюм. п., в місцевості Гостра Могила, в могилі № 2, при похованні № 3. Вона описана в «Каталозі виставки XII А. С.» на ст. 59. Малюнок видано вперше.

Сліди зубчастої стеки збереглися дуже добре. На підставі напрямків їхніх можна говорити, що при вишкрябуванні цієї посудини майстер працював правою рукою. По багатьох місцях збереглися витиски пальців майстра.

З обох боків—виразне явище маслястого забарвлення.

Розмірами Г. 272—найбільша посудина з усіх опуклоденцевих (див. реєстр III). Пропорціями вона наближається до Г. 207 (див. реєстр V і табл. I).

Обріз краю плісковатий, похилий назовні. Форма — типowo яйцювата. Орнаменту немає.

Посудину знайдено в камерному похованні («в катакомбі» — за Городцовим) при кістяку жінки, що лежала на правому боці, в скорченому стані, головою на S. Посудину поставлено денцем вгору перед лицем небіжчиці. Під нею була «просохла та запекла маса, наймабутніш, печене м'яєо» (Тр. XII А. С., т. I, ст. 328). У тій же камері знайдено ще тільки одного кремінного відщепка (Кат. вист. XII А. С., ст. 59, № 271).

В ямі, що була за вхід до камери, було поховання № 2 дитини, яка лежала теж на правому боці, головою на O. В цьому похованні здобуто: 1) кісткове шильце, пофарбоване червоною фарбою, — під правим плечем (Кат. вист. XII А. С., ст. 59, № 270); 2) червоної фарби — одна

крупинка; 3) вапно — на підлозі ями й 4) брунатна речовина під кістком.

Та-ж сама яма була за вхід ще до другої, сусідньої камери, де знайдено поховання № 4 чоловіка, що лежав також на правому боці, в скорченому стані, головою на S. При ньому було: — 1) глиняний, дуже добре орнаментований, великий, пліскоденцевий горщик (Кат. вист. XII А. С., ст. 59, № 276, — мал. див. в Тр. XII А. С., т. I, табл. IX, в нижчому рядку, в середині); 2) мармурова, шліфувана булава з сірого мармуру з синюватими жилочками, діам. 67, височ. 57 мм. (Кат. вист. XII А. С., ст. 59, № 273); 3) кремінний гострий відщепок (Ibid., № 275); 4) бронзовий списоподібний ніж, завд. 147, завш. 47 мм., «з рештками ратища» (Ibid., № 274); 5) вапно—на підлозі камери; 6) брунатна речовина під кістком; 7) дубові поліна, що ними було затулене зовні гирло камери.

На стінках обох камер Городцов спостерігав сліди металевих знарядь, що ними були викопані камери.

Г. 223.

Посудину Г. 223 здобуто розкопами Городцова, року 1901, біля Ковалівки, кол. Ізюм. п., в могилі № 11, при похованні № 5. Вона описана в Каталозі вист. XII А. С., на ст. 52. Малюнок видано (без назви) в Тр. XII А. С., т. I, на табл. III, в нижчому рядку, ліворуч.

Сліди зубчастої стеки збереглися найліпше на денці з внутрішнього й на стінках зовнішнього боку посудини.

Поверхня має характерний плямистий вигляд від нерівномірного випалу. Треба зазначити, що навкруги денця плями розташовані безперервним кільцем.

Пропорціями Г. 223 наближається до Г. 241 (див. реєстр V і табл. I). Форма типово яйцювата. Орнаменту немає.

Посудину знайдено в ямному похованні чоловіка, що лежав на правому боці, в скорченому стані, головою на NO. Її поставлено біля голови небіжчика (Тр. XII А. С., т. I, ст. 305). При ньому було: 1) гірська смола — 1 шматок на правому плечі кістяка (Кат. вист. XII А. С., ст. 52, № 225); 2) червона фарба—на череві й у ногах під стопами (Ibid., № 224); 3) зеленуватий пісок під кістком від черепа до крижових кісток.

Г. 246.

Посудину Г. 246 здобуто розкопами Городцова, року 1901, біля Шпаківки, кол. Ізюм. п., в могилі № 9, при похованні № 3. Вона описана в Кат. вист. XII А. С. на ст. 55. Малюнок видано в Тр. XII А. С., т. I, на табл. III, в нижчому рядку, в середині.

Сліди зубчастої стеки збереглися найліпше з внутрішнього боку, зовні їх ледве видно.

Форма типово яйцювата. Пропорціями Г. 246 наближається до вищеподаних Г. 272 і Г. 223 (див. реєстр V і табл. I).

На горішній частині посудини є орнамент, витиснений суканою шворочкою, завш. 3 мм. Весь узор прямолінійний. Зигзаг утворює по

плечах 8 трикутніх клинців, що заповнені поземими рівнобіжниками. Вище—плечну влогвину, шийку й, навіть, обріз укривають ті-ж самі поземі рівнобіжники.

Посудину знайдено в ямному похованні при дуже зотлілому кістяку. Вона лежала на боці біля північної стінки ями (Тр. XII А. С., т. I, ст. 317). При тому-ж похованні була тільки червона фарба, що в деяких місцях укривала підлогу ями.

Г. 241.

Посудину Г. 241 здобуто розкопами Городцова, року 1901, біля Шпаківки в могилі № 5, при похованнях №№ 3 — 6. Вона описана в Кат. вист. XII А. С., на ст. 54. Малюнок видано в Тр. XII А. С., т. I, на табл. III, в нижчому рядку, праворуч.

Сліди зубчастої стеки добре збереглися з внутрішнього боку посудини, де вони йдуть двома протилежними напрямками й утворюють скісну сітку. З зовнішнього боку вони ледве-ледве виступають на боках.

Зовні, на боках можна бачити ледве помітні брунатні струмочки, ніби-то на денце посудини полито якогось плину.

Пропорціями Г. 241 наближається до Г. 246, але відрізняється від нього гострішим денцем (див. табл. I). Форма типово яйцювата.

Орнамент широкою смугою лежить на плечах. Він складається з пасма поземих рівнобіжників і 11 трикутніх клинців. Кожний клинець заповнено рівнобіжниками, похилими праворуч.

Посудину знайдено в ямному похованні при чотирьох кістяках; з них два—дитячі лежали на правому боці, один жіночий—на лівому. Дитячі кістяки були головами на NOO і SWW, жіночий—на SWW. Стан четвертого кістяка в щоденнику Городцова не зазначено (Тр. XII А. С., т. I, ст. 312—313). Посудина лежала на боці біля голови одного з дітей.

При тому-ж похованні було: 1) брунатна речовина—на підлозі ями й 2) вално — під кістяком.

Г. 207.

Посудину Г. 207 здобуто розкопами Городцова, року 1901, біля Ковалівки, кол. Ізюм. п., в могилі № 5, при похованні № 1 — в насипу. Вона описана в Кат. вист. XII А. С., на ст. 50. Малюнок її видано без назви в Тр. XII А. С., т. I, на табл. III, в горішньому рядку, ліворуч.

Сліди зубчастої стеки дуже добре збереглися з внутрішнього боку. Зовні вони менш помітні.

Зовні, на плечах, можна бачити рядок ледве помітних брунатних плям, що нагадують брунатні струмочки посудини Г. 241.

З обох боків вінця — виразне явище маслястого забарвлення світло-брунастого, рожувато-бузкового й темно-синього кольорів.

Пропорціями Г. 207 наближається до вищеописаних посудин, але відрізняється від них своєю шириною (див. реєстр V і табл. I). Форма типово яйцювата.

Орнамент складається з двох смужок. Одна, вузенька — тягнеться обрізом і частково верхом шийки, — це рядок коротеньких частих сторчаків. Друга, широка смуга лежить на плечах і складається з 10 трикутних клинців. Кожного клинця заповнено поземими рівнобіжниками.

Посудину знайдено в насипному похованні дитини. Стан кістяка не встановлено. При тому-ж похованні було: 1) шар дерева понад ямою й 2) вапно — на підлозі ями.

П. 91.

Посудину П. 91 (табл. II : 2) здобуто розкопами Покровського, р. 1901, біля Бунаківки, кол. Зміїв. п., в могилі № 14, при похованні № 15. Вона описана в Кат. вист. XII А. С., на ст. 223. Малюнок видано вперше.

Сліди зубчастої стеки дуже добре збереглися на внутрішньому боці; зовні вони не так помітні, а на шийці з обох боків їх зовсім не помітно. На шийці виразні сліди сформлення краю пучками.

Розміром П. 91 належить до групи маленьких посудин; пропорціями-ж вона відрізняється від усіх опуклоденцевих своєю шириною (див. табл. I й рис. 1). Форма яйцювата, але наближається до півсферичної.

Орнамент тягнеться смугою по плечах. Це дві горизонталі, до нижчої з яких притинюється рядок із 6 клинців. Кожного клинця утворено 4, 5 або 6-тю рівнобіжниками, похилими «в ялинку». Загальне виконання узору не бездоганне.

Ситуація знахідки й утиляж поховання невідомі.

П. 65.

Посудину П. 65 (табл. II : 3) здобуто розкопами Покровського, р. 1901, біля Отрадного, кол. Зміїв. п., в могилі № 11, при похованні № 2. Її описано в Кат. вист. XII А. С., на ст. 221. Малюнок видано вперше.

Сліди зубчастої стеки помітні з обох боків, — найліпше зовні.

Пропорціями П. 65 належить до групи посудин з високою шийкою: П. 61 й № 38 (див. реєстр V і табл. I). Форма типово яйцювата.

Орнамент лежить на плечах і складається з 8 рівнобіжно-трикутних клинців; кожний клинець заповнений часто-густо рівнобіжниками, похилими ліворуч.

Ситуація знахідки П. 65 невідома, — але відомо, що в тому-ж похованні знайдено ще одного невеличкого пліскоденцевого горщика, що описаний в Кат. вист. XII А. С., на ст. 221, під № 64.

П. 61.

Посудину П. 61. (табл. II : 4) здобуто розкопами Покровського, р. 1901, біля Отрадного, кол. Зміїв. п., в могилі № 10, при похованні № 3. Її описано в Кат. вист. XII А. С., на ст. 220. Малюнок її видано вперше.

Сліди зубчастої стеки збереглися лише в середині на боках посудини.

Пропорціями П. 61 належить до групи з високою шийкою (див. реєстр V і табл. I). Форма типово яйцювата.

Орнаментом П. 61 відрізняється від усіх інших опуклоденцевих вона суцільно вкрита зовні 8 рядками витисків прямовисно поставлених зубчастих дужок (див. вищеподану характеристику узора другого типу).

Про ситуацію знахідки відомо тільки, що посудину знайдено «при дитячому пофарбованому кістяку» (Кат. вист. XII А. С., ст. 220). Можна гадати, що інших речей, крім цієї червоної фарби, в похованні не було.

Г. 242.

Посудину Г. 242 здобуто розкопами Городцова, року 1901, біля хут. Шпаківки, кол. Ізюм. п., в могилі № 7, при похованні № 1. Її описано в Кат. вист. XII А. С., на ст. 54. Малюнок її видано в Тр. XII А. С., т. I, на табл. III, в горішньому рядку, праворуч.

Сліди зубчастої стеки збереглися по деяких місцях в середині і мають поземий напрямок.

Оформлення посудини пальцями після вишкрябування остільки небережне, що поверхня має горбкуватий вигляд. З денця струмочками на боки спливає брунатна пляма. На всьому зовнішньому боці виразне явище маслистости.

Форма відрізняється трохи вуглястим контуром од інших яйцюватих. Пропорціями Г. 242 виняткова, бо височина плечей її дорівнюється тільки $\frac{1}{10}$ загальної височини, а максимальний діаметр розділяє загальну височину на обрізки, що відносяться, як мало не 1:5 (див. реєстр V і табл. I).

Орнаменту немає.

Посудину знайдено в ямному похованні при кістяку дитини, що лежав у скорченому стані, головою на NW (на якому боці—невідомо). Посудина була біля голови небіжчика (Тр. XII А. С., т. I, ст. 314).

При тому-ж похованні знайдені ще тільки дубові поліна зверху ями № 38.

Посудину № 38 (табл. II : 5) здобуто з Великих Могил біля Нової Олександрівки, кол. Куп. п. (на лів. бер. р. Красної). Малюнок видано вперше.

Сліди зубчастої стеки дуже виразні з обох боків; первинні, майже поземі сліди вкриті прямовисними слідами.

Розмірами № 38 єсть найменша посудина з усіх опуклоденцевих (див. реєстр III). Форма типово яйцювата. Пропорціями № 38 належить до групи з високою шийкою, як П. 65 і П. 61 (див. реєстр V і рис. 2).

Орнаменту немає. Ситуація знахідки невідома.

В. 10.

Посудину В. 10 здобуто розкопами Воронця біля Іванівки, кол. Куп. п., в могилі № 1 при кістяку № 8. Її описано в Кат. вист. XII А. С., на ст. 212.

Від посудини збереглося тільки фрагментоване денце.

Сліди зубчастої стеки дуже виразні в середині, але зовні вони ледве виступають на боках. Розмірами В. 10 треба вважати за найбільшу посудину з усіх опуклоденцевих.

Ситуація знахідки невідома.

Призначення посуду.

Посуд містився в похованні не аби-як, але завжди на одному певному місці — біля голови мерця; посудина Г. 272 була навіть перед самим лицем. Тут посудина завжди або лежить на боці, або буває перекинута денцем вгору, — ніби-то нею було щось покрите. Дійсно, про посудину Г. 272 Городцов каже, що під нею була «просохла та запекла маса, наймабутніш, печене м'ясо» (Тр. XII А. С., т. I, ст. 328).

На денце перекинutoї опуклоденцевої посудини бувало полито якогось плинну. Ця риса вже належить, мабуть, до якогось своєрідного ритуалу поховань у скорченому стані, бо вона є і в інших типах кераміки бронзової доби.

Здебільша опуклоденцевий посуд міститься в похованнях дітей або жінок; в чоловічому похованні його знайдено лише в одному випадку. Посудини, що бувають у дитячих похованнях, мають завжди невеличкі розміри.

Культура й час.

Вважають за Городцовим, що опуклоденцевий посуд походить з найстаріших поховань бронзової доби, себ-то, з поховань в скорченому стані в ґрунтових ямах. Після розгляду вищеподаного опису треба цю думку усунути, бо з шістьох посудин, що їх походження добре відоме, тільки чотири дійсно здобуто в ямних похованнях; одну-ж — Г. 272 знайдено в «катакомбі», а ще одну — Г. 207 при похованні в насипу (див. щоденник Городцова, Тр. XII А. С., т. I, ст. 300). Мені невідомо, чому дослідник видав цю останню посудину на табл. III під назвою «Поховання в ямах» і чому він не видав Г. 272 на табл. IX під назвою «Катакомби», де не треба було містити малюнків 4 й 5 — двох посудин, що походять з ямного поховання в Ковалівці, III : 2 (див. Тр. XII А. С., т. I, табл. III й IX).

Як можна бачити вище, опуклоденцевий посуд всіма своїми рисами складає одноманітну, суцільну групу. Тому треба гадати, що він походить з одних часів і належить до однієї культури. За час його зараз можна говорити, що цей посуд на Донці існує одночасно з найтиповішою керамікою «шнуркового» узору з «катакомб» і буває в похованнях з утиляжем розвиненої бронзової доби.

Я підкреслюю, що опуклоденцевий посуд трапляється в різних типах поховань в скорченому стані (навіть у насипу!). Цей факт, мені здається, порушує систему класифікації скорчених кістяків по типу поховань (за Городцовим) і вимагає майбутнього її перегляду для певного розуміння культури бронзової доби сточища р. Донця.

LA POTERIE A FOND CIRCULAIRE DE L'AGE DE BRONZE, PROVENANT DU BASSIN DU DONETZ.

A. ПОТАПОВ.

Par toutes ses particularités la céramique à fond circulaire appartient à un groupe uniforme. En nous basant sur ceci nous pouvons facilement rapporter tous les produits de cette céramique à la même époque et à la même civilisation.

Quant à l'époque pendant laquelle cette céramique fut répandue dans le bassin du Donetz on peut affirmer actuellement qu'elle existait simultanément avec la céramique cordonnée, nommée ordinairement „céramique des catacombes“ et qu'on la rencontrait dans les sépultures à outillage de l'âge de bronze avancé.

On rencontre la céramique à fond circulaire non seulement dans les sépultures du type de fosses mais aussi dans les sépultures d'autres types constatés dans la région du Donetz (même dans les sépultures de tumulus).

Ce fait change le système de classification de nos squelettes accroupis d'après V. Gorodtsov et exige une nouvelle vérification pour arriver à une plus exacte connaissance de la civilisation de l'âge de bronze dans le bassin du Donetz.

ПРОФ. ОЛЕКСАНДЕР ФЕДОРОВСЬКИЙ.

МАЙДАНИ ХАРКІВЩИНИ ТА МАЙДАНОВІ ТЕОРІЇ.

I.

Сумежні з могилами, але незрівняно рідні, хоч і досить численні на Харківщині, пам'ятки, що їм в археології надають ім'я майданів, являють собою земляні споруди різноманітної, часом дуже складної форми.

В найпростішому вигляді майдан—це кільчатий вал, що має в середині ліркувату заглибину, яка досягає приблизно поверхні окружної землі, іноді й нижча від неї. Кільчатий вал розірваний проходом, від якого наперед і на боки відходять звичайно дугувато зігнуті низькі та довгі валки.

Ці вали, так звані «вуса», надають усій споруді вельми своєрідного вигляду, що його вдатно порівнюють з павуком або крабом.

Описана найпростіша форма може стати значно складнішою. Іноді осередкову лірку супроводить додаткова—на місці кільчатого валу. Іноді число розривів валу, «виходів» буває два, три й більше, і, в такому разі, проти кожного виходу містяться вуса, що також своїм напрямком, розміром, формою й числом являють багато варіантів.

На Слобожанщині майдани трапляються скрізь. В археологічній літературі маємо вказівки щось на 60 майданів. Пильно студіюючи трьохверстову військово-топографічну карту, можемо нарахувати на ній не менше, як 125 безсумнівних майданів, але на величезну більшість їх літературних вказівок немає. Нам відомі щось із 30 майданів, не зазначених ні в першому, ні в другому джерелі. Отже, загальна кількість майданів Харківщини, поки що з'ясованих, вже перебільшує 200. Треба гадати, що це число ще доведеться значно збільшити, хоч в останньому рахунку число майданів на Слобожанщині не повинно бути надто великим і визначиться, можливо, чотирма-п'ятьма сотнями.

Отже, треба вважати, що поширення майданів охоплює цілу Харківщину, при чому не можна не звернути уваги на те, що в східних та південних частинах губернії майдани незрівняно численніші, ніж у західних та північних. Хоч і не усунено можливості, що це залежить від неповности нашого знання, проте ми охоче припускаємо, що степові частини губернії дійсно багатші на майдани від лісових, як це зазначалося й для деяких інших частин України.

Майдани Слобожанщини, як і скрізь, пристосовано переважно до районів, багатих на могили. Тут іноді здибаємо їх декілька штук поспіль, хоч ніколи, очевидно, вони не утворюють особливо щільних груп і звичайно розкидані трохи оддала один від одного, часто перемежовуючись із могилами.

За винятком бувають дрібні майдани, які трапляються іноді сполученими по два-три вкупі.

II.

З місцевостей, багатих на майдани, на Харківщині зазначимо декілька. На Валківщині майдани дуже численні в околицях сіл Старого й Нового Мерчика.

Так, за півверстви на південь від Старого Мерчика, у пасмі могіл на плато, є три майдани. Один з них невизначеної форми, два інших типової серпуватої з розтворами на Північний Захід. За 1 км. од села, в тому самому напрямку, ще один на плато над балкою Камінною—серпуватий з розтворами на Північний Схід. За 3 км. на Південь від села на вододілі між балками Камінною й Кидовою—три майдани форми серпа, з розтворами на Північний Схід, Півн.-Півн. Схід та Схід; останній має назву Могила Старий Мерчик.

За 6 км. на Півд. Захід від Старого Мерчика та за 3 км. на Південь від Добропілля, на найвищому пункті вододілу поміж двома балками, в групі могіл три майдани. Перший серпуватий, розвором на Півн.-Схід, другий малий невизначений, третій дуже великий, неправильно розгалуженої форми.

За 2 км. на Північ від Нового Мерчика, на вододілі, при великій дорозі, величезний майдан складної розгалуженої форми, що має назву цього села. За пів км. від нього на Захід, при дорозі на Олександрівку, маленький майдан, відкритий на Північний Схід.

За 3 км. від села на Півд. Захід, ліворуч від тої самої дороги, майдан з вусами, розвором на Північ. Ще на 2 км. далі, теж ліворуч від дороги, такий самий майдан, відкритий на Півн.-Схід¹⁾. У Куп'янському повіті надзвичайно багатий на могили район за течією р. Красної, достаткує також на майдани. (Т. I, рис. 1). Вони здибаються за 1 км на Півн. Схід від с. Ганчарівки, за 4 км. на Півн. Схід від Сватової Лучки—три майдани, за 1 км. на Схід—два майдани, за 2 км. на Півд. Схід—ще один майдан.

Навкруги сл. Міловатки, на Північ за 1 км., на Півд. Схід за 3 верстви, на Захід за 2 верстви—по одному,—всі, видимо, з виходами на Північ; на Півн. Захід від слободи за 3 верстви Могила Довга, очевидно, також майдан подовженої форми.

¹⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 14.

В околицях сл. Борової: на Північ за 1 км. — 2 майдани, відкриті на Півн. Схід.; на Північ за 3 й 4 км. по одному, відкриті на Північ; на Півн. Схід за 2 км. ще один, що одкривається на Півн.-Півн. Схід.¹⁾

По р. Айдару надзвичайно достаткує на майдани район слобід Танюшівки (Березової) й Білолуцької, Старобільської округи. За 4, 5 і 7 км. на Півд.-Сх.-Схід від Танюшівки є по майдану; останній має ім'я Майдан Перший. За 6 км. на Півд.-Схід від Танюшівки й за 4 на Півн.-Півд.-Захід від Білолуцької сім майданів на віддалі меншій, ніж 1 км. Усі ці майдани значних розмірів і відкриваються на Північ з невеликими иноді збоченнями на Захід і Схід. За 3 км. на Північ ще один великий майдан із розтвором на Півн.-Захід. За 6 км. на Схід від Білолуцької — один, що відкривається на Північний Схід. За 3 км. на Півд.-Схід — один майдан та ще три в ряд з виходами на Півн.-Схід. За 3 $\frac{1}{2}$ й 4 км. на Півд.-Схід ще по одному — виходами на Північ. Разом у цьому районі зазначено 18 великих майданів на площі, не більшій, ніж 10 верстов упрогін²⁾.

Далі на Південь Айдаром, на Схід від сл. Булавиновки, Старобільського повіту, за $\frac{1}{2}$ км. один майдан і за 1 км. ще два; за 3 км. на Півн.-Схід від сл. Лиман—два майдани й за 1 км. на Захід—два великі вкупі, розтворами на Півн.-Схід і Північ, і далі на Північ ще один малий, відкритий на Півн.-Півн.-Захід³⁾.

Річкою Білою за 5 км. на Півн. Схід від хут. Луб'янки — два майдани, за 3 км. ще два. Три перші відкриваються на Північ, останній на Півн.-Схід. За 3 км. на Півд.-Схід від Луб'янки — один, відкритий на Півн.-Захід. За 3 км. на Півд.-Схід від с. Нещеретової два малі поруч, і за 5 км. на Півд.-Захід два великі, один з назвою Могила Розкопана, відкриті на Північ. Усі ці майдани входять до складу більш-менш значних могильних груп⁴⁾.

Що-до планів, за якими будовано майдани Слобожанщини, то, як було вже згадано, у них немає жодної сталости. Для прикладу ми наводимо плани майданової групи близько с. Олександрівки, ран. Валківського повіту. (Рис. 2—7). З них можна бачити, що в одній і тій самій місцевості зовсім нема виробленого плану майдану. Розмір центрального кільця, його височінь, форма лійки, число, напрям, височінь і довжина вусів цілком несталі. Напрямок, навіть кількість виходів міняються.

III.

Майдани Харківщини загальному дослідженню не підлягали, з них науково розкопано чотири: один біля х. Покровського, у Валківському

¹⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 16.

²⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 17.

³⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 17.

⁴⁾ Ibid.

пов., що не дав наслідків¹⁾, два біля х. Настенькіна, в одному з яких відкрито бронзову застібку, в другому бронзові тригранні площики на стрілі числом 6²⁾, нарешті, один майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, що за нього мова буде далі.

Велика кількість майданів на Слобожанщині та відсутність загальнопоширеного їх пояснення примушують зупинитися докладно на питанні про походження й значення усієї тої групи пам'яток.

Рис. 2. План розташування шістьох майданів біля села Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

знайдено також чотири стрілки.

Д. І. Багалій прийшов до висновку, що майдан є розкопана могила, а могила, що стоїть з ним у зв'язку, могла бути насипаною з землі, викінученої підчас його розкопування³⁾.

Майдан у другій групі могил дав лише бронзову застібку.

В. Є. Данилевич розкопав один майдан біля х. Покровського, ран. Валківського повіту. Насип до рівня землі складався з чорноземлі з домішкою ясної глини; від рівня починалася чиста чорноземля.

¹⁾ В. Є. Данилевич, в Труд. Харьк. Ком. по устр. XIII Арх. С'єзда. Харків. 1903 ст. XXIV.

²⁾ Д. І. Багалей. Труды XIII Арх. С'єзда в Екатеринославе, т. I, ст. 370, 374.

³⁾ Д. І. Багалей. Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 г. Труды XIII Археологического С'єзда, т. I, М. 1907 ст. 370, 374.

Д. І. Багалій розкопав два майдани, що містяться у групі могил біля х. Настенькіна, Богодухівського повіту. У ямі й кільчастому насипі майдану нічого не було знайдено. Могили ж при майдані, в протилежність усім останнім з тої самої групи, складено з сірого липкого й твердого глею. Тут знайдено дві бронзові скітські стрілки, піматочки перегнилого дерева й дрібні кісточки. На глибині 1 метру почався шар чорнуватої землі, де

У південно-східній частині насипу та на дні майданової лійки в підґрунті знайдено два кістяки, випростані на спині, головою на Півн.-Захід. У насипу майданового крила знайдено проверсток попелу, від 1 до 4 см. завтовшки ¹⁾.

IV.

Площа поширення майданів досить обмежена. Вона має вигляд широкої суцільної смуги, що захоплює значну частину України, власне Поділля, Київщину, північну частину Херсонщини, Полтавщину, частину Чернігівщини, Харківщину, Катеринославщину, Вороніжщину й північну частину кол. Области Війська Донського. Нечисленні майдани знайдено на Волині.

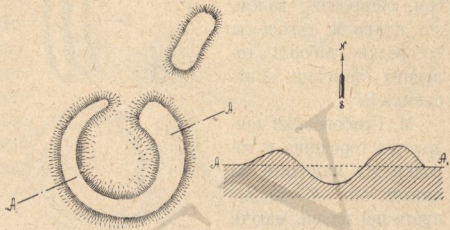

Рис. 3. План та перекрій майдану № 1 біля с. Олександрівки Валківського р. Харківської окр.

Поза межами цієї просторони вони невідомі.

Взагалі, можна сказати, що майдани в своєму поширенні сполучені з українським степом і в лісовий край майже не заходять.

По течії Псла просто сконстатовано, що в міру просування уверх за течією, майдани все рідшають і рідшають, і в місцевості, яка мала більш-менш лісовий характер, вони майже не траплялися ²⁾.

Безперечно також, що майдани стоять у звязку з могилами, що поруч з ними вони звичайно й зустрічаються. Звичайні вони здебільшого в місцях, де є багато могил, особливо могил великого розміру.

Широке розповсюдження, часто значні розміри й оригінальна форма майданів здавна притягали до них увагу дослідників. На жаль, через довгий час, справа обмежувалася описом ситуації й форми майданів, в кращому разі обміром та нанесенням їх на план і дуже рідко діло доходило до розкопін.

Замість того, дослідники вважали за краще давати майданам ті чи інші тлумачення й творити теорії, в тому складі й дуже фантастичні. Найстаріший з їхніх дослідників І. Фундуклій, якому належить дуже корисне «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ.» р. 1848, вирізняв із могил розкопані, або майдани, яких нарахував на Київ-

¹⁾ В. Е. Данилевич. Дневник раскопки курганов около хут. Покровского Валковского у. Труды Моск. Предварительного Комитета по устройству XIV Археологич. Съезда. Вып. 2., М. 1908, ст. 28.

²⁾ В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению р. Псла и Вореклы. Труды XIII Археол. Съезда, т. I, М. 1907, ст. 170.

щині — 142. Призначення-ж майданів, за Фундуклієм, полягало в тому, що Скити-людоїди, які їх насипали, посеред майдану заколювали засуджених на з'їжу людей, а кругове кільце й вуси майданові призначалися глядачам, які звідти гляділи, що в середині діялося.

Наступні дослідники, часто змішуючи майдани з городищами, вважали їх за пам'ятки стародавніх одрав¹⁾, за кріпості запорожців²⁾, за освячені скитські місця під вільним небом, обгороджені валом, що правили також за «осередки таборів головних становищ скитських»³⁾,

М. Грабовський віддрізнив городища й городки від майданів, за якими він не визнає проте цієї назви, маючи її за випадкову, і вважає їх за обрядові висипи⁴⁾.

А втім, це сполучення городищ і майданів продовжується й значно пізніше⁵⁾.

V.

З того часу, як почали робити наукові розкопки майданів, по різних місцях набирався вже значна кількість даних, які доводять, що в кільчатому валу й на дні центральними трапляються поховання найрізноманітніших типів, що належали

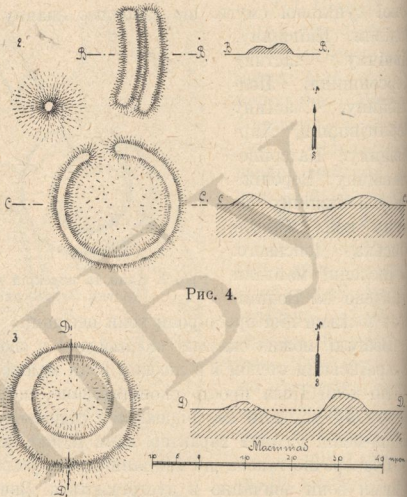

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 4—5. Плани та перекрої двох майданів №№ 1 та 3 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківського округу.

¹⁾ И. Срезневский. О городищах в землях славянских, преимущественно западных. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн. т. II, отд. 2—3, 1850, ст. 533. На табл. XV поруч з майданами, намальовано й інші земляні насипи.

²⁾ Н. Бублиев. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде, *ibid.*, ст. 826. Рисунки й плани низки майданів на Катеринославщині. Табл. XIX і XX.

³⁾ А. Подберезский. О курганах обрядовых в Южной России. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн. т. VII, 1868, ст. 265, табл. III.

⁴⁾ М. Grabowski. Ukraina dawna i terazniejsza. Kijów, 1850. Цит. за Подберезьким.

⁵⁾ Напр., В. Б. Антонович. Понятка группировки городищ по их культуре в бассейне Днепра. Труды X Археол. Съезда, т. III, М. 1900, ст. 104—105.

безперечно до різних культур і різних епох. Так, розкопуючи майдан коло м. Смілої, гр. А. А. Бобринський знайшов у кільчатому насипу трое похоронів у дерев'яних колодах ¹⁾.

Підчас хияжацьких розкопин майдану, біля с. Цвітної, селяни здобули величезну кількість золотих бляшок і пластинок та інші речі, що їх А. А. Бобринський застосував до скитської культури ²⁾. В. А. Городцов, розкопавши майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, знайшов у ньому четверо поховань: поховання у ямі з пофарбованим кістяком, впускне (паразитне) того самого типу, скорчене поховання у насипу та поховання пізнішого кочовика, над яким стояла кам'яна баба ³⁾.

М. О. Макаренко, в сл. Гарасимівці, Валуйського повіту, в одному з майданів, що він розкопав, знайшов кістяка в скорченому становищі в ямі, вповненій попелом під верствою колод ⁴⁾.

В. Г. Ляскоронський, розкопуючи майдана біля сл. Золотух Лубенського повіту на Полтавщині, знайшов поховання з пофарбованим кістяком ⁵⁾.

С. А. Мазараки, у Роменському повіті, в низці майданів виявив останки скитських поховань ⁶⁾.

Але й після того, як вивчати майдани починають розкопинами, питання про їхнє призначення лишається нерозв'язаним і дослідники надають їм різного тлумачення, маючи їх або за найдавніші городища, або

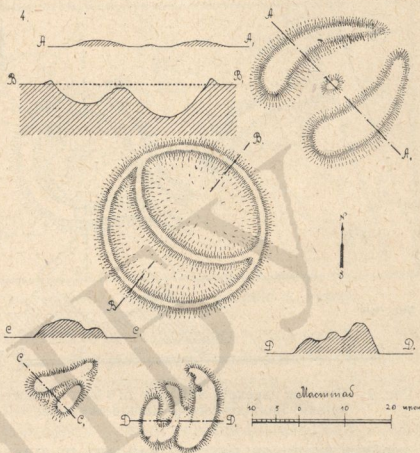

Рис. 6. План та перекрій майдану № 4 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

¹⁾ Гр. А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы. Т. I, Спб. 1887, ст. 26—28.

²⁾ Гр. А. А. Бобринский. Отчет о раскопке майдана у с. Цветна, Чигирин. у., Киев. губ. Отчеты Имп. Археол. Ком. 1896 р., ст. 88—89, 213—218.

³⁾ В. А. Городцов. Майданы. Древности, т. XX, в. 2., М. 1904, ст. 36—9.

⁴⁾ Н. Макаренко. Отчет об археолог. исследованиях 1905 г. Известия Археолог. Комисии, в. 19., Спб. 1906, ст. 149.

⁵⁾ В. Г. Ляскоронский. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды XIII Археол. С'езда, т. I, М. 1907, ст. 434.

⁶⁾ С. А. Мазараки. Майданы, Труды XIV Археол. С'езда, т. III. М., 1911, ст. 212—213.

за кріпосні осередки пізнішого часу, або за житла, обори на худобу, або за будови релігійного призначення, або, нарешті, за те, що нарід завжди зазначає у назві майданів—«розкопані могили».

Це останнє тлумачення походження майданів висловлювано багато разів, але спроба дати йому наукове обґрунтування належить проф.

Б. А. Городцову.

В. А. Городцов¹⁾, на підставі уважного вивчення зовнішньої форми й становища майданів, також після старанних розкопін майдану біля с. Райського, Ізюмського повіту, на березі р. Торця, встановив, що в майданах зовсім нема культурного шару, властивого стародавнім селищам, городищам і святиням, та що вуса майдану, дотуляючись до кільчатого насипу, одним краєм налягають на нього, звідки можна

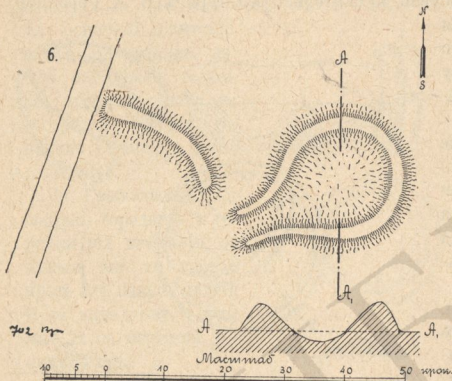

Рис. 7.—План та перекрій майдану № 6 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

зробити висновок, що вуса майдану насипано пізніше, ніж кільчатий вал. Зрештою найважливіше те, що кільчатий вал зовні супроводиться заглибленим ровом або жолобом, як у всіх степових могилах²⁾.

Насип майдану має біля надвірної поверхні проверстки, що здіймаються рівнобіжно зовнішньому краюві, з середини круто уриваються. Це ясно свідчать, що кільчатий вал спочатку був звичайним могильним насипом, внутрішню частину якого вибрано й землю звідти висипано, як побічні вали або вуса.

Отже було доведено, що майдани являють собою могили, пізнішого часу розкопані. Лишалось нерозв'язаним питання, коли і з якою метою розкопано могили, також, що являють собою вуса майданів.

В. А. Городцов розуміє майдани, як могили, що їх розкопали шукачі скарбів, а вуса, на його думку, утворилися через уживання підчас розкопін «волочні» (волокуши)—спеціального приладдя з дошки та мотузків,—до якої запрягають волів та якою викопану землю відволікають набік.

¹⁾ В. А. Городцов. Майданы. Древности, т. XX, вып. 2, ст. 29—39.

²⁾ Пор. С. А. Мазараки. Майданы. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 213.

С. А. Мазараки, в тридцятих роках XIX сторіччя, в Роменському повіті, на Полтавщині, зібрав усні вказівки на розкопани могили з метою знайти скарб за допомогою волочні¹⁾.

Проте, як що ці оповідання й справедливі для деяких окремих випадків, то для інших місцевостей ми зовсім не маємо подібних вказівок ні усних, ані писаних, і волочні там взагалі невідомі. До того височинь

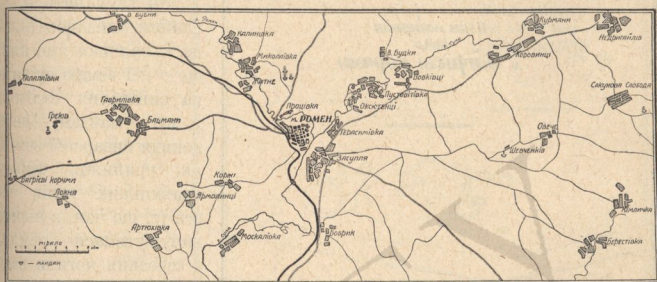

Рис. 8. Загальний план розташування майданів в околиці м. Ромна.

валів багатьох майданів цілком виключає можливість утворення їх таким шляхом. Нарешті, не один раз, при розкопинах майданів, траплялися невірні, навіть розрізані розкопинами могили, які ясно показують, що розкопувачі не цікавилися тим, що містить могила.

Нарешті, могили, що їх розкопали шукачі скарбів різного часу, починаючи з давніх давен, добре відомі, але їх розкопували або підкопуючи збоку, як ограбовано більшість багатих і великих скитських могили в надчорноморських степах, або просто через яму зверху, при чому землю скидали на боки могили. За приклад може правити одна з груп великих могили, що на південному кінці сл. Пісочин, Харків. району, за цвинтарем. Зверху її є глибока, запливля яма, але жодних ознак вусів нема. Взагалі майдани поширено в багатьох місцях, де за волочні не мають уявлення.

VI.

Інше, на нашу думку, простіше й правдоподібніше тлумачення майданів дав уперше Л. Падалка²⁾ й утунтував А. А. Спіцин³⁾. А. А. Спіцин, спираючись на цілу низку історичних документів, зазначив, що

¹⁾ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском у., Полтавск. губ. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 161.

²⁾ Л. Падалка. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. Труды Полтавск. Уч. Архивной Ком., в. I. Полт. 1905, ст. 194, 205, 212—213.

³⁾ А. Спіцин. Майданы. Записки Отд. Русск. и Слав. Археол. Имп. Русск. Археол. Общ. т. VIII, вып. I., Спб. 1906.

майдани є наслідком салітрової промисловости, розвиненої на Україні в XVI, XVII сторіччях, коли для виварення салітри користувалися дуже часто з могил і городищ.

Нижче ми наводимо докази, що користування з могил і городищ для виварення салітри в дуже широких розмірах ішло далі в XVIII, навіть XIX ст.

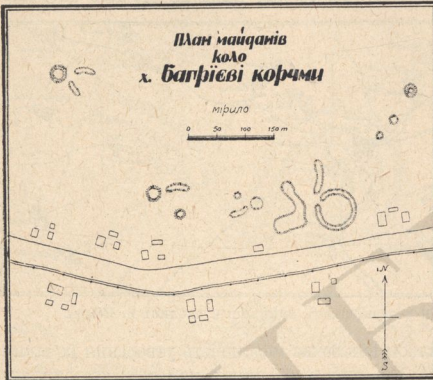

Рис. 9. План майданів в околиці м. Ромна.

Як тлумачить А. А. Спіцин, майданове кільце є залишок могил, що з неї землю зужито на виварення салітри. А вуса майдану—це є покиди вивареної землі, які прийняли форму правильних валів через те, що чан, в якому вилужувалася земля, з середини могили взята, повільно пересувався й зужиту землю викидали в певному порядку, щоб не завалати довозити нову землю, випарювати салі-

трову рідину в казані, що містився посередині в проміжжі між вусами, та іншими працями у цьому процесі.

За докази правдивости цього тлумачення можуть правити такі факти: знаходи в майдановому кільці похоронів, іноді розрізаних, до того найрізноманітнішого часу, вказують з одного боку на різночасність могил, у майдани повернених, з другого на те, що розкопували не шукачі скарбів, бо на похорони, звичайно, зверталася дуже мало уваги.

Знаходи у вусах майданових роз'єднаних поламаних кісток людини, часом і різних старовинних речей (кременів, бронзових стрілок та инш.), що туди попали з середини могили, стверджують походження вусів із покидів вивареної землі.

Форма майданів вельми нестала. Виходи з майданового кільця відкриваються в різні боки, число їх нестале. Вуси—найхарактернішу частину майданів—упоряджено й улаштовано надто різноманітно¹⁾.

За доказ цього можуть бути план (рис. 8) і кресленики майданів з околиць м. Ромна (рис. 9—14), зняті лаборантом Роменського Музею В. Гричуком, що їх мені ласкаво надіслав для цієї праці Директор Роменського Музею М. Семенчик.

¹⁾ Пор. В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского левобережья. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 1—66.

Усе це цілком суперечить думкам про ритуальне призначення майданів, бо релігійні будівлі завжди визначаються великою сталістю ознак та виробленістю деталей.

Відай єдина, постійно виявлена правильність, а власне, те, що проти виходу завжди є вільна площинка—цілком зрозуміла з погляду виварення салітри.

Велика крутість внутрішнього схилу, зріз шарів, що йдуть рівнобіжно зверхній поверхні—з цього погляду зрозумілі. Кільчасту форму майдану А. А. Спідин з'ясував, як наслідок спеціального способу розробки, за якого землю вибирали з середини конічною ямою, утворюючи ліжку, куди зручно було зсипати землю з країв.

Островець, що іноді лишається в осередку, є наслідок вибирання землі кільчастою канавою, до якої землю спускали і зокола і зсередини—з поверхні острівця. Подавмо нашу спробу ілюструвати спосіб розробки майдану (рис. 15).

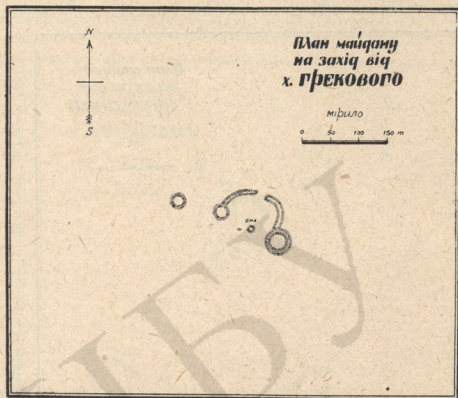

Рис. 10. План майдану в околиці м. Ромна.

VII.

Теорії розкопаних могил і, особливо, салітрова теорія не знайшли серед новіших дослідників собі визнання. Вони викликали цілу низку заперечень, які ми, приєднуючись до салітрової теорії, спробуємо стисло проаналізувати.

В. Г. Ляскоронський, що дуже багато часу присвятив реєстрації й описові майданів¹⁾, занотовує, що майдани здебільшого улаштовані на високих чистих просторах, щоб, на думку дослідника, стежити, як наближається ворог. Поблизу від майданів лежать низини—луки, балки, трав'яні багна. Спостережено близьке сусідство й зв'язок із «змівими валами» та круглими городищами, що до їх складу входять. Далі дослідник зазначає цілу низку важливих властивостей в урядженні майданів: вуса або крила майданів з а в ж д и звернено опуклою стороною в той самий бік, куди й опуклість кільчатого валу. Крила мають звичайно

¹⁾ В. Г. Ляскоронский, *op. cit.*

форму півкružних дуг, які охоплюють обіжний майданчик, що міститься перед виходами майдану. Як що майдани лежать один від одного близько, то крила їхні звернені одно до одного й вони охоплюють спільну широку площу.

Система у розкладі крил, їхня кількість і височінь виключають можливість утворення їх із землі, яку накидали шукачі скарбів.

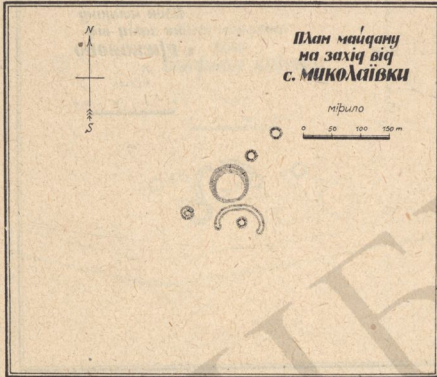

Рис. 11. План майдану в околиці м. Ромна.

Поміж крилами майданів іноді спостерігають заглибини, ніби запливлі ями, а коло крил майданчики перепаленої до червоного кольору глини, при чому ці майданчики містяться між кільцюватими дугами майданів, ближче до їхніх країв.

Товщу валів - крил становить та сама чорноземля, що й у осередковому кільці, іноді з проверстками глини. У насипу крил трапляються черепки грубої

роботи з примітивним орнаментом і проверстки попелу, а на поверхні — великі зерна річної жорстви.

Крила майданів ніде не прилягають щільно до кільцюватого валу, і це, на думку В. Г. Ляскоронського, править за аргумент проти теорії волочень (волокуш).

Роблячи підрахунок обширу ям, в середині кільчатого валу, й обширу двох його крил, автор приходить до висновку, що обсяг останніх удвоє більший. Він зазначає, що в деяких інших випадках обсяг крил майданів на багато перевищує обсяг заглибини в середині насипу.

Форма півкružних валів, на думку дослідника, суперечить теорії волочень (волокуш), бо вивезена земля повинна-б раз-по-раз нагромаджуватися догори й запряжений до волочень товар мав би грузнути й топтатися у раніш вивезеній землі.

Заглибина майдану не завжди має правильну обіжну форму, іноді й підковувату, горбувату, перегороджену, ніби дві ями. Це суперечить гіпотезі про розкопани шукачів скарбу, бо ці копачі не могли-б залишити нерозритою центральну, найважливішу частину.

Наявність поруч з майданами менших незайманих могил і подібність устрою та змісту кільчатого валу з крилами здаються дослідникові також несплучимими з теорією волочень (волокуш).

Те, що мають в собі майдани, а в них на дні центральної лійки дослідник знайшов пофарбовані кістяки, свідчить за їхню давню давнину.

Наприкінці В. Г. Ляскоронський, ставлячи в зв'язок майдани й змієві вали, застосовує їх до одної й тої самої далекої доби і вважає майдани за оборонні будови для маленького окремого господарства, яке містилося за кільцюватим насипом і обіймало простір посередній між крилами¹⁾.

З усіх цих міркувань положення майданів на підвищеннях—цілком відповідає звичайному положенню могил. Поруч з цим нам відомі майдани й на терасах у долині річок (наприклад, біля сл. Соколова, Зміївського району). Положення їх біля лук зовсім не є правило. Зв'язок із змієвими валами в межах Слобожанщини, безперечно, не існує, бо тут ці вали невідомі, проте майдани дуже численні.

Розполіг вусів опуклістю наоколо та спільні площадки двох суміжних майданів цілком відповідають салітрової теорії.

Система в розпологу валів, при відсутності постійного плану, також свідчить на користь її. Ями між крилами майданів і особливо перепалені до червоного глинясті майданчики, які В. Г. Ляскоронський знайшов «у Більському (західньому) городищі, в городищі²⁾ Скороборі, в городищі-майдані²⁾», що знаходиться на підвищеному плато край м. Кишеньки в гирлі р. Ворскли» можуть правити за прекрасний доказ салітрової теорії.

Склад вусів з того самого ґрунту, що й кільчатого валу, проверстки глини й попелу, домішка черепків—усе це дається з'ясувати з погляду салітрової теорії.

Що крила майдану не стикаються з кільчатим валом, це аж ніяк не промовляє за оборонною теорією В. Г. Ляскоронського, проте зовсім не суперечить теорії розкопаних могил.

Рис. 12. План майданів в околиці м. Ромна.

¹⁾ В. Г. Ляскоронський. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды XIII Археол. Съезда, т. I, М. 1907, ст. 419—434.

²⁾ Термінологія В. Г. Ляскоронського.

Обчислення обсягу крил та внутрішньої лійки одного майдану, що проробив В. Г. Ляскоронський, показало, що перший удвоє перевищує другий. Зважаючи на недосконалість способів обміру, ця невідповідність лежить цілком у межах можливої помилки. Що-до інших майданів, то звичайно обсяг вусів на око не перевищує обсягу внутрішньої лійки, але щоб на цих даних будувати аргументацію в той чи інший бік, потрібно

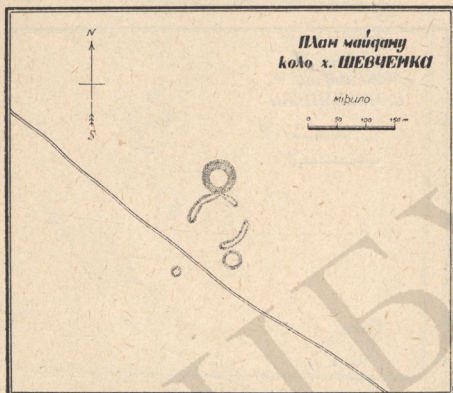

Рис. 13. План майдану в околиці м. Ромна.

Існування малих незайманих могил взагалі нічого не доводить, так само, як і загальні твердження про подібність між кільчатим валом та вусами.

Знаходження на дні центральної ями похоронів із пофарбованими кістяками, певна річ, суперечить теорії В. Г. Ляскоронського, бо місця житла, особливо господарські будівлі, зовсім не надаються на похорон небіжчиків. Крім того, нам добре відомі похорони з пофарбованими кістяками, які завжди містяться під могильними насипами.

Опріч усіх наведених вище заперечень гіпотезі В. Г. Ляскоронського, треба нагадати, що місця оселі археологічно завжди позначені скупченням харчових покидів, поелу й вугілля, уламків кераміки, знярядь та інших забутків культури, часто в значній кількості. Нічого схожого в майданах, також і в тих, що розкопав В. Г. Ляскоронський, не знайдено.

В. Є. Данилевич, не погоджуючись також із салітровою теорією, і взагалі з теорією розкопаних могил, зазначає, що майдани звичайно входять до складу могильників, або лежать поблизу могильника чи окремих могил. Розкопані могили, на його думку, не схожі на майдани: «ми повинні були-б визнати, що люди, які їх копали, зумисне вкладали землю дуже оригінальним способом». Симетричність майданів незрозуміла з

виходити з цілком точних обмірів і обчислень.

Регулярна форма вусів та часто їхня значна височина справді суперечить теорії волочні, але не салітрової теорії.

Неправильності в лійці майдану, горби на його дні, перегороджі—суперечать гіпотезі про розкопаних шукачів скарбу, одночасно й оборонній гіпотезі В. Г. Ляскоронського, але не салітрової теорії.

погляду розкопаних могил, або варіння салітри. Зрештою, за теорією А. А. Спіцина, в майданах повинні-б зустрічатися купи попелу й вугілля, чого справді немає. Похорони в майданах належать до давнішого часу, ніж початок салітроваріння.

Припускаючи, що деякі майдани були використані для салітроваріння, В. Є. Данилевич дає їм інше загальне тлумачення, вважаючи їх за рештки кочовищ, власне насипи й круглі ями, куди ховали худобу підчас завірюхи¹⁾.

Із цих закидів перший—належність майданів до могильних груп—ніяк не суперечить салітрової теорії, бо майдани цілком природньо пристосовано до місцевостей, багатих на могили. Далі, майдани не просто розкопані могили, а виварені на салітру, тому й землю з них укладено своєрідним і

характерним для них способом. Симетричність майданів, при точному здійманні планів, показується вельми проблематичною й не виходить взагалі за межі зручного розміщення зужитої землі. Попіл та вугілля часто трапляються при студіюванні майданів, втім складі як раз у розкопинах В. Є. Данилевича—в крилі майдану. Похорони в майданах, звичайно, мусять належати до давнішого часу, ніж салітроваріння, і в такому разі являють собою зацілілі останки того, що містять у собі могили, як і в розкопинах В. Є. Данилевича, але вони зовсім не до речі в загонах на худобу, за які шановний дослідник вважає майдани.

Крім того, той факт, що майдани лежать на високих пунктах вододілів, далеко від води, також мало погоджується з останньою гіпотезою.

Теорія А. А. Спіцина зустріла також низку заперечень з боку К. М. Мельник-Антонович²⁾, що вказувала на велику кількість уже відомих майданів, на схему їхнього поширення, надзвичайну різноманіт-

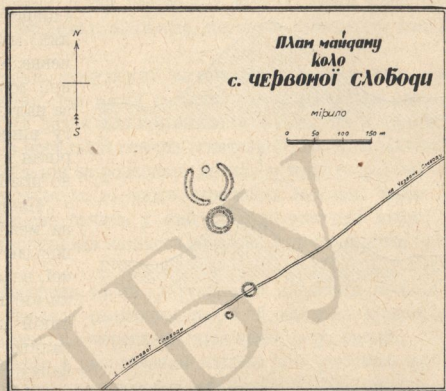

Рис. 14. План майдану в околиці м. Ромна.

¹⁾ В. Е. Данилевич. Раскопки курганов около хут. Покровского, Валковского у., Харьковской губ. Труды Моск. Предв. Комитета по устройству XIV Археол. Съезда. В. II, М. 1908, стор. 17.

²⁾ К. Мельник-Антонович. Майданові городища на Україні. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн. III., Київ. 1909., ст. 82.

ність типів і розмірів, на склад землі в насипах і на положення майданів часто в місцях без лісу й без води, іноді далеко від сучасних селищ.

Ці заперечення не здаються нам перекональними, бо кількість виварених на салітру могил, як можна бачити з дуже багатьох архівних вказівок на виварення з могил салітри, було, безперечно, вельми велике

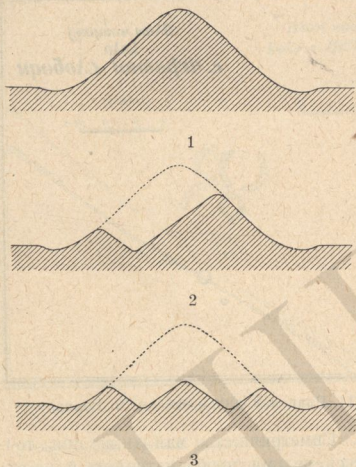

Рис. 15. Схема розроблення могилы на салітру: 1—непорушена могила; 2—початок розроблення могилы кільцевим рівчаком; 3—кінець розроблення: майдан з горбкуватим острівцем у центрі.

праці, яка хоч була цілком байдужа до деталей, вимагала деякого порядку й послідовності в улаштуванні виходів та розміщенні висипів вивареної землі.

Так само склад землі в насипах і будова їхня, як довели надзвичайно ретельні розкопани В. А. Городцова, цілком промовляє за теорією розкопаних могил і пізнішої насипки вусів.

Положення майданів взагалі в місцях безлісових і безвідних не доведено, а відсутність лісу й води, в безпосередньому сусідстві з майданами, не може правити за аргумент проти салітрової теорії.

Не виключено існування лісів по багатьох місцях за старих часів, користування з інших відмін палива—соломи, кізяку, й довіз палива й води до місця виварювання салітри з найближчих місцевостей. Щодо віддалення майданів іноді далеко від залюднених тепер пунктів, то

і цифру відомих (за К. М. Мельник) майданів у 1500, хоч вона, певне, багато нижча від дійсної, зовсім не можна вважати за надто велику, беручи на увагу широкі розміри салітрової риння в XVI—XVIII ст. і значно пізніше.

Площа поширення майданів на межі лісостепу цілком відповідає салітрової теорії. До даної, власне, теорії пристосовано писані вказівки, тут були в великій кількості могили, було паливо й деяка безпечність від нападів татарських.

Різноманітність типів і розмірів майданів, видимо, промовляє за салітровою теорією. Ясно, що жадного докладно виробленого, звичаєм та релігійно освяченого плану будови не існувало. А загальні риси в спорудженні майданів дуже добре пояснюються способами

є прямі вказівки архівних документів (див. нижче), що віддалення навіть на 200 верстов для майстрів салітроваріння, зважаючи на цінність здобутого продукту, не було перешкодою.

Нарешті, останнє заперечення проти теорії розкопаних могил і нову гіпотезу походження майданів виставив граф А. А. Бобринський, який у Чигиринському повіті на Київщині розкопав два майдани. В обох центральні ями мали буйну вогуку землю без ніяких ознак могильної ями. Із речей в обох випадках знайдено черепки глиняного посуду пізньої доби.

Грунтуючись на повній відсутності кісток людини й тварин, так само інвентаря поховання, що після грабіжницьких розкопін завжди лишаються на місці, окрім речей для грабіжників цінних, на відсутності дерева від даху й стовпів могильної камери (скитської), гр. А. А. Бобринський не визнає цих майданів за розкопані могили в тому розумінні, як В. А. Городцов, а застосовує їх до епохи скорчених кістяків, надає їм обрядового значення, власне бачить у майданах ті освячені місця, де «перше, ніж поховати, небіжчиків напівспалювали»..., щоб знищити органічні частини¹⁾.

Не повторюючи заперечень проти ритуального значення майданів, треба зазначити, що з погляду салітрової теорії ці майдани цілком даються з'ясувати. Буйна земля з черепками пізнішого часу, видимо, є зотліла купа гною, складеного в розроблений майдан для дальшого витворення салітри, що було пізнішим способом видобутку її (див. нижче).

VIII.

А. А. Спіцин зазначив, що на дні майданового кільця не раз знаходили шматки цегли, чавуна, скла — речі нового часу, що попали туди, очевидно, в процесі виварення салітри, зрештою, навіть, монети XVI й XVII в.в. Перед виходом зустрічалися сильно перепалені шари землі, а раз, у Кременчуцькому пов., знайдено два підряд горни, шари вугілля, шматки пемзи (певне, щоб чистити від накипу казани) й чавуна.

Ці вказівки бажалося перевірити на майданах Харківщини, що й почастило почасти зробити за останні роки, хоча й без розкопін.

Аспірант Харк. Археол. Музею І. Н. Луцкевич оглянув із цим спеціальним завданням декілька майданів і зібрав на них цікавий матеріал, а саме.

Роблена могила на полі, на схід від Лосева, Харківського району, близько ст. Лосево, Півд.-Східн. Залізн. Дуже великий майдан з ворітьми на Північ, з величезними вусами по три з західньої та східньої сторони. Між двома середніми вусами міститься яма, завглибшки до 1,5 м. В ній на дні знайдено грудки перепаленої глини, уламки деревного ву-

¹⁾ Гр. А. Бобринский. Исследования в Чигиринск. у. Киевской губ. в 1907 г. ИАН, в. 25. Спб. 1910, ст. 53—56.

гілля, грудочки білої маси, що нагадує міцну золу, уламки цегли, кавалки й зливки дуже міцної мінеральної жужелиці, черепок грубого простого посуду пізніх часів, три черепки тоншого простого посуду, гадаю, XVII—XVIII ст., гарно оброблений чотирикутний кременець, здається, від рушниці (1924 р.).

Виселок Лозова, Лозівського району, Харківської окр. Майдан за залізницею, за місцем, де розходиться нова колія на Севастопіль із старою, зруйнованою. Майдан великий у полі. Ворота на Північ. З обох боків воріт вуси — по одному, між ними розкопана невеличка могилка. Лійка майдану завглибшки до 2 м. від рівня землі, поросла травою. У ній де-не-де траплялися шматки перепаленої глини, одна грудочка білої маси, що нагадує золу (1928 р.).

Майдан К а р а у л ь н и й на полі біля с. Покровського, Покровського району, Куп'янської округи. Лійка дуже глибока, вихід один, з обох боків по три вуси. У кінці вусів яма, ще дві ями між внутрішніми вусами. На дні центральної лійки зібрано великі кавалки білої маси, що нагадує міцну золу, 6 шматки з вугіллям усередині, шматки жужелиці. Тої й другої дуже багато ще на середньому вусі, ліворуч воріт. Золи й жужелиці остільки багато, що це заважає рости городині, яку скрізь посіяно. За майданом у бік Покровського—чотири могили (1926 р.).

Від М. П. Таранця дістав я подібні відомості ще про один майдан Р о б л е н а М о г и л а, 2 км. від села Кириківки на Півд.-Схід та 1,5 км. від хут. Відноги на Півн.-Захід, Глобинського району, Кременчуцької округи.

Майдан міститься на межиріччі на полі. Навколо кільця йдуть валки у дві смуги з перервами, усього 8 валків. Ворота на Півд.-Схід, невеличкі зниження кільця на Півд.-Зах. та Півн.-Схід. Проти малих воріт невеличкі долинки.

В-осени 1927 р., селяни суміжних хуторів шукали на майдані скарбу і довгий час розкопували його. В долинці проти малих воріт, на глибині коло 50 см., селяни викопали ніби стінку з перепаленої глини, заввишки коло 40 см., яку давалося простежити метрів на два, далі вона повертала до малих воріт майдану. Цю стінку розбивали ломом. Глибше була біла маса, міцна, але порошна, з домішкою дрібного вугілля. Тут трапився невеличкий уламок сірого граніту, розтрісканий від жару. Грунт проміж стінкою та могилою був мішаний з перепаленою та простою глиною. За стінкою ґрунт нормальний.

IX.

Спробуємо тепер довести салітрову теорію посилками на писані пам'ятки, що з них багато вельми перекональних.

Установлено, що салітроваріння вже в XVII ст. було заняттям дуже поширеним на Україні й добре відомим населенню. Так, французький інженер Боплан, який служив у Польщі за королів Сигизмунда III й Во-

лодислава IV, в своїому «Описові України», що вийшов у світ року 1650, писав про Запорозьців: «козаки дуже досвідчені в здобуванні салітри, якою достаткує Україна; і в приготуванні гарматного пороху»¹⁾.

Уже з р. 1602 ми зустрічаємо в польських джерелах вказівки на виварювання салітри з могили Сороки, в Брацлавському воєводстві²⁾. Ця величезна могила, що лежить біля Кальника, Липовецького повіту, тепер є складним майданом³⁾.

До 1613 року стосуються відомості про розкопування могили Скоробір⁴⁾ та інших могил у Київському воєводстві⁵⁾ для виварювання салітри. Скоробір, як згадано вище⁶⁾, зберігає й досі всі ознаки складної системи майданів.

Р. 1620, польський уряд, з огляду на конечну потребу в поросі, ухвалив виділити всі місцевості з салітровими промислами на Лівобережній Україні в окреме державне маєткове управління, «салітрову державу». В документах перелічені поля — ди́ке Білгородське, Очаківське, Путнєвське, поля коло Муравських шляхів татарських і коло річок Псла, Ворскла й Орелі та всі ди́кі поля, де-б могли знайтися придатні до виробу салітри гордища, могили й інші місця («и во всех диковизнах, где бы могли найтись удобные делания селитры городища, могилы и другие места»).

Як повідомляє інший документ того самого часу, князь К. К. Вишневецький зайняв салітри коло річок Хоролу, Псла, Груні Великої, Груні Черкаської, Груні Тапівської й Груні Сухої, також коло породища Більського й коло рік Ворскла, Орелі, Мерчика, Орчика, Голтви й Сули⁷⁾.

Р. 1701, гетьман І. Мазепа писав Петрові I-му, що «Запорозьці всіма способами утискають салітричників; і гроші, й напої, й харчі беруть із салітрових майданів повсякчасно... Запорозьці уперто називають річку Самару... й могили, з яких салітра виробляється, — своїми; погрожували майдани салітрові зруйнувати» (Запорозьці притесняють селитренников всячески; и деньги, и напитки, и харчи берут с селитряных майданов безпрестанно... Запорозьцы упорно называют речку Самару... и могилы, из которых селитра делается, — своими; грозили майданы селитряные разорить...)⁸⁾.

В кінці XVIII ст. використання стародавніх земляних висипів на ви-

¹⁾ Воплан. Описание Украины. Спб. 1832, ст. 5.

²⁾ A. Jablonowski. Polska XVI wieku. Źródła Dziejowe. T. XXI. Warszawa, 1894 ст. 421. Т. XXII. 1897, ст. 272, 349, 716.

³⁾ А. Спицын. Майданы, ст. 4, рис. 2.

⁴⁾ A. Jablonowski, l. c., XXI, ст. 182.

⁵⁾ Ibid., ст. 223.

⁶⁾ Див. В. Г. Ляскоронский, op. cit.

⁷⁾ Л. В. Падалка. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полт., 1914, ст. 70—75.

⁸⁾ С. М. Соловьев. История России. Кн. III, ст. 1259.

варювання салітри було звичайним явищем, про що маємо низку свідчень академиків — подорожніх.

З них найкраще описав процес виварювання Гмелін, який спостерігав його 1769 р. в Уриві, Воронізької губернії¹⁾. Дуже цікавий опис його треба навести цілком:

«Атаманъ пришелъ сего дня къ намъ по нашему желанію, и отвель насъ къ селитряннымъ стѣнамъ, отъ коихъ неподалеку находились котлы. Стѣнами было ихъ не должно называть, да лучше великими кучами, какъ и дѣйствительно Малороссіане ихъ называютъ селитрянными курганами, что значить гробница Татарскаго князя, на которую навалено земли до пяти или до шести сажень въ вышину, въ знакъ, что онъ тутъ прогребеньъ лежитъ. Ежели время и обстоятельства допустить меня вскрыть сіи княжескіе курганы, то я объ нихъ еще объявлю. Находящіяся здѣсь селитряныя кучи видомъ точно таковыя же. Когда въ землѣ примѣтять слѣды селитряной матицы, то, положивъ ее въ котель, наливають теплою водою, и буде она перебѣжить и солона станеть, то вывариваютъ ее, примѣшивая къ ней в большемъ или меньшемъ количествѣ перемѣняющуюся в онъ щелочную соль, которую достаютъ изъ сожженой соломы или изъ степныхъ травъ, и по томъ начинаютъ надлежащимъ образомъ очищать и въ подобныя кристаллу фигурки приводить...

Селитряныя мѣста взяты на откупъ нѣкоторыми Украинцами... такъ что никому другому не можно владѣть курганами, развѣ онъ ихъ купилъ. А какъ изъ земли вынута будетъ селитряная матица, то сваливаютъ ее вышереченнымъ образомъ въ большія и круглыя кучи, и такъ выставливаютъ ихъ на вольный воздухъ, чтобы въ надлежащее время при помощи проходящаго воздуха опять достать изъ сей земли селитру. Черезъ опыты извѣданы, что по прошествіи четырехъ, шести и десяти лѣтъ можно изъ той же земли получать селитру; но никогда на умъ не приходило, чтобы къ селитряной землѣ прибавлять согнившія, тучныя и масляныя вещи отъ растѣній и животныхъ...

Селитряные откупщики, которые хотять по всякой годъ доставать селитру, перемѣняють для того мѣста; и какъ здѣсь повсюду находится селитряная матица, то они легко получаютъ желаемое...

Отъ сего происходитъ, что не токмо въ Уривѣ, но и во всей сей сторонѣ находятся по разнымъ мѣстамъ курганы, кои прежь сего и въ Кастинскѣ заведены были. Есть нѣсколько ихъ еще и въ Коротоякѣ, подвластномъ Воронежской губерніи городѣ, который отсюда отстоитъ на 12 верстѣ. Когда изъ Урива ѣхать въ Острогожскъ,

¹⁾ Samuel Georg Gmelins. Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche. I. Theil. St. Petersburg. 1770. S. 86—89.

Самуила Георга Гмелина „Путешествіе по Россіи для изслѣдованія трехъ царствъ естества. Перев. съ нѣмецкаго“. Ч. I. Спб. 1871, ст. 131—134.

то попадуться многіє кургани, а далѣ къ Украинѣ, сказывають, ихъ еще больше будетъ».

Далі Гмелін дивується, що для здобуття салітри роблять горби, а не стіни, що на його думку було-б доцільніше.

Паллас ¹⁾ описує 1773 р. «селитреной городок» на Ахтубі, збудований на руїнах старого ногайського міста, де виварювано салітру на заводах.

Року 1774 Гюльденштедт ²⁾ спостеріг у м. Голтві, Миргородського полку, салітроварню, «що для неї землю беруть з валу старовинної фортеці».

X.

На Слобідській Україні, де салітроваріння було дуже поширене, з цього джерела виробу салітри користувалися навіть у XIX ст.

Так, за статистичними відомостями Слобідсько-Української губерні від р. 1814 у Ізюмі «салітра на заводі виварюється з валу фортеці, що була колись біля міста Ізюма» ³⁾).

Із якихось, видимо, старих валів виварювали салітру в місті Краснокутському, в слободах Синім і Колонтаєві, Богодухівського повіту, а в сл. Лохівській, Зміївського пов., із валу з застарілими бастіонами Слобідської фортеці ⁴⁾).

Є також прямі свідчення, що для салітроваріння на Слобідській Україні користувалися власне з могил, до того й за дуже пізніх часів. Так Вадим Пассек, ще р. 1839, в «Очерке Харьковской губернии» писав: «Селитру без приуготовления добывают в старинных насыпях: курганах и городищах» ⁵⁾).

Уже з 40 років XVIII ст. салітрове виробництво на Слобожанщині дуже поширюється ⁶⁾. В Харківському полку, в половині століття, кількість заводів сягає 30, продукція салітри—10.000 пудів на рік. За перші роки XIX ст., на Слобідсько-Українській губерні, здобувалося біля 20.000 пудів салітри на рік. Далі, після деяких коливань виробництво продовжує розвиватися, як це добре простежив Е. П. Трифільєв ⁷⁾, і протягом першої половини XIX ст. на Харківщині сягає великого значення.

¹⁾ Петра Симона Палласа „Путешествіе по разнымъ провинціямъ Россійскаго государства. Ч. III, половина 2, 1772 и 1773 годовъ. Перевель Василій Зуевъ. Спб. 1788, ст. 143, 146.

²⁾ D. I. A. Guldénstädt. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebierge. 2. Theil. St. Petersburg. 1791. S. 200.

³⁾ Е. П. Трифільєв. Очерки из истории промышленности Слободской Украины Т. I. Селитроваренне. Сборн. Харьк. Истор.-Филол. Общ. т. 6, X. 1894, ст. 38.

⁴⁾ Ibid., ст. 40, 41.

⁵⁾ Пассек. Очерк Харьковской губернии. Харьковские Губернские Ведомости 1839 г. Отд. отд. ст. 15.

⁶⁾ Е. П. Трифільєв. Очерки из истории промышленности Слободской Украины. I. Селитроваренне. Сборник Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Т. VI. вып. 2, X. 1894, ст. 12—48.

Розвиваються салітрові заводи, кількість яких 1852 року сягала 62. Максимум виварювання салітри досягло щось коло 1860 року.

До цих часів стосуються вказівки Н. Штиглиця¹⁾:

«Козаки, що переселилися на Україну принесли з собою вміння здобувати салітру, тому виварювання салітри в Харківській губернії є одна з найдавніших галузів промисловости. Черноземний ґрунт майже по всіх повітах губернії сприяє складанню буртів, тому ця галузь промисловости й була розвинена тут дуже значно. Ще року 1861 рахували в Харківській губернії 90 заводів; виварювалося салітри близько 70.000 пудів. Надалі це виробництво підупало. 1862 року існувало лише 25 заводів, а р. 1863 заводів, що працювали, було лише 9. Проте за Статистичними таблицями 1867 р. показано 47 салітряних заводів, з котрих 29 в Лебединському, 13 в Богодухівському та 5 в Охтирському повітах»²⁾. В «Списке населенных мест» наведено біля 70 салітрових заводів.

На Полтавщині салітрові заводи існували ніби ще на початку ХХ ст. Принаймні, маємо вказівки на декілька їх в околицях містечка Груні, Зіньківського пов., на завод в с. Корнилівці, Прилуцького пов. в с. В. Обухівці, Миргородського пов.³⁾.

Зрозуміло, що з розвитком заводського добутку салітри старий спосіб виварювання на салітру могол мусів зникнути під тиском нового, удосконаленішого, на який робив вказівки вже Гюльденштедт. Це-штучне виготовання салітри в буртах — спеціально висипаних вадал завдовжки до 30, завгрубшки й заввишки до 2—3 сажнів, що склалися з мішанини землі з гноєм⁴⁾. Такі бурти своєю формою нічого спільного з майданами не мали, а рештки їх у наші часи не мають⁵⁾.

Місце, де були колись салітряні бурти показано мені 1927 р. в с. Огульцях, Валківськ. району, Харківськ. окр. Важливе для нас питання коли саме остаточно припинилося використання на салітру могол важко вирішити остаточно. Зазначена вище проста й рішуча вказівка Вадим Пассека датована 1839 роком. Ще 1857 року Філарет⁶⁾ уважав, що назва Салітрової могили свідчить, що могила була складена з куп гною, призначених для здобування салітри. Ця вказівка, в кожному разі, свідчить, що використання старих могол, будь то з домішкою гною, ще в 1857 року було знайомим явищем.

¹⁾ Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Обработка Н. Штиглицем. Спб. 1869, ст. LXXIV.

²⁾ Россия, под редакц. В. П. Семенова. Т. VII. Малороссия, Спб. 1903, ст. 333, 365, 389.

³⁾ Е. П. Трифилев, 1. с., ст. 46, прим. 4.

⁴⁾ Н. Е. Макаренко. Археологическая исследования 1907—1909 годов. Изв. Археол. Комиссии. Вып. 43, Спб. 1911., ст. 110.

⁵⁾ Арх. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. I. X. 1857., ст. 308.

XI.

Окрім цих загальнішого змісту вказівок маємо низку документальних даних що-до виварювання могил на салітру в певних пунктах Харківщини.

В одному документі 147 (1639) року читаємо:

«А на селиторное варенье пригодится в степи за Ворсклом курган Вольный ¹⁾ к речке ко Мяку и иные курганья, от Курска в 200 верстах, где в прошлых годах варил Роман селитряник, да в Курске на посаде против Казачьей слободы курганцы малые...» ²⁾.

Дуже важливо-б було ототожнити вказівки писаних пам'яток що-до певних виварених на салітру могил, з майданами, що є тепер у тих само пунктах.

Тепер для низки місцевостей ми можемо вже з більшою чи меншою певністю зазначити таку тотожність...

15 жовтня р. 1644, Вольновський воевода повідомляє, що 14-го числа «пришел в Вольный полоненник Чугуевец, боярский сын Иван Савостин, который объявил о себе: взяли его, Ивана, в полон с товарищами 15 человек Ногайские люди 1 августа в 152 (1644) г. на селитренной варнице, от Чугуева в 5 верстах, а он, Иван, с товарищи прислан был на варницы для оберегання от прихода военных людей...» ³⁾.

Цей документ не дає певних вказівок на те, де саме виварювалася салітра; цікаво проте зіставити з цим, що приблизно за три верстви на Півд.-Схід від Чугуєва, біля Зміївського шляху, ми ще 1906 року разом з К. Гінце виявили, обміряли й зняли на план два невеликі майдани (рис. 16).

У наказі Білгородського воеводи Чугуївському р. 1658 читаємо:

«указано ему варить селитру в степи за Чугуевом на речке Бурлуках» ⁴⁾.

Район р. Великого Бурлука як раз багатий на майдани. Тут за 7 верстов на Півн.-Захід від села Середній Бурлук є «Могила Селитренная», за 2 верстви на Південь від села Нижній Бурлук, біля хут. Михайлівки, «Роблений Майдан», за 2 верстви на Півн.-Схід від села Малий Бурлук величезна «Могила Селитренная», очевидноки, майданом є й Могила Катречкина за 3 верстви на Північ від села Василенкова ⁵⁾.

¹⁾ Р. 1640. Гаврило Бокін дістав нагороду за те, що збудував місто „на Вольном Кургане“. Це місто Вольне на Ворсклі, тепер слобода Богодухівського повіту, Харківськ. губ. Арх. Мин. Юст. ст. 272, арк. 32—34. Е. Альбовский, Валки, український город Московск. Государства. Труды Харьк. Ком. по уст. XIII Арх. С'езда в Екатеринбургe, ст. 42.

²⁾ Акты Московского государства, т. II. Спб. 1894, ст. 106.

³⁾ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4. X. 1857, ст. 54, прим. 36.

⁴⁾ Д. И. Багалея. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, т. II. Харьков, 1890, ст. 79.

⁵⁾ Военно-топографич. карта, ряд. XXIII, арк. 15.

Вельми цікаві такі документальні вказівки:

У виписові з книг про межування на землі Харківського полку р. 1716 межа між землями Вільшани й Богодухова проходить через низку могил. Тут межа володінь Вільшанського й Богодухівського міст іде між иншим «через Торской шлях и через Сухой Мерчик на високий курган... а от того кургана и от столба едучи прямо на разрытый третий селитряной курган, селитряные же два кургана оставя в левой стороне».

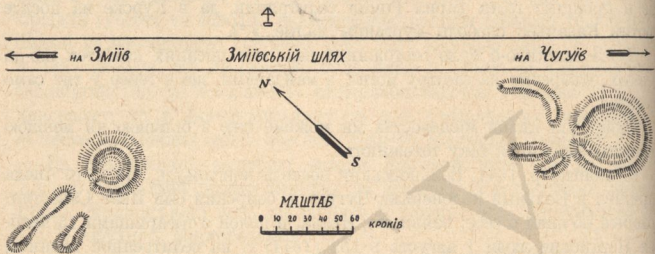

Рис. 16. План двох майданів біля м. Чугуєва, Харківської окр.

«От Богодуховских земель поворота направо вниз долиною, которая тянет из под осиновых колков до устья той долины, где впала в Сухой Мерчик четыре тысячи шестьсот сажен, а от устья той долины налево через бугор и через речку Мерчик, где написан был столб дубовый... близ малого курганца тысяча двести сажен, который выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик».

Далі межа Мурафи й Перекопця «начен выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик, от первого курганца прямо на долину против двух малых курганцев, которые на праве той долины. Тою долиною вверх до первой вершины и через долину первую вершиною на право, оставя долину влево, прямо на Селитряной курган, тысяча девятьсот сажен. А от того кургана на долину двухвершинную тысяча четыреста сажен, которая тянет в Мандрычную долину... Через Мандрычную долину переехав... и вверх тою долиною к семи курганам тысяча двести сажен, на первый Селитряной курган, оставя вправо шесть курганов, а от того кургана прямо к валу тысяча четыреста сажен»¹⁾.

Стежучи за наведеною межею на трьохверстовій військово-топографічній мапі (ряд XXIII, аркуш 14), бачимо, що вона сходиться з межею між повітами Богодухівським і Валківським, йдучи місцевостями, на майдани вельми багатими. Що-до Салітрової могили за тисячу чотириста сажнів від долини з двома верхів'ями, яка тягнеться в бік Манд-

¹⁾ В. В. Гуров. Сборник судебных решений, относящихся к вопросу о старозавмочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. X, 1884, ст. 574-5.

ричної балки, то ми можемо з певністю сказати, що мова йде за один з великих майданів, який р. 1920 обслідували ми разом з О. Потаповим, на Півд.-Заході від с. Олександрівки, Валківського повіту (рис. 3—7), на межі між повітами і як раз на такій віддалі від двохверхової балки Глибокої, що верхів'ям підходить до балки Мандричної. На трьохверстовій малі усю групу майданів названо «древними укрєпленнями», а на плані, який р. 1920 знято й який додається до цього, згадану салітрову могилу, з усієї групи найбільшу, зазначено номером п'ятим (рис. 2).

Менш докладні вказівки на «вареной курган» біля Хотмизького шляху, поблизу від «Градской Золочевской межи»¹⁾.

У виписові з книг про межування 1681 р. на землі Лебединських Черкас, межа Лебединського повіту, між иншим, проходить «по Ташевской грани (Груни) на Попов боярак и вверх по Попову бояраку к Селитряным курганам, что против Романкова леска»²⁾.

Єсть ще ціла низка аналогічних даних, які після перевірки на місці, безперечно, також ствердять тотожність майданів із розритими, вареними й салітровими могилами книг про межування.

Так, в тій самій книзі про межування Харківського полку сказано: «А с верховья речки Грайворона прямо степью через дорогу, что ездят из Сенного в Белгород на вареной селитряной курган не малой четыре тысячи четыреста сажень, а тот курган подле той дороги и подле дороги, что ездят из Грайворона в Ольшанск по левой стороне»³⁾.

На дощливі річки Липця «Лозовой колодезь», од верхів'я якого межа йде «на красной селитряной курган прямо по гребню тысяча шестьсот сажень до красной селитряной кургана, который стоит близ большой Харьковской дороги в пятидесяти саженьях, едучи в Белгород, в правой стороне, а от того селитряного кургана поворотить на право вкруте по Харьковской дороге, едучи к Белому городу, тысяча двести шестьдесят сажень до кургана, что слывет долгая могила...»⁴⁾.

У позвах мешканців м. Лебедина за землі 1681 року згадуються «селитряные вареные курганы» коло Азака, при Гадяцькій дорозі⁵⁾.

У цьому районі тепер також відомі майдани⁶⁾.

Прямі вказівки на походження майданів дають також назви деяких із них. Так вище вже згадано, що за 2¹/₂ верстви на Півн.-Схід від с. Малий Бурлук на військово-топографічній карті зазначено «Могилу Селитренную», зірчастої форми, безперечно, великий майдан. На віддалі

¹⁾ Ibid., 573.

²⁾ Ibid., 538, 539.

³⁾ Ibid., 571.

⁴⁾ Ibid., 576.

⁵⁾ Д. И. Багалей. Материалы для истории колониз. и быта степной окраины Московского государства, т. I, X. 1886, ст. 109.

⁶⁾ Д. И. Багалей. Объяснительный текст к археологической карте Харьков. губ. Труды XII Археол. Съезда, т. I. М. 1905, ст. 74, № 31.

23 верстов на Півн.-Схід від неї та за 6 верстов на Півд.-Схід від с. Гнилиці, Вовчанського повіту, є друга «Селитряна могила»¹⁾. Від 1693 р. маємо згадку за неї під назвою Селитряного кургана. Філарет²⁾ гадає, що він складений із куп гною для здобування салітри. За його часів цей спосіб здобування салітри переважав, але салітрові бурти й за описами тогочасними й за даними сучасними, як зазначено вище, мали зовсім інший вигляд—довгих низьких валів. Правдоподібноше, що тут ми маємо також звичайний майдан. Біля сл. Печеніги, Вовчанського повіту, також є Салітрова Могила.

Ось такі дані писаних джерел на користь салітрової теорії.

XII.

Етимологічне розуміння слова м а й д а н до цього часу мало з'ясувало його первісне значення.

Звичайно це слово виводять від північно-тюркського м а й д а н — рівнина (бойовище) й османського м а й д а н (мегдан) — чисте місце, бойовище, біговисько (ристалище), обидва з перської мови³⁾.

В. В. Радлов зазначає дуже близьке значення слова м а й д а н = м а й д а н для низки тюркських говірок (османської, кримської, туркменської, хивинської, сартської), куди це слово перейшло з перської мови—рівнина, площа, гіподром (біговище)⁴⁾.

У слов'янських мовах поруч із цим значенням зустрічаємо цілком відмінне.

Так, у болгарській мові м а й д а н, м е г д а н — чисте місце, площа; у сербській м е й д а н, м а й д а н — площа, місце поєдинку й, одночасно.—рудня; у польській—чисте місце, бойовище, місце для забудови й, поруч з цим,—поташня⁵⁾; у живій великоруській мові «площадь, место, поприще; возвышенная прогалинка и стоявший на ней лесной завод: смолокурня, дегтярня, поташня, смолевой, селитряной майдан, завод работающий на воле». Одночасно «Майданный курган, майданная могила, — разрытый, раскопанный сверху, с котловиною»⁶⁾.

Цього другого значення слова наведені етимологічні міркування не з'ясовують.

Проте в перській таки мові є слово ма дана — заклад для здо-

¹⁾ Военно-топографич. карта. XXIII, 15.

²⁾ Историко-статистич. описание Харьковск. епархии, т. 4, ст. 308.

³⁾ E. Berneker. Slawisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. Lief. II, s. 6.
A. Преображенский. Этимологический словарь русского языка, в. 7. М. 1913, ст. 503

⁴⁾ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. IV. СПб. 1911, ст. 2069.

⁵⁾ E. Berneker. Ibid.

⁶⁾ В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Изд. 3. СПб. 1904, т. II, ст. 753 — 4.

бутку мінеральних речовин ¹⁾. Йому відповідає ма д а н — в османській і джагатайській говірках, з арабської — р у д н я, к о п а л ь н я ²⁾.

Здається найправдоподібнішим, що в слов'янських мовах сталася контомінація—сполучення в одному слові ма й да н двох близьких вимовою, але відмінних значенням турецьких слів—ма й да н і ма д а н.

В українській мові цілком так само знаходимо обидва значення для слова ма й да н: з одного боку—площа, базар, з другого—завод для хемічного виробництва, зокрема, місце для виварювання салітри. Це останнє значення слова, як нам здається, досить легко наблизити до вихідного перського ма да н а й безпосередньо тюркського ма д а н, бо й самого вміння варити салітру козаки, певне, навчилися на Сході, де й по цей день досить поширене виварювання салітри з різноманітних руїн, решток залюднених пунктів і т. и.

Цікаво зазначити, що один з майданів Харківщини за 1 верству на Південь від д. Ганнопілля та за 2 верстви на Північ від Софіївки, Вовчанського повіту, на малі зветься Могила Мадан ³⁾.

У значенні хемічного заводу слово майдан вживається на Україні давно. У наведеному вище листі І. Мазепи 1701 р. двічі згадані «селитренні майдани».

Поруч із цим його прикладали й до інших відповідних місць виробництва. У грамоті козакам Ізюмського Слобідського полку 1704 року тричі згадується «солеварные майданы» на річці Жеребці ⁴⁾.

Гюльденштедт ⁵⁾ (1774 р.) зазначає, що місто Тор (сучасний Слоб'янськ) розташоване між п'ятьма солоними озерами, в тому складі Старо-Майданим (Вейсовим). Нема сумніву, що назва ця зв'язана з солеварнями.

Старі дослідники, починаючи з Фундуклія й Подберезького ⁶⁾, зазначають, що українська людинь вважає майдани за місця колишнього виварювання салітри.

Нарешті, в сучасній українській мові на Слобожанщині слово майдан прикладають до описаних вище земляних споруд цілком нарівні з назвами: «розкопана могила», «розрита могила», при тому в величезній більшості випадків «розкопані й розриті могили» в дійсності показуються майданами. А назва двох майданів «Селитренними» свідчить про зацілілу що-до цього пам'ять.

Усіх наведених міркувань, здається нам, досить, щоб уважати, що майдани, як такі, до галузи передісторичної археології не належать, а їх треба вивчати й розглядати нарівні з могилами, в залежності від тих останків поховань, які в них заціліли.

¹⁾ А. В. Комаров. Записки Русск. Археол. Общества, т. XII. СПб. 1901. ст. 382.

²⁾ Радлов., I. с. 2048.

³⁾ Военно-топогр. карта, ряд. XXII, арк. 15.

⁴⁾ Гуров. I. с., 512 — 13.

⁵⁾ Guldenstädt, I. с.

⁶⁾ L. с., 259.

LES MAÏDANS DE L'ANCIEN GOUVERNEMENT DE KHARKIV ET LE PROBLÈME DU LEUR ORIGINE.

A. FEDOROVSKY.

Les „maïdans“ sont des constructions en terre qui se composent d'un rempart circulaire qui a un renforcement en guise d'entonnoir au milieu et une ou deux sorties ou „portes“. En face de ces portes se trouvent des petits remparts longs et bas — „voussy“ (moustaches). Tout l'édifice rappelle une araignée ou un crabe.

Les maïdans sont très répandus dans l'ancien gouvernement de Kharkiv. Les explorateurs connaissent plus de deux cent maïdans dans cette région, mais il est facile de supposer qu'il y en a infiniment plus. Dans la partie Est et Sud de cette région, c'est à dire dans la région des steppes, il paraît qu'il y en a encore bien plus. On dirait que la quantité de maïdans correspond au nombre de tombes, surtout de grandes tombes. Parfois les maïdans se rencontrent par groupes, mais alors pas isolés mais entremêlés de tombes.

La dimension, le plan et les détails des maïdans sont très différents. La grandeur du cercle, la profondeur de l'entonnoir, sa forme, sa direction et le nombre des portes, la quantité, la direction et la forme des petits remparts — tout ceci est très varié.

L'espace où ces maïdans sont le plus répandus embrasse la majeure partie de l'Ukraine: la Podolie, la région de Kyïv, la partie du Nord de la région de Kherson, la région de Poltava, de Tchernihiv, de Kharkiv, d'Ekaterynoslav, de Voronige, la partie Nord de la région du Don. On trouve une quantité restreinte de maïdans en Volhynie. En général leur existence est étroitement liée à la steppe ukrainienne et ne va pas jusqu'à la ligne des forêts.

Les anciens explorateurs expliquaient différemment l'existence de ces maïdans. Fondoukléf pensait que c'était les places où les scythes-cannibales tuaient leurs victimes pour les dévorer. Sreznevsky les tient pour endroits où se passaient les cérémonies religieuses, Boubliév les considère comme étant des forteresses, Podberezky — comme lieux sacrés et comme centres de groupement de scythes, d'autres les considéraient comme emplacements d'anciennes villés, forteresses, refuges pour le bétail etc. Laskoronsky rapproche les maïdans avec les remparts en serpent („zmiïvi valy“) et les regarde comme étant des constructions défensives pour un peuple. L'opinion de Danylevytch est que ce sont des restes de campements de peuples nomades et qu'ils servaient de refuge au bétail pendant le temps des chasse-neige. Melnyk-Antonovytsch les met en rapport avec les anciennes bourgades. Bobrinsky compte que c'était l'endroit où dans la période de squelettes repliés ou brûlait à demi les cadavres avant de les enterrer.

Pendant les fouilles de maïdans on a extrait des restes de différentes

civilisations et époques: des squelettes accroupis et colorés de types variés, de l'époque scythique, de l'époque de nomades, etc.

Après des fouilles soignées d'un maïdan Gorodtzov a émis l'opinion que les petits remparts ont été formés plus tard et que pour les ériger on s'était sûrement servi de la terre retirée de la partie du milieu du maïdan. Gorodtzov considère que ces places sont d'anciennes tombes, fouillées par des chercheurs de trésors, qui rejetaient la terre de côté avec un appareil spécial nommé „volotchnia“ ou „volokouche“.

L'auteur proteste contre ce point de vue car les tombes ouvertes par les chercheurs de trésors ont une toute autre apparence, d'autant plus que les maïdans de ce genre sont le plus répandus surtout dans les endroits où les „volotchnia“ n'étaient pas dutout connus.

Padalka, et d'une façon encore plus positive, Spitzyn, ont émis la théorie de l'utilisation de ces maïdans pour la fabrication du salpêtre. L'auteur se range à cette opinion et donne toute une série de preuves à l'appui.

Le fait que l'on découvre souvent dans le rempart circulaire, dans l'entonnoir des maïdans des sépultures détruites par les chercheurs de trésors démontre que les fouilleurs n'étaient nullement intéressés par ce qui se trouvait sous la terre, c'est à dire qu'ils ne cherchaient pas dutout de trésors. La variété des sépultures découvertes nous démontre que les maïdans étaient souvent transformés de tombes anciennes sans considération de l'époque de ces tombes.

La découvertes d'objets ancien de différentes époques nous montre que la terre des petits remparts supplémentaires est rejetée des entonnoirs de ces maïdans.

La forme des maïdans est infiniment variée ce qui contredit la théorie de leur provenance religieuse. Cette forme a pourtant des traits communs: par ex. ces traits sont le plus souvent ainsi: une forme circulaire des maïdans et l'arquement des petits remparts, ayant le plus souvent une place avec un renforcement dans le milieu.

La forme circulaire avec un petit tertre au milieu s'explique par la technique spéciale de leur construction: les piocheurs, en creusant la terre se mouvaient en cercle rejetant la terre de côté, au milieu il restait donc un petit monticule (grav. 9). Un autre trait constant de la construction de ces maïdans c'est un emplacement se trouvant en face de la porte et un creux au milieu de cette plateforme. Ici bien souvent on a trouvé des couches de terre brulée et dans la région de Kremenchouk même deux fours, des couches de charbon, des morceaux de pierreponce. Au fond de l'entonnoir on a trouvé des morceaux de briques, de fonte, de verre et même des monnaies du XVI—XVII siècle.

Dans la région de Kharkiv on a découvert dernièrement toute une série de preuves de cette espèce notamment dans les renforcements qui se trouvaient sur les emplacements devant les portes des maïdans; des

monceaux de terre glaise brûlée, du charbon de bois, des déchets de minéral brûlé, une masse blanche en poudre qui ressemble fort à de la cendre, et même dans un endroit des tessons d'une poterie grossière du XVII—XVIII siècle, et des pierres à fusil.

Dans le district de Krementchouk les chercheurs de trésors ont creusé un trou devant la porte d'un maïdan; on y a trouvé un mur en terre glaise brûlée, une masse blanche en poudre, du charbon de bois, des tas de terre glaise cuite. Tout ceci peut être considéré comme les restes de la fabrication du salpêtre car sur cette place on a trouvé une chaudière dans laquelle on faisait évaporer l'eau pour laver la terre riche en salpêtre qui se trouvait dans les tombes.

D'après les données historiques nous savons que le XVII siècle était en Ukraine l'époque où florissait la méthode de la fabrication du salpêtre sur les vieilles tombes, sur les emplacements des anciennes villes, etc. Ce moyen de salpêtrerie a prospéré assez longtemps. Passek, en 1839 témoignait du fait que l'on extrayait le salpêtre de monticules, de tombes et d'emplacements d'anciennes bourgades dans la région de Kharkiv. La salpêtrerie étant très répandue on a usé de ce mode jusqu'à un temps assez récent.

Le fait de la fabrication du salpêtre dans la région de Kharkiv, attesté documentairement dans les archives, a été vérifié par l'auteur qui a eu la chance de voir ces données se confirmer sur place. Dans beaucoup d'endroits où d'après les archives, on fabriquait autrefois le salpêtre, nous avons trouvé des maïdans dont on a tiré les plans (grav. 10—16).

Étymologiquement le mot „maïdan“ (place) n'a pas encore été défini.

En Ukrainien il a deux significations: 1.—place, surface unie, et 2.—tombe-tumulus fouillée du type déjà mentionné.

L'opinion de l'auteur est que dans ce mot se sont unis deux mots orientaux: „maïdan“ (langue du groupe turc) et „meïdan“ (en osman et autres)—ce qui veut dire: plaine, champ de course—(hypodrome) en langue perse. En même temps la langue perse possède un mot „madan“ (madän) (osman-djagataï) qui veut dire—mine (fouilles) endroit où on exploite le minéral.

Dans la langue ukrainienne et dans d'autres langues slaves ces deux mots se sont unis en un, mais le mot „maïdan“ en ukrainien a plusieurs significations toutes différentes l'une de l'autre.

Un „maïdan“ de Kharkiv s'appelle „madan“. Un las près de Slaviansk où il y avaient des alines s'appelle „Staro-Maïdanné“, plusieurs tumuli fouillés s'appellent „Les maïdans salpêtriers“.

L'auteur en se basant sur ceci considère que les „maïdans“ n'appartiennent pas à l'archéologie préhistorique et doivent être par conséquent étudiés comme des tombes en dépendance des objets que l'on y trouve parfois.

МИКОЛА ФУКС.

ПРО ГОРОДИЩА СКИТСЬКОЇ ДОБИ НА ХАРКІВЩИНІ.

Протягом останніх 4—5 років група дослідників, що працює під керівництвом проф. О. С. Федоровського, зробила досліді в межах Харківщини, переважно в межах колишніх повітів Охтирського, Богодухівського, Валківського, Харківського (в його S частині) та Зміївського (в його N частині) більш як 40 городищ із загальної кількості їхньої на території Харківщини—120.

Досліді ці показали, що в тій частині Харківщини, що її більш-менш вивчено, зустрічаються городища переважно лише скитської та слов'янської доби.

У цій роботі зібрано матеріали про 15 городищ, скитське походження яких більш-менш встановлено, та зроблено першу спробу встановити типологічні риси городищ цієї доби на Харківщині.

Вже перші досліді показали, що засоби будування городищ скитської доби далеко різноманітніші, ніж городищ слов'янських, що мають одноманітний устрій не тільки в межах Харківщини, але ледве чи не на всій території України, відрізняючись, майже, лише розміром.

Городища-ж скитської доби відрізняються одне від одного не тільки розміром, але й силою та засобами збудування своїх фортець.

Тому саме дослідження тільки 15 городищ цієї доби, хоч би й на території лише частини колишньої губернії, не дає ще достатнього матеріалу для остаточних висновків про їхню типологію, й усі висновки цієї статті—треба вважати за попередні.

Раніш, ніж братися до опису городищ, що їх досліджено, я вважала за доцільне обговорити деяку загальну термінологію, що вживаю в цій статті.

Під словом «городище» я розумію всю площу колишньої та вже покинутої оселі, що її колись захищали фортеці. Коли городище складається з декількох частин, що їх укрілено окремо, то ту частину його, що має самостійне значення, незалежне від інших частин, тоб-то основне ядро городища, я називаю «головний двір» городища. Ті-ж частини городища, що самостійного значення не мають, а їх пригороджено до головного двора—«передгороддя».

Комплекс укріплень, що огорожують ту або іншу частину городища, я називаю «огорожею», відрізняючи: «головну огорожу», що захищає головний двір, та «огорожу передгороддя». Крім того, коли самостійна огорожа не захищає яку-небудь окрему площу, а лише зміцнює другу огорожу, я називаю її—«додаткова огорожа».

Частину огорожі, що не має природнього захисту та проведена по більш-менш рівному просторі, я називаю «напольним боком огорожі».

Елементи огорожі я називаю, як звичайно: вал, рів, тераса. Схил валу вбік площі, що її він захищає—це «внутрішній схил», супротивляний схил—«зовнішній». Також відрізняю я й боки рову. Терасу, що заступає місце валу,—я називаю «горішня тераса». Терасу-я, що заступає рів,—«долішня тераса».

Коли огорожа складається з валу та рову, що розташовані поперед ним, це—«нормальна огорожа». Крім «нормального» типу огорожі, зустрічаються «ускладнені огорожі». Найпростіше ускладнення—це невеличкий валок поперед зовнішнього боку рову («глясис»). Дальше ускладнення це «подвоєна огорожа», що складається з двох нормальних огорож, при чому зовнішній край першого рову сполучається без перерви з внутрішнім краєм другого валу. Найбільше ускладнення це—глясис поперед подвоєної огорожі.

По схилах місце валу та рову часто заступають тераси. При тому зустрічаються такі комбінації: 1) горішня тераса та рів, 2) вал та долишня тераса, 3) горішня та долишня тераса. Перша комбінація зустрічається частіше по пологих схилах, при чому, мабуть, землю, як копали рова, відкидали на внутрішній край рову й там розрівнювали. Тому внутрішній край рову завжди значно підвищено супроти зовнішнього. Ускладнені огорожі по крутих схилах зберігають, звичайно, тільки горішній вал та тераси замість ровів.

«Ширина огорожі»—це загальна ширина всіх її елементів (валу, рову, глясису й т. и.). «Височину»—береться по вертикалі від гребеня валу до дна рову.

Для огорож, що їх ускладнено, береться височину для першого валу та першого рову, звичайно, найсильніших.

Унутрішня площа городища—це площа, що її обмежує лінія гребеня головної огорожі, а по тих частинах, де є тільки природне захищення—лінія початку крутого схилу. Площа передгороддя—це площа, що її обмежує теж лінія гребеня валу її огорожі, з боку головної огорожі—лінія зовнішнього краю її рову: с. т. завжди береться тільки та площа, що її можливо було використати для оселі.

«Вхід»—це коротка перерва огорожі, або, частіше, тільки більш-менш значне зниження валу та помітний пересип рову.

З 15 городищ, що їх досліджено, 3 лежать в кол. Охтирському пов., 2—в Богодухівському, 6—у Валківському, 2—в Харківському, та 2 в Зміївському.

У колишньому Охтирському повіті:

1. Городище в 2-х кл. на NW від с. Сосонки, у верхині р. Сосонки (пр. доплив р. Ворскла), на урочищі Дубовик, посеред величезного колишнього Буймерівського лісу («Дубівське»).

Головний двір городища розташовано на середній частині горбовини, окресленій з S—долиною р. Сосонки, з O—NO—сухим ярмом, що впадає в Сосонку, а з SW та W—невеличкими відвершками долини річки. Лише на NW—тягнеться вододільна площа.

Городище складається з головного двору, 3-х передгородь, що прилучені до головної огорожі, та ще одного передгороддя, що пригорожене до одного з передгородь.

Головна огорожа—завдовшки 1230 метр. на всьому протязі складається з міцного валу та глибокого рову. Лише в 2-х місцях, по крутих схилах до відвершків, склад огорожі змінюється: на N, на невеликому просторі, рову зовсім нема, на SW—його заступає тераса. Вал зберігається в обох випадках.

Площа головного двору більш як 110.000 кв. метрів. Ширина головної огорожі 30—40 метрів, височина, звичайно, 9—10 метрів, у виключному випадку—16 метрів (від гребеня валу до доліпної тераси, що заступає в цьому місці рів).

Головна огорожа має 4 перерви-входи: з них 3 сучасних, здається, будуванню головної огорожі, а 4-й новий. S—вхід має по обидва боки по дві ями: на гребені валу круглу яму, а на внутрішньому схилі—подовгасту. Такі-ж ями має й N—вхід. На SO вході накопано декільки ям—здається, тут копали шукачі скарбів, тому саме не можна вирішити, чи були тут такі самі ями, як по других входах, чи ні. W—вхід (новий)—ям не має.

Кожний давній вхід захищено передгороддям. Передгороддя, що захищає N—вхід (довжина огорожі 150 метрів, площа 3500 кв. метрів), збудовано так: на W—вал передгороддя наближається під прямим кутом до рову головної огорожі та кінчається над його зовнішнім схилом, рови-ж сполучаються; з O—огорожа тягнеться понад невеличким ярмом, потім звертається та кладеться рівнобіжно головній огорожі. Між ровами головної огорожі та огорожі передгороддя залишається вузький вхід; на обидва боки від нього—дві круглі ями. Ширина огорожі по тих місцях, що найкраще збереглися—25 метрів, височина—не більш як 7 метрів.

Передгороддя, розташоване перед SO—входом, збудоване цілком аналогічно, як і N—передгороддя. Довжина його огорожі—250 метрів. Площа—6500 метрів. Ширина огорожі—25 метрів, височина не більш як 8,5 метрів. На валі, де він наближається до рову головної огорожі, дві ями—кругла та подовгаста, на завороті біля входу—дві круглі.

Огорожа передгороддя, що прилучається одним кінцем до огорожі SO передгороддя, а другим до крутого схилу до р. Сосонки, має слабкіший профіль валу та рів, що часто зникає. Довжина цієї огорожі—близько

200 метрів. Площа, що її захищено,—10500 кв. метрів. Вхід—проста террава огорожі. По обох кінцях огорожі—круглі ями.

S—передгороддя розташовано по схилу до долини р. Сосонки.

Огорожа з обох боків прилучена до головної огорожі під простим кутом, при чому, для неї використано дві відножини; по них огорожа знижується до долини р. Сосонки. На крутій відножині, що прилучена до головної огорожі на O—немає ні валу, ні рову, тільки кругла яма зазначає місце прилучення. Трохи нижче розпочинається вал, а потім рів. На W відножина пологістіша—там від самого прилучення тягнеться рів та вал. Понад долиною, над крутим, але невисоким схилом до р. Сосонки, рову немає, а вал має широку перерву. Тут же вхід до передгороддя, коло нього кругла яма.

Довжина огорожі 400 метрів, площа коло 18000 кв. метрів.

На всій площі головного двору розташована величезна кількість круглих ям, що мають, звичайно, діаметр від 2 до 8 метрів, глибину від 0,5 до 2 метр. Майже в центрі головного двору єсть яма, що має діаметр коло 25 метрів; а глибину 2 метр., в SW-частині—дві сполучені ями діаметром—13 метр., в NW—одна така сама.

Іноді ями розташовано на внутрішньому схилі валу, аж біля гребеня, на зовнішньому схилі вони майже не зустрічаються. N—передгороддя також має низку ям. По інших передгороддях їх майже зовсім немає.

Городище та його околиці вкриті лісом, ріллі зовсім немає. Тому саме—знахідки нечисленні. Знайдено: уламки посуду з дірочками по вінцю, чорно-глянсуватого посуду, що його знаходив В. А. Городцов на Більському городищі, та уламки амфор. В розрізах валів—шари попелу та перепаленої глини.

Городище вперше зазначено на Археологічній мапі проф. Д. І. Багалія. Раніших вказівок не було.

2. Городище в 2 кл. на NW від с. Кам'янського, на лівому березі яра Довгого, що впадає, вліворуч, у р. Боромлю, біля впадіння останньої в р. Ворекло, на урочищі Деменове, в межах колишнього Буймерівського лісу.

Центральна частина городища розташована на височині, що її обмежено на NW—яром Довгим на NO та на W недовгими ярками, що впадають в нього.

O та S частину обернено в бік вододільної площі.

Городище складається з головного двору та 3-х передгородь на N, W та SO.

Площа головного двору трохи менша, як 50.000 кв. метрів. Головна огорожа, що має довжину коло 900 метрів, складається з міцного валу та глибокого рову. Огорожа має перерву (крім входів) лише в двох місцях: на N, де її розрізує відвершок ярка, та на W, де огорожа тягнеться понад крутим схилом до другого ярка. В обох випадках вал зберігається краще ніж рів: він ще тягнеться, коли рову вже немає й розпочинається раніше від рову.

Крім цього, головна огорожа має три перерви для входів. Усі три входи улаштовано на N та W частині огорожі та захищено передгороддями.

Один із входів повернуто до долини яру Довгого, два других розташовано понад ярками, з обох боків напольної частини головної огорожі. Останні два входи мають із обох боків такі-ж ями, як входи на Дубівському городищі.

N—передгороддя захищає головну огорожу на протязі більш, як 350 метрів. Розташовано його на схилі до яра Довгого (W—частина) та на горбі (O—частина). Отже, схил розподіляє це передгороддя на дві нерівні частини, с. т. на два передгороддя, при тому горішнє захищене від долишнього тільки крутим схилом. Долишнє передгороддя цілком аналогічне до S—передгороддя Дубівського городища: 1) по крутих схилах—перерви огорожі, переважно рову, 2) понад схилом до течії яру—рову немає, 3) також для устрою використано дві відножини та ярком між ними.

Горішня-ж частина аналогічна N та SO—передгороддям Дубівського городища. Вона захищає NO—вхід до головного двору. Але устрій її огорожі трохи інший та технічно більш вмілий, ніж на Дубівському городищі. Наближаючися до головної огорожі, рів різко закінчується, а вал обходить його кінець та лягає рівнобіжно до рову головної огорожі, залишаючи вузький вхід. На зовнішньому краю рову головної огорожі єсть яма так само, як на входах Дубівського городища.

Загальний протяг огорожі N—передгороддя (як горішньої, так і долишньої її частини)—680 метрів, площа—40.000 метрів.

W—передгороддя захищає W—вхід у городище. Воно збудоване цілком аналогічно горішній частині N—передгороддя: також не має огорожі понад ярком, також збудовано вхід у передгороддя. Протяг захищеної частини передгороддя—150 метрів, та не захищено (понад ярком) 100 метрів. Площа коло 7000 метрів.

SO—передгороддя захищає з напольного боку значну частину головної огорожі (400 метрів). На W воно прилучене до головної огорожі таким само способом, як і два інші передгороддя. На NO—прилучення простіше: тут рів цього передгороддя лягає рівнобіжно до рову горішньої частини N—передгороддя, тягнеться так декілька метрів, потім і рів і вал зникають, не доходячи до рову головного городища метрів на 10.

Загальний протяг огорожі—700 метрів. Площа передгороддя 36.000 метрів. Міць огорож, як головного двору, так і передгороддя—більш-менш—одноманітна. Ширина 25—30 метрів, височина до 8¹/₂ метрів.

Городище вкрите лісом. Лише у W частині головного двору—коло 10000 кв. метрів ріллі: тут колись стояла лісникова хата. На валах є ями. Частину їх, мабуть, понакопали шукачі скарбів. Знахідки (тільки на ріллі): уламки сучасного посуду, рідкі уламки посуду ранньої слов'янської доби та уламки амфор. Останні, здається,—датують добу городища.

Городище вперше зазначене на мапі проф. Д. І. Багалія. Ранішні вказівок не було.

3. Городище в 2 кл. на W від с. Боголюбівки, на горбовинах пр. бер. р. Ворскла, в межах кол. Буймерівського лісу.

Городище розташоване на горбовині, що окреслена з S—схилом до долини Ворскла, з N—схилом до яру, що впадає в Ворскло коло с. Боголюбівки; на O—вузька відножина між ярком та долиною Ворскла, на W—вододільні площі.

Городище становить, майже, прямокутню площу більш, як 75.000 кв. метрів. Із заходу цю площу захищено огорожею, яку переведено на положистому схилі та яка складається з глибокого рову та горішньої тераси. Ця огорожа тягнеться 215 метрів від краю схилу долини Ворскла до схилу яру, де огорожа завертає та лягає рівнобіжно до яру. На звороті—вхід. Над ярком рів заступає тераса, що тягнеться більше, як 400 метрів. Далі знову зворот (на O), і терасу заступає рів. Рів тягнеться від яру до схилу до долини Ворскла—160 метрів. Внутрішній край цього рову також підвищено, тільки вся східня огорожа тут значно слабша, ніж західня частина її. Понад схилом до долини Ворскла ніякої огорожі немає.

Частину площі городища розорано. На другій частині ще недавно був ліс.

У W—частині городища—група могил (9), на O, на огорожі та з зовнішнього її боку—друга група (7). Далі на O, на відножині—декілька могил, що їх уже цілком розорано. У ґрунті багато попелу. Знахідки: уламки посуду з дірочками на вінці, амфор, чорно-глянсуватих мисок, 2 бронзові скитські стрілки.

Городище вперше розшукали М. С. Пронін та я р. 1924. Літературних вказівок—не було. Селяни звать городище «могилки» її за городище його не вважають.

У колишньому Богодухівському повіті:

4. Городище в 3 кл. на W від с. Полкової Микитівки, на ярах р. Куп'євахи (сточ. Ворскла) та яру Валкового, в межах лісів, що тяглися колись понад Мерлом, на вододільній площі, утвореній відвершками ярів р. Куп'євахи (з NW) та Мерла (з S та SW).

Городище має зо всіх боків одноманітну огорожу, що складається з валу, рову та, здебільшого, гліясу. Профіль огорожі змінюється тільки на S, де понад крутим схилом до яру Валкового, де місце рову та валу заступають горішня та долішня тераси, та з напольного боку (NO), де огорожа значно зміцнюється. Загальний протяз огорожі 2800 метрів. Ширива її 25—30 метрів, височина—4,5—6 метрів, по місцях, що найкраще збереглися. Площа городища—540.000 кв. метрів.

По багатьох місцях (до 15) огорожу перерізано дорогами, але за входи, що сучасні городищу, можна визнати тільки три таких місця: на W—в бік ярів Куп'євахи, на S в бік яру Валкового та на NO—на напольний бік.

Внутрішню площу городища, крім невеличких частин на SO, SW та NW— всю розорано. Розорано також значні частини огорожі з N, NO та W. Ті частини площі городища та огорожі, що їх не розорано, вкриті лісом.

На внутрішній площі городища О. О. Поталів знайшов попелища, де й зібрав численні уламки посуду з дірочками на вінці, чорно-глянсуватих мисок Більського типу, амфор, та т. и.

Городище зазначено на мапі проф. Д. І. Багалія, та на 3-х верст. малі Генерального штабу. Раніше вказівок не було.

5. Городище в 3 кл. на NO від с. Городного та на 1½ кл. на O від с. Козіївки, на р. Городнянці, в межах лісів, що колись тяглись понад Мерлом.

Городище розташоване на горбовині, обмеженій з W долиною Городнянки, а з N та S—ярками, що впадають до неї. O—частина—напольна.

Городище складається з головного двору та передгороддя, що прилучається до нього з напольного боку.

Головний двір городища оточує зо всіх боків огорожа, що складається з валу та рову протягом 925 метр. Ширина огорожі до 30 метр., височина до 7 метр. З N та S—огорожу збудовано краєм схилу до р. Городнянки та ярків, при тому вал збудовано по краю горбовини, а рів уже на півсхилі. Площа головного двору—54000 кв. метрів.

Огорожа має 4 перерви—входи: на NW звороті—на р. Городнянку та SW—на південний ярк, на SO, коло прилучення огорожі передгороддя, та на W—у напольний бік. 2-й та 4-й входи мають такі-ж самі ями по боках, як і входи на Дубівському городищі.

Огорожа передгороддя протягом 685 метрів теж складається з валу та рову. Вона ще трохи міцніша, ніж головна огорожа (ширина 25—30 метрів, височина 8—8,5 метрів). Огорожа прилучається на S та на N до рову головної огорожі, при тому кінці її, наближаючись до головної огорожі, трохи відгинаються всередину городища та відкривають вузькі входи в передгороддя. На валах коло прилучення такі-ж ями, як на Дубівському городищі. Крім цих двох входів, передгороддя має ще один з напольного боку. З обох боків цього входу—також ями. Загальна площа передгороддя 65000 кв. метрів. На 30 метрів перед зовнішнім краєм рову передгороддя тягнеться рівнобіжно до нього, додаткова огорожа, що складається з валу та рову, менш міцних: ширина до 13 метр., височина до 2-х метр. Кінці огорожі зникають по схилах до ярків. Протяг—більший як 350 метр. Супроти входу до передгороддя, на валу, яма. Вхід через додаткову огорожу трохи на N від цієї ями.

Площу городища та передгороддя цілком розорано, але рілля валів та ровів не торкнулася. На внутрішньому схилі валів багато ям, особливо на NO кутку передгороддя, де, крім низки невеличких ям, єсть яма, що має діаметр 12—14 м. та глибину 5 метрів. На ріллі—уламки посуду з

дірочками по вінцю. Городище зазначено на малі проф. Багалія¹⁾.

У колишньому Валківському повіті:

6. Городище в 3 кл. на N від с. Коломак, на Лозовому яр., в межах смуги лісів, що тяглася колись правим берегом р. Коломак.

Городище розташоване на горбовині, окресленій з W Лозовим Яром, а з N та S двома ярками, що впадають в Лозовий Яр. О та SO частина городища—напольна.

Городище складається з головного двору та передгороддя. Вал огорожі головного двору понад яром та ярками проведено по горішньому краю схилу, а рів на схилі. Загальний протяг головної огорожі—900 метр.; площа—54000 кв. метрів. Головна огорожа має 4 входи: на N—на ярк, на NW кутку—на Лозовий Яр, та на NO й SO кутках коло прилучень огорожі передгороддя—на напольний бік.

Огорожа передгороддя, що теж складається з валу та рову, має протяг 850 метрів. Ширина огорожі—до 30 метр., височина 4—5 метрів. Площа передгороддя—80.000 кв. метр. Огорожу прилучено до головної огорожі так само, як і на Городнянському городищі. Входи—3, по тих же місцях, що й на Городнянському городищі. З напольного боку також є додаткова огорожа—300 метр. завдовжки, 10 метр. завширшки та до 2-х метр. заввишки. Кінці її також зникають по схилах до ярків.

Городище розоране та сильно зруйноване. Орють не тільки дворі городища, але й огорожі; на ріллі численні уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор й т. и.

Городище відоме ще з кінця 16-го віку, як «Коломацьке» городище (Зазначено на малі проф. Д. І. Багалія²⁾).

Розшукали та дослідили О. С. Федоровський та О. О. Потопів 1924 р.

7. Городище коло х. Закозарівка (0,5 кл. на N), на р. Березовій й (пр. допл. р. Удів) у смугі лісів понад Удами, у 6 кл. від впадіння Дніпра та Дону (Муравський шлях).

Городище розташоване на горбовині лів. бер. р. Березової (з S) та між її ярків (з O та W).

Площу городища (115.000 кв. метр.) оточує огорожа, що на всьому протязі (1300 метр.) складається з валу та рову (ширина огорожі до 20 метр., височина до 4 метр.). Тільки в S частині, на крутому схилі річки, рів переходить у долишню терасу, та на NO, в одному місці на ріллі видно немов подвоєння огорожі. Огорожа має 2 перерви для входів: на O та на W, та, крім того, в декількох місцях її перерізано дорогами. Один з таких перерізів, що веде на південь, можливо, теж сучасний городищу.

¹⁾ Раніші вказівки є у Бантиш-Каменського («Дипломатическая переписка с Польшей» т. III) та у Філ. Гумілевського («Истор.-стат. описание Харьк. епархии» т. I).

²⁾ Перші вказівки є ще в XVI в. (див. Беляев. Сторожевая, станичная и полевая служба. М. 1846). Пізніше про його згадують Філ. Гумілевський та проф. Ю. Морозів. («О Городищах» в «Матер. Харьк. Предв. ком.»).

Значну частину площі та огорожі розорано. Остання частина під лісом.

На SW частині площі—декілька ям. Зустрічаються ями й на валах.

Знахідки: уламки посуду з дірочками по вінцю й т. и.

Зазначено на мапі проф. Д. І. Багалія.

8. Городище коло х. Шейермана, на р. Люботинці, в смузі кол. лісів понад Удами, в 4—5 кл. від Муравського шляху.

Розташоване на пологістій горбовині л. бер. р. Люботинки (з SW). Городище має площу більшу, як 43000 кв. метр. Огорожа його складається з рову та валу, лише в частині, оберненій до річки—долішня тераса, а в середній частині цього боку, на протязі декількох метрів, замість валу—горішня тераса.

Протяг огорожі — 800 метр., ширина її 20—30 метр., височина 3—4 метр.

Вхід не менше, як з: на O, W та S (на річку). Можливо, що є ще вхід на N, але там огорожу зовсім розорано.

Майже 75% площі городища та огорожі розорано. Остання частина під садком.

Знахідки вельми численні: уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор та, особливо, чорно-глянсуватих мисок Більського типу.

Зазначено вперше на мапі проф. Д. І. Багалія.

9. Городище в 2 кл. на зах. від х. Караван, на яру Ржавому (пр. прит. р. Мерефи в її верховині), в лісі, в 2—3 кл. від Муравського шляху.

Городище розташоване на горбовині, окресленій з S та O — ярком Ржавим, а з W ярком, та впадає до яру Ржавого на SW від городища. S та SO бік—є напольний. Городище складається з головного двору та передгороддя, що прилучене з напольного боку. Головний двір має площу 18000 кв. метр. Огорожа оточує його з трьох боків і має протяг 385 метр., з четвертої (з боку ярка), на протязі 140 метр., тільки природний схил. Огорожа розпочинається від SW кутка головного двору. Тут вона складається з рову, що його проведено на пологістому схилі, та горішньої тераси; на SO частині огорожі, понад схилом до яру—рів заступає долишня тераса. На O та на N—рів (знову є й огорожа) приймає свій нормальний вигляд. Понад ярком є декілька довгастих ям, що сполучені одна з одною, немов це тераса або рів, але вони метрів за 35 від прилучення огорожі до ярка зникають.

Вхід тепер примітний тільки один—на NO кутку огорожі, коло прилучення огорожі передгороддя. Огорожа передгороддя охоплює головний двір з NO та N, захищаючи вхід. Площа передгороддя 15000 кв. метр. Огорожа тягнеться з O та N передгороддя, складаючись на всьому протязі з валу та рову. Збоку ярка метрів на 100 огорожі зовсім немає, але край схилу до ярка зроблено крутішим. Ширина огорожі 10—15 метрів. В огорожі 2 входи: один майже непримітний, коло входу з головної огорожі,

другий—на N. Від цього входу до ярка на гребені валу низка ям. Можливо, що деякі з них поконали шукачі скарбів.

На N від городища на ріллі тягнеться низка понелищ (зольників) з численними знахідками уламків посуду (з дірочками по вінцю, амфора та т. и.). Такі-ж знахідки й на городищі.

Городище вкрите лісом.

На мапі проф. Д. І. Багалія — не зазначено. Городище знайшов студ. Заховаєв.

10. Городище при х. Городище, у верховині р. Одринки, в смузі великих лісів на лівобережжі р. Мжі, 6—7 кл. від Муравського шляху. Городище розташоване по горбовинах, окреслених з W долиною р. Одринки, з S та N—ярками, що впадають у цю річку. З O тягнуться вододільні площі до Муравського шляху. Горбовина ця, що має біля долини 8—10 метр. заввишки, значно підвищується вбік вододілу. Майже посередині, між північними та південними ярками, в долину впадає ще один ярк. Верхів'я цього ярка в північній частині городища, де він тягнеться спочатку на O, потім звертає на S та на W, та розподіляє площу городища на дві нерівні частини: поодинокий горб на W від ярка та горбовини на N, O та S від нього.

Городище складається з головного двору та двох передгородь.

Головну огорожу розташовано на поодинокому горбі. Горба цілком розорано. На горінній його площі не залишилося ніяких укріплень, лише коло підгір'я горба в бік долини річки, в 2-х місцях, на невеличкому протязі, зберігся рів, проміж ними є тераса; та з N—рів зберігся на всьому майже протязі. При звороті на S він зникає на ріллі. O та S пологішого схилу горба розорано.

Коли провести, гадаючи, лінію огорожі по більш-менш крутій частині схилу, тоді протяг огорожі буде 600 метр. (з них 350 збереглося, а 250 розорано). Площа, що її охоплює огорожа—24000 кв. метр.

Перше передгороддя прилучається до головної огорожі широким валом та ровом, що від NW кутка головного двору тягнеться схилом до долини річки. Після звороту від долини на O огорожа незабаром лягає рівнобіжно до правого берега середнього ярка. Огорожу цю, майже на всьому протязі—розорано, але її можна простежити на всьому N та, частково, по O боку. Далі вона зникає на ріллі. В тій частині, що збереглася, огорожа складається з валу та рову. Ширина її 10—15 метр., пересічна височина—2 метри. Протяг—650 метр. в тій частині, що можна простежити, та метр. 350—в тій розораній частині, коли проводити її, гадаючи, й далі понад ярком. Площа—коло 52000 кв. метр. На N прилученні першого передгороддя до головної огорожі, рів останньої пересипано. Така-ж частка пересипаного рову є й на SW кутку головної огорожі; очевидно, передгороддя тут прилучалося до неї. Вхід головної огорожі не збереглося. Вхід першого передгороддя збереглося два: на N—коло верхівини ярка та на O—на ярк.

Друге передгороддя прилучене до першого на N, зараз після звороту огорожі над долиною, при тому рів першої огорожі теж пересипано. Від прилучення огорожа другого передгороддя тягнеться декілька метрів на NW, а потім круто завертає та йде понад берегом долини. Коло впаду в долину N—ярка огорожа знову завертає (на O) та тягнеться вгору, спочатку понад ярком, потім напольним боком до S—ярка, потім понад цим ярком до його впаду в долину річки й знову понад річкою до гирла середнього ярка. Склад огорожі змінюється: понад долиною її тепер сильно зруйновано, але в місцях, що трохи краще збереглися, видно, що вона має, звичайно, вал та рів. Понад ярками—теж вал та рів (иноді вал заступає горішня тераса), з напольного-ж боку надзвичайно міцна огорожа, що складається з подвійної огорожі та площа—230,000 кв. метр. Ширина огорожі понад N—35 метр., висоглясиу. Протяг огорожі другого передгороддя більш, як 2000 метр., чина—до 9 метр., з напольного боку ширина 50—55 метр., височина—6,5 метр.

Вхід зберігся тільки один—у NO кутку огорожі, але їх було більше. Можливо, був вхід і на SO звороті. Були, мабуть, виходи й на долину. Городище колись було вкрите лісом, але вже багато років тому ліс вирубано.

У S частині городища розташовано будівлі та двори х. Городище.

Уся остання частина, крім частини огорожі другого передгороддя, — під полями та городами.

Знахідки на території городища—уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор, та, рідко, чорно-глянеуватого посуду. По валах другого передгороддя багато перепаленої глини.

Зазначено на малі проф. Д. І. Багалія¹⁾.

11. Городище на 0,5 кл. на W від с. Баранівки, на вершині р. Турушка (л. допл. Мжі), в межах кол. Турупківського лісу, на 2—3 кл. від Муравського шляху.

Розташоване на горбовині, окреслений з O долиною яра, а з S та SW—його відгір'ям. NW та N бік—напольний.

Городище складається з головної двору та передгороддя. Головний двір має площу трохи більш, як 8000 метр. Головна огорожа складається з напольного боку, в частині, що неприкрита огорожею передгороддя, — з валу та рову, в останній частині—слабкого рову та невисокої горішньої тераси. Протяг головної огорожі—335 метр. Ширина її—10—15 метр., височина (з напольного боку) 2—2½ метри.

Огорожа передгороддя прилучена до огорожі головної на O та на W та оточує її збоку ярів, а не з напольного боку, як звичайно. На прилученні рови огорожі сполучаються, рів головної огорожі на O трохи пере-

¹⁾ Городище було відоме дослідникам XIX в. В. Пассеківі та Філ. Гумілевському, а через них і проф. Ю. Морозову.

сипано, на W, на прилученні, влаштовано вхід, спільний як для головного двору, так і для передгороддя. Огорожа складається з валу та рову, що мають ширину та височину не меншу, як вал та рів напольного боку головної огорожі. Протяг огорожі передгороддя — 270 метр. Площа — 5500 кв. метр.

Спереду головної огорожі, на O від входу, є окрема, невеличка частина огорожі, що складається з слабого валу та такого-ж самого рову.

Городище розташоване в лісі. Лише S передгороддя використано під садок та город.

Знахідки — уламки посуду з дірочками по вінцю.

Відоме з першої половини XIX в., тоді мало ймення «Козарівське».

Зазначено на малі проф. Д. І. Багалія.

У колишньому Харківському повіті:

12. Городище в 2¹/₂ кл. на NW від с. Великої Данилівки, на пр. бер. р. Харків, у лісі.

Городище розташоване на вузькому розі, утвореному з W та SW крутобережним мокрим яром, а з O широкими рукавами долини р. Харкова.

На S — схил до долини, N та NO, частина — напольна.

Городище складається з головної огорожі та передгороддя.

Крім того, спереду передгороддя розташовано дві додаткові огорожі, а на S від головного двору тягнеться вузький ріг, що має явні ознаки оселі, але його зовсім розорано, й тому тепер не можна вирішити, чи був він колись скріплений, чи ні?

Головний двір, що має площу більшу, як 10000 кв. метр., захищає на S на вузькому ушийку рогу, подвійна огорожа, але зовнішній вал її являє собою швидче горішню терасу, ніж вал; зовнішній рів на схід від ушийку сполучений з внутрішнім. На звороті огорожі, на SO, вал зникає, його заступає горішня тераса. Рів зберігається, але далі й його заступає долишня тераса. З напольного боку огорожа складається з дуже широкого та низького валу та з рову, що тягнеться до яру. Над яром жадної огорожі немає.

Ширина огорожі напольного боку до 20 метр., височина до 3 метр.

Входи — на S через подвійну огорожу та на N через огорожу напольного боку. Протяг огорожі — 350 метр. Незахищена частина — 165 метр.

Огорожа передгороддя прилучена до головної з напольного боку, на O, при чому, рів головної огорожі пересипано, а вали сполучені тільки на пересипу, гребеня валу понижено. Площа передгороддя — 12500 кв. метр. Огорожа, що складається на всьому протязі з міцного валу та глибокого рову, обіймає площу з O та N, до яру. В яру вал зникає, а рів заступає долишня тераса, що тягнеться понад яром — до напольної огорожі головного двору. Протяг огорожі — 370 метр. Ширина до 40 метр., височина до 8,5 метр. Входи — два: на O та на NW — обидва коло схилів.

Перед огорожею передгороддя розташовано складну систему не так міцних огорож. На 5 метр. від зовнішнього краю рову перед О — входом у передгороддя — є рів завдовжки 30 метр., завширшки — 5 метр. Перед ним додаткова огорожа, що тягнеться перед огорожею передгороддя на віддалі — 15 — 30 метрів. Кінці її на О та на W — зникають по схилах. Огорожа складається нормально з рову та з валу, але іноді рів або вал зникають. Ширина огорожі — 5 — 6 метрів, височина 1 — 1½ метри. Протяг — 320 — 330 метрів. Огорожа має два входи, що відповідають входам до передгороддя.

Перед цією огорожею на віддалі 30 — 150 метрів тягнеться друга така сама огорожа, що складається теж з валу та рову, тільки перерви на них зустрічаються частіше.

О — кінець зникає на площині недалеко від ріллі: може, це тільки звичайна перерва, а далі огорожу розорано.

W — кінець переходить через вершину мокрого яру, й тягнеться майже рівнобіжно до нього, обходячи його; кінець зникає теж на площині, але цю частину огорожі досліджено недосить.

Загальний протяг огорожі більший, як 640 метрів.

На площі головного двору, особливо на валу, що на S, — є значне число круглих ям. Такі самі ями є на вузькому розі, що на S від головного двору. Там їх розкидано переважно на схилі до мокрого яру.

Городище зараз частково розорано (головний двір, напольну частину його огорожі, та вузький ріг на S).

Остання частина, також і додаткові огорожі, — під лісом.

Знахідки: уламки посуду з дірочками на вінці на розі, — (на ріллі у головному дворі, по ямах та на ріллі перед другою додатковою огорожею).

На археологічній мапі проф. Д. І. Багалія не зазначено. Розшукали його вперше О. О. Поталів та я, р. 1925.

13. Городище в 2-х кл. на S від с. Яковлівки, кол. Харк. пов., на ярах р. Ржавець (л. допл. р. Мерефи), у смузі лісів лівобережжя р. Мжі. Городище розташоване на горбовині, яку окреслюють мокрі яри Довгий (з W) та Басмач (з NO), що тут такі сполучаються. Напольна частина — на S та SO.

Площа городища більша, як 11000 метрів. Огорожа протягом 375 метрів складається з рову та валу. Лише понад крутим порівняльно схилом до яру Довгого, рів та вал заступають довші та горішні тераси. Ширина огорожі до 17 метрів з напольного боку, з інших боків вона вузгча. Височина — метрів 3. Вхід на SO. Коло входу, на гребені валу — яма. Є декілька ям на горішній терасі (на SW). Окремі ями по різних частинах огорожі.

Городище розташоване в лісі. Знахідок не було.

На Археологічній мапі проф. Д. І. Багалія не зазначено. Розшукали його вперше р. 1925, І. Н. Луцкевич, О. О. Поталів та я.

У колишньому Зміївському повіті.

14. Городище в 2 кл. на О від с. Водяного, на пр. березі р. Удів, у колишній смузі лісів.

Городище розташоване на горбовині, що її окреслюють два рівнобіжні яри з NW та SO) та на N—схилом до долини р. Удів. SW бік—напольний. Підковуватий вал від яру до яру відокремлює площу головного двору (5000—6000 кв. метр.). Огорожа складається з невисокого валу та неглибокого рову з одним входом. На віддалі 200 метр. перед огорожею, на пологістому схилі, огорожа передгороддя, теж підковувата; раніш вона була значно міцнішою, ніж головна огорожа, але тепер її майже зовсім розорано та розкопано.

На площі головного двору—декілька ям (коло 15).

Знахідки, як на площі головного двору, так і на площі передгороддя—уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор та иншого (частіше) і раннього слов'янського посуду (рідко).

На мапі проф. Д. І. Багалія не зазначено. Розшукав його вперше А. Н. Волненко.

15. Городище в 2 кл. на N від х.х. Коробових, на пр. бер. Сіверського Донця, в межах великого Гомільшанського лісу.

Городище розташоване на одинокій горбовині, що її окреслюють з 0 крутий схил до Донця, з S—схил до ярка, що впадає до Донця нижче городища, а з W та N схил до ярка, що впадає до Донця вище городища.

Схил на N сильніше пологістий, ніж інші та переходить у вузький та довгий ріг, що тягнеться до гирла яру.

З боку схилу до Донця городище не захищене, але краї валу круто обриваються й, мабуть, їх зруйновано завалами в Донець. З інших боків понад краєм схилу тягнеться вал.

З S, на звороті від Донця, нижче валу, є дві тераси: перша з них—має протяг не більший як 20—30 метрів, а друга, розташована нижче, тягнеться під крутим та високим схилом. Ця тераса, мабуть, природня. Перед зворотом на NO перша тераса знову починається, а після звороту її заступає рів, що оточує городище з W та N, прилучаючись до кручі по над Донцем.

З навального (W) боку огорожу скріплено другим валом та ровом, а перед останнім ще й глиссом, при тому на SW поміж другим валом та ровом є ще й тераса.

На N рів значно поширюється, утворюючи мов невеличку фортеця, що її захищає валоподібний зовнішній край рову. Перед цим поширенням на зовнішньому краю рову, на схилі до яру, є ще одна невеличка фортеця: вал, що оточує площу не більший як 100 кв. метр. На віддалі—100 метр. від N—частини огорожі понад крутим схилом до яру, тягнеться тераса, що, наближаючися до Донця, переходить у рів. Протяг огорожі 385 метр., незахищена частина (над Донцем)—125 метр. Ширина огорожі (з напольного боку) 50—57 метр., височина від 7,5 д

12,5 метр. (на схилі). Площа городища — 15000 кв. метр. Вхідів — 3: на N, S та SO.

Двір городища покривають численні ями, що мають діаметр від 2 до 10 метрів та глибину від 0,5 до 2 — 3 метрів. Ями скупчено переважно коло входів та напольного боку. Іноді ями однакового розміру та форми розташовано по прямій лінії.

Деякі ями є й на вузькому та довгому розі, що тягнеться від городища на N.

На кінці цього рогу є дві огорожі, що складаються з рову та валу, але вони обернені на S, себ-то вбік городища, чому й не можна вважати їх за частину останнього.

Городище розташоване в лісі. Як по схилах, так і на горішній площі та на валу — зустрічається багато дрібного, іноді й великого каміння (пісковець). Можливо, що каміння грало деяку роль, коли будували городище.

Знахідки на городищі належать переважно до скитської доби, а по схилах зустрічаються знахідки з пізніших епох (татарської).

Р. 1923, коло городища випадково знайдено скарб срібних речей.

Городище зазначено на малі проф. Д. І. Багалія. Раніших вказівок не було.

Знахідки по городищах, що їх описано, іноді нечисленні, але майже одноманітні, здебільша не залишають сумніву в тому, що час будування цих городищ стосується скитської доби. Деякий сумнів залишається тільки що-до городища коло с. Водяного, до якого ми ще вернемося нижче.

Огляд зібраного матеріялу показує, що розташування городищ скитської доби більш-менш одноманітне; вони розташовані: 1) по місцях, що тепер або раніш були вкриті лісом, переважно, по великих лісних масивах, 2) по горбовинах (більш-менш рогоподібних), що мають, переважно, але не обов'язково значний природній захист, 3) переважно, понад дрібними річками та мокрими ярами, по їхніх вершинах частіше, ніж коло гирла, на деякому віддаленні від більш-менш великих річок. Виняток: Боголюбівське городище, городище коло с. Водяного та Коробівське, при чому й тут є мокрі яри, ближчі та приступніші, ніж річка.

Тяжіння до дрібних річок та мокрих ярів є, здається, найхарактернішою рисою розташування городищ скитської доби, чим вони різняться від городищ слов'янської доби, що в тих самих місцях Харківщини розташовані майже тільки по високих горбовинах, на правобережжі великих річок (Псла, Ворскла, Удів, Сіверського Донця).

Ще дає можливість, серед городищ, ще не досліджених, але про які ми маємо відомості, відзначити низку городищ, що їх з огляду на місце, де вони розташовані, є можливість залічити до скитської доби. Таких городищ є не менше, як 20.

З 15 городищ, які досліджено, 6 належить до сточища Дніпра, останні — до сточища Донця.

Саме географічне розташування городищ Дніпрового сточища показує на їх безсумнівний зв'язок з Більською групою городищ скитської доби, що дослідив В. А. Городцов¹⁾.

Більська група складається, як відомо, з 3-х великих городищ (Західного, Східного та Куземинського), що їх включено до спільної, мішаної та надзвичайно довгої (більше, як 30 кл.) огорожі. Ці городища розташовані на межі Харківщини, на вододілі Ворскла та Псла.

Городища Дніпрового сточища на Харківщині розташовані на NW, W та SW від Більської групи, на рівному, майже, віддалені від неї, немов утворюють її оборонну лінію. NW група—3 городища на Ворсклі, 35—43 кл. від Більського, W—група—2 городища на Мерлі (43—44 кл.). На SW—одне городище на Коломаку (49 кл.). До цього треба додати, що на цій лінії є ще декілька городищ, що їх досі не досліджено, але правдоподібно скитських. Коли їх нанести на мапу, зв'язок усіх цих городищ з Більською групою буде ще виразніший. На N від Ворсклянської групи є ще два городища: Зубівське та Мало-Історопське (45 та 63 кл. від Більського), по обидва боки вододілу Псла та Ворскла. Між Мерлом та Коломаком — Хрущево-Микитівське городище, на пр. допл. Мерчика (коло 60 кл. від Більського).

На W від Коломацького городища — Грашківське (48 кл. від Більського), що його дослідив та визнав за скитське М. Я. Рудинський (на межі Полтавщини та Харківщини).

Разом 10 городищ, що вахлярувато розташовані перед Більською групою.

Треба занотувати їх нахил до формування тісних пар (Дубівське та Кам'янське — 12 кл., Полково-Микитівське та Городнянське — 3—4 кл., Коломацьке та Грашківське 10—11 кл.).

Є доцільність та деяка одноманітність у розташуванні кожною з цих городищ зокрема. Більська група замикає вододіл Псла та Ворскла. Зубівське та М.-Історопське — по обидва боки Сагайдачного шляху, що йшов тим самим вододілом. Полково-Микитівське замикає вододіл Ворскла та Мерла. Усі інші розташовано по сточищах правих берегів більш-менш великих річок, немов долини прикривають їх з півдня.

Усі городища цієї групи (крім Боголюбівського) мають низку спільних типологічних рис як між собою, так і з Більськими городищами.

Найбільше з них Полково-Микитівське городище, своїм устроєм найбільше наближається до Більських городищ (Західного та Східного): 1) розташування на вододілі, 2) майже така сама велика площа, 3) одна

¹⁾ Труды XVI Арх. С'езда. Т. III.

огорожа без передгороддя, 4) глянсе перед зовнішнім краєм рову, 5) поелища.

Захищені площі останніх городищ (головних огорож та передгородь) мають значно менший розмір (12 тис.—140 тис. кв. метрів), ніж Полково-Микитівське, але поміж собою майже однаковий. Розподіл площі між головним двором та передгороддям теж одноманітний: головна огорожа має 45 — 54000 кв. метр., решта площі під передгороддями. Тільки Дубівське городище має площу головного двору 110000 кв. метрів та під передгороддями тільки 30000 кв. метрів.

Майже ті самі розміри площі мають Мало-Історопське городище (43 тис.—54 тис. кв. метрів) та Хрущево-Микитівське (45000 кв. метрів), Зубівське — значно більше й, мабуть, буде подібне до Полково-Микитівського.

Типологічні риси цих городищ такі:

1) Головна огорожа або зовсім не має перерв (окрім входів), або має лише невеликі перерви понад крутими схилами.

2) Огорожа, звичайно, нормального типу (вал та рів, без глянсису), при тому по схилах рів переходить у терасу, або зникає частіше, ніж вал, що краще зберігається. В. А. Городцов, що в розрізах валів Західного Більського городища знаходив шари попелястого ґрунту, зазначає, що для збудування валу матеріял брали не тільки з рову, але й з внутрішньої площі городища. Таке саме явище спостерігається й на Дубівському городищі та, мабуть, було загальним для усіх городищ цієї групи явищем.

3) Ширина головних огорож (25 — 35 метрів) трохи менша, ніж на Більських. Височина-ж иноді не менша. Огорожі передгородь різноманітні: вони то слабші, ніж головні, то рівновартні, то сильніші за них.

4) Головні огорожі мають 3 — 4 входи: 1) на напольний бік (1 — 2), звичайно найбільшої ширини, 2) на мокрий яр або річку, 3) на сухий яр. Входи частіше розташовано над схилами ярів та ярків (всі входи Дубівського, Кам'янського та більша частина входів решти городищ). Лише 3 городища мають по одному входу з напольного боку, на деякому віддаленні від схилів.

5) Коло значної частини входів, по обидва боки, звичайно, є характерні ями, здається, рештки якихось укріплень воріт.

6) Кількість та розміри передгородь, здається, залежать від характеру місцевости та внутрішньої історії кожного городища окремо. Передгороддя Дубівського та Кам'янського городищ мають, здебільшого, цілком виразне призначення: N та SO передгороддя Дубівського і W та горішня частина N — передгородь Кам'янки — це передгороддя, які збудовано, щоб захистити входи.

S передгороддя Дубівського та долишня частина N передгороддя Кам'янки — це передгороддя, що захищають хід до води.

Решта передгородь має не так виразне призначення: можливо, що за

мету їх збудування було поширення житлової площі. Таке саме призначення, без сумніву, мають передгороддя Коломацького та Городнянського.

Входи з напольного боку (передгородь) цих городищ захищено додатковими огорожами.

Засоби прилучення огорож передгородь до головної огорожі майже завжди одноманітні: рови головного двору та передгороддя сполучені вал передгороддя закінчений.

7) Що-до слідів оселі, то великі городища (Більські—Західне та Східне—Полково-Микитівське) мають попелища. Решта, здебільшого, має ями (на гребені, на внутрішньому схилі валу та на останній площі).

Коломацьке городище та внутрішні площі Городнянського—цілком розорано, — тому й не можна вирішити, чи були тут ями, чи попелища.

Боголюбівське городище зовсім іншого устрою й аналогій у Дніпрянському сточищі немає.

З 9 городищ, що розташовані в сточищі Донця, 7 мають деякі спільні типологічні риси, а 2 скоріше належать до Дніпрянського типу.

На цих останніх (Закозарівське та Шейрманівське) ми зустрічаємо 1) такі самі, як по городищах Дніпрянського сточища, порівняльно великі, площі городища (43 тис.—115 тис. кв. метрів) без передгороддя, 2) майже такі самі широкі огорожі (20—30 метрів), 3) також вал на схилах зберігається частіше, ніж рів, 4) така сама кількість входів та їх розташування, 5) також розташовані вони на двох рівнобіжних річках, близько одне від одного (5—6 кл.), утворюючи характерну «пару», та 6) цими річками прикриваються з півдня.

Зовсім одмінний тип дають усі інші городища сточища Донця, як нам відомі.

Два з них (городища при х. Караван та городище при х. Городище) дають ясний образ поступовного розвитку городищ цього типу.

1. В основі кожного з них лежить порівняльно невеличка площа (18 тис.—24 тис. кв. метрів), що її захищають тільки рів, або долина тераса та горішня тераса. З боку більш-менш крутих схилів огорож зовсім немає.

2. До головної огорожі прилучені міцніші огорожі передгородь, що складаються завжди з рову та валу.

3. До огорожі першого передгороддя (при х. Городище) прилучені огорожа другого, ще міцніша. З напольного боку вона складається в усьому протязі з подвійної огорожі та гліясиу.

Решта городищ дає такі варіанти: Баранівське городище має слабку таку невеличку площу головного двору (8000 кв. метрів), такі самі риси устрою головної огорожі в тій частині, що обернена до ярів, та такі самі риси устрою передгороддя. Що-до напольного боку головної огорожі то здається, що її перебудовано одночасно з упорядженням огорож передгороддя, бо передгороддя будували з боку ярів, а ця частина головної огорожі залишалася напольною.

За решту головної огорожі, що її не перероблено, треба вважати частку огорожі перед сучасною головною огорожею. На доказ цієї думки можна зазначити, що головна огорожа напольного боку має більше подібності до частини огорожі передгороддя, яке до неї прилучене, ніж до свого власного продовження поза прилученням.

Огорожа Яковлівського городища (площа 11000 кв. метр.) має більше подібності до огорожі перших передгородь зазначених городищ, ніж до їхніх головних огорож, так само як і огорожа Короб'ївського городища (площа 15000 кв. метр.) з напольного боку цілком подібна до огорожі напольного боку другого передгороддя городища при х. Городище.

Складніший образ дає городище Велико-Данилівське. Головний двір (площа 10000 кв. метр.) укріплено подібно, як і головний двір городища при х. Караван: так само понад схилом до одного яру—горішня тераса та рів, що його на деякому протязі заступає долишня тераса, також немає ніякого захисту збоку другого яру. З напольного боку маємо рів та низький вал, бо там площина, а не положистий схил, на якому, звичайно, утворюються горішні тераси. На південній частині головного двору—подвійна огорожа. Здається, що це подвоєння зроблено пізніше, можливо, одночасно з улаштуванням огорожі передгороддя, щоб зміцнити огорожу з боку вузького ушійка пологістого рогу, який тягнеться на S.

На доказ цієї думки можна зазначити, що зовнішній вал більше подібний до горішньої тераси, ніж до валу, а внутрішній вал, в тій частині, де є подвоєння—цілком виразний, а поза сполученням років—він також набуває характеру горішньої тераси.

Що-до передгородь, то, можливо, що за огорожу першого передгороддя треба вважати не міцну огорожу сучасного передгороддя, а першу додаткову огорожу, що має риси подібні до огорож перших передгородь інших городищ, дарма що слабкіша за них.

Тоді треба припустити, що площа городища поширилася спочатку до першої додаткової огорожі, потім, мабуть, і до другої, а ще пізніше, може підчас будівництва другого передгороддя, при х. Городище, чомусь зменшилася до сучасної міцної огорожі передгороддя (12500 кв. метр.).

Ця остання огорожа є найміцніша з тих, які досі зустрічалися в сточці Донця.

Городище коло с. Водяного, тільки здогадно можна застосувати до скитської доби. На доказ можна вказати: 1) знахідки уламків посуду з дрічками на вінці, численніші, ніж посуду слов'янського, 2) ями на головному дворі, подібні до ям, що зустрічаються на городищах скитської доби, 3) більшу міць зовнішньої огорожі супроти огорожі головного двору (по слов'янських городищах—навпаки). Коли так, то тип огорожі головного двору (нормальний тип) схожий більше до огорожі перших передгородь, а зовнішня огорожа колиш міцніша, а зараз цілком зруйнована, можливо, відповідала своєю міццю огорожі другого передгороддя х. Городище.

Загальні риси всіх городищ сточища Донця (крім Закозарівського та Шейрманівського) такі:

1) Порівняльно малий головний двір (8 — 24000 кв. метр.).
2) Поступовне збільшення міцності огорож від головної до зовнішньої.

3) На прилученні огорожі передгороддя до головної, рів головної звичайно пересипано, а вал передгороддя сполучається з валом головного двору.

При цьому головний двір та двір передгороддя немов сполучаються і головний двір втрачає своє самостійне значення, чого зовсім не спостерігаємо по городищах Дніпрянського типу.

4) Передгородь, що мали-б спеціальне призначення захищати вхід, — ми не зустрічаємо, та й взагалі входи ніякого особливого захисту не мають.

5) Вал частіше переходить у горішню терасу, ніж рів у долишню. Слідів підсипки у вал ґрунту з внутрішнього боку городища не зустрічалось.

6) Зустрічаються подвійні огорожі та, звичайно, ще й гліясис перед ними; взагалі-ж огорожі слабкіші від огорож Дніпрянського типу.

7) Що-до слідів оселі, то іноді зустрічаються ями: на Вел.-Данилівському, Водянівському, а, особливо, на Короб'ївському городищах.

Попелища стрічалися коло городища біля х. Караван, але на площинах самих городищ виразних попелищ досі не знайдено.

Отже, городища скитської доби, на території Харківщини, виразно розподіляються своїми типологічними рисами на дві групи. Найцікавіше те, що ці групи розмежовані територіяльно, за одним тільки винятком Боголюбівського городища, що своїми типологічними рисами подібне до городищ Донецького типу.

Гостре територіяльне розмежування дає, як нам здається, підставу твердити, що городища ці існували більш-менш одночасно, а одноманітність розташування та однакова майже кераміка, за винятком чорно-гліясового посуду, що, здається, частіше зустрічається по городищах Дніпрянських, ніж Донецьких, з одного боку, та різниця типологічних рис устрою городищ з другого, дають підставу припустити, що ці городища належали двом окремим паростам одного народу.

Один з цих паростів мешкав у Дніпрянському сточищі, та, здається, мав центр у Більському городищі, другий — в сточищі Донця — Мжаєвими Удами та їх допливами.

Географічне розташування городищ Більського (Дніпрянського) типу справляє враження планової колонізації сточища Ворскла та його лівих допливів Мерла й Коломака, а впадання в сточище лівих допливів Уда та устрій городищ Закозарівського та Шейрманівського в безпосередній близькості від городищ Донецького типу показує, здається, на наступний характер цієї колонізації.

Що-до городищ Донецького типу, то поступовний розвиток їхньої огорожі дає деякі підстави для хронологічного розподілу їх.

Як що припустити, що огорожі одного типу й виникали більш-менш одночасно, то й у сточищі Донця ми маємо деякі вказівки на напрямки колонізації.

Усі городища, розташовані на SO від городища при х. Городище, вже не мають огорож найдавнішого типу (городища коло Яковлівки та Водяного), а городище Короб'ївське, розташоване ще більше на S, має тільки огорожу найміцнішого типу.

Поступовне зростання сили огорож та одночасне перероблення деяких частин раніших огорож наводить на думку, що причиною цього був зріст небезпеки життя; за це особливо красномовно кажуть величезна огорожа передгороддя Данилівського городища та ускладнена огорожа другого передгороддя коло х. Городище.

Чи є зв'язок між наступом Більської колонізації — з одного боку, зростанням сили огорож у городищ Донецької групи та колонізаційним рухом на SO — з другого, чи ні, цього питання, зрозуміло, розв'язати ще не можна, та й взагалі висновки з цієї статті, які не мають ще твердої підстави в студіюванні кераміки та спираються лише на невеличкій кількості фактів — є не що більше, як робоча гіпотеза, яка має допомагати при дослідях.

ENCEINTES DE L'ÉPOQUE SCYTHIQUE DANS L'ANCIEN GOUVERNEMENT DE KHARKIV.

N. FUKS.

Durans ces derniers 4—5 ans, l'auteur parmi les autres collaborateurs du groupement de Kharkiv qui travaille sous la direction du professeur A. Fedorovsky, a pris part aux recherches faites dans les enceintes protohistoriques qui se trouvent sur le territoire du gouvernement de Kharkiv. L'article present est un résumé d'observations et de quelques conclusions préliminaires touchant les 15 enceintes de l'époque Scythique sur le territoire d'anciens districts: d'Okhtyrka, Bohodoukhiv, Valky, Zmiiv et Kharkiv.

Les enceintes suivantes ont été explorées:

I. Dans le bassin de la rivière Vorsklo (l'affluent gauche du Dniro): 1) Doubovské près du village Sosonka, 2) Kamenské près du village Kamenka, 3) Boholiubovské près du village Nikitovka, 5) Horodnianské près du village Horodné, 6) Kolomatské près du village Kolomak.

II. Dans le bassin de Siv. Donetz (affluent du Don): 7) Zakozarovské près du v. Zakozarovka, 8) Scheiermanovské près du v. Scheiermanové, 9) l'enceinte près du v. Karavane, 10) l'enceinte près du v. Horodichtché, 11) l'enceinte près du v. Baranivka, 12) l'enceinte près du v. Velyka Danylovka, 13) l'enceinte près du v. Iakovlivka, 14) l'enceinte près du v. Vodiana, 15) l'enceinte près des villages Korobovy et Zaitzevy.

Les enceintes de l'époque scythique dans la région de Kharkiv sont d'ordinaire situées sur le cours de petites rivières et au bord de ravins humides. Elles se trouvent dans des parages recouverts autrefois (et même aujourd'hui) de forêts considérables et sont généralement un peu éloignées des grands cours d'eau, c'est ce qui distingue les enceintes scythiques des enceintes slaves.

D'après l'arrangement de leurs remparts, d'après la façon dont les enceintes se trouvent en avant des clôtures principales s'y joignaient, d'après les particularités de l'arrangement des portes et surtout d'après les places que défend le rempart centrale les enceintes se divisent en deux groupes distincts.

Les enceintes du bassin du Dnipro et deux des enceintes (Zakoza-rovské et Scheiermanovské) du bassin du Don appartiennent au premier de ces groupes. Tous les autres enceintes du bassin du Don et l'enceinte Boholioubivské du bassin du Dnipro se rapportent au second groupe.

Les particularités du premier groupe sont: une dimension considérable des enceintes centrales (pas moindre que 44000—450000 mètres carrés). Le type normal de l'enceinte qui se compose généralement d'un rempart d'un fossé et rarement d'un glacis, (sur les pentes le rempart se conserve mieux que le fossé) la façon par laquelle les remparts se trouvant au devant de l'enceinte principale se joignent à l'enceinte centrale est caractéristique; le rempart de l'enceinte en avant de la principale se réunit au fossé dans la cour principale: la signification indépendante de l'enceinte centrale se conserve par ceci; des fossés caractéristiques des deux côtés de la porte sont évidemment des traces de quelque batisse défensive.

Я
Г
К
К
Н
М
Т
Р
Ф
Д
С
В
К
М
П

Я
К
Д
Т
В
Д
Х
Р

1
б
т
№ 2
)

Rhod
220

)
Муз

СЕРГІЙ ДЛОЖЕВСЬКИЙ.

АМФОРНІ РУЧКИ З КЛЕЙНАМИ ОЛЬБІЙСЬКИХ РОЗКОПІВ Р. 1926.

Розкопи археологічної експедиції в Ольбії р. 1926 провадилися, як і попереднього р. 1925, в північній частині терену Ольбійського городища на захід¹⁾ і на північний захід від так званого „Зевового кургану“ на дільницях А, Б, В, Г, Д та Е, і мали на меті, як і розкопи попереднього року, шукати, де саме була Ольбія за архаїчної та класичної доби. У кожній дільниці знаходили в більшій або меншій кількості амфорні ручки, з яких відбирали до інвентаризації ті, що відзначаються клейнами. Видання написів з клейн амфорних ручок зазначеної категорії і становить тему цієї розвідки. Точна фіксація місця, де знайдено кожен амфорну ручку з клейном, що її додержує в розкопачному інвентарі експедиція, ставить їхнього описувача в кращі умови проти тих, в яких опинилися, як мені відомо, всі дослідники, що видавали до цього часу більш-менш значні збірки клейнованих амфорних ручок. Справді, в даному разі видавець має спромогу класифікувати їх як на підставі інших, звичайно прийнятих прикмет, так і за точним місцем їхнім підчас розкопів.

Спостереження з цього боку, зроблені в даній статті, показують, як слід було цього сподіватися „а ргіогі“²⁾, що місця знаходження клейнованих амфорних ручок з написами ні в жадній з розроблених ділянок не спускаються нижче від геленістичних шарів, ще й до того, порівнюючи, пізніших геленістичних доб, тоб-то ніде не бувають нижче від першого шару, крім дільниці „Б“, де горішня частина другого шару дає матеріал не раніший за друге³⁾ сторіччя до христ. ери. Заходившись видавати написи з клейнованих амфорних ручок із розкопів у Ольбії р. 1926, я намагався, дешифруючи клейно,

¹⁾ Див. попереднє звітлення голови експедиції Б. В. Фармаковського „Ольбійская экспедиция 1926 г.“ у виданні Держ. Академії Історії Матеріальної Культури в Ленінграді, „Сообщения“, т. I, стор. 309 — 314, та в „Наука на Україні“, № 2 — 4, Харків, 1923 р.

²⁾ Порівняти, напр., F. Bleckmann, „De inscriptionibus quae leguntur in vasculis Rhodis“, diss. Göttingen, 1907, стор. 27, про розквіт експорту родоських амфор від 200 до 150 р.р. до христ. ери.

³⁾ Див. Б. В. Фармаковський, „Розкопування Ольбії р. 1926“, Одеса, вид. Арх. Музею, 1929.

знайти для кожного окремого випадку, серед виданих до цього часу амфорних клейн, найближчу паралель, що з одного боку стверджує вала-б правильність мого читання, з другого-ж вводила-б новий матеріял цієї колекції в коло відомих уже нам клейн, — отаке завдання виконують мої посилки на попередні видання.

Природня річ, що констатувати повну тожність штампам двох клейн із різних видань, не маючи під руками самої ручки або хоча-б фотознимку, можна було тільки зрідка, дякуючи тим або іншим спеціально сприятливим даним.

Там, де в розкопчному інвентарі зазначено штих, де знайшла-б ручка, я, не вважаючи за доцільне замінити його вказівкою загальнішого характеру просто на шар, залишав зазначення штиху.

Щоб технічно полегчити процес друкування, текст написів поданий за прикладом Б. Гракова (I. I.), курсивом і, навіть, без наголосів з тим більшим правом, що друкування маюскулками (Придик (I. I. Schuchhardt (I. I.), Hiller v. Gärtringen (I. I.) та інші), хоча-б навіть з додатком спеціальних значків на означення виду окреслених літер даного напису, як це робив Nilson (I. I.), однаково не відбиває на фотознимку справжнього уявлення форми та характеру письма.

Цифри в дужках з літерою „А“ зазначають нумерацію розкопного інвентаря, ласкаво надісланого мені в копії від Ф. Т. Каміньського, директора Миколаївського Історично-Археологічного Музею, де переховуються тепер усі археологічні здобутки розкопів в Ольбурі р. 1926, крім амфорних ручок, що їх передала експедиція до Одеського Історично-Археологічного Музею.

Власні доповнення в тексті йменнів я подаю лише тоді, коли доповнення не тільки ймовірні, але й мають підстави набути характеру певности.

Кілька найцікавіших з того або иншого боку клейн, кількістю яких безперечно можна було-б збільшити, додається у фотознімках.

Усі знайдені р. 1926 клейна¹⁾ розподілено, як звичайно, на родоські, кнідські, тазоські, херсонеські та інші чорноморські із оглядуванням астинома, клейна без написів, а також залишилася групою не цілком з'ясованого походження.

¹⁾ Обробляти клейна р. 1926 я закінчив у грудні р. 1926. 8 лютого р. 1927, це видно з резолюції, що її зробив небіжчик Д. Щербаківський (вхід). Не в рукописі мій був прийнятий до друку, але надрукувати його доводиться лише тепер. Після того, як я закінчив рукопис, амфорні ручки р. 1926 попросив одати з небагатьох найвидатніших фахівців у царині амфорних клейн проф. С. М. Придик, щоб вивчити їх та завести до „Corpus'у“, що він оце виготовлює. Одеський Історично-Археологічний Музей надіслав проф. С. М. Придикові зазначені ручки щоб вивчити їх, а проф. С. М. Придик ласкаво передав мені на весні р. 1927 наслідки своєї цінної роботи над цими ручками. Зацікавившись надрукувати мою розвідку, ВУАК дає мені корисну можливість доповнити її наслідками праці проф. С. М. Придика коло цього-таки матеріялу. Отже, по зможі, всі відмінності в

1. НАПИСИ З КЛЕЙН АМФОРНИХ РУЧОК РОДОСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ¹⁾.

Після класичних видань Придика. Шухгардта, Гілера ф. Гертрингена, Нільсона клейновані амфорні ручки з о. Родоса перестають як раз тепер (порівн. розвідки F. Bleckmann'a, H. v. Gelder'a та Pridik'a (l. l.)) бути тільки сировим матеріалом і навіть так опрацьовані, що можуть становити підвалину для історичних та лінгвістичних висновків. Видаючи цю колекцію, що небагато сягає поза півтори сотні примірників, важко було-б сподіватися зробити, за даних умов розробки родоських клейн, нові відкриття. Проте, крім загального збагачення матеріалу, ця колекція подає низку нових рис, що виявляються для фахівця з детальнішого розгляду їхнього складу. Особливо заслуговують на підкреслення, напр., ось такі факти: рідке ймення епоніма — *Ekaistos*, відоме досі тільки з Prid. 312, досить рідке — *Timostatos*, дуже рідкі ймення фабрикатів *Atcholos*, відоме досі тільки з Prid. 321, *Neikastou*, цікаве клейно фабриката Епикрата, додаткові клейна на ручках №№ 76, 77, крім низки інших цікавих дрібниць.

У тексті написів знаки вжиті звичайні для такого видання, а тому зрозумілі без особливих пояснень.

Круглясті родоські клейна відзначені умовно літерою „O“, відсутність такого знаку свідчить про четверокутне клейно.

до читання клейн, а надто нові доповнення проф. С. М. Придика я занів у відповідні місця рукопису, відзначивши при цьому високошановного їхнього автора.

¹⁾ Що-до численної фахової літератури про родоські амфорні ручки з клейнами, то бібліографію до р. 1899 гарно подав H. V. Gelder у *Sammlung der griechischen Dialectschriften* hersg. Collitz-Bechtel, Göttingen, 1899, стор. 570 й дальші (Henkelinschriften), крім літератури писаної російською мовою, де найновіша праця Б. Грабова „Эпиграфические клеима на горлах некоторых эллинистических амфор“ (надруковано в „Трудах Гос. Истор. Музея“, Вып. I, разряд археолог. Москва, 1926); гарно також подано бібліографію до р. 1909 в одній із класичних праць що-до родоських клейн М. Р. Nilson'a „*Timbres amphoriques de Lindos*“ (*Bulletin de Academ. R. des sciences et des lettres de Danemark* №№ 1, 4. Copenhagen, 1909, стор. 41 — 47, — цитую „Nil“).

Що-до найпогрібніших для праці видань родоських клейн, то такі на даний момент: P. Becker, „*Ueber die im südlichen Russland gefundenen Henkelinschriften...*“ (*Jahrbücher für classisch. Philologie, Supplement-Band IV, 1861; Suppl. Band V, 1864 — 1872, Suppl. Band X. 1878 — 1879*) він же, П. Беккер — в „*Записках Одес. Общества Истории и Древностей*“ т. т. VII, XI; В. Юргевич „*Надписи на ручках и обломках амфор и черепац*“ в „*Записках Од. Об-ва Истор. Древностей*“ т. XVIII, також т. XV; A. Dumont — *Inscriptions céramiques de Grèce, Paris, 1872, стор. 5—124; Hiller v. Gärtringer in Inscriptiones graecae insularum maris Aegaei (Notae amphorarum... p. 175) 1895; C. Schuchhardt „Die Inschriften auf Thon“ в „*Altertümer u. Pergamon*“ Berlin, 1895, Bd. VIII₂, стор. 423, дальші. цитую „Sch.“; Bleckmann „*Zu den rhodischen Helios-Priestern*“, *Klio*, Bd. 12, Heft 2; С. М. Придик „*Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках... Эрмитажного собрания*“, Петроград, 1917, цитую „Придик“; E. Pridik „*Zu den rhodischen Amphorenstempel*“ в *Klio-Beiträge zur alten Geschichte*, Bd. XX, Heft 3, 1926, стор. 302 — 321, цитую „Prid.“; В. Бури „*Неизданные штампы на ручках греческих амфор*“ в „*Известиях Историко-Филологич. Института князя Безбородко*“, Ніжин, 1906, т. XXII.*

Дільниця А.

1. (А — 530) фрагмент βρ[ομιου — квадрат. 1 — 2, штих 4; порівн. Придик, стор. 24, № 548 — 51, Nil. № 146, 23 — 25.
2. (А — 112) αριστιωνος — квадрат. 2, штих 5; порівн. № 6 та № 28 цієї збірки, Придик, стор. 23, № 516 — 20, Nil. № 85, 1 — 8.
3. (А — 117) αγαθοκλευς — квадрат. 2, штих 5; порівн. № 86 цієї збірки, Придик, стор. 21, № 430 — 34, Nil. № 7, 37 — 40.
4. (А — 116) επι ξε[νο]φαντ(ου) — квадрат. 2, штих 5; порівн. Sch. № 1241, Prid. 316.
5. (А — 115) αμυντα, вінок — квадрат. 2, штих 5; порівн. Придик, стор. 22, № 463 — 68, Nil. № 42, 18 — 19.
6. (А — 114) αριστιωνος — квадрат. 2, штих 5; порівн. № 2, 36 цієї збірки, Придик, стор. 23, № 516 — 20, Nil. № 85, 1 — 8.
7. (А — 1053) επι θεαιδητου δαλιου, О, цвіток — квадрат. 4, шар 1, порівн. № 9, 27 цієї збірки, Придик, стор. 10, № 177 — 8, Prid. 314.
8. (А — 1052) фрагмент επι τιμ]ο]θεου σακινθιου — квадрат. 4, штих 6; порівн. Придик, стор. 19, № 383 та № 12 цієї збірки, Prid. 318.
9. (А — 1191) επι θεαιδ[ητου].....ο, О, цвіток — квадрат. 4, штих 6; порівн. Придик, стор. 10, № 777 — 8 та № 9 і 27 цієї збірки.
10. (А — 1300) — ек... αρι, маленьке довгасте клейно, зеленкуватий ангоб — квадрат. 6, поверхня; С. М. Придик читав ν]εικασι(ων).
11. (А — 2215) επι δαμ[οκλευς]?, О, цвіток — квадрат. 6, штих 3; порівн. Prid. 312, Nil. № 165 в. 1.
12. (А — 2216) επι τιμοθεου αγριανιου — квадрат. 6, штих 3; порівн. № 8 цієї збірки, Придик, стор. 18, № 380 — 1.
13. (А — 1298) επι αρισ]τειδα]δαλιου — квадрат. 11, поверхня; порівн. Придик, стор. 5, № 70, Nil. № 82, 14.
14. (А — 972) αριστοκρατεος — чотири зірки — квадрат. 11, штих 3; порівн. № 37, 92 цієї збірки, Придик, стор. 24, № 331 — 2, Nil. № 101, 4 — 6.
15. (А — 1058) δαμοκρα(τεος), О, цвіток — квадрат. 11, штих 4; порівн. Придик, стор. 25, № 572, Nil. 165, 43 і №№ 84, 122 цієї збірки.
- 15а. (А — 1808) επι]σ]θενελα — квадрат. 12, штих 1; порівн. Nil. № 373, Bleskm. Klio XII, 2, стор. 257.
16. (А — 1807) επι εξα]κεστου — квадрат. 12, штих 1; порівн. Prid. 311 і Nil. р. 534.
17. (А — 2404) αρισταρχου, чотири зірки — квадрат. 13, штих 4, порівн. Придик, стор. 23, № 507 — 9, Nil. № 79, 1 — 4 та № 66 цієї збірки.
18. (А — 2262) επι αροκροατεος αρταμιτιου, О, — квадрат. 13, штих 4; порівн. №№ 37, 92 цієї збірки й Придик, стор. 7, № 110.
19. (А — 2263) фрагмент, ανδ[ρικού] — квадрат. 13, штих 4; порівн. Придик, стор. 22, №№ 474 — 80, Nil. № 50 і № 114 цієї збірки.

№ 94 I

№ 117 I

№ 2 VI

№ 4 III

№ 6 III

№ 6 III

Табл. I. Амфорні ручки з клейнами
(Ольбійські розкопки 1926 р.)

НИБУ

20. (A — 1914) *νοσίου*, постать Геліоса (за Придиком — жіноча) — квадрат. 17, штих 2; порівн. Придик, стор. 31, № 779 — 83, Nil. № 334, 23.
Крім цього на ручках 21 (A — 41), 22 (A — 111) і 22а (A — 1304) з цього-ж розкопу клейна зовсім затерті або зрізані.

Дільниця Б.

23. (A — 156) *επι σωδα(μου)ρακινθίου*, O, цвіток, напис зроблено на відвороті — квадрат. 1, штих 4; порівн. Юргевич I. I. стор. 32, № 96 і Prid. 318.
24. (A — 1780) *αισχολινος* — квадрат. 2, поверхня; порівн. Prid. 321.
25. (A — 481) *επι δαμοκλ[ε]ος|αγριανίου*, клейно четверокутне, високе — квадрат. 4, шар 1; порівн. Придик, стор. 8, № 148, Nil. № 165в і № 36 цієї збірки.
26. (A — 188) *αριστιωνος*, O, цвіток — квадрат. 2, штих 1; порівн. №№ 2, 6 цієї збірки, Придик, стор. 23, № 516 — 18, Prid. 322.
27. (A — 196) *επι θεαιδ[η]του|θεσ<σ>μο[φο]ριου* — квадрат. 2, штих 2; порівн. Придик, стор. 16, № 187 та № 7. 9 цієї збірки.
28. (A — 511) фрагмент, *επ...πεδαγει(τνου)*, O, цвіток — квадрат. 2, шар 16; С. М. Придик читає додатково *αρισ|τωνι(δα)*.
29. (A — 632) *ροδιππου*, факел із підставкою — квадрат. 2, шар 2; порівн. Придик, стор. 32, № 819.
30. (A — 631) *επι πρατοφανευς|ρακινθίου* — квадрат. 2, шар 2; порівн. Придик, стор. 17, № 336, Nil. № 362, 6.
31. (A — 575) *επι αρ[Χι]λαιδ[η]α(?)πανα(μου)*, O, цвіток — квадрат. 3, шар 1а; порівн. Придик, стор. 6, № 107 і №№ 97, 103, 118 цієї збірки.
32. (A — 574) *επι ηρα|γορα υσ|θεσμορι (sic!)* — квадрат. 3, шар 1а; порівн. Придик, стор. 9, №№ 172 — 4.
33. (A — 921) *επι θεσφανε[υ]ς*, O, цвіток — квадрат. 4, шар 1а; порівн. Придик, стор. 10, № 190, Nil. № 240; та № 80, цієї збірки.
34. (A — 1327) *επι αριστοδαμου* — квадрат. 4, яма; порівн. Придик, стор. 5, № 76 — 81.
35. (A — 1326) *επι σωσιλλ(ευς) αρταμτιου*, O, цвіток — квадрат. 4, яма; порівн. Придик, сторін. 18, № 359.
36. (A — 1154) *επι δαμοκλε[υ]ς| παναμου* — квадрат. 5, шар 1; порівн. № 25 цієї збірки, Придик, стор. 8, № 147 — 8, Nil. № 165в, 9.
37. (A — 473) *αριστοκρατευς*, чотири хрестики — квадрат. 5, поверхня 1-го шару; порівн. № 14, 111 цієї збірки й Придик, стор. 24, № 531 — 35.
38. (A — 1155) *επι αρχιαγριαν(ιου) = αρχιλαιδα* або *αγριδαμου αχριανίου*, O, цвіток — квадрат. 5, штих 1; порівн. паралель до скорочення *αρχι—αρχιδα* Hiller I. I., стор. 179, № 1108, Придик, стор. 6, № 104.
39. (A — 1550) *επικρατευς*, подвійний ріг розкоши (*cornu abundantiae*) — квадрат. 5, шар 1; клейно відбито двічі одно на одному; порівн. Nil. planche I, 3 та стор. 168 — 69.

40. (A — 1252) фрагмент, παν[αμο υαρχι]δαμου(?) — квадр. 5, шар 1; порівн. № 38 цієї збірки.

41. (A — 1253) фрагмент επι....|....|δ — квадр. 5, шар 1; Є. М. Придик читає ἐπι[ερεως] κλειων[ου] або [ου]μιδα.

42. (A — 1459) фрагмент επι.... οδο[αρτα.τιου] — квадр. 5, шар 1; Є. М. Придик читає αθαν[οδο[του] αρτα[μ]τιου].

43. (A — 1431) τιμος — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 33, № 843 — 46, Nil. № 417, 1 — 3.

44. (A — 1552) αντιγονου, O, цвіток — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 22, № 483 — 84, Prid. 321.

45. (A — 1556) ффрагмент, ζηγων]ος, O, квадр. 5, шар 1; порівн. Придик стор. 27, № 631, Nil. 221, 4 — 6.

46. (A — 1557) πα[ρχαρευς, подвійна сокира — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 32, № 799 — 800 та Prid. 329.

47. (A — 1554) клейно зіпсоване — квадр. 5, шар 1; Є. М. Придик читає δι(ου).

48. (A — 1556) επι αγεστρατου|σμηνθιος — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 2, № 6 — 10.

49. (A — 1244) επι αηλουμ|βρο[τ]ο|υ|δαλιου — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 2, № 4 — 18, Nil. 17, 2.

50. (A — 1249) επι ξε[νοφαν]του υακινθιου — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 14, № 282 — 83 і №№ 4, 53, 105 цієї збірки.

51. (A — 1247) επιερεως α[ρ]ιστο[πολιος, O, цвіток — квадр. 5, шар 1; порівн. Prid. 310; Є. М. Придик читає θα[ρ]σιπολιος.

52. (A — 1242) επι αρλοκρατευς, голова Геліоса — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 7, № 110 — 112, Nil. № 137, 1 — 2; Є. М. Придик, здається, читає: „Χαρμοκρα(τευς)“.

53. (A — 1241) επι ξενο[φαντου]παναμου — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 14, № 283 — 85, Nil. № 341, 7 і №№ 4, 50, 105 цієї збірки.

54. (A — 1246) επιερεως τιμουρροδου|θευδαισιου — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 19, № 388 — 90, Prid. 319.

55. (A — 1248) фрагмент — квадр. 5, шар 1; Є. М. Придик читає επ[αν]αξι|(δαμου).

56. (A — 1243) σωκρατευς, факел з підставкою — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 33, № 823 — 27, Nil. 382, 1 — 12.

57. (A — 1245) επικαλ]λικρατιδα παναμ(ου), O, цвіток — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 11, № 222, Prid. 315.

58. (A — 1599) клейно неясне — квадр. 5, шар 1; Є. М. Придик читає αρ[ιστο]χλευς, O, цвіток.

59. (A — 1551) фрагмент επι[ερε[ως]θευ[φανως, O, цвіток — квадр. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 10, № 192, Prid. 314.

60. (A — 1245) Голова Геліоса επ[ι]κλ[ε]υκ[ρατ]ε[ως] — квадр. 5, шар 1; порівн. № 116 цієї збірки, Nil. № 275, 2, Придик, стор. 12, № 228.

61. (А — 1923) *επι αινητορος|σμινηθιου* — квадрат. 5, шар 2; порівн. Придик, стор. 3, № 35.
62. (А — 1922) *επι(ξεν)οφανευς|θεσμοφοριου* — квадрат. 5, шар 2; порівн. Придик, стор. 14, № 280 — 2.
63. (А — 1565) *αινεα αρριανου*, О, цвіток — квадрат. 5, штих 2; порівн. Придик, стор. 21, № 455.
64. (А — 1831) *αγορανακτος θευδαισιου* — квадрат. 5, шар 2; порівн. Sch. № 804 — 8, Prid. 320.
65. (А — 1921) *επι αρλοκρατευς*, О, цвіток — квадрат. 5, шар 2; порівн. Придик, стор. 7, № 110 та №№ 18, 52 цієї збірки.
66. (А — 1285) *αρισταρχου*, п'ять зірок — квадрат. 5, шар 2; порівн. Придик, стор. 23, № 507, Nil. № 79, 6 — 7.
67. (А — 1924) *επι αρλοκρατ(ευς)*, О, цвіток, квадрат. 5, шар 2; порівн. Sch. 967 та №№ 18, 52 цієї збірки.
68. (А — 1436) велика восьмикутна зірка, *δισκου* — квадрат. 5, яма; порівн. Sch. 1007.
69. (А — 1684) *θεσμοφοριου|επιε...ου*, О, цвіток — квадрат. 6, штих 2; Є. М. Придик читає *επι ευ[δα]ριου*.
70. (А — 1681) *επι ζωσιклеυς|σμινηθιου* — квадрат. 6, штих 2; порівн. Придик, стор. 24, № 552 — 4, Nil. № 385, 8.
71. (А — 1688) *βρομιου*, вінок — квадрат. 6, штих 2; порівн. Придик, стор. 21, № 532 — 4.
72. (А — 1687) *απολλωδωρου*, клейно четверокутне, низу круглясте — квадрат. 6, штих 2; порівн. Придик, стор. 23, № 501 — 2.
73. (А — 1686) *ικποκρατευς*, О, цвіток — квадрат. 6, штих 2; порівн. Придик, стор. 28, № 673 — 80, Nil. 255.
74. (А — 1779) *ψα*, кадукей понад написом — квадрат. 6, штих 3; порівн. Sch. № 425 та 1240 та № 89 цієї збірки.
75. (А — 1794) *α[ρχ]ιδ|αμου*, голова Геліуса в середині напису — квадрат. 6, штих 3; порівн. Придик, стор. 3, № 103.
76. (А — 1742) *ικποκρατευς*, О, цвіток, з другого боку ручки додаткове клейно — квадрат. 6, штих 3; порівн. Придик, стор. 28, № 673 — 80; що-до додаткового клейна порівн. Nil. № 849, Sch. стор. 433.
77. (А — 1743) *επι ηρα|γορα διοσθ[υου]*, О, цвіток, з другого боку ручки додаткове маленьке клейно \square — квадрат. 6, штих 3; порівн. Придик, стор. 9, № 171 та Prid. 313, Sch. 433.
78. (А — 1747) *επι γοργολνος δαλιου* (останнє слово написане догори ногами) — квадрат. 6, штих 3; порівн. Придик, стор. 7, № 126 — 29; про прізвище — Sch., стор. 427.
79. (А — 1746) *επ.....πανα|μου| δευτερ(ου)*, О, цвіток — квадрат. 6, штих 3; Є. М. Придик читає *επ[ι]σ[ωσικλ]ευς* і т. ин.
80. (А — 1774) *επι θευφανευς| βακινθιου* — квадрат. 6, штих 6; порівн. Придик, стор. 10, № 192; Є. М. Придик читає *ξενο|φανευς*.

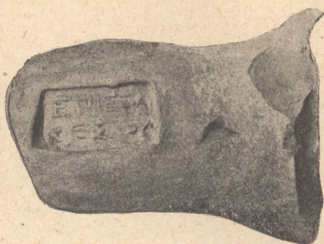
81. (A — 1775) *επι πρατοφανευ|ς| διοσθου* — квадрат. 6, стих 6; порівн. Придик, стор. 17, № 33.
82. (A — 1776) *δίου* — квадрат. 6, стих 6; порівн. Придик, стор. 25, № 592 — 6.
83. (A — 1860) *ολυμπου*, факел із підставкою — квадрат. 6, стих 7 (2-ий шар); порівн. Придик, стор. 32, № 787 — 94.
84. (A — 1859) *δαμοκ[ρατε]υς*, О, цвіток — квадрат. 6, стих 7; порівн. Придик, стор. 24 — 25, № 558 — 60.
85. (A — 1870) *δίου* — квадрат. 6, стих 9; порівн. Придик, стор. 25, № 592 — 96.
86. (A — 1954) *αγαθοκλειυς* — квадрат. 6, шар 2; порівн. Sch. № 776, Nil. № 7, 1 — 3, v. Gelder, l. l. стор. 576.

Дільниця В.

87. (A — 1287) *απολλοδωρου* — квадрат. 1 стих 2; порівн. Придик, стор. 23, № 501.
88. (A — 1288) *αγριανιυ|με[νε]σθ[εω]ς* — квадрат. 2, шар 1; порівн. Придик, стор. 30, № 734.
89. (A — 1289) *μα*, кадукей під написом праворуч — квадрат. 2, шар 1; порівн. Придик, стор. 28, № 672, Nil. № 254, 4 — 5.
90. (A — 1797) клейно невиразне, щербате, четверокутне — квадрат. 2, приступка; Є. М. Придик читає *αριστο|κρατ(ευς)* і вважає за англійське клейно.
91. (A — 1366) *επιερως παν[α]ια θεσμοφοριυ*, О, цвіток — квадрат. 3, стих 3; порівн. Придик, стор. 15, № 305.
92. (A — 1365) *επ[ι]αρ|λοκρατευς| βακινθιυ* — квадрат. 3, стих 3; порівн. Nil. № 137, 11 — 12; Є. М. Придик читає *αριστοκρατευς*.
93. (A — 1569) *επ[ι] λαφειδε[υς] αγρ[ιανιυ]*, О, цвіток — квадрат. 3, стих 3; порівн. Придик, стор. 12, № 246 — 47.
94. (A — 1712) *παρ[α]μ|νου* — квадрат. 3, стих 6; порівн. Придик, стор. 142, № 37.
95. (A — 1965) клейно зовсім зрізане — квадрат. 4, стих 3.
96. (A — 1801) фрагмент, *επισ....υ*, О, цвіток — квадрат. 4, стих 4.
97. (A — 1964) *επ[ι]α[ρ]Χ[ι.]λα[ι]δα|βακινθιυ* — квадрат. 4, стих 3; порівн. Придик, стор. 6, № 107.
98. (A — 1960) *...αγε....*, О, цвіток — квадрат. 4, стих 3; Є. М. Придик читає *δαμοκ[ρατε]υς*.
99. (A — 1805) *επι ονα|σανδρ(ου)*, голова Геліуса ліворуч — квадрат. 4, стих 4; порівн. Придик, стор. 15, № 293, Prid. 317.
100. (A — 1888) *βρομιυ*, вінок, квадрат. 4, стих 6; порівн. № 1, 71 цієї збірки.
101. (A — 1886) *επι νικα|σαγορα| βαδρομιυ* — квадрат. 4, стих 4; порівн. Придик, стор. 13, № 264 — 6, Nil. № 329, 12.

N 1 Y

N 16 I

N 24 I

N 4 Y

N 12 VII

Табл. II. Амфорні ручки з клейнами
(Ольбійські розкопки 1926 р.).

ИИБУ

102. (A — 1887) αμωνα, герма під написом лежить головою ліворуч — квадрат. 4, штих 6; порівн. Придик, стор. 22, № 460 — 2, Nil. № 42, 26.
103. (A — 1970) ε[πι]α[ρχι:]λαϊδα θεσμφοροι — квадрат. 4, штих 4; порівн. Придик, стор. 6, № 109; Є. М. Придик читає ἐπιτρεως αρ]χιλαϊδα.
104. (A — 1973) δαλιου — квадрат. 4, штих 4; порівн., напр., Придик, стор. 34, № 867 — 70.
105. (A — 1971) επι ξενοφ[αν]του βακινθιου — квадрат. 4, штих 4; порівн. Nil. № 341, 9.
106. (A — 1972) επι.....α].....ου] αγγριανου — квдр. 4, штих 4; Є. М. Придик читає ξε[νοφ]α[ν]του.
107. (A — 1969) επι τιμ[ο]στρατο[υ] — квадрат. 4, штих 4; порівн. Hiller l. l. App. № 1197, Prid. 318.
108. (A — 1974) фрагмент βαδρομιου — квадрат. 4, штих 4; порівн. Sch. № 770.
109. (A — 1802) επιτρεως παυσανια, О, цвіток, квадрат. 4, штих 4; порівн. Придик, стор. 15, № 305.
110. (A — 1804) νανιος — квадрат. 4, штих 4; порівн. Придик, стор. 31, № 758 — 61.
111. (A — 1889) αριστοκратеус, чотири зірки — квадрат. 4, штих 6; порівн. №№ 14, 37 цієї збірки.
112. (A — 1251) ηρακλιτου — квадрат. 5, шар 1; порівн. Придик, стор. 27, № 635 — 36, Nil. № 225, 5.
113. (A — 1682) ε[πι] τιμουρ] ροδου παναμου — квадрат. 6, штих 2, порівн. Придик, стор. 19, № 391 — 2, Nil. № 416, 14.
114. (A — 1685) ανδ[ρι]κου, фрагмент — квадрат. 6, штих 2; порівн. Придик, стор. 22, № 474 — 80.
115. (A — 1683) τιμουс — квадрат. 6, штих 3; порівн. Придик, стор. 33, № 843 — 4.

Дільниця Г.

116. (A — 2239) голова Геліуса, επι κλε[υ]κρα(τεус) — квадрат. 1, штих 2; порівн. Nil. № 275, 4.
117. (A — 2177) фрагмент, ιερακος, подвійна сокира, αγγριανου — квадрат. 6, штих 6; порівн. Nil. № 243 і Prid. 326.
118. (A — 2114) επι αρχιλαϊδα [αρταμ]τιου — квадрат. 3, штих 5; порівн. № 77, 103 цієї збірки.
119. (A — 2238) стерте клейно ..ασν...., О, цвіток — квадрат. 1, штих 2; Є. М. Придик читає ι[α]σ[ω]νος.

Дільниця Д.

120. (A — 2093) επι θε[ε]τ[ο]ρος] δαλιου, О, цвіток — квадрат. 1, штих 5; порівн. Придик, стор. 10, № 187 — 88, Nil. № 236, 2 — 3.
121. (A — 2092) επι παυσανια — квадрат. 1, штих 5; порівн. Придик, стор. 15, № 295 — 96.

122. (A — 2090) *δαμοκρατεος*, O, цвіток — квадр. 1, штих 5; порівн. Nil. № 165, 39 — 44.

123. (A — 2091) *παναμου|αγεσιλα*, клейно четверокутне, літери „ν“ та „α“ в лігатурі; порівн. Nil № 13, 8, Придик, стор. 21, № 441 — 2.

124. (A — 2405) *επι ξενοφα|νευς| αγρια|ντου*, O, цвіток — квадр. 1, штих 6; усе написано від правої руки ліворуч; порівн. Юргевич І. І., т. XVIII, стор. 31, № 27; Є. М. Придик читає *ξενοφα(ντου)*.

125. (A — 2094) *δωροθεου* — квадр. 1, штих 6; порівн. Придик, стор. 26, № 606 — 8.

Крім цього літом того-ж таки р. 1926 на території Ольбійського заповідника на поверхні знайдено ще декілька родоських ручок з клейнами, переданих до Одеського Державного Історично-Археологічного Музею, а саме:

126. *διοκλεια*, чотири зірки; порівн. Prid. 323; Є. М. Придик читає *διοκλειος*.

127. *κλεισιμ|βροσιδα| αρταμιτιος*, O, цвіток; порівн. Придик, стор. 39, № 694; Nil. № 272, 1.

128. *κλεαρ|χο|ο*; порівн. Hiller l.l. App. № 1332; Prid. 326.

На родоських що-до форми та глини ручках №№ 108, 1437, 1803, 1966, 1399, 1304, по розчистці або зовсім не виявлено ознак клейна, або клейна ці такі зіпсовані, що ледве можна на них щось розібрати. Деякі з них Є. М. Придикові пощастило розібрати й доповнити в такий спосіб:

129. (A — 1966) *οακ|ινθιου*.

130. (A — 108) *επερωος| εο|δαμου*, O, цвіток, напис зроблено навідворіт.

131. (A — 1399) *επι| λα|φειδε|υς| θε|σμοφορι|ου* або *θε|υδασι|ου*, O, цвіток.

II. НАПИСИ З КЛЕЙН АМФОРНИХ РУЧОК ТАЗОСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ.¹⁾

1. (A — 1360) *θασιω(ν)* четверокутне клейно, літери йдуть по
 постать стрільця правому та лівому ребрі — ділян. В,
 з луку (Герокла) квадр. 2, штих 5; Є. М. Придик чи-
 тає *αριστομ|ε(ν)ης|πυθ|ιων*.
 ...ε.. πυθ,

2. *θ]ασιων* на поверхні бі- порівн. Придик, стор. 36, № 19—20
 посуд ля Заячої і Шкорпил, „Изв. Им. Арх. Ком.“
αλκειδης, Балки, вип. 51, стор. 121.

III. НАПИСИ З КЛЕЙН АМФОРНИХ РУЧОК КНІДСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ.²⁾

Порівнюючи з родоськими клейнованими ручками, кнідських у розкопах р. 1926 було дуже мало. Цікаві ручки №№ 1 та 2, певне від одної амфори, тим, що форма цих ручок цілком родоська, що, правда, спостерігаємо вже не вперше (порівн. Nilson l.l., стор. 53).

¹⁾ Про видання тазоських ручок див. вказівки, подані для кнідських ручок, т. І. Махова „Амфорные ручки с о. Тазоса“, надруков. в „Известиях Таврич. Учен. Архивн. Комиссии“, № 49, 1913, стор. 150 — 163.

²⁾ Щоб вивчати кнідські клейна, розроблені геть гірше, як родоські, з найпрступніших основні видання: Придак l.l., Dumont l.l., стор. 142 та далші; про зб-

1. (А — 1392) *επι τελεχρεον* — Дільн. А, квадр. 2, поверхня;
τος θρασωνος порівн. Dumont, стор. 225 № 494.
κνιδιον якір або кадукей.
2. (А — 1393) *επι τελεχρεαν* дільн. А, квадр. 2, поверхня;
τος θρασωνος порівн. № 1.
κνιδιον,
3. (А — 1962) фрагмент, *β[α]χίου* — дільн. В, квадр. 4, стих 4,
глина темночервона з білими та чорними краплинами; порівн. Sch.
№ 1287.
4. (А — 1867) ..κ.νιδ.ω.ι., клейно кругле, літери йдуть навкруги,
поставлені в різні боки, див. фотознімок, глина ясножовта; Є. М. При-
дик читає *ιρασων(κν)ιδιο[ν]*.
5. (А — 2372) *επι ερμιοχα* кадукей — дільн. Д, квадр. 1, стих 4;
τους κλεων порівн. Dumont, стор. 189, № 287.
κνιδιον,
6. (А — 1773) *κνιδι(ον)* глина ясножовта з білими крапли-
φλινο, нами, літери написано навідворіт —
дільн. Б, квадр. 6.

IV. НАПИСИ З КЛЕЙН АМФОРНИХ РУЧОК ХЕРСОНЕСЬКОГО
ПОХОДЖЕННЯ¹⁾.

1. (А — 971) фрагмент ... *νικ...|...α...*, ручка плиската, глина з чор-
ними та білими краплинами — дільн. А, квадр. 2, стих 3; Є. М. При-
дик читає *νικ[εα του...α]στυνομουτος*; порівн. Придик, стор. 103, № 855.
2. (А — 2264) *απολλ]ωνιου* — дільн. А, квадр. 13, стих 1; порівн.
αστ]υνομουτος Юргевич, І.І., т. XV, стор. 49, №№ 6—8.
3. (А — 1502) фрагмент *τρακ]λειου* — дільн. А, квадр. 16,
αστυνο]μουτος. стих 1; порівн. Махов, І.І.,
вип. 48, ст. 167, № 356 і 355.
4. (А — 1961) *ευμη]λου του* — дільн. В, квадр. 4, стих 3; порівн.
απολλωνιου Махов, І.І., вип. 48, стор. 166, № 33;
αστυνομουτος Є. М. Придик читає *επιδη]ου*.
5. На терені заповідника — фрагмент — *ξανθ]ου*; порівн. Придик,
стор. 59, № 26.

внiшнiй вигляд кнiдських амфор i технiку — в нього-ж, стор. 12—16, також
Nilson І.І., стор. 52—56; про характер кнiдських клейн Придик, І.І., та Bleckmann,
І.І., 9—11; крiм цього кориснi Р. Becker, І.І., Suppl. Band IV, V, X; П. Беккер „За-
писки“ І.І., т. VII, XI, Юргевич, І.І., Schuchhardt, І.І., стор. 494 та дальшi; Шкорнид,
„Извест. Имп. Археол. Комисии“, вип. 3, 1902, стор. 151—152.

¹⁾ Про видання херсонеских ручок див. нижче.

V. НАПИСИ З КЛЕЙН АМФОРНИХ РУЧОК ЧОРНОМОРСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ, ДЕ ЗГАДУЄТЬСЯ АСТИНОМ, КРІМ ХЕРСОНЕСЬКИХ ¹⁾.

1. (A — 972) фрагмент..... Ніка їде двома кіньми праворуч —
εσ]ταιου дільн. А, квадр. 2, штих 5; Є. М. При-
.....τηξ дик читає: αστυνομου|καλλιςθενου| του]ε]-
ταιου[μυθριδα]τηξ.
2. (A — 1345) фрагмент η.αγε... —клеймо четверекутне, глина темно-
νεικα... червона з чорними краплинами;
μεν... Є. М. Придик читає ηραγε[νους του]
νεικα[νορος]μεν[ισχοτ.
3. (A — 2256) фрагмент αστυνο]μουνοτς, невиразний знак під написом, що в ньому Є. М. Придик вбачає палицю й голову молодого Геракла, ручка пляската, глина чорночервона з чорними краплинами — дільн. А, квадр. 13, штих 1.
- 4) (A — 1555) πρωτοτς — гилка з квіткою (див. фотознімок) —
αστυνομου дільн. В, квадр. 4, штих 3; до цього
αντιμαλου часу такої емблеми в виданнях чорно-
морських ручок ще не було.
5. (A — 2251) фрагмент μου дільн. Е, квадр. 1, шар 1;
..... του Є. М. Придик читає: αστυνο[μου
..... ρου [ισβαχλο]υ του [μολπαγο] ρου.
керма корабля,

VI. НАПИСИ З КЛЕЙН АМФОРНИХ РУЧОК, ЩО ПЕВНИСТЬ ЇХНЬОГО ПОХОДЖЕННЯ ВСТАНОВИТИ НЕ ПОЦАСТИЛО.

1. (A — 1168) επι πολυ — ручка не звичайної родоської форми —
невиразний дільн. А, квадр. 4, штих 1.
знак Голови
κρατευτς.
2. (A — 1291) фрагмент φαριυ, написано навідворіт, глина темно-
червона, поганой обробки, з краплинами (див. фотознімок) — дільн. В,

¹⁾ Для клейн, де згадується астином, та для херсонеських клейн зокрема — основні видання: Придик, І.І., стор. 61 — 104, 138 — 140, І. Махов „Амфорные ручки Херсонеса Таврического“, надрук. в „Извест. Таврич. Учен. Архивн. Комиссия“, т. 48, стор. 150 та дальші; Бурзя, І.І., Becker, І.І., Suppl. Bd. IV, V, X; Юргевич, І.І., т. XV, стор. 47 — 56; Шкорпил В., „Керамические надписи при раскопках горы Митридата в г. Керчи 1901 г.“, надрук. в „Извест. Им. Археол. Ком.“, вип. 3, 1902, стор. 122 — 165; він же „Керамические надписи, приобретенные Керченским Музеем 1901 — 1902 г.г.“, надр. в „Извест. Им. Арх. Ком.“, вип. 11, стор. 19 — 166; він же „Датированные керамические надписи на Зеленского кургана“ та „Названия гончарных мастеров в керамических надписях“ — „Извест. Им. Арх. Ком.“, вип. 51, 1914, стор. 119 — 128, 129 — 139; Марти Ю. — Шкорпил В., „Керамические надписи, хранящиеся в Мелекчесменском кургане в г. Керчи“, надрук. в „Записках Одесского Общества Истории и Древностей“, т. XXVIII, 1910.

квадр. 5, шар 2; С. М. Придик читає $\pi\alpha\rho\iota\sigma\upsilon\sigma$, тоб-то вважає ручку за пароську.

3. (А — 1963) $\sigma\omega\lambda\alpha\rho\eta\varsigma$, глина ясножовта — ділн. В кв. 4, штих 3; з чорними краплинами порівн. Nil. № 396, Prid. 318 та Придик, стор. 114, № 323.

4. (А — 1966) $\xi\epsilon\nu\sigma\chi\rho\iota\tau\omicron\upsilon$ — глина ясночервона, з білими краплинами, форма ручки родоська.

На №№ А — 1794, 1148, 1975, 110, 109, 113, 1598, після розчистки, не виявлено ознак клейна, або клейна такі зіпсовані, що їх не можна повонити навіть у найзагальніших рисах¹⁾.

РОЗДІЛ VII — «КЛЕЙНА З АМФОРНИХ РУЧОК З ОКРЕМИМИ ЛІТЕРАМИ ТА МОНОГРАМАМИ АБО ПРОСТО ЗНАКАМИ» — не надруковано через технічні труднощі (спеціальні літери та значки).

ПОКАЖЧИК ІМЕН, ПРОЧИТАНИХ НА АМФОРНИХ КЛЕЙНАХ²⁾.

1. $\alpha\gamma\alpha\theta\alpha\lambda\lambda\eta\varsigma$ род. еп. 3, 86.	21. $\alpha\rho\iota\sigma\theta\alpha\iota\omicron\varsigma$ род. еп. 34.
2. $\alpha\gamma\epsilon\sigma\iota\lambda\alpha\varsigma$ род. фабр. 123.	22. $\alpha\rho\iota\sigma\theta\alpha\lambda\lambda\eta\varsigma$ род. фабр. 58.
3. $\alpha\gamma\epsilon\sigma\tau\rho\alpha\tau\omicron\varsigma$ род. еп. 48.	23. $\alpha\rho\iota\sigma\theta\alpha\kappa\rho\alpha\tau\eta\varsigma$ род. фабр. 14, 37, 90, 111.
4. $\alpha\gamma\lambda\omicron\upsilon\mu\beta\rho\omicron\tau\omicron\varsigma$ род. еп. 49.	24. $\alpha\rho\iota\sigma\tau\omicron\mu\epsilon\nu\eta\varsigma$ таз. фабр. II, 1.
5. $\alpha\gamma\omicron\rho\alpha\nu\alpha\zeta$ род. фабр. 64.	25. $\alpha\rho\iota\sigma\tau\omicron\mu\omicron\iota\varsigma$ род. еп. 51 (теревс) (θαρσιπολις?).
6. $\alpha\delta\alpha\nu\omicron\delta\omicron\tau\omicron\varsigma$ род. еп. 42.	26. $\alpha\rho\iota\sigma\tau\omega\nu\iota\delta\alpha\varsigma$ род. еп. 28.
7. $\alpha\iota\upsilon\epsilon\alpha\varsigma$ род. фабр. 63.	27. $\alpha\rho\lambda\iota\delta\alpha\iota\omicron\varsigma$ род. еп. 38, 40.
8. $\alpha\iota\nu\eta\tau\omega\rho$ род. еп. 65.	28. $\alpha\rho\lambda\iota\lambda\alpha\iota\delta\eta\varsigma$ род. еп. 31, 37, 103, 118.
9. $\alpha\iota\sigma\chi\iota\nu\eta\varsigma$ примітка 11а.	29. $\alpha\rho\lambda\iota\kappa\rho\alpha\tau\eta\varsigma$ род. еп. 18, 52, 65, 67.
10. $\alpha\iota\sigma\chi\iota\lambda\iota\omicron\varsigma$ род. фабр. 24.	30. $\beta\alpha\lambda\lambda\iota\omicron\varsigma$ кнід. фабр. III, 2.
11. $\alpha\lambda\kappa\iota\delta\eta\varsigma$ таз. фабр. II, 2.	31. $\beta\rho\rho\omicron\mu\omicron\varsigma$ род. фабр. 1, 71, 100.
12. $\alpha\mu\upsilon\nu\tau\alpha\varsigma$ род. фабр. 5, 102.	32. $\gamma\omicron\rho\gamma\omega\nu$ род. еп. 78.
13. $\alpha\nu\alpha\zeta\iota\delta\alpha\iota\omicron\varsigma$ род. еп. 55.	33. $\delta\alpha\rho\mu\alpha\kappa\lambda\eta\varsigma$ род. еп. 11, 25, 36.
14. $\alpha\nu\delta\rho\iota\kappa\omicron\varsigma$ род. фабр. 19, 114.	34. $\delta\alpha\rho\mu\alpha\kappa\rho\alpha\tau\eta\varsigma$ род. фабр. 15, 84, 98, 122.
15. $\alpha\nu\tau\iota\mu\alpha\iota\omicron\varsigma$ чорном. астин. V, 4.	35. $\delta\iota\sigma\kappa\lambda\epsilon\iota\alpha$ род. фабр. 126.
16. $\alpha\pi\omicron\lambda\lambda\omicron\delta\omega\rho\omicron\varsigma$ род. фабр. 72, 87.	36. $\delta\iota\omicron\varsigma$ род. фабр. 82, 85, 47.
17. $\alpha\pi\omicron\lambda\lambda\omega\nu\iota\omicron\varsigma$ херс. астин. IV, 2.	37. $\delta\iota\sigma\kappa\omicron\varsigma$ род. фабр. 68.
18. $\alpha\rho\iota\sigma\tau\alpha\rho\lambda\omicron\varsigma$ род. фабр. 17, 66.	38. $\delta\omega\rho\theta\epsilon\omicron\varsigma$ род. еп. 125.
19. $\alpha\rho\iota\sigma\tau\omega\nu$ род. фабр. 2, 6, 26.	39. $\epsilon\zeta\alpha\kappa\epsilon\sigma\tau\omicron\varsigma$ род. еп. 16.
20. $\alpha\rho\iota\sigma\tau\epsilon\iota\delta\alpha\varsigma$ род. еп. 13.	40. $\epsilon\pi\iota\kappa\rho\alpha\tau\eta\varsigma$ род. фабр. 39.

¹⁾ З триста дев'яноста шести номерів археологічних ошадків, здобутих на розкопах в Ольбії р. 1924, що переховуються в Одеському Державному Історично-Археологічному Музеї, є тільки одна ручка із штампом, а саме з клейном-монограмою: А — 80 САС — квадрат. 3, шар 1, глина червона з білими краплинами, форма ручки пликсатая.

Поміж амфорних ручок з клейнами та написами є один фрагмент горла амфори (А — 2411) з клейном: ΑΙΞ сірйастої глини; С. М. Придик читає $\alpha\iota\sigma\chi\iota\nu\alpha$?

²⁾ Римські цифри зазначають відділи; відсутність римської цифри при арабській означає 1-й відділ (родоський); арабські цифри зазначають номер клейна у відповідному відділі. Скорочення: еп. = епонім, фабр. = фабрикант, астин. = астином, чорном. = чорноморський, херс. = херсонеський, род. = родоський, таз. = тазоський, кнід. = кнідський.

41. ερμοκρατης κνίδ. επ. II, 5.	71. νεικασιων ροδ. φαβρ. 10.
42. ευδαμος ροδ. επ. 69, 130 (ιερευς).	72. νικασαγορας ροδ. επ. 101.
43. ευμηλος (απολλωνιου) χερс. астин. IV, 4.	73. νικεας χερс. астин. IV, 1.
44. ζηνων ροδ. φαβρ. 45.	74. νοσιос ροδ. φαβρ. 20.
45. ηραγενης (νεικανορος) чорном. астин. V, 2.	75. Ξανθος χερс. φαβρ. IV, 4.
46. ηραγορας ροδ. επ. 32.	76. ξενοκριτος φαβρ. VI, 4.
47. ηρακλειος χερсон. астин. IV, 3.	77. ξενοφανης ροδ. επ. 62, 124.
48. ηρακλιτης ροδ. φαβρ. 112.	78. ξενοφαντος ροδ. επ. 4, 50, 53, 105, 106.
49. θεαιδητος ροδ. επ. 7, 9, 27.	79. ολυμπος ροδ. φαβρ. 83.
50. θεστωρ ροδ. επ. 120.	80. ονασανθρος ροδ. επ. 99.
51. θευδωρος ροδ. επ. 58 (ιερευς).	81. παραμονος ροδ. φαβρ. 94.
52. θευφανης ροδ. επ. 59 (ιερευς), 33, 69, 80.	82. παγλαρης ροδ. φαβρ. 46.
53. ιασων ροδ. φαβρ. 119; κνίδ. φαβρ. III, 4.	83. πασικρατης φαβρ. VII, 15.
54. ιεραξ ροδ. φαβρ. 117.	84. παυσασιас ροδ. επ. 91 (ιερευς), 109, 121.
55. ιμας ροδ. φαβρ. 74, 89.	85. πολυκρατης επ. ροδ.? VI, 1.
56. ιοβαχλος (μολπαγορου) чорном. астин. V, 5.	86. праτοφανης ροδ. επ. 30, φαβρ. 81.
57. ιπποκρατης ροδ. φαβρ. 73, 76.	87. πρωτος чорном. φαβρ. V, 4.
58. καλλικρατιδης ροδ. επ. 57.	88. πυθων таз. φαβρ. II, 1.
59. καλλισθενης (εστιαιου) чорном. астин. V, 1.	89. ροθιππος ροδ. φαβρ. 29.
60. κλεαρхос ροδ. φαβρ. 123.	90. σθενελας ροδ. επ. 15a.
61. κλεισιμβροτιδης ροδ. φαβρ. 127.	91. σωδαμος ροδ. επ. 23.
62. κλευκρατης ροδ. επ. 60, 116.	92. σωκρατης ροδ. φαβρ. 56.
63. κλεων κνίδ. φαβρ. II, 5.	93. σωσικλης ροδ. επ. 35, 70, 79.
64. κλεωνυμος (-ιδας) ροδ. επ. 41 (ιερευς).	94. σωλαρης φαβρ. VI, 3.
65. λαφειδης ροδ. επ. 93, 131.	95. τελεκρεων (θρασωνος) κнίδ. επ. III, 1—2.
66. μενεσθευς φαβρ. ροδ. 88.	96. τιμοθεос ροδ. επ. 8, 12.
67. μενισκος чорном. φαβρ. V, 2.	97. τιμουρ(ρ)οδης ροδ. επ. 54 (ιερευς), 113.
68. μιθριδατης чорном. φαβρ. V, 1.	98. τιμοστρατος ροδ. επ. 107.
69. μοσλος φαβρ. VII, 12.	99. τιμω ροδ. φαβρ. 43, 115.
70. νανις ροδ. φαβρ. 110.	100. φιλιнос κнίδ. φαβρ. II, 6.

TIMBRES AMPHORIQUES DES FOUILLES D'OLBIA 1926.

S. DLOJEVSKY.

La collection des timbres amphoriques, trouvés en 1926 à Olbia, contient 179 anses; entre eux 131 proviennent de Rhodes, 2—de Thasos, 6—de Cnide, 5—de Chersonèse, 5—d'autres lieux des côtes de la Mer Noire avec le nom d'astynome, 1—probablement de Paros, 17—avec des monogrammes et des symboles.

Toutes les anses appartiennent aux couches héllinistiques des fouilles sur le terrain de la ville ancienne. Chaque anse publiée est pourvue d'indications stratigraphiques précises.

Quelques rares noms d'éponymes et des fabricant, les timbres secondaires sur les №№ 76, 77, forme d'une anse cnidienne (№ 1—2), emblème du timbre № 4 etc représentent un intérêt spécial.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.

КАНТАМИРІВСЬКІ МОГИЛИ РИМСЬКОЇ ДОБИ.

Ціла південно-східня Полтавщина й зокрема степові простори між р.р. Ворсклом та Орілля, до останнього часу, лишаються одним з найменш досліджених районів Полтавського Лівобережжя.

Тим часом, і суто а ргіогі, і на підставі окремих випадкових знахідок, зазначена територія не може не притягати до себе пильної уваги археологів.

Зв'язана лівими допливами Ворскла (Мерло, Коломак) і Орілля та її правими допливами з Слобожанщиною, з погляду орографічного, згадана територія є певний степовий клин між лісостеповою Полтавщиною та лісовою центральною Харківщиною.

Тому цілком слушно сподіватися, що й з погляду культурних стосунків вона повинна дати якісь відмінні й цікаві форми: очевидно, в ній помалу згасатимуть побутові форми лісостепової, північно-західньої, сторони й де далі, то яскравіше виявлятимуться впливи й культури степового сходу.

Уже в запитаннях до XIII Археологічного З'їзду проф. Д. Багалій ставив цікаве завдання пошукати слов'янських похоронів між Ворсклом та Орілля, а В. Городцов нагадував про городища над Коломаком, зокрема хозарське, що так спокусливо зв'язує Салтове з Мачуським посудом північно-кавказького типу. Випадкові знахідки по днах Свинківки-Коломаку в 90-х роках, тарденуазієнські стації з околиць Полтави, Полтавський скарб року 1905, нарешті, скарб Перещепинський—все це рішуче привертало увагу Археологічного Відділу Полтавського Музею на заворсклянський схід і південь¹⁾.

Попередні розвідки на Заворсклянщині розпочато оглядом полтавського узбережжя р. Коломаку. Поза тим, що Коломак є останній з більших допливів Ворсклови, безпосереднім стимулом до розвідок було передання Відділові невеличкої збірки кераміки римського типу, яку

¹⁾ Література й матеріали в моїй статті „Археологічні Збірки Полтавського Музею“ Збірник присвячений 35-річчю Музею, і окремо. Полтава 1928, стор. 7, 10, 25—28, і таблиці I, VI.

зібрав був у околицях с. Кантамирівки, Чутівського району, місцевий учитель гр. Лисиченко, що й була першою для Музею вказівкою на римську культуру в сточищі р. Ворскла¹⁾.

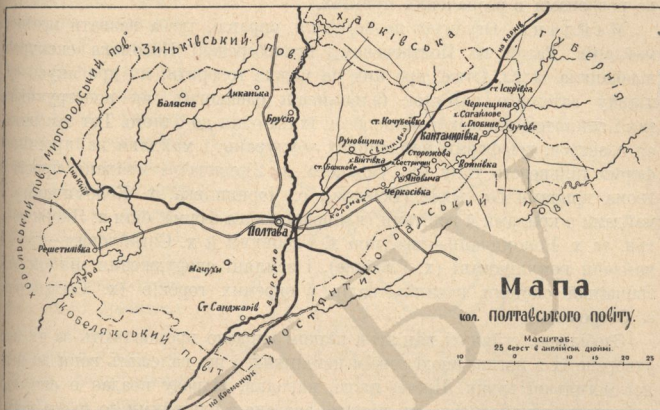
Загальний характер узбережжя. Від Полтави до ст. Божкове коломацьке узбережжя являє собою типову картину узбережжя долішньої течії лівобережних річок: правий горювий беріг знижується, непомітно переходячи в донні простори між Коломаком та Свинківкою, долина ширшає, а лівий беріг відсувається ген у далечінь, збігаючись із лівим берегом Ворскла. Отже, на широті Божкова, зразу-ж за с. Черкасівкою долина річки вузчає, лівий беріг щільно присувається до неї, стає на всьому протязі більш-менш однаково підвищений і звільняється від дюн. Починаючи від Черкасівки, правий беріг рішуче підіймається і на всьому протязі—високий (біля Вільхівки—62,3; біля Сторожової—71,9; біля с. Федорівки—68,8; за хутором Глобине—79,3), а місцями незвичайно ефектовний. Особливо визначається він—як своєю висотою, так і стрімкими урвищами до річки—біля х. Бурти (Сестричин).

Тепер горювий беріг Коломаку—мало не до самої Харківщини—зовсім позбавлений лісів. А втім, і в давнині, над Коломаком, у межах Полтавщини, не було великих вододільних лісів. Останньою лісовою смугою на сході сучасної Полтавщини, ніби лісовим її кордоном, були надворклянські ліси, що вкривали горювий беріг Ворскла широкою смугою на 15—20 верстов, починаючи від верхоріччя аж до м. Новий Санджарів (на 35—40 кілометрів нижче Полтави). Далі в степах Заворклянщини маємо лише невеличкі лісові островки. Над Коломаком мапа стародавніх лісів на Полтавщині відзначає самі-но долинні ліси, що вузькою смугою облямовують коломацьке правобережжя. Тільки на висоті Іскрівки знову починається ліс, що належить уже, власне, до Валківського на Харківщині лісового масиву.

Загальна характеристика археологічних пам'яток. Річ зрозуміла, умови місцевості не могли не відбитися на загальній археологічній картині Коломацького надбережжя. Відсутність дюнових дільниць, що могли-б достачити різноманітніші знахідки (лише в околицях с. Черкасівки відзначено дуже бліді сліди неоліту) і мало відмінний—проти правого берега—характер лівобережжя подиктували однаковість археологічних пам'яток. Як і слід було сподіватися, на горювому

¹⁾ Експедицію Коломаком за маршрутом: Полтава—ст. Божкове (залізницею), Черкасівка, Вільхівка, Чорнишівка, х. Яновича, х. Бурти (Сестричин), Сторожова, Кантамирівка, Федорівка, Стінка, х. Глобине, х. Сягайлове, Чернещина, Гришкова, ст. Іскрівка—Полтава (залізницею), проведено в середині м-ця Травня р. 1924. У ній взяли участь: лаборантка Арх. Від. Полт. Музею Г. Філянська (†) і практиканти, студенти Полтавського ІНО—В. Грінченко, С. Жигадо, С. Кротевич, В. Нестерівський, І. Домонтович (фотограф). За мету експедиції поставлено оглянути вузьку надбережну смугу, переважно, правого горювого берега р. Коломака.* Єдиним відходом у бік від долини ріки був екскурс до Кантамирівки, на місце, де виявлено згадану кераміку.

березі трапилися самі-но могили й майдани. Відсутність лісів на простороні між Полтавою та Іскрівкою цілковито пояснює відсутність городищ. Єдине городище, відзначене підчас екскурсії, в околицях с. Гришкової, що лежить у скарбовій лісовій дачі (кол. власність Дурново) на межі з Харківщиною, належить до групи Валківських лісових городищ.

Могили. Численні могили, занотовані на пройденому шляху, і формою насипів, і великістю їх, і, насамкінець, їх об'єднанням у певні групи, треба застосувати, мабуть, до одної культурної доби. На всьому протязі не трапилося ні поодиноких великих могил степового характеру, ні многомогильних кладовищ. Могили мають круглий, напівсферичний насип з вершиною над центром. Вони звичайно заввишки—1,0—1,5—2,0 м. Дуже зрідка висчінь буває більша. Що-до об'єднання могил у групи—завжди з невеликим числом насипів,—то їх можна поділити на дві категорії: 1) невеликі групи могил (від 3 до 9), розкидані на невеликій простороні без певної системи (групи могил за х. Яновича, по той бік лісу за х. Сестричанин, за х. Коломичани, на миску горювого берега за с. Кантамирівкою, дві групи могил в околицях х. Сягайлового) і 2) лизки могил, що тягнуться, здебільша, краєм горювого плато в напрямі NE—SO (с. Війтівка, с. Сторожова, с. Черкасівка). Найцікавіші з цього погляду могили біля с. Війтівки. Це справжній ряд більш-менш однакових висотою (від 1.0 до 2.0 м.) могил (9), висипаних недалеко одна від одної (на 25—30 м.), що вишикувалися понад стрілку горювого берега.

Розкопи І. Заріцького (р. 1888) в околицях Війтівки виявили похорони з доби панування скитів. Здається, немає сумніву в тому, що від-

значені на надбережжі групи невеликих могил, із півсферичними насипами з вершиною над центром, висипані без певної системи, належать до тої самої доби. Мабуть, і «рядові» могили біля Війтівки, Черкасівки й Сторожової криють у собі носіїв тієї самої української залізної культури лісостепу, що її кладовища, попелища й оселі знаємо ми тепер з околиць Полтави понад Ворсклом¹⁾. А втім, цікаво було-б перевірити це розкопами в зазначених пунктах.

М а й д а н и. Оглянуте надбережжя, справді, треба назвати крайною майданів. Разом на Полтавському правобережжі Коломака екскурсія відзначила їх 22. Отже, про них не можна говорити, як про якусь суцільну категорію пам'яток більш-менш однакових, як конструкцій, так і зайнятою площею і розпологом їхнім один до одного. Тут знайшлися здається, всі форми майданових збудувань: і майдани найпростішої форми кільцевого типу (ок. Божкова, х. Яновича), і майдани прості з двома крилами без воріт (Божкове, с. Чорнишівка, х. Коломичани), і майдани з крилами й ворітьми (найпоширеніша форма, біля х. Яновича—три, за х. Коломичани—два, між х. Глобиним й х. Сягайловим—три), і майдани компліковані (х. Глобине), і земляні спорудження цілком незвичайної системи насипів, валів і окремих горбків (х. Сестричин, с. Сторожова).

Здебільша, оглянуті пам'ятки цілком виразно промовляють за те, що утворено їх з могил, іноді зовсім невеликих, і що належать вони до певної могильної групи. Проте, іноді, навпаки, відразу впадає в око, що «збудування майданове» аж ніяк не зв'язане з ближчими до нього могилами й не одночасне з ними. Це треба застосувати до двох земляних споруджень, б. м., подібних одне до одного загального, надзвичайно плутаною системою (чи цілковитою відсутністю системи) додаткових насипів до великого кільцевого спорудження в центрі—біля х. Сестричин (Бурти) і над с. Сторожовою. Найцікавіше з цього погляду перше. Обіймаючи широку просторинь, воно стоїть осторонь групи майданів та могил за х. Яновича. Висипані біля нього, над урвищем берега, два високі (як на їх невелику, порівняно, підшву) могилоподібні горби неможна залічити до категорії давніх могил. Цікава й назва урочища біля х. Сестричина «Бурти», що перейшла згодом на хутір. «Майдани», як такі, Коломичани, здебільша, називають «городками», рідше «майданами». «Буртами» називають споруди, що нічого спільного з майдановими збудуваннями не мають. Приміром, Кантамирівські «бурти»—це два ряди коротких валів, б. м., однакових заввишки й завдовжки, з проходом між ними, що тягнуться з Е на О.

¹⁾ Окрім давніших розкопів І. Заріцького, р. 1888, в околицях м. Великі Будини недалеко Диканьки-Брусії, і моїх розкопів у Мачухах рр. 1923—25 (Археологічні Збірники Полтавського Музею, стор. 18—22, табл. V—VIII), року 1927 М. О. Макаренко виявив оселища з доби панування скитів у околицях ст. Головач на Ворсклі, на 18 км нижче Полтави.

Иноді трапляються групи майданів. Проте, ні певного плану розташування їх, ні постійності в їхній орієнтації, що заслуговує на особливе підкреслення, не спостерігається.

Найцікавіше спорудження майданового типу—це величезний майдан на високому (найвищий пункт Коломацького надбережжя в межах Полтавщини) горбовому плато над х. Глобине. (Рис. 1).

Майдана споруджено на рівній площі, на NE од неглибокої балки, де зацілени сліди давнього водоймища (мабуть озерця). Просторинь, що її обіймає майдан із двома прилеглими до нього на південь та на південний схід могилами, дорівнює мало не трьом гектарам. Його орієнтовано на південь, у бік до долини річки. Загальна конструкція майданова виглядає так: у центрі—кільцевий вал неправильної, сливе п'ятикутної форми (периметр—83 м.), оточений широким (десь 18—19 м.) ровом і

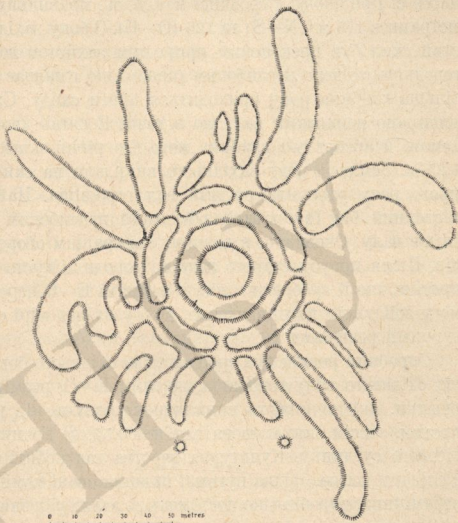

Рис. 1. Майдан біля х. Глобина.

другим валом, а власне, п'ятьма валами, від 25,5 і до 57,5 м. кожен, з п'ятьма проходами між ними. За цими валами, переважно в південний бік, тягнуться численні насипи-вали різної форми й довжини, здебільша виспані окремо, а иноді сполучені з ділянками другого кільцевого валу. З південного боку, близько двох витягнутих у південному напрямі валів, є два могилоподібні горбки. Глибина центральної улоговини—в центрі майдану—щось із 3 метри, глибина рову між кільцевими валами до 5 метрів. На віддалі 50-ти метрів від майдану, в бік південний і східний,—дві сильно розорані невисокі могили. З боку 0, на відстань гонів, простяглися в ряд, у напрямі SO—NE чотири могили.

Огляд території, що на ній розташовано майдан і могили, не дав будь-яких знахідок, які можна було-б прив'язати до майдану, як такого. Кілька дрібних уламків посуду, піднятих тут, промовляють за добу панування скитів.

Городище. Виявлене підчас екскурсії лісове городище стоїть на самісінській межі з Харківщиною, за с. Чернещиною (Полт. п.) й проти с. Гришкової (Валк. п.), на віддалі від нього в напрямі О десь на 1 кілометр. Його збудовано на миску горючого плато, що з західного боку (в напрямі N—S) перерізує глибока балка, а з боку південно-східного відмежовує болотяна долина річечки типу гниловодів, що далі протікає через с. Гришкову. Городище має, б. м., правильну овальну форму з діаметрами в 175 м. (N—S) та 125 (O—E). З боку західної балки, що її урвистий схил був прекрасним природнім захистом городищанських житців, городище оточено неглибоким рівцем, що глибишає в точках N та S. Найбільша глибина рову приходить ся проти сходу. Східнім краєм городища висипано невисокий вал, що в точці E сягає двох метрів. Рів засушила земля, й абсолютна глибина його (до рівня плато) дорівнює тут-тільки 1,25 м. Землю з рову західного викидали на схил балки. Земля з східного рову утворила східний вал городища. Найгірше захищений був південний бік (до плато), обведений неглибоким ровом і без помітних слідів валу. Очевидно, в давнині найкращим оборонцем з цього боку був ліс. Після порубу старого лісу на городищі густо поріс молодняк. Отже, просіка, що її зроблено в лісі в напрямі E—O через городище, дала спримогу зондувати його поверхню, щоб у якійсь мірі обізнатися з його культурними рештками.

Спробний розкіп був зроблений із східного боку, на віддалі 15 метрів від східного валу городища, по лінії E—O, розміром 2×4 м. Культурні рештки, які починають виявлятися зразу-ж під рослинним лісовим покривом, зовсім зникають на глибині 0,57, де починається нерушений шар лісового суглинку. Культурна верства дає побиті товариачі кістки, іноді з слідами вогню, зрідка вугіль і припліховані камінці та численні уламки керамічних виробів, що належать, здебільша, банкуватим посудинам із заціпанним краєм вінця й грубим денцем. Серед уламків трапився черепок тонкостінної посудинки й маленька побита посудка, типова для пізніх поховань української лісостепової залізної культури (добы панування скитів), у формі маленького горщечка з добре визначеним дном і вінцем, загнутим у середину (вис. 0,043, діам. дна—0,041, прибіл. діам. вінця—0,070. Кат. Арх. Від. Полт. Музею № 3565).

Другий розкіп, далі на схід, зроблений, щоб з'ясувати структуру східного валу городища (1×12 м.), від середини його в бік до центра городища, дав таку картину: 1) вал насипано безпосередньо на поверхню плато; 2) культурні рештки виявляються тільки по цей бік валу, на площі городища; 3) умови залягання їх цілком відповідають умовам, у яких виявлено попередні знахідки (себ-то нижче валу); 4) в насипу валу знайшлося лише кілька вуглинок, що потрапили туди, мабуть, разом із викиданою з рову землею; 5) кістки, череп'я, припліховані камінці, і супроводі черепка від амфори, виявляють ту саму культуру.

Отже, знати, що городище, в теперішньому його вигляді, збудовано

не пізніше від доби панування скитів. Проте, наші спроби зондувати його, звичайно, не довели, що зазначені культурні рештки є найстаріші. З другого боку, на нашу думку, навряд чи на ньому й можна натрапити на інші культури давніші. Городище являє собою типову пам'ятку. Місце, обране для нього, не є той пункт узбережжя, що міг би вабити до себе ладність інших культур і інших побутових форм. Насамкінець, ладних відмінних знахідок із околиць с. Чернещини й х. Гришкової не трапилося. І, навпаки, по полях над згаданими вище гниловодами, що обтікають наше городище з північного сходу, ми зібрали дуже характеристичну для пізніх часів української залізної культури лісостепу збірку керамічних уламків.

Кантам і р і в к а. С. Кантамірівка лежить на правому березі р. Коломака, на віддалі 2 км. від його долини, в холодній і вогкій балці—долині пересохлої й напівзарослої річечки Штурмової. По той бік Кантамірівки балка має її ім'я (Штурмова). Близьче до Коломацької долини балка не така широка, її береги стрімкіші й укриті лісом; за Кантамірівкою вона ширшає, береги її, а надто правий, стають пологі й безлісні. Повільний схил і непомітний перехід у долину створили з правого берега Штурмової дуже зручні для городини й хліба (вгорі) та для конопель (долі) т. зв. «підмети», й тому, останніми часами, правий беріг Штурмової балки густо осаджено садибами Кантамірівських новосельців.

У безпосередніх околицях Кантамірівки археологічних пам'яток небагато. Мало не коло в'їзду до села, ліворуч від шляху з Войнівки-Сторожової на ст. Кочубеївку,—одна напівзорана могилка, а далі за виїздом із села, праворуч дороги на Кочубеївку—дві могили на висоті згаданих підметів. По лівому боці Штурмової, окрім групи невеликих могил (8) в кутку між балкою і урвищем горового плато над Коломаком (проти хутора Жукових на тім боці річки), жодного могильного насипу немає.

Ніяких відмінних знахідок у селі не знають, отже всім є добре відоме численне череп'я посуду з Штурмової балки на підметах. Огляд підметів показав, що знахідки подібуються тільки на певній дільниці. Починають вони траплятися зразу-ж за виходом із села, праворуч дороги на ст. Кочубеївку, за гаткою через яр, який увиходить у Штурмову балку з західнього боку. Отже, найясніше подібуються їх саме проти згадуваних вище могил на плато, в садибах селян Д. Коробки й М. Воскобійника. Далі на північ їх меншає й перед поворотом балки вони зникають зовсім. Знахідки на схилі йдуть вузькою, порівняно, смугою. На плато вони подібуються зрідка, немає їх зовсім і на дні балки. Найбільше трапляється їх саме посередині підметів. Цікаво, що культурні рештки трапляються тільки на правому схилі балки (оберненому на схід сонця); на лівому боці балки, себ-то на захід, жодної вказівки на культурні рештки не трапилося¹⁾.

¹⁾ Таку саму ситуацію селищ римської доби відзначено в багатьох пунктах Полтавщини й Поділля. Інакшу орієнтацію селища (на південний захід) ми констатували

Зібраний на підметах керамічний матеріал (решту знахідок становлять товарячі кістки й кавалки прищліхованого каміння пісковикових пород) належить до таких категорій: 1) уламки посуду, зробленого на крузі, з шершавою поверхнею боків, більш-менш тонкими стінками, вигнутими наокіл вінцями й рівним грубим дном, темно-сірого й чорного кольору, без орнаменту (тип А); 2) уламки посуду, зробленого на крузі,

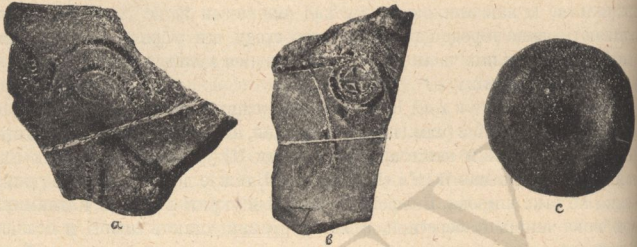

Рис. 2. Зразки кераміки з підметів.

з рівною виглянсуваною поверхнею, з переломком боків і гранчатою й обробкою подекуди орнаментованою, ясно-сірої й жовтавої барви й лише зрідка темного кольору; вінця рівні, дно має старанно вироблений пружечок-підставку (тип Б); в орнаментатії цього посуду, крім позверховних рисок од протягання стилю по сирій глині, слід відзначити вживання спеціального приладдя (коліщатко з обідком?), що ним роблено витиски, які нагадують т. зв. перевиту шворочку, і окремих штампів-печаток, як, напр., кола з хрестом посередині. (Кат. Арх. Від. Полт. Музею № 3612, у нас рис. 2, а, в); 3) череп'я й вуха великих амфор теракотової барви; 4) череп'я й вуха малих амфор з ясної глини гіршого гатунку, з характеристичним закінченням дна видовженою й порожньою рурочкою; 5) уламки посуду з глини гіршого гатунку, зробленого без крута.

Зібрана кераміка виразно свідчила про те, що Кантамирівські підмети зберігають сліди, б. м., престорого сідлища з доби римської. Це була перша знахідка рясних решток цієї культури на Полтавщині й до того, що найцікавіше, на крайньому її сході. Вона вимагала хоч будь-яких попередніх дослідів. Підчас екскурсії зробити якісь розкопи на території селища не було змоги, підмети й плато над Штурмовою були бо під хлібом і городиною. На жаль, я не мав можливості зробити на Кантамирівському «сідлищі» розкопів і пізніше, в місяці липні. Обмеженість часу й малі кошти, що я мав до свого розпорядження, стали на перешкоді тому, щоб зробити досліді на підметах, і я спромігся дослідити самі-но могили на плато.

Але використовуючи нагоду (звільнення дільниці М. Воскобійника від збіжжя), я всеж проклав на ній дві спробні невеликі траншеї. Проте, трапити на якісь руїни збудувань не пощастило. Можливо, їх там не трапляється й зовсім. Принаймні, знахідки кавалків глиняного обмащення подибувалися дуже зрідка. Культурні рештки (здебільша, керамічні уламки й товарячі кістки) що-найглибше залягали до 0,25 м. Загальне враження від спробних розвідок на підметах — зруйнування культурних залишків. З речей, здобутих підчас прокладання траншеї, можна назвати лише звичайну круглу намистину синього скла (діам. 0,012) і велике пліскувате прясличко типової форми (діам. 0,046, grub. 0,021. Кат. Арх. Від. Полт. Муз. № 3613, 1 — 2. У нас рис. 2, с.).

Розкопи могили на плато. Могила 1 (рис. 3), на землі Платона Небрата, стоїть на стрілці плато, саме над схилом до Штурмової. Могильний насип має форму невисокого, щось із 0,60 м., круглого горба, діаметром на 22 м., з розпливчастими краями, що непомітно зливаються з рівнем поля; коло підшви має завдовжки близько 80 м. По ниві, навколо могили, трапляється череп'я від посуду грубого виробу без круга і — зрідка — фрагменти посуду римської доби. Могила висипано з чорноземлі. Досліджено її 12—17/VII, 1924 року, розкопом 7×10 метрів.

Насип насичено кістками *Spalax*'ів та інших гризунів; поміж іншими, на глибині 0,35 од верху насипу, в північно-західньому куті розкопу трапилися окремі кістки й череп *Marmota bobak*¹⁾. Контури великої мало не квадратної ями, зорієнтованої з NEN на SOS, з виразно заокругленими кутками, розмірами 3,58 м.×3,43 м., позначилися на рівні поля.

На глибині 0,90 від поверхні поля в північно-західній дільниці ями закладено шахту-прохід, широкую на 1,60, орієнтовану з SE на NO, з помітним схилом східної стінки. Розміри шахти на дні (2,80) дорівнювали 1,98 (SE—NO)×1,48. З цієї шахти-проходу в південно-західній бік вибрано підбій-камеру (мірою 1,53×2,25), що її дно заглиблено проти шахти на 0,27.

Підбій обвалився, і через те не було встановити його височинь і не можна з певністю говорити за спосіб, в який підбій був закритий від шахти. Однак рештки дерева, що заціліли попід північно-східнім боком підбою, дають, здається, вказівку на дерев'яний заслон (чи дерев'яну основу глиняного закриття підбою).

Виявлений у могилі похорон визначається надзвичайно цікавими особливостями ритуалу й багатим могильним інвентарем. Покійника (кістяк належить особі близько 40 років)²⁾ поховано навсидячки під південно-західньою стінкою камери, обличчям на E: потрошений череп і нижня щелепа лежали перед кістками миски. Кістки ніг збе-

¹⁾ Визначення кісток тварин і птахів, що їх виявлено в кантамирівських могилах, зробив М. І. Гавриленко, завідувач Природничого Відділу Полтавського Музею, якому складаю мою подяку.

²⁾ Визначення людських кісток ласкаво зробив проф. П. А. Кучеренко (Київ), якому складаю мою глибоку подяку.

реглися нерушені. Права рука (ліктівка, радіус та китиця) лежали просто вдовж тіла; раменну правої руки виявлено далі під стінкою на віддалі 0,40 м.; вона встромилася в землю горішнім своїм кінцем. Постави лівої руки встановити не удалось: кістки руки, всуміш із більшою частиною хребців, ребер і одної дужки, лежали ліворуч від мискових кісток.

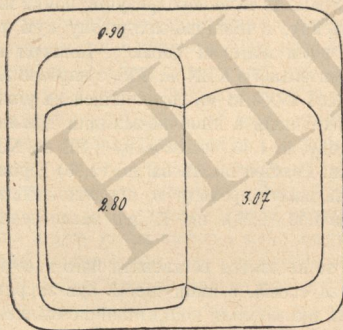
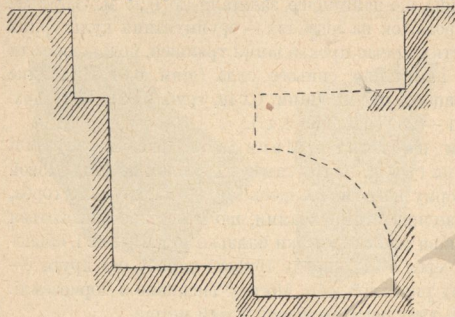

Рис. 3. Перекрій і план могили № 1.

ще, на глибині 1,40 від рівня поля; певне, заніс його туди якийсь гризун). Далі, під північно-східною стінкою, на віддалі 0,80 од північного кута, лежали купкою кістки й черепи двох птиць (курки та молодого півня, за визначенням М. І. Гавриленка), а тоді в ряд численний посуд двох типів: сірі з глянсованою поверхнею миски різної міри й високі чорні горщечки з шершавою поверхнею, оздоблені по плечах пасками рівнобіжних рисок, у такому порядку—миска, горщик, миска, малесенька мисочка, дві миски (одна в одній) і два горщечки (табл. I). Усі їх—за винятком найменшої—

Решта кісток огрундя, ліве плече, друга дужка й кілька ребер лежали в північному куті ями, відсунуті туди, певне, завалом підбою, що стався, видимо, після того, як кістяк остаточно розсипався, і в кожному разі після того, як череп упав на мискові кістки. Зразу-ж за за спиною покійника стояла перша група посуду: висока тиква з виглянсованою поверхнею чорного кольору (рис. 4) і три великі глянсовані чорні миски, менша безпосередньо за тиквою, дві більших уряд (рис. 5—7), ближче до північного кута ями. Увесь цей посуд побито на дрібне череп'я. (Вуха тикви, між иншим, знайдено значно ви-

1/3583

2/3595

3/3564

4/3591

5/3577

6/3586

7/3582

8/3580

9/3579

Табл. I. Кераміка з могил № 1 та № 2.

потрощила на дрізочки завала землі. Тут таки, трохи ближче ко кістяка, знайдено череп'я від маленької слоїкуватої тонкостінної посудки з гарної глини, оздобленої орнаментом. Зразу-ж біля стопи покійника лежали купою кістки й череп овечки. Якоїсь підстилки на дні камери не знати. Отже, під ногами покійника дно ями було густо посипане на простороні $0,60 \times 0,60$ темною червоно-малиною глиною (шмардега? Кат. Арх. Від. Полт. Музею, № 3588).

В описаній обстанові могили за-слюговують на увагу кілька фактів, що говорять за цікаві похоронні зви-чай: 1) посуд поставлено в певній по-слідовності та з певним добором; за спиною покійника стояв найбіль-ший посуд і тільки чор-ний, серед якого визначається ви-сока тиква з гранчатою обробкою боків і велика миска (чи не найбіль-ша з усіх відомих досі на Україні, діам. вінець—0.415) з трьома ма-ленькими вухами попід крисами; лі-воруч покійника поставлено менший посуд сірої барви; 2) в посуді не збереглося жодних слідів страви (як що не вважати на окремі кістки овечі, виявлені серед череп'я чорних мисок), і, навпаки, той факт, що дві миски були вста-влені одна в одну, підтримує думку про те, що посуд ставили

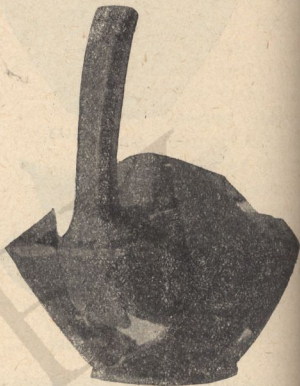

Рис. 4. Тиква з могили № 1.

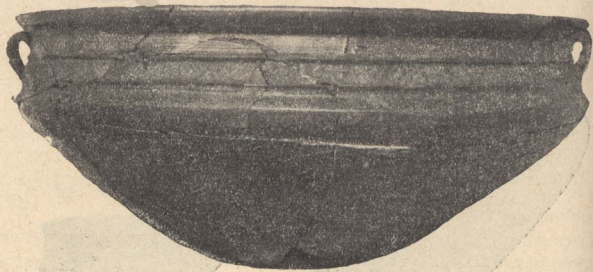

Рис. 5. Миска з могили № 1.

порожній; 3) виявлені в двох точках купи кісток (птиць та овечки), що були покладені просто на землю, свідчать, здається, про звичай класти покійникові жертвних тварин; 4) насамкінець, у вис-

паному в ногах покійника з червоної глини длаті, так само треба бачити якесь обрядове призначення, а не засіб збільшити ефект похоронної обстанови чи заміну якоїсь підстилки.

Покійник похований був з численими речами до обіхідки й оздоб. Під північно-східною стінкою могили (на 0.32 від точки N і 0.20 від стінки O) лежала кістяна гребінка (рис. 8), а трохи далі — кістяний кубик для гри (табл. II, 11). Серед купи кісток північно-західнього куту знайдено уламок сильно іржавої залізної речі й, разом з ним, рештки якоїсь дерев'яної (з м'якої породи дерева), оздобленої платівками низькопробного срібла (табл. II, 2); до неї належить, мабуть, і срібна дужка з кільцем. Крім того, там таки знайдено чотири пласко-опуклі «жетони» для гри з темного скла. В південно-західній дільниці камери знайдено добре виточену бурштинову намистинку та ще один такий самий жетон (табл. II, 10). Поміж кістяками основної групи, в південно-східній дільниці камери, знайдено ще чотири жетони; із них два такого самого діаметру, як і попередній, з темного скла, а два — яснішої барви й трохи більшого розміру, та дві бронзові пряжки з рештками шкіри, мабуть, від череса (табл. II). На третій фаланзі підмизинного пальця правої руки — кута золота каблучка з незлотованими кінцями, біля стіп — металеві окраси взуття. Встановити, з чого саме взуття було зроблене, не удалось. Отже, взуття було обмотане й стягнуте ремінцями з бронзовими пряжками. Ремінці кінчалися металевими наконечниками з низькопробного срібла, що протягувалися в маленькі пряжки (табл. II). На кістках ніг виявлено ще три окраси на ремінь у формі півмісяців, так само зроблених із низькопробного срібла.

Могила 2. З розмов із селянами, підчас розкопів першої могили, виявилось, що поруч неї, ще зовсім недавно, стояла друга могила, нижча насипом і менша в підосві, а ген далі на полі, в напрямі північно-західньому ще три зовсім невеликі могилки, що зникли без сліду під оранкою. Отож, 18/VII, від північно-західньої поли дослідженої могили закладено розкіп, розмірами 6 метр. на 10 метр., в південному напрямі. Поза окремим череп'ям, що траплялося в землі, на глибині 0.22, у віддалі 4.20 м. від могили першої, під західнім боком розкопу, виявлено купу овечих кісток і уламки посуду (між иншим, миски сірої барви), а далі, в південному куті розкопу, — кавалочки розтопленої скляної маси. На глибині 0.50, мало не в центрі розкопу, на віддалі 3.0 м. від могили 1-ої, позначилися контури вузької могильної ями, орієнтованої з NO на SE, розмірами 2.80 м. унодовж і 1.85 упоперек. На глибині 0.92 від рівня поля, у подовжних сторонах ями пороблено приступочки десь на 0.20 м. завширшки, де виявлено сліди поперечного перекриття ями деревом. На дні — у 2.0 м. від поверхні поля — яма, трохи збільшена незначним підбосом в бік E (2.95 м.), по менших сторонах має розміри: 1.20 м. (NO) та 1.25 м. (SE). На жаль, могилу зовсім попусвали гризуни й тому не було змоги відновити картину похоронної обстанови вповні та з'ясувати по-

Рис. 6. Миска з могили № 1.

Рис. 7. Миска з могили № 1.

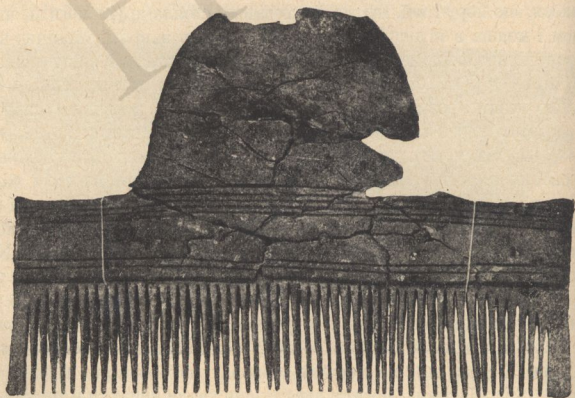

Рис. 8. Гребінець з могили № 1.

ставу кістяка: кістки поплутано, деякі з них позатаскувано в кротовини, що ними порито стіни й дно ями в усіх напрямках, посуд потрошено, з речей оздоби знайдено саму лише бронзову пряжку. Єдине можна твердити, це те, що покійника поховано під південно-західним боком ями. Поставлений небіжчикові посуд складався, переважно, з мисок. У північно-східньому кутку ями виявлено череп'я двох чорних мисок та однієї глибокої сірої посудини; попід східньою стіною стояли в ряд дві сірі миски, горщечок, подібний до знайдених у першій могилі, та ще дві сірі мисочки менші, а в південній дільниці ями — широкий сірий куваличок, на жаль, сильно пошкоджений, і череп'я ще одної сірої миски. (Табл. I). До зазначеного асортименту посуду треба долучити й фрагменти білої склянки. З речей до вжитку й окрас, крім згаданої пряжки, левне від чересу, в південній дільниці ями знайдено уламки двох чотиригранних залізних стрижнів (цвяхів?). У могилі в різних місцях трапилися овечі кістки, отже, прецизувати положення їхнього неможна.

Треба нагадати так само й про знахідки, зроблені на початку розкопу, як виявилися недалеко північно-східнього краю могильної ями (череп'я сірої миски й овечі кістки), що могли також належати до цього поховану.

За цікаве досягнення розкопу могили № 2 треба вважати те, що виявлені були чіткі сліди струменту, яким оброблено стінки могильної ями; з особливою виразністю вони збереглися на південно-східній стінці. Це було вузьке кайло з трохи заокругленим і загнутим у бік до держалла, гострим кінцем, завширшки 0.03. Довжину, звичайно, з'ясувати неможна. Окремі повздовжні сліди сягають 12, ба навіть 16 см. Чим попали саму яму, чи цим приладдям, чи якимсь іншим — розв'язати не пощастило.

Виявлення могили спонукало продовжити траншеї на рівному полі. Отже, закладений далі на О ще один розкп таких самих розмірів (6 м. \times 10 м.) показав, що випадкові культурні рештки далі на південь і захід рідшають, а тоді й зникають зовсім.

Могила 3 (рис. 9). Після того досліди були перенесені до другої могили на землі Платона Небрата, що стоїть од першої на віддалі гонів у напрямі NE. Круглий розпливчастий насип має незначну височінь, що вайбільше 0.42 — 0.45 м. Діаметр його (через вершину) щось із 19 м., коло підшви — 70 м. Могила висипано з чорноземлі. Досліджено її розкопом 12 \times 8 м., 20—23/VII, 1924.

Трохи нижче рівня поля з винятковою виразністю позначилися обриси могильної ями, орієнтованої з NNO на SSE, з сильно заокругленими кутками, що надає їй форму широкого овалу на 3.28 уподовж і 1.82 та 1.76 завширшки по сторонах NO й SE. В міру заглиблення, в контурах ями знати певні відміни від зазначеної форми й нерівність обробки її стін. На глибині 1.14 м. від поверхні поля яма меншає до 3.05 уподовж при 1.55 та 1.36 по сторонах NO і SE. По боках ями були кинуті маленькі

полічки, на кілька стм. завширшки, що на них спиралися кінці дощок, якими було перекрито яму впоперек. Далі, до самого дна ями,—на глибині 2.18—де її розміри дорівнюють 3.13 уподовж та 1.63 й 1.52 по боках NO і SE, в землі трапилися самі-но рештки дощок; найзначніші з них сягали 20 стм. уподовж, 15 стм. завширшки й 3 стм. завгрубшки. По стінках спостерігаються сліди кайла, такої самої форми, як і в могилі 2-й, тільки трохи

вужчого (на 0.025 завширшки; довжина сліду—10—12 стм.). Лише на самому дні ями, мало не посередині північно-східної стінки, виявлено залізне кільце, а під NO-ним боком—рештки якоїсь бронзової речі, властиво, бронзовий запис, і кілька кавалочків потрухлих і невизначимих кісток. Яма була порожня.

В NO стінці ями, вже з глибини 1.70, почала була виявлятися вибрана в ній похоронна камера. На рівні дна ями, каме-

ра — з помітним відхилом у бік O — мала в плані неправильно-яйцювату форму, що вужчим своїм кінцем була вписана в прямокутник дна. Її розміри тут дорівнювали 3.13 уподовж на 2.47 найбільшої широчини. Цей кінець камери, заглиблений на 0.50, утворював першу дугувату приступку в ній, широку посередині на 5.50, що до країв повільно вужчала зрештою, переходила в стінки склепу. Далі, під нішею камери, вироблена була друга менша приступочка, нижче від попередньої на 0.22, що переходила в дно, вибране в формі ночов (їого найглибша точка сягала 3.30 від поверхні поля).

Камеру видовбано в міцному материковому лесі кайлами, що їх сліди надзвичайно рельєфно позначилися на її стінах. Вкриваючи стіни довгими борознами, що, здебільша, йдуть трохи навскіс із правого боку на лівий, сліди струментів дають поперечні розміри 0.025, 0.039-40, 0.043-45 м. (Каталог Археол. Відділу Полтавського Музею, т. II, № 3600). Дерев'яна коробка під склом із вирізаною грудкою землі з катакомби

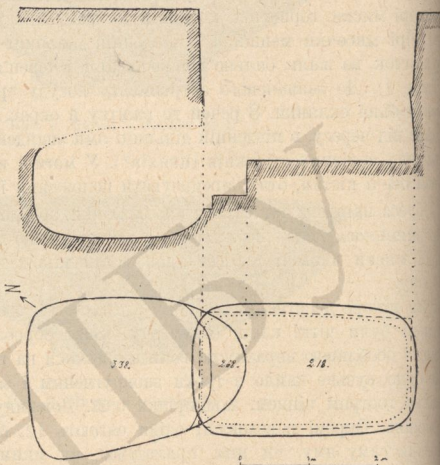

Рис. 9. Перекрій і план могили № 3.

що на ній знати сліди кайла). Кінці кайлів були загнуті в бік держална, і це пояснює, чому всі сполучення площин (перехід стін у склепіння, сполучення бокових стін, перехід їх у дно)—заокруглені. Це-ж з'ясує й техніку копання всіх трьох могил у цілому й тлумачить особливості їхніх форм, як ось овальність їхніх контурів на рівні поля, нерівномірне зменшення розмірів могильних ям, у міру їхнього заглиблення, нерівність обрізу стінок, що їх визначає іноді вигнута наоколо лінія, оте вибрання землі в формі почов, насамкінець, підбої, виявлені в двох перших могилах, то-що. Струменти, якими довбали катакомбу, пояснюють і те, що вона була ширша в боках і вужчала до склепіння й дна, як і взагалі неправильність її плану й нерівність височини її стін (рис. 10—11).

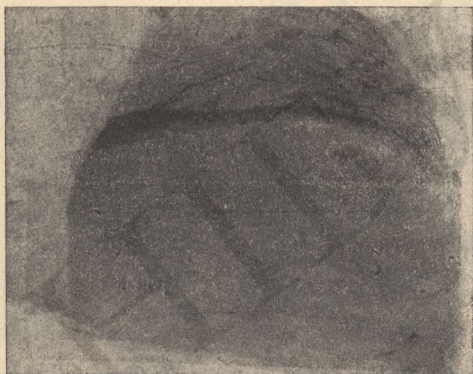

Рис. 10. Загальний вигляд катакомби з могили № 3.

Склепіння обвалилося, й це не дало змоги встановити височінь камери. В кутках, що заціліли, височінь відмінюється від 0.95 до 1.15 м. В кожному разі, посередині вона була не менша, як 1.35 — 1.40 м. Стіни камери були вкриті білою плівкою цвіли. На дні її, завгрубшки на 6—7 стм. осів намул. Очевидно, численними кротовинами вода почала протікати в камеру давно й у значній кількості. Це, разом із хазяйнуванням гризунів, рішуче відбилося на стані збереження кістяка й цілої похоронної обстанови. Та найбільшої руйнації поховання зазнало через те, що покійника було покладено на дерев'яному «помості» з дощок (завширшки на 17—19 стм. і завгрубшки на 3 стм. найбільш), постеленому в подовжньому напрямі, що лежав був не на рівному дні, а спирався на заокруглені до дна стінки камери, і, таким чином, під ним лишалось вільне місце. Підгнвши, поміст обвалився на дно, в якому

руїницькі процеси води й гризуни створили численні нерівності, а подекуди й глибші ями. Проте, можна гадати, що покійника, так само, як і в могилі першій, поховано навсидячки зразу-ж за входом до камери. Принаймні, головніші кістки долішніх кінцівок, обидві мискові, кілька хребців і ребер, так само, як долішню щелепу й рештки черепового скеліття, виявлено в передній частині камери. Отже, поставу кістяка визначити цілком не пощастило¹⁾. Це тим прикріше, що зважаючи на деякі особливості в інвентарі похорону, ціла похоронна обстановка була дуже цікава. Те, що можна встановити, виявляється в такому вигляді.

На першій приступочці, саме посередині її, перед увіходом до камери, лежало дві парі складених залізних удил, а по боках залізни петлі

Рис. 11. Одна з стінок катакомби з могили № 3, врита борознами від кайлів, що ними її копано.

з повбиваними в них, через дірку в нижньому вужчому кінці, залізними стрижнями (рис. 12). З правого боку удил лежала одна петля, з лівого — дві, одна біля одної (четверту таку саму петлю знайдено в той час, як розчищали камеру, близько її східного боку, у віддалі 1 м. від крайньої праворуч). На стрижнях збереглися рештки дерева, що його шари йдуть рівнобіжно до осі петлі. Це доводить, що петлі були повбивані в якусь не дуже товсту деревину, або-ж згори (перпендикулярно до осі), або-ж з обрубаного кінця (паралельно до осі), а тоді прибиті залізними стрижнями з боку, впротгін. Призначення цих петел

¹⁾ Кістяк належить особі середнього віку (до 40 років). Особливий інтерес мають кістки долішніх кінцівок. Стегна незвичайно вигнуті, що свідчить про рахітичний небіжчик. Можливо, що ця рахітичність споводувала була й перелім обох гомілкових кісток правої ноги. Вони зрослися неправильно, і, таким чином, небіжчик культу Femur уnog. (en position)—442 mm.; найб.—444 mm.; tibia (ціла)—389 mm.; tibia (зламана)—373,5 mm.; fibula — 361,5 mm. (Виміри—А. З. Носова, якому складав мій подяку).

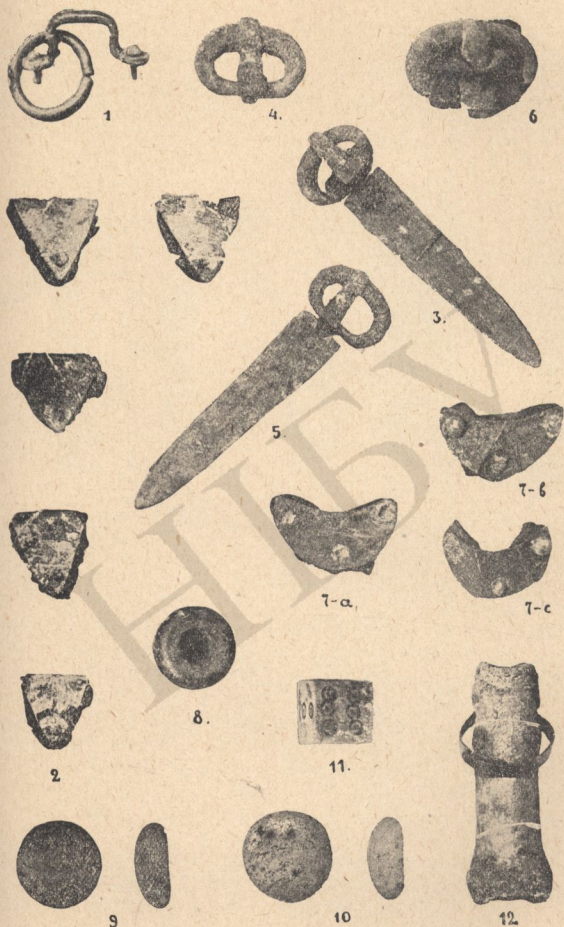

Табл. II. Дрібний інвентар з могили № 1.

ими
лі-
дено
далі
, що
були
ику-
тоді
етель

мають
чність
кових
ульгав.
а (зла-
ю мою

НИБУ

розгадати важко. Та зважаючи на те, що їх є дві парі та що лежали вони вряд з двома парами удил, їх треба залічити до якихось приладь до упряжи. Найправдоподібніше, це є петлі барків, до яких прив'язувалися посторонки. Цікаво, що лежали вони вужчими кінцями (із стрижнями) в напрямі до камери, себ-то покладено їх у тому становищі, яке мали вони підчас їзди. Так само — кільцями до камери — покладено й удила.

Рис. 12. Удила та петлі до барків з могили № 3.

Нечисленний посуд (що-найбільше, посудин було 4, з яких далось виклейти дві) виявлено під північно-східньою стінкою камери. Зразу-ж за входом до склепу, у південно-східній його ділянці виявлено рештки дерев'яного бруска з позабиваними в ньому невеличкими залізними цвяхами (33, поминаючи дрібні уламки), що лежали поверх і впоперек помосту, в напрямі SO — NE, трапляючись на протязі щось до 1.0 м.

Цим ото й вичерпується реєстр знахідок, що, б. м., допомагають відновити похоронну обстановку. До нього можна долучити ще кілька овечих кісток, що лежали разом у східньому куті камери. Прецизація інших знахідок речей до обихідки й окраси, так само, як і знахідок товариачих кісток (окрім овечих кісток у камері виявлено плесняки й копито лопнати) не додає нічого.

З речей до обихідки й оздоби знайдено: дві більші бронзові пряжки, дві бронзові пряжки малі, три бронзові окраси на ремінь у формі півмісяців, одну пряжку з білого металу, два дрібні кавалочки кістяної гребінки, уламки дерев'яної речі, збитої бронзовими й залізними цвяхами з срібними головками, залізнний стрижень із залізним на ньому кільцем (діам. 0.018), куту золоту каблучку з незлотованими кінцями, золоту окрасу ромбової форми з альмандином, дрібні уламки залізного виробу (рис. 13).

За найцікавіше в похоронній обстанові могили третьої треба визнати той «поміст», на якому було поховано небіжчика. Його настелено з нешироких і негрубих дощок у по до в ж плану камери. Спереду (за входом до камери) дошки лежали на деревині, що йшла впоперек склепу зразу-ж за другою приступочкою. Інших безсумнівних вказівок на поперечні деревини не виявлено, отже, можливо, що дошки спиралися

Рис. 13. Дрібний інвентар з могили № 3.

своїми кінцями просто на заокруглення задньої стінки. «Поміст» не вкривав усього дна камери. Як зазначалося вище, попід східною стінкою лишалося вільне місце, де виявлено фрагменти поставленого небіжчикові посуду.

Підсумовуючи ці спостереження й рівняючи їх до даних з двох перших могил, де — ні в «підбійному» похованні з могили першої, ані в «ямному» похованні з другої — не виявлено застилання дна деревом, ми повинні бачити в нашому «помісті» рештки якоїсь особливої похоронної споруди. Вважаючи на розміри «помісту» (що-найменше 1.2 м. завширшки і 2.0 впо до в ж), а головне на відсутність будь-яких вказівок на перекриття його зверху, думку про «трону», як таку, доводиться відкинути. Проте, загальний характер цілого могильного спорудження (велика яма й просторий склеп) доводить, що «поміст», очевидно, був споруджений не в склепі, а внесений туди в готовому вигляді. Чи не маємо ми в «помісті» могили третьої решток «ящику від повози», опу-

щеного в могилу та всунутого в склеп, або-ж якоїсь споруди, що його імітувала?

Поза тими вказівками, що їх дають нам удила й «петлі» до барків, покладені в тому стані, що вони повинні були мати підчас їзди, поза виявленням решток якогось невизначеного дерев'яного бруска, оббитого залізними цвяхками, що лежав уперек помосту, найбільше підтримує поставлене запитання конструкція цілої похоронної споруди. Чим, справді, можна пояснити велику й зовсім порожню могилу, мірою в 3.13 на 1.53—1.62, викопану до глибини 2.18 м.? Аджеж, потреби підбійного поховання в могилі першій цілком задовольнив був вузький, порівняно, прохід, через який був внесений небіжчик. Та сенс збудування цього просторого передпокою до похоронного склепу могили третьої цілком з'ясовує пояснення, що в камеру треба було всунути непокладну й важку споруду, якої іншим способом внести було неможна.

Інвентар. *Посуд*. Перше місце в інвентарі кантамиривських могил посідає численний посуд, що спиняє на собі увагу як технікою виробу, так і своїми формами.

Увесь посуд, зроблений на ганчарнім крузі, треба поділити на дві групи: більшу групу артистично виробленого посуду чорного й ясно-сірого кольору, з глянсованою поверхнею й вишуканими контурами, і меншу, що до неї належить кілька простих посудин типу горщиків темного кольору, гіршого складу глини, з шаршавою поверхнею. На першому місці треба поставити чорний глянсований посуд. Його вироблювано, здебільша, з добре відмуленої темно-червонявої глини, близької своєю барвою до тої глини, що з неї висипано плат у ногах покійника в могилі першій. Чорний колір поверхні, з боків і в середині, є результат спеціального обмачення її глиною іншого сорту. Випалено чорний лискучий посуд, за винятком одної миски з могили третьої, зле. Череп'я сильно вбирає воду, чорна лискуча поверхня та й глина боків легко стирається пальцями. Лише чорну миску з могили третьої випалено краще, отже в ній черепки на зломі мають рівний темний колір. Багато краще випалено сірий, здебільша, тонкостінний посуд, зроблений з доброї ясно-сірої глини. Черепки не розкисають у воді, на зломі вони дають рівний сірий колір і під ударом звенять. Та краще випалено посуд другої групи — темні горщики з шаршавою поверхнею. Дарма що тонкі, черепки цього посуду дуже міцні й мало пористі.

Характеристичною ознакою кантамиривських глиняних виробів є висока ганчарська умілість, замишування в самій техніці формування посуду, бажання надати йому різноманітності. Орнаментация посуду, як така, в розумінні прикрашування його наліпленням, витиснутим чи різаним орнаментом, поступається на другий план. Основне завдання майстра — надати посудові виразної, рельєфної, викінченної форми, вирисувати його профіль. Ганчар, видимо, захоплюється можливостями, що їх подає йому круг, і його пальці не тільки формують посуд, вони разом з

тим і орнаментують його новим, незаним доти, способом. Крім досить характеристичного (хоч і необв'язкового) відзначення дна, поставленого на добре вироблену підставочку, і не менш визначеного бажання відтінити перехід боків у відігнуті наоколо вінця—увага ганчарова зосереджується саме на розробленні вичеревка посудини, на виробленні отого характерного перелому боків, що справді є одною з найтипівіших ознак цілої кераміки. В розробленні нижньої частини посуду (до перелому) немає ніякої сталості: то вона має зовсім рівні стінки, що повільно зводяться від лінії дна під кутом від 15 і до 35-40°, то її стінки (особливо в мисках, що мають дно на підставці), утворюють майже бездоганну криву сферичної поверхні. Отже, найвибагливіше розробляв ганчар верхню частину посуду. Профілі посудин вражають різноманітністю своїх контурів, що майже не повторюються. Особливо цікавий є спосіб оздоблювати верхню частину мисок низкою формованих пальцем жолобків, що, починаючись на переломі, вкривають верхню частину посудини до пояса попід вінцем. Цей спосіб відзначено на чотирьох примірниках чорних мисок, що з них, на жаль, далось реконструювати тільки одну (рис. 7). Другий спосіб орнаментатії, якій допомагав ганчарний круг, був спосіб вироблювати рельєфні пружки, що ними ніби перев'язувалася верхня частина миски, саме посередині, між переломом боків і вінцем (рис. 6). Іноді такий поясок виробляли вгорі, відзначаючи ним горішню частину посудини (табл. I). Іноді його накладали нижче, вже по плечах посуду (табл. I). В таких випадках він уражає неприємно, бо самий сенс окраси відпадає, і поясок справляє таке враження, ніби шворка, що перев'язувала посудину, ослабла і зсунулася з свого місця (табл. I).

Оздоблення посуду після того, як його вироблено на крузі—орнаментатії в стислому розумінні слова—вживається з метою підкреслити, відтінити форму. Проте вона трапляється рідко. Серед посуду з кантамирівських могил такої орнаментатії вжито тільки на чотирьох примірниках: 1) на великій чорній мисці з могили першої (пасок з перехрещених рисок, поміж двох пружків горішньої частини посудини, рис. 6); 2) на сірому кухлику з могили другої (кривулька поміж двох пружків, що відмежовують горішню частину посудини від мискуватої бази, табл. I), 3) на чорній тикві з могили першої (облямкування трикутних гранів горішньої частини посуду та її вуха простими лініями, що її зроблено коліщатком із зазубленим обідком?) (перевитою шворочкою) (рис. 4) й 4) на малій посудині з могили першої (табл. I).

Серед керамічних форм найчисленнішу групу становлять миски різної міри й глибини, від величезної чорної миски на 0.415 діаметром при висоті в 0.175 і діаметрі дна на 0.128 до мініятурної сірої мисочки з широким вінцем, що глибоко заходить у середину посудки й виступає за її боки на 1 см., мірою в 0.133 (отвір 0.087) при висоті в 0.041 і діаметрі дна 0.048.

Серед інших форм особливо увагу привертають до себе високі гор-

ще
на
оз.
0.1
ро
д
ще
зна
ост
з т
гру
тип
під

з м
спи
нас
шир
ход
дені
Чот
і, в
дву
і до

«
загн
клев
з та
жин
вияв
до в
ва н
дочк
С
Усіх
треті
своїх
круг
тільк
якост

1)
мічні
і 15. М
2)

щечки темного кольору з невисокою (1 стм.) шийкою, виразно вигнутим наokoло вінцем, сильно опуклими боками й дном без підставки (табл. I), оздоблені по плечах пасками видавлених рисочок (5 і 4). Височінь їхня: 0.187 і 0.175, діаметр вінців—0.140 і 0.138. Викінченість форми й гарна робота відрізняє їх від аналогічних посудок, раніших, з Середньої Наддніпряниці, незграбіших, неорнаментованих¹⁾, як і від пізніших горщечків слов'янського типу, присадкуватіших. Проте не можна не відзначити, що орнаментация їх пасками вдавлених рисок нагадує орнамент останніх. Насамкінець, треба звернути увагу на те, що форма тикви — з товстою й короткою шийкою, гранчастою поверхнею горішньої частини, трубезним вухом і рівним дном без підставки — відходить од давнішого типу тиков з високою шийкою, сильно здавленим вичервком і зігнутою під прямий кут ручкою, що їх знаємо з Черняхова²⁾.

Вироби металеві. Поминаючи уламки поодиноких залізних виробів з могили першої й другої, що їх не дається певніше визначити, треба спинитися на залізних речах із могили третьої, що дійшли до нас цілі, насамперед, на залізних удилах. Цілком подібні формою, вони мають широкі кільця (перші — 0.042, другі — 0.048-50 діаметром), що вільно ходять на коротких, порівняно, стрижнях, сполучених вісімкою. Складені вдвоє, удила мають (разом із кільцем) 0.110 і 0.112 м. уподовж. Чотиричленна будова удил, негрубий залізний прут, з якого їх зроблено, і, внаслідок того, їх невелика вага — рішуче відрізняють їх від важких двучлених удил скито-сарматської доби, так само, як і від більших і довших залізних удил пізніших часів.

«Петлі до барків» зроблено з грубого залізного прута, що його загнучо на ширшому кінці в кільце з діаметром на 0.030—0.036 і прильпано до спіднього боку; другий кінець розклепано тонше й загнучо з таким розрахунком, щоб лишився невеличкий отвір для цвяха. Довжина петель — 0.068-85, довжина цвяхів — 0.055-44. Залізне кільце, виявлене на дні могильної ями (що на нашу думку так само належить до вазової справи) має діаметр на 0.037. Залізний стрижень з кільцем на ньому, зважаючи на невеликі розміри кільця, міг належати до колодочної ножа чи якоїсь іншої невеликої речі.

Серед речей до вжитку й окраси найбільше число складають пряжки. Усіх пряжок знайдено десять, (у першій могилі — 4, у другій — 1 і в третій — 5). Одна з білого стону з сріблом, решта — бронзові. Формою своїх дужок пряжки поділяються на дві категорії: круглясті — (4) і півкруглі (6). Здебільша, пряжки прості. Пряжок з петельками знайдено тільки дві (могила 3). Бронз, з якого виливано пряжки, невисокої якості. Патина, що вкриває їх, — густої зеленої барви — не подібна до тої

¹⁾ Пор. видані в моїй статті про археологічні збірки Полтавського Музею керамічні вироби з могили біля х. Гречаники, на Переяславщині. Стр. 25, табл. V, 10—13 і 15. Металеві речі, знайдені в могилі, — табл. VIII, 19—21.

²⁾ Древности Приднепровья, IV, табл. XX, 557.

гарної блакитної патини, яка трапляється на фібулах римської провінційальної культури, а іноді й на бронзових пряжках¹⁾.

Це справжня їрка, що помітно зіпсувала речі.

Більшість пряжок належить до категорії чересових: ними затягали або самий ремінний черес, або додаткові до череса ремінці, що на них чіпляли дрібні речі до вжитку, як ось ніж, гребінець, гаманець, то-що. Подовжні розміри пряжок відмінюються від 0.029 до 0.023, і, таким чином, через них можна було протягати ремінь від 2-х до 1½ см. заширшки. Малі пряжки з дужкою на 0.017 (мог. 1) та 0.015 (мог. 3), дають отвір що-найбільше в 0.007-8. Пряжки з могили першої—без петельок—належали до ремінців, що стягали взуття. Цього неможна сказати про близькі до них мірою, але відмінні формою, малі пряжки з могили третьої.

В цілому пряжки надзвичайно красномовно говорять за суто практичне їхнє призначення. У будові пряжки зважено кожний деталь. Дужки, круглі в перекрої, рівні, без орнаменту, обов'язково грубіші на зовнішньому краї. Це робилося, очевидно, з метою надати дужці більшої міцності й забезпечити її від розтягання. Та ще яскравіше виявляється на прочуд продумана форма пряжки в будові її язичка. Усі пряжки, без винятку, мають однаковий формою, грубий, витягнутий до кінця, трохи сплесканий і добре припасований до зовнішнього краю дужки язичок, що завжди переходить за неї, ніби захоплює її й міцно тримає, не даючи їй розтягатися.

З цього погляду особливо цікаві півкруглі пряжки (широкі й короткі), що виявляють, проти круглих, безперечне удосконалення форми. Вкорочуючи язичка (довжина його аж ніяк не допомагає дужці опиратися ременеві) і збільшуючи отвір, пряжка вигравала в вазі. Ширший кінець язичків, завжди круто обрубаний, щоб він міг вільно повертатися на пряжковій осі. Здебільша, він буває рівний, без жодних окрас. Лише в двох випадках ширший кінець язичка має кубувате підвищення орнаментального гатунку.

Ці риси найдоцільнішої будови пряжок пояснюють і відсутність петельок, що їх—з погляду практичного—аж ніяк не можна розглядати як удосконалення виробу. Пряжки з петельками заклепувалися через ремінець. Хоча, на перший погляд, і видається, ніби такий спосіб закріплювати пряжки є кращий, і що прибита цвяшками вона тримається міцніше від тої, яку прошито через ремінець, та на практиці це не так. Росотати, одірвати пряжку з петелькою, що її тримає цвяшок, а не дужка, значно легше і, навпаки, закріпити її знову на ремені значно важче, бо треба розклепати й знову прибити цвях.

Дві пряжки з петельками—маленькі й, до речі згадати, круглясті, а не сплюснені, півкруглясті—становлять виняток, що з більшою силою виявляє улюблений тип.

¹⁾ Пор. фібулу з околиць Шишаку, на Миргородщині, й пряжки з моїх розкопів біля ст. Санджарова. Археологічні Збірки Полтавського Музею. П. 1928, стор. 24, табл. VIII, 17, 26.

В орнаментативній пряжці не відчувається потреби. Натяк на орнаментальні вимоги можна бачити хіба в кубуватому підвищенні на ширшому кінці язичків, про що згадувалося вище. Ефект справляє не окраса виробу, а матеріял. Чудова пряжка з білого стопу під срібло, що не поіржавіла й зберегла свою лискучу поверхню, не має жодних прикрас ні по дужці, а ні на язичку, і з незвичайною чіткістю викреслює бездоганну, з практичного погляду, форму (рис. 13).

До асортименту пряжок треба додати й інші металеві вироби до ременів. Найцікавіші з цього погляду — речі, виявлені в могилі першій: низькопробні наконечники до ремінців, що ними стягувано взуття, й низькопробні бляшки-півмісяці, на яких заціліла шкура (табл. II). Наконечники зроблено з двох тоненьких платівок листкової форми, збитих через шкуру одним цвяшком. Півмісяці мали зісподу вузьку дужку, приклепану двома крайніми цвяшками. Якоїсь платівки, відповідної до третього (долішнього) цвяшка, не виявлено. Цвяшки — срібні. Розгадати призначення цих окрас не дається.

Аналогічні вироби знайдено й у могилі 3-ій. На жаль, попсоваість могилі третьої не дає змоги доповнити наші відомості щодо призначення цих окрас. Вони відрізняються від попередніх матеріялом (бронза), більшою масивністю й правильністю форми (рис. 13). Прибиті трьома цвяшками (бронзовими), вони зберегли рештки дужечки зісподу, до якої були приклепані двома горішніми цвяшками.

Залічити ці речі до категорії пристроїв чи окрас взуття не можна. Рішучий опір цьому знаходимо в числі їх: і в першій, і в третій могилі їх виявлено по три.

Однак, зважаючи на те, що в могилі першій їх виявлено на кістах ніг, можна гадати, що вони прикрашали собою якийсь ремінь, що звисав спереду чи збоку, правдоподібно, від чересу.

Окрім пряжок та оздоб на ремінні речі, бронза уживано на цвяшки, якими збиті були кістяні гребінці, а іноді на цвяшки з срібними головками. В могилі третій знайдено тільки один бронзовий цвяшок із срібною головкою, два інші цвяхи з срібними головками, б. м., однакові мірою, мали залізні стрижні.

Мабуть, вони прикрашали якієь дерев'яні вироби. На жаль, ці дерев'яні речі дійшли до нас в такому стані, що доміслитися їх форми ніяк вможна.

Особливої варті уваги рештки дерев'яної речі з могилі першої (табл. II) оздобленої бляшками з низькопробного срібла ромбової форми, зігнутими по меншій діагоналі й пробитими в горішнім куті одним цвяшком¹⁾. Мабуть, до цього виробу належить і дужка з кільцем (діам. 0,018), що її прибито до дерева двома цвяшками.

¹⁾ O. Almgren in Die ältere Eisenzeit Gotlands (Erstes Heft. Stockholm, 1914, ss. 11 2, taf. 7, № 107, 108, taf. 10, №№ 158 — 161) вбачає в аналогічних знахідках з Готланду оздобу вінців дерев'яних посудин.

Поза виробами з низькопробного й щирого срібла, що збереглися погано, а частини й зовсім розклалися (як от голівки цвяхів із могили третьої), увагу спиняють амальговані речі з білого стону, що дійшли до нас непошкоджені: дужка з кільцем із могили першої й пряжки з могили третьої. Вони лише злегка потемніли й покритися тонким шаром сути, що, надаючи їм гарного м'якого тону, не поспувала їхньої рівної лискучої поверхні (табл. II і рис. 13).

Золоті, мабуть електрові, вироби репрезентують дві каблучки й ромбова окраса з альмандином. Обидві каблучки, б. м., однакові мірою (діам. кабл. з могили 1-ої — 0.019, шир. дужки — 0.03; діам. кабл. з мог. 3-ої — 0.022, шир. дужки 0.03), мають незлютовані кінці, що захолять один за один (у першій на 0.005, у другій на 0.01). Отже, форма обідка не однакова. У першій каблучці обідок має рівний край, однаковий завгрубшки й ніби трохи увігнутий посередині (перекрій—увігнуто сочка). У другій, навпаки, він має випнутість (сегментовий перекрій) і заокруглені краї. Каблучка з могили третьої (5.7 грам.) в чотири з половиною рази важча за каблучку з могили першої (1.29 грам.). Ромбова окраса з альмандином, мабуть, становить собою лише частину речі. Найправдоподібніше, що це окраса персня: на спідньому боці золотий коробочки — гнізда, оточеного філіграном, виразно знати злам. Розміри — через діагоналі — 0.011 і 0.007; вага — 0.7 гр.

Інші вироби. Гребінець з могили 1-ої виточено з п'яти окремих добре припасованих кістяних плиток, збитих через спинку з двох широких платівок 12-ма бронзовими цвяшками (9 у долішній частині спинки й 3 на округлому виступі). Формою він належить до простіших зразків, без вибагливої обробки країв і сливе без окрас. По спинці, вгорі, під виступом — ручкою, вирізьблено чотири повздовжні риски, долі — біля зубів — дві. Розміри гребінця: улодовж, долі (через зуби) — 0.121; вгорі — 0.118; шир. 0.041-42; вис. через виступ — 0.078.

Уламки гребінця з могили третьої виявляють ту саму техніку точіння гребінців з окремих кістяних плиточок і збивання їх бронзовими цвяшками.

Найцікавіший із кістяних виробів кантамирівських могил є кубик для гри в кості, (ребро = 0.012), виявлений у супроводі дев'яťох скляних «жетонів» для гри. Числа (1-6) позначено по боках кубика кружечками з крапками в центрі. «Жетони» зроблено з темного (7) і ясного (2) скла невисокої якості, що вкрилося грубим непрозорим шаром патини. Жетони з темного скла мають у діаметрі від 0.014 до 0.016 максимум, завгрубшки в 0.006-7. Жетони з ясного скла трохи більші діаметром (0.016 і 0.017); завгрубшки вони такі самі. Можливо, це пояснює простий випадок, і цей припас жетонів складено з двох різних асортиментів. Однак, не виключено можливості, що цю різницю їх пояснює й різна вартість жетонів, і два більші жетони з ясного скла своїм значенням у гри могли покривати значення інших, менших і темних.

Перегляд інвентаря кантамирівських могил доводить культурну єдність і одночасовість виявлених у них поховань. Звичайно, наші досліді (лише трьох могил і до того пошкоджених) не дають достатнього матеріалу, щоб певніше визначити час кантамирівського могильника, але вони дозволяють висловити кілька міркувань з приводу його культури.

Досліджені могили являють собою варіації одного похоронного типу, — в глибоких могилах простої й складнішої будови, з тілопокладенням і орієнтацією покійника на північний захід. Типи поховальних споруджень звязують Кантамирівку з надчорноморським півднем ¹⁾.

Глибина могил стоїть у безперечному звязку з формою поховальної споруди. Звичайна могила застелена деревом — є наймількіша (2.0 м.); глибока — могила з підбоям (3.07 м.) і найглибша — могила з поховальною камерою, вибраною в міцному лесі (3.38 м.).

Багатий інвентар виявлено в могилах складнішої конструкції, бідний — у простій могильній ямі.

Що-до самого інвентаря, то й на підставі дослідів трьох могил, ми маємо, здається, право говорити за певний асортимент речей, що їх уживали були певні представники кантамирівської людности тих часів. Навіть коли побіжно оглядати інвентар 1-ої й 3-ої могил, впадає в око мало не повна подібність виявлених у них речей обіхідки, а надто речей, звязаних із строем небіжчиків (пряжок, однакових формою окрас на ремінь, гребінців, золотих каблучок). Що правда, в інвентарі цих могил є й певні відмінні, найперше в кількості постановленого небіжчиківі посуду й інших приносин, отже, це стосується вже, власне, до самої похоронної обстави й ритуальних звичаїв.

Нижченаведена таблиця, поминаючи посуд і речі, що без сумніву належать до упряжи, подає зіставлення дрібного інвентаря могил першої й третьої.

Могила 1.	Могила 3.
Пряжки бронзові більші 2	Пряжки бронзові більші 2
" " малі 2	" " малі 2
Окраси на ремінь у формі пів- місяців 3	Окраси на ремінь у формі пів- місяців 3
Золота каблучка.	Золота каблучка.
Гребінець.	Уламки гребінця.
Намистина бурштинова.	Золота окраса з альмандином.
Рештки дерев'яної речі з окрасами з низькопробного срібла.	Уламки дерев'яної речі, збиті брон- зовими й залізними цвяшками з срібними головками.
Срібна дужка з кільцем.	Залізний стрижень з кільцем.
Уламок залізної іржавої речі (ніж?).	Уламки залізної речі.
Кістяний кубок і жетони.	Срібна пряжка.

Як знати, одмінні зводяться, власне, до намистини та припасу для три в кості, з одного боку (мог. 1), й золотої ромбової окраси та срібною пряжкою — з другого (мог. 3). З огляду на попсованість могили 1-ої, де

¹⁾ Пор. Отчеты Имп. Арх. Комм. М. Ebert. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson та Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajevka“ am Dnjepr, Gouv. Cherson. Präh. Zeitschrift, V Band, 1 — 2 Heft, ss. 1 — 113.

виявлено похорон з речами упряжи, питання про п'яту (срібну) пряжку стає під знак запитання, можливо бо, що її й слід залічити саме до категорії речей чи оздоби збруї. Жетони й кубик для гри, хоч вони й не являють собою чогось незвичайного в похованнях епохи¹⁾, неможна, звісно, розглядати, як речі, що характеризують певний побутовий тип. Отже, різниця в інвентарі зводиться до окремих окрас.

Велика кількість керамічного посуду взагалі, і зокрема мисок, промовляє за осілий побут населення.

Здається, ми маємо деякі дані, щоб пояснити й кількість постановленого небіжчикам посуду.

Її проказував устрій поховальної споруди й відповідні ритуальні вимоги. Ми говорили вже про цікаве розташування посуду в могилі 1-й, де небіжчика, похованого навсидячки під південно-західнім боком ями, обставлено посудом з північно-західнього й північно-східнього боку, себ-то там, де лишалося вільне місце. Те саме спостерігаємо ми в могилі 2-й, де покійника поховано знов же під південно-західньою стінкою ями, а посуд оточував його з східнього й південного боку. Насамкінець, ту саму картину маємо ми й у могилі 3-й, в якій посуд поставлено попід північно-східньою стінкою камери, де лишалося вільне від помосту місце.

Річ зрозуміла, при теперішньому стані вивчення культур римської доби на Україні, годі говорити про ганчарство епохи, його розвиток, його виробничі осередки, поширення їх продукції на певній території і т. ин. Та ряснота керамічних знахідок на місці селищ доби римських впливів і наявність великого числа посуду в похованнях свідчать, без сумніву, за широке — може за найширше, як рівняти до інших діб — уживання ганчарних виробів. У нас немає підстав заперечувати його місцеве — в широкому розумінні — походження і, в наслідок того, його гупувальну приступність для населення. Безперечно імпортований посуд становлять амфори римського типу й скляні вироби. Чи так, чи інакше, нам здається, що велике число посуду (13) при похованому з численними речами до окраси й ужитку в могилі 1-й, знов же велике число його (10) при небіжчикові, що при ньому знайдено лиш одним одну бронзову пряжку, в могилі 2-й і мале число посудин (4) в могилі 3-й, де знайдено кілька коштовних речей — доводить, що, в кожному разі, про статки небіжчикові свідчив не посуд.

Можливо, що ритуальну вимогу — виповнити площу могильної ями, обстановити небіжчика речами обіхідки й дарунками найпростіше було задовольнити посудом, кожному приступним.

За найхарактеристичніші речі в інвентарі кантамирівських моги

¹⁾ Поза вказівками в моїй статті про археологічні збірки Полт. Музею (стор. 25), див. Отчет И. А. К. за 1909 и 1910 г.г. СПб. 1913. Стр. 127, рис. 187 (Керч). Пор. також R. Beltz. Die vorgeschichtlichen Altertümer des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin. Tafelband. Schwerin i. M. 1910. Taf. 68, № 3.

треба визнати виробу металеві. Перше, загальне від них враження—різноманітність металів, з яких їх роблено: окрім заліза й бронзу, ми знаходимо низькопробне срібло, срібло, білий срібний стоп, золото чи електр. Ріса — властива переходовому часові, добі підпаду класичного мистецтва або, краще сказати, появи нового барбарського смаку, що його несли до нас з різних боків нові народності доби міграцій. Цю нову добу вже відчувається, хоч вона ще не виявляє себе в Кантамирівці. В кантамирівських могилах відбилися раніші часи, які не знають ще захоплення новим стилем, що його характеризує занепад форми для суто зовнішнього ефекту виробу й оздоблення його зайвими, часом, кольоровими окрасами. Ми спинялися вже на численних пряжках — цих напевно найпоказовіших для Кантамирівки виробів — що справляють приємне враження викінченістю форми й простотою. Так само прості й золоті каблучки з незлотованими кінцями. З кантамирівських могил ми маємо єдину річ, прикрашену камінцем, отже аналогічні окраси не рідкі в раніших знахідках з надчорноморських колоній, хоч, правда, трапляються й значно пізніше¹⁾. Не вона, звісно, говорить за ту «барбарську» стихію, що під її впливами перебуває Кантамирівка за римських часів.

На загальному тлі знахідок, що свідчать за римську добу, ми не знаходимо в кантамирівських могилах тих речей, що найкраще римську культуру на периферії імперії характеризують. Ми маємо на увазі відсутність будь-яких вказівок на фібулу. Ще Cochet в своїй роботі про могилу Хільдерика, спираючись на власні досліди й спостереження інших учених, довів, що пряжка приходить до Галлії з германськими племенами²⁾. І справді, в добі Латени пряжка — відсутня. Пояс стягає аграф, (застібка з двох металевих частин), верхній одяг — фібула (спонка), яка доходить в Латені апогею свого розвитку. Латенські фібули були дуже поширені й відомі в нас на Україні в достатньому числі. Латенська фібула продовжує свій дальший розвиток по римських провінціях, стаючи за прототип найпоширенішої фібули «mit umgeschlagenem Fuss»³⁾ і звідти розходить по всьому околинньому світі, що тяжіє до римської культури. Різноманітність і велике число фібул римського типу, знайдених на Україні—відомі. На жаль, у нас їх не студійовано, як не студійовано й цілої доби взагалі. В кожному разі, фібула, поряд мюнців, найкраще датує той чи інший похорон епохи.

Не маючи цих кращих допомагачів для хронологічного визначення часу, ми утримуємося від прецизації часу кантамирівських могил і, вміщуючи їх у III—IV ст. нашої ери, обмежимося лише констатуванням

¹⁾ Пор. Deutsches Archäologisches Institut, Römisch-Germanische Kommission, 15-ter Bericht, 1923—24. Römische Forschung in Österreich 1912—1924 von E. Nowotny. Речі з багатого похорону доби переселення народів з Unter-Siebenbrunn. S. 176-7 та abb. 12 за стор. 162, № 7 (перстень, оздоблений камінцем у гнізді ромбової форми з філіграном).

²⁾ M. L'abbé Cochet. Le tombeau de Childéric I, roi de Francs. Paris. 1859.

³⁾ M. Ebert. Zur Geschichte der Fibel „mit umgeschlagenem Fuss“. Präh. Zeitschrift, III Band. 1911. 3—4 Heft, ss. 232—237.

безперечної переваги в них барбарських елементів над елементами римської провінціальної культури.

Звичайно, це не дає ще підстави застосовувати кантамирівську культуру римської доби до германців.

В цій справі не можна забувати про різноманітність племінного складу української околиці римської держави і, насамперед, того місцевого осілого населення лісостепу, що так голосно промовляє за себе в пам'ятках попередньої епохи, виявляючи перед нами ті різносторонні впливи, яких протягом свого культурного розвитку воно зазнало.

LES SEPULTURES DE L'ÉPOQUE ROMAINE A KANTAMYRIVKA. (anc. distr. de Poltava).

M. ROUDYNSKY.

Une des régions les moins étudiées, au point de vue archéologique, du Livobereja (les régions de la rive gauche du Dnipro moyen), jusqu'à ce dernier temps, c'est la partie SE du gouvernement de Poltava.

L'étude systématique de la région fut entreprise par l'auteur le long de la rivière Kolomak, le confluent de Vorsklo, en 1924.

Les monuments archéologiques qui se trouvent sur la rive droite de Kolomak: des nombreux groupes de tumuli pas très élevés et une enceinte préhistorique dans la forêt indiquent clairement la présence d'une population fixe de la civilisation ukrainienne de l'âge de fer de la zone de steppe boisé (ainsi l'auteur désigne la civilisation d'une population locale de l'époque de la domination des scythes).

Les vestiges d'habitations de l'époque romaine qui se trouvent près du v. Kantamyrivka sont considérés par l'auteur comme un monument préhistorique le plus curieux, d'autant plus qu'à proximité sur le plateau se trouvaient les tumuli. Etablir la corrélation entre les tumuli et les restes d'habitations était le but des fouilles que l'auteur a pratiqué à Kantamyrivka en été de 1924.

Les trois tombeaux furent fouillés. Deux d'entre eux (№ 1 et № 3) avaient des tumuli peu élevés (0.45—0.60) mais assez larges. Le troisième était également pourvu d'un tumulus mais il a disparu par suite de cultures.

Le mode de construction des fosses tombales n'est point semblable. On a mis à jour: une fosse ordinaire recouverte par de planches (№ 2); une fosse à niche (№ 1, fig. 3) et une fosse à catacombe (№ 3, fig. 9 et 10). La profondeur des fosses tombales est en rapport direct avec leur forme et le mobilier de leurs sépultures; la fosse la moins profonde est simple avec un mobilier pauvre tandis que les fosses plus profondes sont des tombeaux de construction plus compliquée au mobilier plus riche. Les rongeurs ont fortement endommagé les sépultures et par suite de ce fait la position de squelettes n'a pas pu être bien définie sauf dans le

cas du tombeau № 1, où le défunt avait été enterré en position assise. Les squelettes sont orientés du NO au SE.

L'inventaire se compose de nombreux vases en terre cuite, plus souvent de couleur gris-clair et noire, de boucles en bronze (9) et en argent (1), d'ornements de courroil de l'argent de bas aloi, d'anneaux en or, d'un ornement en forme de losange orné d'almandine en or, de peignes en os, de dé en os et de jetons de verre, d'objets indéfinis en bois ornés de plaques d'argent, de clous à têtes d'argent et de debris de vases en verre.

La sépulture de la fosse à catacombe (№ 3) offrait un intérêt tout spécial; le défunt était posé sur une plateforme en planches et sur une marche à l'entrée de la catacombe devant le mort se trouvaient deux mors en fer et deux paires d'anneaux (de noeuds) en fer qui servent à attacher les traits d'attelage. Il est probable que le défunt du tombeau № 3 a été enseveli dans la caisse d'une voiture ou plutôt sur une plateforme qui l'imitait.

Les détails du rite funéraire d'ensevelissement dans la tombe № 1 sont encore plus curieux. Outre une grande quantité de vases (13) on y avait mis des animaux du sacrifice: un agneau (près du pied gauche du squelette), une poule et un coq (du côté gauche du squelette). Le fond de la fosse sous les jambes du défunt (à l'espace de 0.60×0.60 m.) a été saupoudré d'argile rouge foncée.

Les tombeaux de Kantamyrivka se rapprochent par leur construction de ceux de la côte de la Mer Noire (Olbia, gouv. de Kherson, Chersonèse etc), mais d'après le caractère général de leur mobilier ils se rapportent à la civilisation barbare, ce qui est confirmé nettement par la boucle. Il est intéressant à noter que dans l'inventaire de sépultures de Kantamyrivka la fibule est complètement absente.

L'auteur ne précise point l'époque de tumuli de Kantamyrivka, mais il croit pouvoir les rapporter au III—IV siècle de notre ère.

L'auteur ne trouve point des raisons suffisantes pour rapporter ces tombeaux aux gothes. Dans cette question il ne faut pas oublier la population locale de la région septentrionale de steppe qui a subi au procès du développement de sa civilisation de diverses influences d'origine occidentale et orientale ce qui peut être confirmé si bien par des documents de l'époque précédente pendant la domination des scythes et des sarmates.

EXPLICATION DES FIGURES.

(Sans №). Carte du distr. de Poltava.

Fig. 1. „Maïdan“ près du hameau Hlobyné.

Fig. 2. Tessons et fusaïole en terre cuite trouvés sur l'espace occupé par les restes d'habitations de l'époque romaine à Kantamyrivka.
2/3 gr. nat.

- Fig. 3. Coupe transversale et le plan du tombeau № 1.
- Fig. 4. Vase en argile d'une couleur noire lustrée. Tomb. № 1. Env. $\frac{1}{5}$ gr. nat.
- Fig. 5. Terrine en argile d'une couleur noire lustrée. Tomb. № 1. Env. $\frac{1}{4}$ gr. nat.
- Fig. 6. Terrine en argile d'une couleur noire lustrée. Tomb. № 1. Env. $\frac{1}{4}$ gr. nat.
- Fig. 7. Terrine en argile d'une couleur gris-foncé lustrée. Tomb. № 1. Env. $\frac{1}{4}$
- Fig. 8. Peigne en os. Tomb. № 1. A peu près de grand. nat.
- Fig. 9. Coupe transversale et le plan du tomb. № 3.
- Fig. 10. Vue générale de la catacombe du tomb. № 3.
- Fig. 11. Un de pans de la catacombe du tomb. № 3 aux sillons tracés par des pioches de fossoyeurs préhistoriques.
- Fig. 12. Des mors et de noeuds en fer trouvés sur la marche à l'entrée de la catacombe du tomb. № 3. Env. $\frac{1}{2}$ gr. nat.
- Fig. 13. Objets divers du mobilier du tomb. № 3. A peu près de gr. nat.
- Tableau I. Vases divers trouvés dans le tombeau № 1 (1, 2, 4¹-9) et dans le tombeau № 2 (3). 1,2- $\frac{1}{3}$; 3- $\frac{5}{3}$; 4- $\frac{1}{4}$; 5- $\frac{2}{3}$; 6- $\frac{1}{4}$; 7,8- $\frac{2}{7}$; 9- $\frac{1}{4}$.
- Tableau II. Objets divers du mobilier du tomb. № 1. A p.p. de gr. nat.

І. Ф. ЛЕВИЦЬКИИ

Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині).

ВСТУП.

У м. червні 1924 року, під час подорожі до південно-західних районів Житомирської округи у Врублівській школі Миропільського району я одержав відомості про недавнє відкриття в с. Войцехівці (того самого району) могильної будови типу домовини. Ця будова, як це було видно з слів учителя т. Крилатого і члена його родини, повинна була містити в собі похорон кількох осіб, визначалася багатим інвентарем і, добре зберігшись, могла бути дослідженою в майже непорушеному вигляді.

27/VIII підчас другої подорожі до тих самих районів, зупинився я в с. Колодяжному, маючи на увазі зробити реєстрацію місцевих археологічних періоджерел та з'ясувати питання про відкриття домовини.

С. Войцехівка міститься на віддалі 1,5 км на S. W. від с. Колодяжного, на протилежному від нього лівому березі р. Случі. (Табл. D). Це — невеличкий залюднений пункт, що постав у 80 рр. минулого століття, коли тут оселився дворовий наймитський елемент навколо садиби колишнього власника с. Войцехівки Адама Домарадського. Лісові ділянки маєтку Домарадського, широкою смугою простягнувшись задовж лівого берега Случі до м. Мирополя, схоронили на своїй площі чимало археологічних періоджерел; вони лежать на узгір'ях лівого надбережжя, що досягає місцями 12—16 м височини.

На порівнюючі невеликій площі ліса (1710/1140 м) лежать: 1 городище, 17 курганных груп із загальним числом курганів — 10, а також 8 поодиноких курганів. Крім того, на протилежному березі, на ширшій площі околиць с. Колодяжного, є: 2 городища, 6 курганных груп із загальним числом курганів 57 і 3 курганів поодиноких.

Конфігурацією, розміром та способом насипки, кургани цілої, розмежованої в групах системи, можна звести до трьох основних типів.

1. Кургани сферичні, рівно знижені, з великим діаметром основи без рівчаків. Розміром визначаються такі кургани:

		Загальне число
а) кургани заввишки	1,24—2,13 м в обводі	53,2—70,8 м 18
б) " " " " " " " " " "	0,88—1,33 " " " "	35,5—46,0 " 18
в) " " " " " " " " " "	0,35—0,88 " " " "	28,4—35,5 " 22
г) " " " " " " " " " "	0,22—0,35 " " " "	17,7—28,4 " 17

містяться переважно на лівому березі р. Случі.

Загальне число груп — 13. Мінімальне число курганів у групі — 3, макс. — 16 (в одній групі), а здебільшого 5—7 курганів. У загальному

числі курганів 2-х найбільших складом груп є 5 курганів подвійних. Поодинокі курганів розміру, зазначеного під літерою б), є 2. Віддалення між окремими групами, що лежать на чималих площинах узгір'я, 80—145 м; між групами, що на більш-менш розрізаних рельєфом узгір'ях, 270—495 м.

11. Групи сферичних, рівно знижених курганів з невеликим діамет-

Мапа околиць с. Колоджного, де знайдено домовину (машт. 10 вер. у дм).

План археологічних першоджерел в околицях с. Колодязного за дан. реєстрації 1924 р.

Умовні знаки: • курган — домовина — точки викр.

⊙ городище □ каменяря — — — — —

--- урочища. | приз. доегейської культ.

• неоліт.

ром основи, без помітних рівчаків по колу основи. Щодо розмірів характерні є такі типи:

а) кургани заввишки . . .	0,35—0,88 м, в обводі 24,8—28,4 м	10
б) " " " " " " " " " " " "	0,22—0,35 м, " " " " " " " " " " " "	16

Містяться на лівому березі р. Случі.

Загальне число груп — 5. Курганів у групах по 2—3, 7—8.

Поодиноких курганів розміру, зазначеного під літ. б), — 6.

Віддалення курганів у групах здебільшого 10—20 м, зрідка мін. 3—7, макс. 33—45 м. Віддалення між групами 80—95 і більше метрів. Ці групи з'осереджені поміж групами попереднього складу на віддалі 73—80 м від них і містяться на понижених місцях.

III. Конусоподібні кургани з утятими вершками й яскраво визначеними кільцевими рівчакми по обводу основи. Височина курганів 0,88—1,24, коло 17,7—42,8 м. Курганів 36.

Добре збереглася одна група на лівому березі р. Случі; 3 групи, що лежать в околицях с. Колодяжного на правому березі річки — великою мірою розорано. Віддалення між курганами в групах здебільшого 1,4 — 2,1 м.

На правому березі Случі з сторони с. Колодяжного є група курганів (21), схожих діаметром основи з курганами основного типу 11, але ж відмінних більшою височиною.

Найвищі горизонтальні точки лівого надбережжя Случі займають групи 1 основного типу курганів.

В SW частині площі теперішнього 35 квартала Тиранівської лісової дачі тягнеться в WO напрямку одно із найбільших лесових підвищень. У надбережній його частині міститься курганна група з 4 курганів I осн. типу, що лежить ланцюжком вздовж напрямку лесового підвищення. За 28 м від останнього кургана цієї групи на NWW була домовина; відкрито її за таких обставин¹⁾.

Року 1923 частину 35-го лісового кварталу, площею 480 — 440 м. вирубувши ліс передали селянам на викорчування й трирічне оброблення під польові культури. 25 листопада того ж таки року, гр. с. Войцехівки Козинський Ів., працюючи на останній з півдня частині квартала, спостеріг, що коріння одного обкопаного пенька, на глибині 0,22—0,40 м сидить густою сіткою під рослинним шаром на поверхні кам'яної плити, міцно охоплюючи її з боків. Рівень натуральних і штучних відслонень гнейсо-гранітових порід на лівому березі р. Случі сягає біля с. Войцехівки 7 м. Дану плиту виявлено на височині близько 13 м. З цього гр. Козинський зробив звичайне в таких випадках припущення, що під викритою плитою «щось повинно бути». Зацікавлені можливість здобути скарб, Козинський, за допомогою орачів, що були на суміжних полях, зняв плиту. Під плитою виявили камеру, з SO сторони напівзавалену землею. Як виявилось потім, при дослідженні, — це був присінок домовини, досить ретельно відмежований од головної камери домовини кам'яною перегородкою, і через те у Козинського відразу не виникло й гадки про справжній розмір збудовання. Шукаючи скарбу, Козинський прокопав шар землі в центральній частині присінку і покопирсав заступом землю по всіх його куточках; на долівці присінку лежав кістяк людини, обернений головою на S; в центральній частині був перекинута великий посуд, під ним, на долівці, кремінна сокира; в N куті присінку, найменше заваленому землею, знайдено кремінне доліще. Розчарований невдачею, Козинський передав гр. с. Тиранівки Чорнодубові Ів. право використати каміння «склепу» на будівельні роботи. Цей, розбираючи перегородку, побачив під нею край другої плити (11), звільнив її від землі й коріння, розколов натрое і скинув обіч ями.

Відкрилася головна камера могильної будови. Західню половину її вкривала ще одна плита (III). Із камери чути було неприємний сморід такий міцний, що із слів Чорнодуба, присутні при тому не могли стояти «за вітром», а сам він декілька разів переривав роботу. На рівнозвесах, вибитій глиною і злегка затигненій лесом кам'яній підлозі лежали людські кістяки. Окремі їх частини, а найбільше черепи, вишнелися над поверхнею лесового напарування. Близьче до західніх кут-

¹⁾ Перед революцією могильну будову типу кісти відкрито на віддалі 230 — 250 м від місця відкриття даної домовини на SW.

Досліджував її С. С. Гамченко 1924 р.

ків, «коло череп'я», а також у передній частині камери стояло 7 посудів, прикладених кам'яним знаряддям. Найбільший посуд стояв у ногах кістяка, що «лежав посередині під західньою стіною» камери.

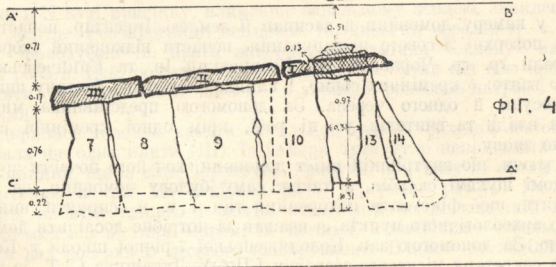
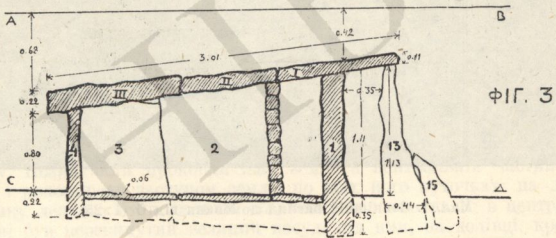
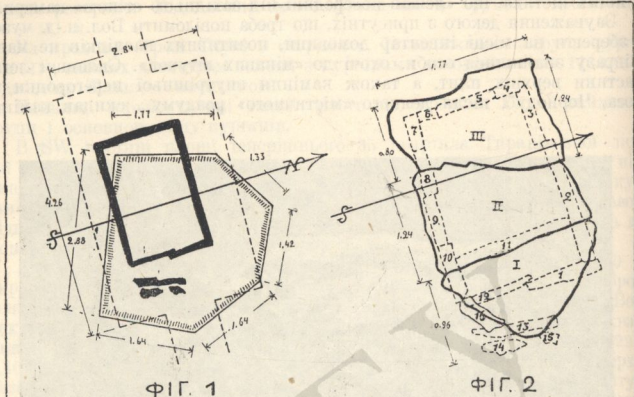
Зауваження декого з присутніх, що треба повідомити Вол. н.-д. музей і зберегти на місці інвентар домовини, позитивних наслідків не мали. Відразу знайшлися особи, охочі до «цікавих штук». Склавши легші частини верхніх плит, а також каміння внутрішньої перегородки на воза, Чорнодуб, після деякого «містичного» роздуму... скидав каміння

Мал. 1. Зовнішній вигляд домовини від О (1:25)

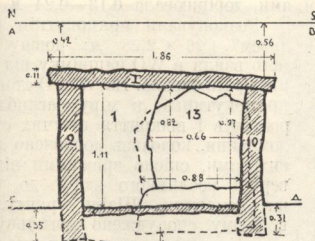
назад у камеру домовини її засипав її землею. Інвентар, почасти знятий з поверхні лесового наварування, почасти відкопаний (кераміка), розібрали гр. гр. Чорнодуб Ів., Козинський Ів. та Спинчевський П. Всього взято: 5 кремінних сокир, 1 клинка, 1 долітце, кістяну шпильку, три посудини й одного черепа. За допомогою представника місцевого органа влади та вчителів, усі ці речі, крім одної кремінної сокири, зібрано знову.

Гадаючи, що внутрішній вміст домовини, хоч його почасти зрушили несвідомі шукачі скарбів, а також саму будову домовини ще можна дослідити, щоб фіксувати похоронний тип і т. ч. сприяти вивчання даного археологічного пункту, я вважав за потрібне дослідити домовину негайно. За допомогою зав. Колодяженської 7-річної школи т. Кочубея П. І. й секретаря місцевого осередку КП(б)У Лукашука С. Т., із складу членів комуністичних організацій с. Колодяжного, організовано групу робітників — 7 чоловіка, і з нею 28. VIII 1924 р. досліджено зазначене першоджерело.

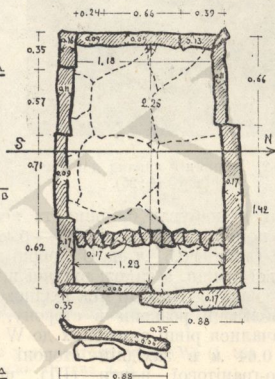

ДОМОВИНА НЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ

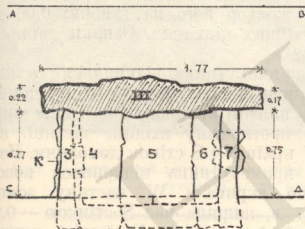
Таблиця I.

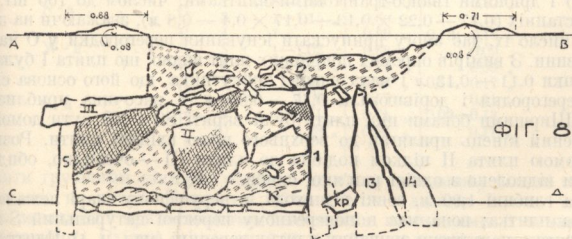
ФІГ. 5

ФІГ. 7

ФІГ. 6

ФІГ. 8

СПОСІБ РОЗКОПУВАННЯ. БУДОВА ДОМОВИНИ.

На поверхні рослинного шару місце домовини виказував завал ґрунту на площині $3 \times 2,88$ м, що мав вигляд постикутника. Глибина завала, в межах скарбо-шукальної ями, дорівнювала 0,13—0,24 м.

Мал. 2. Зовнішній вигляд домовини від W (1:25).

жовтавого набував блідших та ясніших відтінків. Ознаки давн. горизонту помітні на глибині 0,35—0,42 м.

На глибині 0,51 м, на O стороні прямокутника, відкрилися верхні краї східної стінки, а також вхідної плити, що затулювала вхід у домовину зовні (мал. 1). Простір між вхідною плитою і стінкою мав 0,35 м ширини. Заглиблюючи розкопи в сторону, протилежну вхідній частині, поволі визначалися рівні знижених до W країв N і S стінок домовини. На глибині 0,64 м в західній стороні прямокутника відкрилася поверхня гнайсо-гранітової плити (III), що вкривала W частину домовини (мал. ч. 2). Довжина плити—1,77 м, ширина над S стінкою—0,80 м над N—1,24 м; грубина плити 0,17—0,22 м. Краї цієї плити на 0,08—0,22 м виходили поза зовнішній обріз стін домовини.

Внутрішня камера, між східним краєм західньої плити й східною стінкою, була завалена лесом у суміші із частинами накривних плит (I, II) і дрібними гнайсо-гранітовими плитками, числом до 100 шт. Розмір останніх (0,17—0,22 \times 0,13—0,17 \times 0,4—0,8 м), зважаючи на зазначене число їх, дає змогу припускати існування перегородки у O частині домовини. З вимірів окремих покривних плит видно, що плита I була завгрубки 0,11—0,13 м і мала вигляд трикутника, що його основа сягала до перегородки і дорівнювала 0,77—0,85 м, а височина приблизно—1 м. Ширшими боками цієї плити були вкриті SO і NO кути домовини; звужений кінець прилягав до верхнього краю вхідної плити. Розміром і формою плита II цілком подібна до плити III—очевидно, обидві ці плити відколено з однієї кам'яної скиби.

На глибині 1,90 м, зовні від входу, в нерушеному шарі лежала гранітова плитка; вона має в поперечному перекрої натуральний S-подібний вигин, нагадуючи звичайну плитку черепиці (мал. ч. 4). Плитка правила за карунку з SO краю плити ч. I, саме над входом до домовини й впала додола, очевидно, в той час, коли земля з верхніх шарів ґрунту рушила у вільний вхід домовини. Внутрішні поверхні плит II і III, особливо останньої, в межах, відповідних до розмірів головної камери домовини, вкриті білою смугою.

Бокові стіни домовини складено з 10 кам'яних плит, розмірами і розміщенням своїм досить ретельно пристосованих до важкого даху домовини.

Мал. 3. Загальний вигляд домовини у відкритому стані (W) (1:35)
x — стегнові кістки, миска кістяка ч. 8.

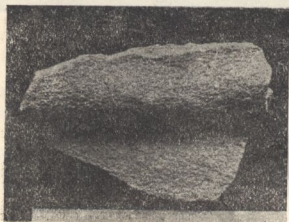
	ЧЧ плит.	Довжина	Ширини	Грубина
О-я стінка	1	1,46 м	0,88 м	0,11—0,17 м
N-а	2	1,08—1,46 м	1,42 "	0,17 "
	3	1—1,15 "	0,66 "	0,11 "
W-я	4	1 "	0,39 "	0,13—0,15 "
	5	1—1,02 "	0,66 "	0,09 "
	6	0,97 "	0,24 "	0,09 "
S-а	7	0,97 "	0,35 "	0,15—0,17 "
	8	1,06 "	0,57 "	0,11 "
	9	1,11 "	0,71 "	0,09—0,13 "
	10	1,28 "	0,62 "	0,17 "

Плити грубими кінцями обернені до споду домовини; більші з них встановлено по кутах. Невеличкі щілини між плитами 3—4, 7—8, 9 і 10 заладжено припасованими гнайсовими плиточками й замащено лютвою глиною. Східня стінка на 0,26 м вища над західню в північно-східньому куті домовини і на 0,19 м — в південно-східньому; північна стінка на 0,13 м вища над південну із східнього боку домовини і лише на 0,02 м перевищує її в західньому боці, через що загальний похил даху мав напрямок од північно-східнього кута домовини по діагоналі до південно-західнього.

Постіль (спід) домовини залягала на глибині 1,90—2 м від рівня горизонту. На 0,16 (W) — 0,26 (O) вище постелі, внутрішню камеру домовини вислано підлогою з тонких (0,06 м) і рівеньких гнайсових плит — 6 великих і 11 маленьких; вимостка однакова і в головній камері домовини і в присінку. На вході домовини був поріг, приладнаний з добірної гнайсової плити (0,88 × 0,46 × 0,06), очевидно, ще перед вимощуванням підлоги. Один кінець цієї плити закладено за східній край плити ч. 10, а другий притулено до внутрішньої поверхні плити ч. 1. (Табл. I, фіг. 2, 12).

Над рівнем підлоги поріг витикався до височини 0,15 м. Загалом вамера домовини (мал. ч. 3), поширеніша й вища у східній частині, повільно знижена та звужена до західної стінки. Довжина камери (включаючи присінок) — 2,26 м, ширина по східній стінці 1,28 м, по західній — 1,18 м; височина в кутах: NO — 1,11 м, SO — 0,97 м, NW — 0,80 м, SW — 0,76 м.

Плита, встановлена на віддалі 0,35 м од східної стінки, затуляла зовні вхід у домовину і для більшої сталості була підперта двома уламками граніту. Розміри вхідної плити — 1,48 × 0,88 × 0,08 — 0,44 м. Верхній край плити викруглений, внутрішню поверхню її штучно заглиблено і обтесано до боків. Розміри надвхідного карунку 0,37—0,23 м, глибина 12—26 мм.

Мал. 4. Карунка домовини.

Підлога домовини була вимазана жовтою глиною, завгубшки у східній частині камери 4 см. Близький до натурального колір лишкої, непаленої глини зберігся лише у східніх кутах домовини. В інших місцях, набравшись

продуктів розпаду трупів, він змінився до брудно-бурого, з ознаками пофарблення вохрою. Вохра виявляється малопомітними плямами червоно-бурого кольору, з'осередженими переважно поблизу SW й NW кутів домовини.

Загальним своїм виглядом домовина подібна до житла, що його тип і техніку збудовання, з більш-менш відповідною точністю та зменшенням розмірів, прикладено для спорудження даної могильної будови.

ПОЛОЖЕННЯ КІСТЯКІВ, ЇХНІЙ СКЛАД ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ВІДМІНИ.

Поверх глиняного вкриття долівку домовини вкриває нерівний шар лесу. У східній частині домовини (присінок), куди земля могла западати із входу, він має 0,08—0,30 м глибини, колір його тут зверху жовтавий, на споді — бруднувато-бурий. Шар лесу, що вкриває долівку головної камери домовини, має 0,04—0,13 м глибини, грубіші його нашарування займають простір західної третини камери, в SO куті біля перегородки, а також попід стінами.

У верхніх, пізніших нашаруваннях, колір лесу менш забруднений продуктами розпаду трупів і не має виразних плям, або відтінків вохрового забарвлення. Факт наявності лесових нашарувань у головній камері домовини пояснюється западанням лесу через щілини стін, перегородки й переважно через щілини між накривними плитами ч.ч. II і III.

Відкриваючи домовину, Козинський і Чорнодуб порушили шар лесу і глиняне покриття підлогу в центральних частинах присінка й головної камери, а також у західних кутах, навколо точок розміщення посуду. Шукачі скарбу, відкопуючи посуд, почасти змінили положення окремих частин кістяків у середній частині долівки. В інших місцях остеологічний матеріал лишився нерушений.

Безпосередні спостереження, зроблені при розкопках домовини і доповнені та підтвержені наслідками лабораторного студіювання здобутого остеологічного матеріалу, дають таку картину взаєморозміщення кістяків (мал. 5).

Центральне місце під західною стінкою домовини займав кістяк чоловіка (к. ч. 1), похованого в сидячому стані: крижові кості лежали на віддалі 0,80—0,13 м від стіни; ноги випростані вздовж напрямку камери, кості рук, зв'язки і ребра запали в межах крижових та стегонових костей; між суглобовими кінцями цих костей лежала н. щелепа. Фрагменти розбитої мізкової коробки, а також зрушені кості ступнів відкинено до західної стінки домовини. Загальна довжина цього кістяка становить 1,71 м, череп плоский, середньої ширини з показчиком 77,54. Чоло низьке, вузьке, злегка похиле. Надбрівні дужки розвинені сильно. Орбіти високі. Плечеві кості надмірно вигнуті у верхніх перетинах. Стегнові кості з чимало розвиненими *linea aspera* й *troch. tertius* і втончені у верхній третині по зовн.-внутр. попереchnику. *Tibia platicnemica* з показчиком — 54,02. *Fibula canelata*. Вік 45—50 років.

Під полудневою стінкою був кістяк жінки (к. ч. 2) в положенні на лівому боці, головою на W. Ноги зігнуті в колінах, праву руку простягнуто в напрямку до колін, ліва зігнута біля грудей. Фрагменти н. щелепи знайдено на віддаленні 0,17 м від західної стінки, ближче до кістяка ч. 1. Фрагменти розбитої мізкової коробки лежали в SW куті домовини на поверхні лесового нашарування. На зріст 1,63 м. Череп плоский, вузький, з показчиком 72,52. Плечеві кості вигнуті у верхній третині. *Tibia platicnemica* — з показчиком 63,25. *Fibula canelata*. Вік 45—50 років.

Між кістяками ч.ч. 1 й 2 були два дитячих кістяки, з них один (ч. 3) — належить дитині 1,5—2 років і лежав ближче до кістяка ч. 2. Другий — дитині 7—9 років, лежав ближче до к. ч. 1.

Обидва дитячих кістяки лежали на лівому боці з напівзведеними в колінах ногами. Кісті зігнутих у ліктях рук складені перед обличчям на рівні плечей. Черепи розчавлені. Реконструйований череп кістяка ч. 4 скоріше виявляє мезоцефалію з нахилом до довгоголів'я (76, 47?).

Під північною стінкою був кістяк жінки в положенні на правому боці, головою на W. Ноги зігнуті в колінах. Кості лівого підплеччя лежали в межах грудей двох дитячих кістяків, розміщених між кістяком жінки (к. ч. 5) й кістяком ч. 1, з положенням на правому боці. Плечеві кості й шийні зв'язки кістяка ч. 5 зрушено з місця. Череп напівзотлілий, розчавлений. Зріст 1,645 м. Стегнові кості з чимало розвиненими *linea aspera* й *troch. tertius*. *Tibia platicnemica* з показчиком 64, 66. Вік 40—45 р. Положення окремих частин кістяків ч.ч. 6 і 7 тотожне з положенням кістяків ч. 3 і 4. Кістяк ч. 6 розміщений в межах грудей кістяка ч. 5, належить дитині бл. 1,5 років; кістяк ч. 7 лежав між кістяком ч. 5 і лівою кінцівкою кістяка ч. 1 й належить дитині 3—4 років.

На O від кістяка ч. 2 був кістяк молодої жінки (к. ч. 8) в положенні на лівому боці. При дослідженні, в нерушеному стані, знайдено: крижові кості, верхні частини стегонових і нижні частини гомілкових костей.

Череп, що його забрав Чорнодуб Ів. і схоронив учитель т. Кочубей П., як не видно із слів Чорнодуба Ів., а також Спінчевського П., — лежав близько осередка камери й торкався посуда, відкопаного в ногах кістяка ч. 1. Головна вісь тулуба мала напрямок з NW на SO. Ноги зігнуті в колінах. Кісті рук складено перед обличчям на рівні плечей. На зріст 1,51 м. Череп високий, середньої ширини, з покажчиком 79, 77. Чоло вузьке, просте. Орбіти низькі. Вік 16 — 18 років.

Супроти кістяка ч. 8 лежав кістяк підлітка хлопця, на правому боці. В нерушеному стані знайдено: крижові кісті, а також стегнові, гомілкові й ступнів. Фрагменти розчавленої мізкової коробки лежали під колінами кістяка ч. 5. Головна вісь тулуба мала напрямок з SW на NO. На зріст 1,425 м. Реконструйований череп виявляє мезоцефалію з нахилом до довгоголов'я (77, 77?). Чоло вузьке, низьке і злегка похиле. Орбіти високі. Вік 14 — 16 років.

В межах присінка домовини знаходився кістяк чоловіка в положенні на правому боці, обличчям на O. Ноги зігнуті в колінах. В нерушеному стані знайдено стегнові й гомілкові кісті, кісті ступнів, а також фрагменти розчавленого черепа, що лежав ближче до SO кута домовини. Кістяк належав людині низького зросту (1,35 м), міцної будови тіла, із сильно розвиненими м'язами рук. Череп середньої височини, широкий, з покажчиком 82,38. Чоло низьке, злегка похиле. Надбрівні дужки визначені слабо. Орбіти середні. Стегнові кісті, дарма, що порівнюючі недовгі, мають чималий діаметр. *Troch. tertius* розвинений міцно. *Tibia platicnemica* з покажчиком 63, 70. *Fibula canelata*. Задня поверхня правої вел. гомілкової кісті з екзостозом у вигляді гребінчастого наросту в межах середньої третини кісті. До екзостозу спричинилося, очевидно, механічне пошкодження ноги. Вік бл. 30 років.

Анатомічні властивості кістяків та їхній склад щодо віку доводять близьку спорідненість кістяків ч. ч. 2 — 9, чимало вирізняючи тип кістяка ч. 10. Кістяки дорослих, похованих у головній камері домовини, здебільшого належать мезоцефалам з визначеним нахилом до довгоголов'я. В одному випадку (к. ч. 2) череп доліхоцефалічний. Високий зріст становить спільну ознаку, помітну також і на кістяках підлітків (к. к. 3, 9). Відсутність третіх великих кутніх зубів кожної щелепи можна розглядати як родинний признак аномалії, спільний для кістяків ч. 1, 2, 5 і спадково визначений у кістяків ч. ч. 8 і 9; у кістяка ч. 8 треті великі кутні зуби верхньої щелепи в стадії прорізування, у кістяка ч. 9 ховаються ще в зубній дущці, а тимчасом на нижніх щелепах обох кістяків спостерігається цілковита відсутність відповідних зубів, бодай в зачатковому стані.

Загальна помірність в будові кістяків ч. ч. 2 — 9, особливості формування їхніх довгих костей, вирізняють між ними дві групи, що відповідно до віку їх можна визначити так:

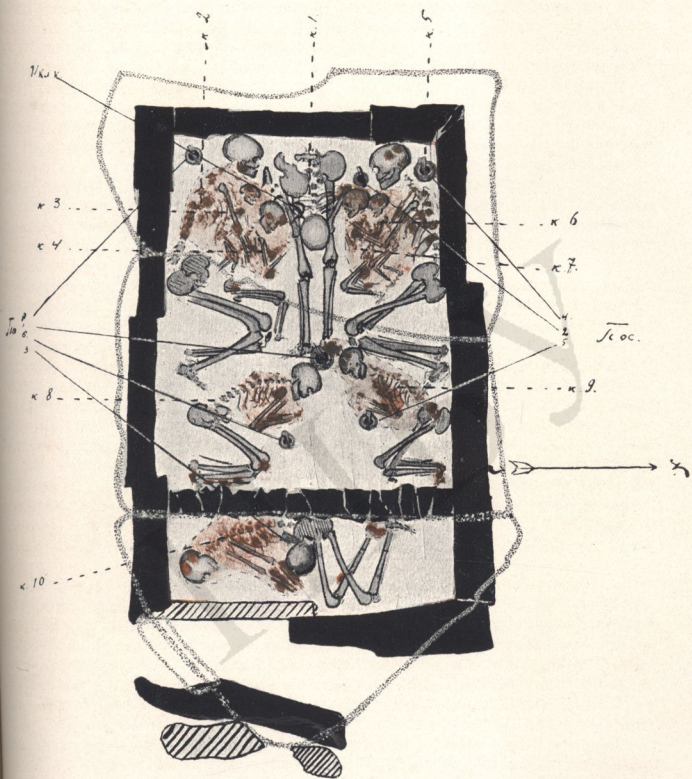
Група 1 охоплює кістяки (2), 3, 4, 8.

Група 2 охоплює кістяки (5), 6, 7, 9.

На кістяках групи 1-ої переважають анатомічні відміни кістяка ч. 2. Ця група характеризує низькоросліших із чималим діаметром міцноформованих довгих костей, що позначаються гранчастістю, нахилом до архаїчних форм.

На кістяках групи 2-ої переважають відміни кістяка ч. 5. Кістяки належать особам, високим на зріст, із витонченими й заокругленими довгими костями.

Ознаки кістяків ч. ч. 2 і 5 спадково визначались у відповідних групах

2.
ор-
до
яки
дов-
унах

LIBRARY

дитячих кістяків, споріднених між собою лише більш-менш помітною домішкою властивостей кістяка ч. 1 (батько) — загалом високий зріст, мезоцефалія. Можливість розмежувати кістяки за їхнім родинним зв'язком стверджують і дані про віковий склад; ці дані показують, що кістяки ч. ч. 8 і 9, особливо ж 3 і 6 належали дітям різних матерей.

Висновки такі: 1. Мерці, поховані в головній камері домовини, належали до одної родини, найпевніше слов'янського кореня («германський» тип). Голова родини мав дві жінки — одній, старшого віку (к. ч. 2), в час одруження могло бути щось із 25 років, другій, молодшій — років 20. Старші з похованих дітей жили спільно з батьками.

Висновок цей цілком погоджується з розміщенням кістяків у домовині: праворуч від голови родини, вздовж S-ої стіни домовини, покладено старшу жінку з дітьми; ліворуч — молодшу з її дітьми.

2. Мертв'як похований у присінку, до даної родини не належав. У ньому можна бачити представника, скоріш, альпійської людности. Покійник міг бути бранцем, або належав до давніх тубільців краю, що перемога над ними, при його фізичному каліцтві, спричинилася до підневільного стану прислужника-раба. Такий стан підтверджується також віком покійника й відокремленим положенням його у присінку домовини.

Характер могильної будови свідчить, що виготовлення домовини й похорон небіжчиків — це був одночасовий, закінчений процес. Наприклад, підлога домовини є однакова і в головній камері, і в присінку; перегородку в домовині складено після розміщення мерців у головній камері і вкрито плитою (ч. 11), що, властиво, призначалася прикрити східню частину головної камери; місце для похорону раба передбачалося заздалегідь. Підпорядковане розміщення кістяків ч. ч. 2 — 10 промовляє за те, що похорон членів родини і раба був сполучений із смертю голови родини і їх силоміць позбавили життя. Зовнішніх ознак забиття на кістяках не помітно: очевидно, для страти ужито якоїсь отрути.

СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ КІСТЯКІВ. ЗАБАРВЛЕННЯ.

Кістяки, крім окремих сегментів, збереглися добре. Чимало пошкоджені від впливу вологости — кости ніг кістяків ч.ч. 1, 2, 4, 5 (в межах нижніх частин стегнових і верхніх частин гомілкових костей); кости рук і крижа к. ч. 10; череп к. ч. 9; окремі частини к. ч. 6 і к. ч. 7. Місць найбільшого впливу атмосферних чинників було два: одно визначалося напрямком щілини між накривними плитами II і III, друге в межах входу домовини. Частини кістяків, не захоплені гниттям, мають ясно-жовтий колір, що виразно, майже в однакових рівнях костей, змінюється на бруднуватий, попелясто-жовтий колір потлілих частин.

Усі кістяки, крім к. ч. 1, мають ознаки вохряного пофарблення; сліди його, на основному фоні поверхні костей, вирізняються буровато-черволавим кольором і мають вигляд невеличких крапок із діаметром до 2 мм. плям, — іноді округлих, а здебільшого, подовжених, розпливчастих з більш-менш виразно окресленими бережками. Ширина таких плям досягає 15 мм при макс. довжині до 30 мм. Найгустіше забарвлені — черепи, плечеві кости, ребра, шийні та грудні зв'язки, зрідка — кости підплеччя, ступні, крижові зв'язки. На довгих костях ніг виразне забарвлення є лише у дитячих кістяках.

Плями здебільшого мають одно або два густо відтінені місця, розташованих у центрі чи з певного краю плями. Відтінки фарби на подовжених плямах слабшають і сходять на нівель у напрямках, протилежних

Дані антропологічних вимірів. (В.м.м.)

Виміри	Ч. Ч. К. і. С. Т. Я. К. і. В.										Крайні хитань (Кістляк дорозляк, ч.ч. 1, 2, 5).
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Загальна довжина	1710	1630	—	—	1645	—	—	1518	1425	1375	1630—1710
Довжина рук (без кисти)	565	544	—	387	550	—	—	822	—	—	544—565
" " ніг	308	883	—	—	891	—	—	210	—	730	883—908
" " ступні	—	—	—	—	250	—	—	365	—	—	250
Ширина у плечах	—	—	—	288	—	—	—	—	—	—	—
" " крижів	300	320	—	220	—	—	—	—	—	280	300—320
Довжина	324	315	100	220	316	110	—	—	280	265	315—324
Діаметр зовн.-вн.	19	20	9,5	13	19	9	12	—	17	20,5	19—20
" " п.-задн.	23,5	19,5	10,5	14,2	21	9,5	9,5	—	18,2	16	19,5—23,5
Довжина	272,5	256	—	178	264	—	—	—	—	—	256—272,5
Діаметр зовн.-вн.	14	13	—	8,5	13,7	—	—	—	11,1	—	13—14
" " п.-задн.	16,5	16,5	—	11	13	—	—	—	13	—	13—16,5
Довжина	241	229	—	167	234	—	—	—	—	—	220—241
Діаметр зовн.-вн.	15	15,8	—	10	16,5	—	—	—	—	13,8	15—16,5
" " п.-задн.	11,7	12	—	8,8	12,2	—	—	—	—	11	11,7—12,2
Довжина	460	440	125	302	442	—	178	415	375	375	440—460
Діаметр зовн.-вн.	30	26	11,8	18,8	26,5	—	14	22	20	23	26—30
" " п.-задн.	25	29	10	17	28	—	11,6	23	21,8	22,6	25—20
Довжина	368	365	103	—	370	—	—	339	—	292	365—370
Діаметр зовн.-вн.	19	21	9,8	14,5	21,6	—	11	21	19	17,2	19—21,6
" " п.-задн.	35	33,2	12	20	31,7	—	13,1	25	26	27	31,7—35
Довжина	348	—	—	—	—	—	—	—	—	—	348
Діаметр зовн.-вн.	20	14,1	—	—	15,7	—	7,5	13	—	10	10,7—203
" " п.-задн.	12	13	—	—	10,7	—	4,5	8,8	—	—	—

Краниологічні спостереження (Виміри способом П. Брока, в мм.)

Ч. Ч. кістяків	1		2		3		4		5		6		7		8		9		10	
	45—50р.		45—50р.		1,5—2р.		7—9р.		40—45р.		бл. 1,5р.		3—4р.		16—18р.		14—16р.		бл. 30р.	
В і к	ч		ж		?		ж?		ж		?		?		ж		ч		ч	
Стать	ч		ж		?		ж?		ж		?		ж		ж		ч		ч	

Крайні хитань

а) Ч. ч. основних краниологічних ознак

Укладнення швів	ч. 4	ч. 4	ч. 3	ч. 4	ч. 4	ч. 2	ч. 3	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4	ч. 4
Зростання	" 4	" 4	—	" 3	" 3	—	—	" 4	" 3	" 4	—	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4
Ворийові кісточкі	" 4	" 4	—	" 3	" 3	—	—	" 4	" 3	" 4	—	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4	" 4
Надпереніся	" 3	—	—	—	—	—	—	" 1	—	—	—	—	—	—	" 2	—	—	" 1	" 1	" 1
Потилічне підвищ.	" 1	" 2	—	" 3	" 3	—	—	—	" 3	" 3	—	—	—	—	" 0	—	—	" 0	" 0	" 0
Spina nasalis	" 1	" 2	—	" 3	" 3	—	—	—	" 3	" 3	—	—	—	—	" 0	—	—	" 0	" 0	" 0
Ступінь стертя зубів	" 2	" 3	—	" 3	" 3	—	—	—	" 2	" 2	—	—	—	—	" 1	—	" 0	" 0	" 0	" 0

б) Дані головних краниологічних вимірів

Найбільший подовж. діам.	187	182	—	170?	—	—	—	178	176	170—187
Найбільш. попереочн.	145	132	—	130?	—	—	—	142	145	130—145
Височинний	123	126	—	—	—	—	—	134	128	123—134
Найменш. чільн. "	96	—	—	—	—	—	—	100	102	96—102
Найбільш. "	118	—	—	—	—	—	—	123	123	118—123
Шерина орбіти.	39	—	—	—	—	—	—	35	40	35—40
Висота "	36	—	—	—	—	—	—	27	30	27—30

в) Головні краниологічні показники

Показник черепний	77,54	72,52	—	76,47?	—	—	—	79,77	82,88	72,52—82,88
" височинний	65,77	69,23	—	—	—	—	—	75,28	72,72	65,77—75,28
" верт.-попер.	84,82	95,45	—	—	—	—	—	84,36	88,27	84,82—95,45
" чільний	81,35	—	—	—	—	—	—	81,30	82,92	81,30—82,92
" орбіти	92,30	—	—	—	—	—	—	77,14	83,30	75—92,30

1) "Антропологічне табиці для краниологічних і кефалометричних вычислений" склад. П. Брока, перекл. А. Богданова, вид. 1879 р.

од густо забарвлених країв. На дуже зотлілих костях характер забарвлення стає менш виразний; в таких випадках ледве помітний розчин фарби вкриває чималі поверхні костей.

Характер плям зумовлювався положенням окремих частин кістяків супроти розпорошеної навколо їх фарби. Головні причини, що так чи так впливали на забарвлення костей є такі:

1. Ступінь впливу вологости на розклад кістякової матерії й розчинення фарби. Чіткість зовнішнього окреслення плям, густість відтінків — є в прямій залежності від кількості розчиненої фарби й в зворотній залежності від розмірів тління костей; більше забарвлених місць припадає на кості із дуже зміненою структурою кістякової матерії. Дитячі кістяки дають яскраву картину розіллятого забарвлення.

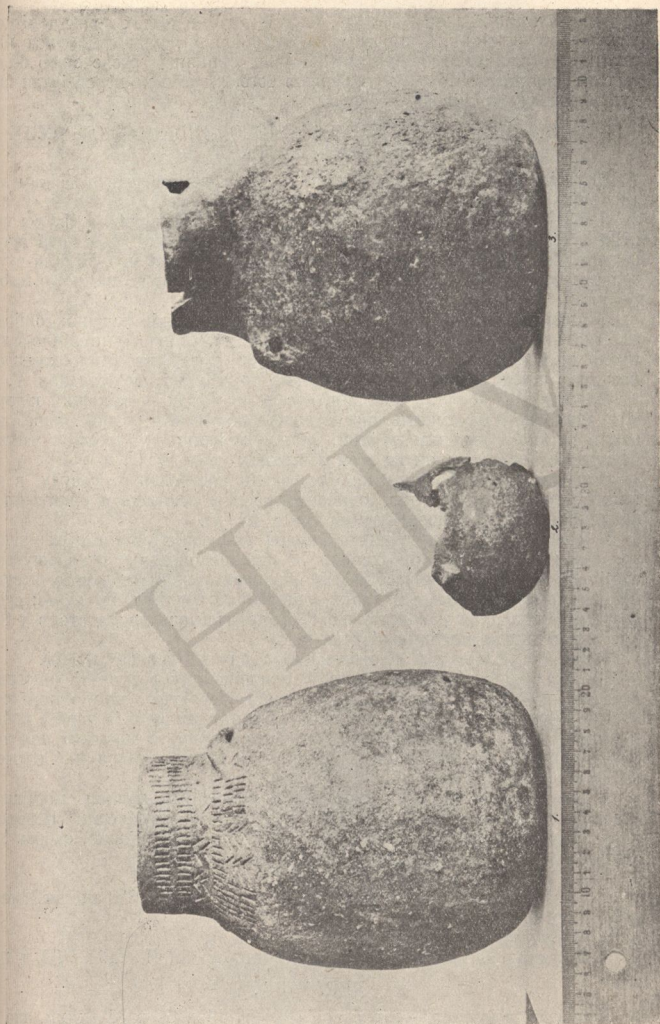
2. Положення окремих поверхнів костей супроти поверхні долівки, ступінь осідання в ньому костей. Здебільшого забарвлені бувають передні й задні поверхні костей, зрідка — внутрішні, цебо ті поверхні запалих дододу костей, що найближче стикалися з фарбою, яка вкривала поверхню глиняного шару. А самий шар глини, пізніші лесові нашарування домовини спочатку не мали в собі жадних ознак фарби і тому зовнішні поверхні, розміщених на боці кістяків, лишилися незабарвлені. Ребра забарвлені в середніх частинах і на задніх кінцях: переважна кількість яскраво визначених плям припадає на зовнішні поверхні і края ребер, а це свідчить про досить поверхове положення ребер після того, як вони роз'єдналися із зв'язками. Фрагменти розчавлених дитячих черепів, а також черепи к. ч. 5. забарвлені, і зовні, і з середини черепної горбовини; фарба могла діткнутися внутрішніх поверхнів цих черепних костей лише тоді, коли вони досить наблизилися до рівня глиняної поверхні.

3. Стан загальної збереженості кістяків. Деякі кості забарвлені і з зовнішньої поверхні, і по стінках розколин кістякової матерії, з явними ознаками затікання розведеної фарби з поверхні в розколини. (Фрагменти черепних костей кк. чч. 5, 6, 3, 7; праві проміні кк. чч. 2, 10; ребра). Дві невеличкі плями вохрового забарвлення є в центральній частині поверхні голівки лівого стегна к. ч. 4. У двох випадках яскраві ознаки забарвлення є на внутрішніх боках нижніх суглобових додатків л. великих гомілкових костей (кк. чч. 8, 9). Дані спостереження свідчать, що забарвлення сталося після цілковитого розпаду м'язових частин і зв'язок, при частковій зміні положення окремих костей (спадання) і навіть пізніше того, коли кості, після довговічної послідовної зміни атмосферних умов, почали давати розколини й поломи.

Фарба — це були роздрібнені до напівпорошковатого стану, грудки вохри.

Висновки призводять до відомого твердження, що таке забарвлення кістяків є природний наслідок деталю похоронного обряду, а саме, в даному разі, — наслідок посипання покійників мало-роздрібненим порошком вохри. Розмістивши в домовині покійників, груди їм, голови, а також ступні (не захищені одежею місця), більш-менш рівномірно посипали порошком вохри. Щодо забарвлення костей рук, то цей факт скоріше пояснюється близьким положенням їх біля грудей. Навпаки, можливість близького положення рук біля крижових та стегнових костей не можна припустити, бо нема ознак визначеного забарвлення цих костей.

В період гниття трупів могли змінитися найдрібніші куснички фарби, що в розведеному стані, разом із продуктами гниття просякла до певної

глибини глиняний шар й надала йому в деяких місцях ледве-помітного червоного відтінку. Але здебільшого дрібочки вохри лишалися ніби затягнуті гнильними продуктами. Більше сприяв її розведенню безпосередній вплив вологости ґрунту після того, як цілком перетлівали продукти розпаду трупів.

ЗООЛОГІЧНИЙ МАТЕРІЯЛ. ВЗАЄМОРОЗМІЩЕННЯ ОКРЕМИХ РЕЧЕЙ ІНВЕНТАРЯ.

Внутрішній вміст домовини, крім кістяків, доповнювався деяким зоологічним матеріалом та речами інвентаря. В головах кістяків ч. 2, 3, 4 знайдено частину зотлілої правої галузі н. щелепи кабана з трьома кутніми зубами а також 2 розрізаних різці та 3 кутніх зуба лівої галузі щелепи тієї ж самої тварини. Поміж стегнами кістяка ч. 1 лежали екуні з пари зіпсованих іклів кабана; це, очевидно, було намісто голови родини.

У головах кістяків ч. ч. 6 і 7 знайдено 5 фрагментів маленького півкулястого посуду (табл. IV, 2) з двома ушками сторч. У північно-західному куті домовини лежали фрагменти (23) роздушеного плоского посуду, з чорної глини, орнаментованого по шийці і плечах (табл. V, 1).

Ближче до NO кута домовини, а саме, в межах розміщення кістяка ч. 9, знайдено 8 фрагментів плоского посуду з червоної глини з високою шийкою, вузьким горлом, орнаментованого у верхній частині і вкритого чорним лаком на обох поверхнях (табл. V, 2).

Осторонь точки розміщення фрагментів попереднього посуду, в напрямку до південної стінки, знайдено фрагмент невисокої орнаментованої шийки посуду з чорної глини (табл. III, 3).

В різних місцях внутрішньої камери виявлено 7 кремінних скіпків з ознаками штучного оброблення. У порушеному від скарбощукачів шарі SW кута домовини знайдено фрагмент орнаментованого посуду, середніх розмірів, червоної глини, лакованого зовні (табл. V, 4); сліди розкопів Чорнодуба доводять, що забраний кимось посуд стояв у SW куті домовини за плечима кістяка ч. 2.

Речі інвентаря домовини, зібрані додатково.

Ті, що брали ту чи ту участь у самовільному розкритті домовини, передали до археол. відділу Волин. науково-дослідного музею такі речі:

1. Сулійкуватий посуд з напіввикругленим днищем, із чорної глини, із чималим % домішки дрібочків білого кварцу, з високою шийкою, вузькогорлий, орнаментований по шийці й плечах. Передав Спиччевський П. (табл. IV, 1).

2. Посуд, подібний до попереднього формою та матеріалом і відмінний від нього більшою опуклістю бсків та відсутністю орнаментатії. Передала вчит. Колодяженської школи Луцкевич Н. А. — Із домовини забрав Козинський Ів. (табл. IV, 3).

3 — 5. Три кремінних сокири. Передав Чорнодуб Ів.

6 — 7. Кремінний клинок і долітце. Передав гром. с. Тиранівки Чорнодуб Максим.

8. Кремінна сокира. Передав Козинський Ів.

9. Костяна шпилька до кіс. Передав Спиччевський П. (табл. VIII, ч. 15).

КЕРАМІКА.

Посуд із домовини — місцевого виробу. Різнобарвної глини, що її уживано на вироблення посуду, дуже багато є в околицях с. Колодяжного й Войцехівки. Домішка — пісок, білий товчений кварц, в одному

По порядку	Ч.ч.	Форми виробів	Матеріал		Техніка		Висота	Діаметр
	В таблицях		Глина (якість, колір)	Штучні домішки	Спосіб виготовлення	Випал		
1	Табл. IV, 1	Сулійкуватий вузькогорлий посуд з напіввикругленим денцем	Погано вимішана, чорна	Пісок, грудочки товченого кварцю й польовика. 0% чималий.	руками	Легкий	224	88
2	Табл. V, 2.	Півкулясте горнятко	Погано вимішана, чорна; з поверхнів посуд вимазано легким шаром червоної глини.	Пісок, 0% чималий	На правилку	Середній	95	65
3	Табл. V, 3.	Сулійкуватий, вузькогорлий посуд з напіввикругленим денцем.	Погано вимішана, чорна	Зернята товченого кварцу, 0% чимал.	руками	Легкий	211	87
4	Табл. V, 1.	Повнобокий, вузькогорлий посуд з плоским денцем.	Густовимішана, чорна	Пісок, зернята товченого кварцу. 0% невеликий	На гончарному колі	Середній	175	87
5	Табл. V, 2.	"	Густовимішана, червона. Після випалу обидві поверхні посуду лаковано	"	"	"	-	77
6	Табл. V, 3.	"	Погано вимішана, чорна	Зернята товченого кварцу 0% чималий	руками	"	-	71
7	Табл. V, 4.	"	Густо вимішана, червона, після випалу зовні поверхню лаковано	"	На гончар. колі	"	-	72

рам'я (Виміри в мм.)

Табл. VI.

Шийка	Діаметр	Розмір шийки	Розмір плеча	Г р у б и н а						
				бокових стінок				Шийка	Вінець	Вушка
				У споді	В середній частині	У плечах				
4 34 13	88	10	6,5	6	5,5	5	4	9	Характер орнаментатії	
95 22	70	5	4,5	4	4	3,5	—	4		
211 30	87	9	7	6,5	6,5	5	4	8		Те ж
175 21	90	6	5	4	3,8	3,8	2,5	—		Узір складають елементи тисненого (рівчаки) і друкованого (сукана нитка) орнаменту. Основний мотив — пасма з вертикальних рівчаків, розміщених двома горизонтальними рядками на рівних віддаленнях один від одного по колу шийки. На зламі шийки мотив ускладнюється короткими, вертикальними рядками похилих в одному напрямку кутників із розмежуванням окремих пар двома вертикальними рівчаками; розміщеними під ними кутами нитяного орнаменту.
— 24	80	—	—	4	5	4,5	3	6,5		
— 14	72	—	—	—	—	5	3,5	4	Горизонтальний рядок рівчаків, оздоблений по колу шийки лінією кривульок, складених з гострих, неправильно розміщених кутів. Мотив ускладнюється нитяним узором у вигляді подвійних, почасти витягнутих до плечей півкругів.	
— —	—	—	—	—	7	5	—	6	На фрагменті плечевої частини — два кругових рядки з плоских, вертикальних ровчиків, розміщених обіч невеличкого гребінчастого погрубшання плечей; під нижнім рядком пасочок із штампованих кілець.	

випадку — польовик. Відсоток домішки, розміри окремих кусочків зазначених порід визначалися розмірами самого посуду: у посудах малих та середньої великості домішки мало, кусочки дрібніші; матеріал посудів великого розміру має чималий відсоток домішки грубших зерен кварцу та польовика.

Виготовлено посуд, здебільшого, просто руками, у трьох випадках уживано гончарського кола, в одному — спеціально виготовуваного прашка.

Днища переважно пласкі. Діаметр їхній приблизно в 1,5 рази перевищує діаметр горлових частин. Днища сулійкуватих посудів наближаються до пласких без визначеного переходу до бокових стінок.

Стійкість сулійкуватих посудів пояснюється відповідним (до розмірів посуду і тонких стінок) злагодженням грубих днищ, вагою цих днищ.

Цілком викруглене денце має низький, півкулястий посуд (табл. IV, 2). Стінки посудів викруглені, надають посудові повнобокій вигляд, тонкі, здебільшого з гладенькими поверхнями. Перехід до шийки в більшості посудів повільний, без визначених плечей.

Два посуду (табл. V, чч. 2, 4) по колу верхніх боків мають поширені гребінчасті підвищення. Шийки здебільшого середні, особливо відтінені в посудах сулійкуватої форми і менше помітні в посудах невеличких розміром. Вінець сторчові, витончені. Обріз вінець — простий. Вушка трьох посудів (табл. IV, чч. 1, 2; табл. V, ч. 2) мають сторчові очка, в одному випадку (табл. IV, 3) горизонтальні. Випал на вогні середній, у двох випадках легкий. Крім посуду, вміщеного у присінку, керамічні вироби домовини, в межах зовнішніх поверхнів шийок та верхніх боків, оздоблені орнаментом.

Способом виконання складові елементи узорів розподіляються на орнамент відбитий і орнамент тиснений. Відбитий — типу суканої нитки; із тиснених маються типи — крапчастий (трубчастий) і плоск-лінійний (рівчакі). Основні мотиви: пасма з вертикальних рівчаків, розміщених рядками по колу: кривулька — з широких і простих кутничків в одну і більше ліній, що розміщені по колу, або, як ускладнення основного мотиву, розмежовують маленькими вертикальними рядками горизонтальні пасма рівчаків. Елементи, що ускладнюють основний мотив: орнамент крапчастий (вставні крапки, суцільні пасочки, гранчасті оздобы) й нитяний у вигляді оздоб із витягнених до низу півкругів, кутничків. Виконання орнаменту досить ретельне. Уживане при орнаментуванні костьяне й кремінне приладдя було не однакою розміром і перекроєм: пласкі, викруглені з вигостреними або затупленими кінцями, трубчасті знаряддя. Нитки зсукані цупко, утроє, удвоє; грубіші й тонші.

Два посуду після випалу полаковано; поверхні їх, укріті густим шаром чорного лаку, досить добре зберегли глянєць.

Посуд, що стояв у ногах голови родини, підчас похорону був наповнений зерном, а коли воно зотліло, на внутрішніх стінках посуду залишилися плями білої суги.

Загалом посуд домовини, формою своєю більше придатний носити й держати воду, аніж готувати страву. Ознак попереднього уживання посуду для будь-якої господарчої потреби не помітно. Можна припустити, що його виготовувано спеціально для культових потреб.

КРЕМІННІ ВИРОБИ.

Кремінні вироби домовини технікою виготовування й практичним призначенням розподіляються на дві групи:

I. Побутові форми знаряддя з усталеною технікою. Сюди належать:
1 — 4. Чотири кремінних сокири військово-польовничого типу, вузькі в обухах, із поширеними до робітної грані боками й тонкими спинками. Робітні грані витуплені та вищерблені. Сокира ч. 2 з обох боків верхньої частини має сліди умисного відщеплення двох платівок (табл. VIII чч. 1 — 4).

5. Клинок із білого кременю. Робітна грань ціла (табл. VIII, ч. 5).

6. Долітце з темного кременю. Боки, від середньої частини до робітної грані, звужені. Робітна грань вищерблена (табл. VIII, ч. 6).

Знаряддя шліфоване, до того ж сокира ч. 3 шліфована з обох боків і по стінках. Знаряддя чч. 1, 2, 4, 5 і 6 мають шліфовані поверхні боків і лише ознаки невеличкого шліфування на дрібно й плоско ретушованих спинках.

Виміри кремінних виробів (гр. 1) в мм

Табл. VII.

Ч.ч.	Назви	Довжина	Ширина			Грубина		Вага	Матеріал (колір)
			Верхня част. над обухом	В серед. частині	Над робіт-ною гранню	Верхн. частини	В середн. частині		
1	Сокира . .	138	24,5	39	52	11,5	19,5	203,2 гр.	Кремій (темн.)
2	" . .	123,5	27	39	48	10,5	20,5	176,7 "	" "
3	" . .	103	22,5	30	36,5	9	12	72,7 "	" "
4	" . .	99	21	32,5	43,5	9	12,5	75,1 "	" сірий
5	Клинок . .	111,5	30	36	34	15	23,5	174,8 "	" білий
6	Долітце .	104,5	17,5	23	17	9,5	16	74,75 "	" темн.

II. Окремі речі й уламки дрібного хатнього начиння, що відрізняються від речей попередньої групи більшою примітивністю форм.

7 — 8. Відбивні вістря (табл. VIII, чч. 7, 8). Одно з темного кременю, трикутної форми, друге — з білого кременю, форми прямокутної. Обидва з шліфованими нижніми кінцями верхніх боків і широкими, гострими, ніби не уживаними, робітними гранями.

Дані вимірів:

Ч.ч.	Довжина	Ширина над робітн. гранню	Грубина у верхн. і середн. частинах	Вага.
7	19 мм	20 мм	4 мм	1,2052
8	15 "	18 "	2 "	0,6991

Розміром і зовнішнім виглядом наближаються до мікролітичних форм. Могли правити за ножики-скребочки.

9 — 11. Три уламки кремінних ножикив. Верхній бік одного уламка вкритий скоринкою жовна. Ножики, що від них збереглися ці частини, розламано — один на дві, другий на чотири частини (табл. VIII, чч. 9 — 11).

12. Відбивне вістря неpravильної овальної форми з відбитим верхком. Основу вістря вкриває скоринка жовна (табл. VIII, ч. 12).

13. Уламок кремінного ножики неvизначених розмірів (табл. VIII, ч. 13).

ОКРАСИ.

Костяна шпилька до кіс. Форми ланцетоподібної (табл. VIII, ч. 15). Досить делікатно виготовлена із трубчастої кости тварини. Зовнішню поверхню опукло стесано і знижено до підвищених таким чином зовнішніх бережків. Бережки оздоблено нарізними пасочками із сполучених між собою кутників. В кожному кутнику додатково нарізано по дві скієних рівнобіжних рисочки. На одній спинці шпильки є невеличкий виступ, орнаментований з верхнього боку. Нижній кінець відламаний. Довжина шпильки 80 мм, ширина в середній частині 16,5 мм, grubина 4,5 — 5,5 мм. Вага 4,7 г.

Намісто складається з трьох пар кабанячих іклів (табл. VIII, ч. 14, а — е). Збереглися нижні й середні частини. Ікла найбільшої розміром пари мали до 130 — 135 мм натуральної довжини.

Відповідно до основної праці похоронний ритуал вимагав покласти в домовину те знаряддя, що його уживав небіжчик за життя, в повсякденній роботі.

Знаряддям 1-ої групи вкрито посуд домовини. Це свідчить, що знаряддя в час похорону не мало оправ — держаків. У більшості знарядь робітні грані зіпсовані; одну сокиру вживали як ядрище. Таке цінне знаряддя, очевидно тримали «про запас», а під час похорону його використано для виконання деталю похоронного обряду. В даному разі, сучасні матеріальні міркування близьких до небіжчика осіб (рідня, спадкоємці), визначали вартість та відповідність речей його інвентаря і до вимог культового обряду і до господарчих потреб спадкоємця. Переважало, звичайно, останнє.

Уламки дрібного хатнього начиння, не додержуючи певного порядку, розкидано в різних місцях внутрішньої камери домовини. Звичай кидати в могильну будівлю уламки інвентаря виник безпосередньо із звичаю «виряджати» небіжчика з більш-менш повною хатньою обстановою та з цілком придатними до користування речами інвентаря.

Характер уламків, недобірний матеріал та примітивність форм нашивку виготовленого начиння — доводять, що суть первісної обстанови даного похоронного деталю змінилася. Незалежно від того, хто саме кидав ці уламки — хтось із рідні чи близьких до небіжчика одноплемінників — сам факт кидання уламків інвентаря і кременних відщепків є вже не підтвердження матеріальної участі у відрядженні небіжчика, а лише зовнішній вияв традиційної чемності, що її певною мірою міг зумовлювати ступінь спорідненості й економічного зв'язку з небіжчиком його спадкоємців¹⁾.

ВИСНОВКИ.

Провідна ідея похорону в кам'яних будівлях типу домовини, с. т. збудованих подібно до звичайного житла, пов'язується з загальною системою релігійних уявлень первісної людини, виникаючи з властивостей гірського життя. За таких обставин для житлових потреб людини, виста-

¹⁾ Зацілілий досі на Україні звичай — сипати у могилу, часто й навколо могили й хати небіжчика мак (В. Г. Кравченко), на думку автора, є сполучений із пізнішими, дуалістичними уявленнями людини, із залобруванням та відверненням шкідливої діяльності „духа“ небіжчика, „щоб небіжчик не ходив по землі, не турбував людей“. І. Левіцький.

6.

5.

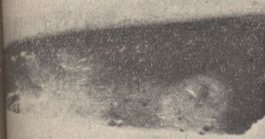
4.

3.

2.

1.

13.

12.

11.

10.

8.

7.

15.

14.

13.

12.

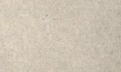
14.

13.

12.

11.

чало і натуральних заглиблень — печер, великих розколин у скелях — і відповідного матеріалу для бодай найпримітивніших кам'яних побудовань.

З основної їхньої форми і міг натурально розвинутися тип похоронної будівлі з каменю, у вигляді «домовини». Коли розселилися народи гірських країн у пониззя, ліси, даний тип похоронної будівлі, залежно від місцевих природних обставин, а також під впливом тубільних та зовнішніх культурних течій, змінявся у різних напрямках та відмінах деталей матеріалу і, поволі зникаючи, як певна побутова форма, зберіг за собою тільки назву.

Щодо сучасного значення слова «домовина», то на Україні воно уживається як рівнозначне із словом труна. Російські: «домовина», «домище», «домовье» визначають одностовп'яту добану труну (В. Н. Даль, т. I). До того ж слово «домовище» визначає також — стан, житло. В межах Волині первісний зміст назви більше зберігся в лісових — північному та північно-західному районах, з досить виразним уживанням у переказах, приказках, та народніх співках. Переважає, править за живе — слово труна (відміни — трумло, трумна, трунва), у деяких місцях — гроб, що визначають тип похоронної «скрині» із дощок. Сучасні могильні будови, муровані з каменю, чи просто складені із камінних плит, називаються склепами.

У словах, що визначають тип житла, корінь «дом» є спільний для багатьох мов (чеш. dum, пол. dom, лат. domus, гр., *δῶμος*, пр. damlice, санскр. *damá*). Східно-слов'янське «домовина» могло утворитися, коли пішов самий звичай ховати мерців у будівлях, подібних до житла. Даний тип кам'яної домовини найпевніше, запозичили слов'яни від людності Альпів та Карпатів. Дотримування цього звичаю спочатку могло зумовлюватися станом заможности, близькістю до гірських народів окремих слов'янських племен. Саме поняття — домовина, не охоплюючи й не характеризуючи інших похоронних типів слов'ян, дуже поширилося серед певних етнографічних мас уже тоді, коли основний тип домовини гірських країн асимілював і, разом із еволюцією похоронного ритуалу склав відміни місцевих форм (дерев'яні склепіння, накати тощо).

У сучасному побуті українського села слово труна, щодо свого давнього змісту, є менш зрозуміле; однак так само, як і в українській мові, для визначення похоронної будови, вживають переважно цього слова і в польській (*trumna, trunna, truna*), і в чеській мові (*truhla*), подекуди і в російських губернях. Це свідчить, що походження назви сполучається з поширенішою і порівнюючи новішою формою похоронного обряду в даній місцевості.

Як давніший тип похоронної будови, Войцехівська домовина, найбільше споріднена з кам'яними кістами східної й південної Галичини, Галицького й Українського Поділля, Буковини, що характеризуються корченим положенням кістяків¹⁾ і цією своєю відміною до певної міри зв'язані з могильними пам'ятками південно-західної України.

Керамічні вироби домовини формами своїми подібні до посуду кісл. відкритих у південній частині Галичини (Копчинці, Увисла, Гусятинської окр.), на Волині (с. Фасова, Житом. окр.), на Київщині поблизу м. Білої Церкви (курган біля Люсятини) тощо. У формах, а також у способах і мотивах орнаментатії, відчувається найближчий вплив південно-

¹⁾ Л. Нідерле „Человечество в доисторические времена“. Переклад з чеської мови Ф. К. Вовка, 1898-р., ч. I, р. III.

західної Європи, в меншій мірі (в ускладненнях основних мотивів оздоблення), вплив східної Європи (середня Росія).

Уживання чорного лаку, щоб викривати ним посуд, скоріше сталося через зв'язки з розвиненішими культурно народами на півдні України, що задовго перед грецькою колонізацією Чорноморського надбережжя (VII — VI в. до н. ери) були вже в певних мінових стосунках із вихідними малоазійською людностию.

Взагалі характер інвентаря відбивав на собі ознаки осілого життя, що його економічну основу складали: скотарство, хліборобство, полювання, почасти зосереджене в певних групах гончарне виробництво, майстерні кам'яного знаряддя та оздоби, а також найпростіші форми мінових стосунків.

Внутрішній лад життя патріархальної родини, зумовлений відокремленням початкових елементів виробництва, спирався на економічні зв'язки близьких між собою родинно-економічних організацій з викристалізованими певною мірою правами власности й спадкоємства в середині т. зв. широкої родини. Добробут такої родини, її економічна міць залежали від виробничих можливостей кожної родини. Нерівність окремих родин у цій широкій родинно-економічній організації зумовлювалася ступенем родинної близькості та виробничою здібністю кожного члена. Що далі був родинний зв'язок, то слабшали і зв'язки економічні. Застосування праці рабів, урівноважуючи матеріальні суперечності широкородинних організацій, затримувало уже чимало розхитаний «традиційний» житловий лад первісної патріархальної родини, зміцнюючи разом із тим економічну базу заможніших родин.

З такими економічними обставинами близько сполучені ті побутові відміни передісторичних осельників Волині, що їх в даному разі, виявляє Войцехівська домовина. Влада голови дому не обмежена в родині, набирала широкого міжродинного значення, залежно від давности, старшинства роду, а це, певною мірою повинно було мати зв'язок з економічною міццю того чи того зверхнього роду. Жінка й діти безперечно були підпорядковані голові родини і щодо правового стану мало чим різнилися від рабів; це особливо стосувалося до дочок та неповнолітніх синів. Многоженність було за звичай, і це пояснюється матеріальною спроможністю окремих членів широкої родини. Коли помирав голова родини, утримання його жінок та дітей мусіла узяти на себе вся широка родина, що фактично одержувала спадщину небіжчика. При матеріальній нерівності й послабленому зв'язку між родинними групами, таке опікування над безправними жінками та неповнолітніми дітьми було тягарем і для цілої родинної організації і для її окремих членів. З цього погляду раб, що становить певну виробничу одиницю, і жінка небіжчикова, що зразу ж після смерті голови родини могла одружитися і вступити до складу іншої родини — були у вигіднішому становищі. Непривітна доля вдови була очевидна і для самої жінки.

Усе це протягом довгого процесу зміни первісних родинно-економічних стосунків, сприяло тому, що постав звичай забивати жінок, рабів (коли їх не бракувало) і, як в даному разі підтверджується, — також неповнолітніх дітей. Розпачливий стан жінки, матеріальне обґрунтування її «любоби й відданости» небіжчикові, посвячені традиціями початкового значення релігійного ритуалу, є цілком зрозумілі... Однак, жодної добровільности в цьому звичаю вбачати не можна; деталі того чи того похорону в даній стадії розвитку патріархальної родини залежали від економічних можливостей родини, і найменше від вимог похоронного обряду.

Рабами, найпевніше, були бранці чи місцеві тубільці з короткоголової альпійської людности, що їх перемогли племена індоевропейської родини. Пригнічене становище раба в даному разі яскраво характеризується відокремленим положенням раба у присінку, біля входу в домовину. Посуд поставлений коло нього з їжею чи питвом, вироблено погано — нема орнаменту, а тимчасом керамічні вироби в головній камері домовини виготовано ретельно й оздоблено орнаментом із різноманітних мотивів.

Керувала похоронним обрядом взагалі одна особа — жрець (?), а виконувала вся родинна організація. Припустити за зазначених вище побутових обставин, зверхність у похоронному обряді жінки — не можливо. Домовину виготовлено спільними силами. Матеріал брали поблизу осел. з каменярень, що на лівому березі р. Случі. Голову родини й забитих після його смерті членів родини і раба розміщено в домовині за допомогою близьких родичів. Решту похоронних деталей (посипання фарбою, розміщення посуду, зняття) виконав особисто жрець. Похорон відбувся урочисто, в присутності членів близьких родин.

Зовнішня поверхня покривної плити над входом у домовину лишалася після похорону на рівні давнього горизонту і становила для рідні небіжчика прикмету, де його поховано; очевидно це робилося умисне і було зв'язане з пізнішими обрядами поминання небіжчиків.

Уся сукупність спостережень, зроблених під час дослідження домовини і наслідком студювання здобутого археологічного матеріалу — приводить до основної думки, що даний похорон характером могильної будови, антропологічними відмінами похованих у ній мерців, типологічними формами речей інвентаря й загальним змістом похоронного обряду, являє собою яскравий відбиток побуту праслов'ян на прикінці неолітичної доби, найпізніше VIII — VII вв. перед н. ерою. За цих часів, місцеві осельники слов'янської групи, ще не вирізнені лінгвістично й етнографічно з-поміж цілої групи слов'янських племен, були під безперечним впливом іранських племен Надчорномор'я й народів тракійської родини, що залюднували в той же час карпатські узгір'я й до т. зв. бастарнської колонізації (II в. до н. ери) могли бути для праслов'ян за безпосередніх провідників нових культурних течій Середнього Подунав'я і Малої Азії.

ЛІТЕРАТУРА

- М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. I. Вид. 2, розширене. Львів, 1904.
 Л. Нідерле. Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. Пер. с чешского. Ф. К. Волкова. СПб 1898.
 Г. Ф. Обборн. Человек древнего каменного века. Пер. с англ. под ред. и с дополнениями Б. Н. Вишневого. Ленинград 1924 р.
 Д. Самоквасов. Могилы русской земли. Москва 1908.

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

МАГНІТНА ІНКЛІНАЦІЯ Й ДАТУВАННЯ КЕРАМІКИ ¹⁾.

Фізик Folgereiter опублікував 1899 р. результати дуже цікавих своїх розслідів над магнітною інклинацією (нахил магнітного поля до горизонту) в глиняних вазах класичної доби. Ця праця з'явилася у виданні природничому ²⁾ й тому зовсім пройшла повз увагу археологів, не вважаючи на те, що значення цієї праці для археологів безмірно цікавіше і важніше.

Розвідки Фольгерейтерові основані на відомому в фізиці явищі, що при процесі випалу глиняних виробів, коли присутні будь-які залізні солі, в них після випалу фіксується магнітне поле з тією інклинацією магнітних полюсів, що відповідає моментові, в який роблено випал.

Очевидно, підчас випалу, починаючи від певної температури й вище, часточки заліза, може, молекули набувають здатності до певної рухливості в зв'язку з магнітним полем. І тоді магнітна вісь горщика глиняного, тоб-то математична лінія, що проходить через обидва магнітні полюси горщика, стає паралельною до магнітної осі землі, яка в той час була. Це значить, що магнітна вісь горщика робить із горизонтом той самий кут, що й земна магнітна вісь у той час. Після процесу випалу, коли горщик прохолов, його магнітна вісь уже не міняється. Виняток може бути тоді тільки, коли горщик потрапив у пожежу й знову був розпечений до тієї високої температури, при якій молекулярні магніти глини стають рухомі. Ці магнітні полюси можуть фіксуватися й у інших глиняних виробках, напр., у глиняних статуєтках, у цеглі, в глиняних стінах випалених від тієї чи іншої причини до ступеня рухомості молекулярних магнітів. Мабуть, і в дуже випалених точках триніпельських.

Інклинація земного магнетизму підлягає змінам протягом віків, до-

¹⁾ Перша половина моєї статті є реферат, прочитаний на міжнародньому Антропологічному З'їзді у Празі 1924 р. і видрукований у його справозданні.—Див. Ščerbakivskij. „Une méthode oubliée. Compte rendu. Institut International d'Anthropologie. II Session. Prague. 14—21 sept. 1924. Paris, 1926 p. 355—357.

²⁾ Folgereiter. Rendiconto 1896 — 1899. Atti della reale Akademia dei Lincei. Serie V. t. 8(1). p. 69, 121, 176, 269.

сягаючи певного максимуму й певного мінімуму, і в певних географічних поясах може переходити через 0° .

Але також і певні геологічні явища, напр., вулканічна діяльність, можуть викликати певні пертурбації магнітного поля.

Фольгерейтер знайшов зміни інклинації у вазах Флорентійського археологічного музею, але ці вази не були зроблені в околицях самої Флоренції, а їх постачали до місцевих похоронів і з Греції, і з південної Італії, і з інших місць. На жаль, Фольгерейтер не зазначив, чи зробив він поправку на відповідні широти, чи ні. Результати його дослідів можна найкоротше висвітлити такими цифрами:

Для ваз датованих:	інклинація була:
450—350 перед Христом	$51^\circ 1'$ — $13^\circ 45'$
350—250 »	$25^\circ 56'$ — $7^\circ 25'$
300—200 »	$15^\circ 35'$ — 0°

Певна нерегулярність, яку видно в цих цифрах, власне й залежить від того, що вази виробляли в різних країнах на різних широтах і довжинах. Сам автор каже таке:

«В археологічному флорентійському музеї зібрано: нолянські амфори, які приписують періодові 450—350 р. пер. Хр.; поліхромні вази фабрик аттичних і італійських, які належать до періоду 400—300 р. пер. Хр.; вази з Апусії, Луканії й Кампанії, віднесені до періоду 350—250 р. пер. Хр. Вази з поліхромною декорацією фабрик італійських (правдоподібно, з Бріндізі) віднесено до періоду 250—100 р. пер. Хр. Вази італійські так звані кампано-егруські зроблено в наслідування металотехніки й віднесено теж до періоду 250—100 р. пер. Хр.¹⁾

Очевидно, що результати, які здобув Фольгерейтер, давши приблизно можливу амплітуду максимального відхилення інклинації за певний час, не мали ніякого більше практичного інтересу для фізиків, так само як і для геологів; може, правда дещо цікаве з сучасного ретроспективного погляду, але не більше; тому ці розсліди й припинилися на цьому.

Для археологів результати ці, в такому вигляді, як їх здобув і подав Фольгерейтер, теж не цікаві.

А тим часом вияснені тут властивості кераміки, на мою думку, можуть мати цілком практичне значення для археології. Тільки питання треба поставити, або перенести в трошки іншу площину.

Насамперед, треба простежити інклинацію в керамічних виробках, які витворено в точно відомому певному одному географічному пункті, які мають певний стиль і ясну його еволюцію й мають певні опорні пункти для датування бодай в декількох екземплярах, що стоять далеко

¹⁾ Atti del. Ak. Lincei 1899, V ser., t. VIII, p. 275. Про ці праці подано справедання в інших журналах теж, напр.: Naturwissenschaftliche Rundschau, 1899, № 20, p. 255, або Paul Mercanton. Bulletin de la Sociéte Vandaise de science. Serie IV, 38, p. 335.

в часі один від одного. І тоді в'яяснити інклінацію для цілої серії ваз та иншої-кераміки в цьому одному пункті, або в декількох різних пунктах, і для різних діб. Тоді інклінація може показатися для кожного з цих пунктів у вигляді певних кривих. Ці криві будуть напевно синусоїди, й це як раз і є слабкий пункт цієї методи, що я далі з'ясую докладніше¹⁾ (див. рис. 1).

Мені здається, що найцікавішими з цього погляду були знахідки керамічні єгипетські, бо в Єгипті є багато похоронів цілком добре датованих, в яких знайдено й цілком цілі добре випалені горщики. Само собою зрозуміло, що для нас неважливо, де тепер той чи инший горщик, чи в Луврському чи в Британському музеї чи в Каїрі чи в Гільдесгаймі. Важливо, щоб був відомий точно пункт виробу й дата горщика. Дуже придатні теж критська й мікенська кераміка, а також месопотамська.

Ці кераміки важливі тим, що їхні збірки обіймають 3000, а то й більше років. У Месопотамії кераміка відома від часів перед Нарам Сином, т. що з перед 3000 років перед Хр. і до часів Сасанідських і пізніших. Отже, простеживши в скількох таких пунктах майже безперервної багатотисячолітньої культури магнітну інклінацію, можна знайти синусоїду її амплітуд²⁾ для всіх цих окремих пунктів, і тут цікаво те, що максимумами

КУТИ ІНКЛІНАЦІЙ

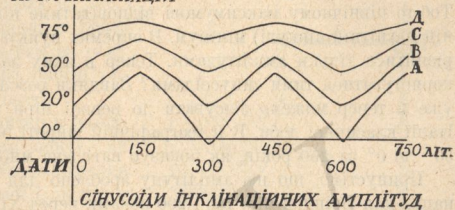

Рис. 1. Синусоїди інклінаційних амплітуд.

А—синусоїда низьких широт,
В, С—синусоїди середніх широт,
Д—синусоїда високих широт.
(Усі синусоїда повирисовувано аби-як, щоб тільки перед очі читачеві їхній образ подати).

одав
мо-
ання

обох.
пункті.
порні
далеко

справо-
№ 20.
science.

¹⁾ Синусоїди, показані на рис. 1, взято довільно, тільки для наочности. По горизонтальній лінії (абсциси) відкладено роки. По вертикальній лінії (ординати) градуси інклінації. Найнижчу синусоїду я виробив приблизно за даними Фольгерейтера які я подав вище.—Я тільки змінив ті дані, що показав Фольгерейтер, прийнявши, що інклінація наростає до максимуму в одному пункті за 150 р. (приблизно). За Фольгерейтером виходило-б 200—250 р., але у нього не для одного пункту.—Точні досліді точно й укажуть і час, і амплітуду для кожного місяця. Амплітуди для вищих широт будуть усе меншати, як це показують форми поданих мною синусоїд.—Але й форми верхніх синусоїд я взяв гіпотетично, бо дослідів ще жадних не зроблено, проте думаю, що форма їхня незначно ухилиється від дійсности.

²⁾ Амплітудою інклінації я тут зву максимальну зміну інклінації в даному географічному пункті. Тоб-то, напр., коли для якого-небудь пункту географічного мінімальна інклінація буде, припустимо = + 20°, а максимальна інклінація = + 60°, то різницю між цими двома інклінаціями я і зву амплітудою.

й мінімуми цих синусоїд усі мусять припадати на той самий час. Все одно, чи це буде синусоїда єгипетського Абу-Симбеля, або Александрії чи Суз чи київського Трипілля. Можливо тільки, що цих максимумів і мінімумів за часу від переддинастичної кераміки Єгипту до сучасного моменту може бути до двадцяти або й більше. Але всі вони по один бік магнітного меридіану будуть припадати на однакові дати, а по другий бік магнітного меридіану їм будуть відповідати мінімуми й максимуми. Тоб-то північному максимумові відповідатиме південний (т. т. в південній магнітній півкулі) мінімум. В окремих пунктах синусоїди будуть відрізнятися тільки амплітудами. Тепер в яких же випадках і як можна користуватися тими синусоїдами? Завдяки розслідам Фольгерейтера, ми уже й тепер можемо з'ясувати до певної міри відрізок синусоїди для Італії класичної доби. В її географічній широті інклінація змінилася від 50° до 0° за 250 років, як показує наведена мною табличка.

Припустимо, що цю амплітуду зроблено для якогось певного місця, напр., для Бріндізі між 450 і 200 роками перед Хр. на основі всього 4-х—5-и ваз, датованих точно написами, або монетами і т. и. Тоді, коли ми знайдемо там ще багато інших ваз, стиль яких належатиме до тої самої доби, то, знайшовши їхню інклінацію, ми можемо цілком точно, в межах помяток методи, датувати всі ці вази простою інтерполяцією (т. т. трійним правилом). З другого боку, здобувши синусоїди для багатьох пунктів, а, значить, і для їхніх географічних широт, ми можемо вирахувати правдоподібні синусоїди і для вищих широт: напр., для широти Києва, Майкопа, Фатянова, Одеси і т. и.

І маючи постійно на увазі стиль ¹⁾ або культуру, ми можемо звязати з нею певний відрізок синусоїди, а тоді в межах того відрізка можемо розподілити цілі вази цієї культури в певному порядку по ступеню інклінації в цих вазах, що з одного боку дасть відносну хронологію для цих ваз і напрям еволюції їхньої, а з другого боку дасть і протяг часу, в який певна керамічна група укладається: напр., чи жила вона 100 років чи 250. Мені здається, що при більшому числі таких даних у багатьох випадках пощастить установити досить точно й абсолютну хронологію. Напр., в Гальштатській кераміці, в Лужицько-Шлезькій, в Шкуровій і Норській, в дзвінкуватих чарках, і в багатьох випадках у мальованій кераміці.

Я думаю, що згодом, коли при великих музеях буде заведено спеціаль-

¹⁾ Найслабшим пунктом цієї методи є те, що синусоїда від часу першої появи кераміки до нашого часу, тоб-то за п'ять тисяч років, буде приблизно мати 25 максимумів і мінімумів, і на котре коліно синусоїди припадає та чи інша кераміка безпосередньо, визначити цією методою не можна.—Але, коли ми суто археологічною методою визначили цілу групу кераміки так що можемо її віднести до певного більшого, або меншого відтинку синусоїди, то в межах цього відтинку нашої кривої, ця метода дасть можливість хронологічно впорядкувати менші групи. Власне для визначення відносної хронології в середині певних груп керамічних ця метода й може бути корисною.

них археологічних хемиків, як це подекуди є в Англії, ці хеміки або спеціальні фізики будуть визначати інклинацію в музейній кераміці. І кожен ділий (бо в розбитому, не знаю, чи можна добре визначити інклинації) горщик в каталозі мусить мати крім вимірів ширини, висоти, діаметру, твердості, ваги, ще й вимір інклинації. І при публікаціях її теж треба буде подавати разом з іншими вимірами.

Форми синусоїд я подаю на рис. 1 з поясненнями там таки, а тепер хочу подати деякі вказівки на саму методику визначення, або спосіб визначення інклинації в вазах.

На жаль, Фольгерейтер в зазначених працях не подав опису, як він з'ясував для себе положення полюсів магнітних у вазі і як потім їх точно визначав. Це звичайно тому, що це справа фізиків-практиків, і їм добре відома. А втім він раніше, ніж визначати інклинацію в старовинних вазах, робив тепер, замовляючи теперішнім ганчарам, різної форми посуд: і суто циліндричний (як у нас форми для великодних баб) і форми звичайних горщиків і подібних до грецьких ваз. При чому сам випалював або доглядав, щоб при випалюванні горщики стояли точно вертикально на своїому дні. А тоді з'ясував, оскільки зафіксована в цих горщиках інклинація відповідає теперішній дійсній інклинації земного магнетизму. Полюси магнітні у вазах він визначав з допомогою дуже маленького магніту, повішеного на некрученій шовковинці.

Детальніших вказівок він не дав.

Щоб полегшити уявлення цілого процесу визначення інклинації в горщиках, я подаю тут схематичні рисунки апаратів так, як би я сам визначав цю інклинацію при найменших матеріальних витратах на інструменти й апарати. На рис. 2 видно придуманий мною станок дерев'яний, в якому не повинно бути найменшого залізного, ні крицевого шматочка або гвіздочка. Шруби можуть бути мідяні. Станок являє собою міцний дубовий, або й сосновий столик на 4 масивних ніжках $d, d,$ з грубою стільничкою c , якої товщина мусить бути від 6 до 8 см., з двома поперечками внизу e і f . І в самій стільниці й у поперечці e мусять бути циліндричні дірки—точно в самому центрі, концентричні, з одною спільною для обох віссю геометричною. Через ці дірки повинно пройти грубе веретено N , закінчене вгорі диском b , якого верхня площа мусить бути перпенди-

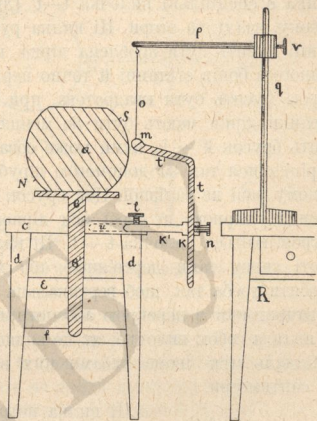

Рис. 2. Приладдя, щоб визначати магнітну інклинацію в керамічних виробках.

кулярна до осі веретена b' . Це веретено, як видно, вставляється в згадані дірки й спирається на спідню поперечку f , в якій можна зробити невеличку ямку для опори веретена. З рисунку ясно, що це веретено b' з диском b мусить вільно ходити, тоб-то крутитися в своїх дірках, але без жадного хитання. На цьому диску мають ставляти горщик a , для визначення у ньому полюсів магнітних. Важливим додатком до цього столика є спеціальні вилочки $t-t'$ (див. рис. 2, 3 і 4), де ці вилка видно збоку, ззаду та згори. Ці вилка рухомі супроти стола: для того в стільниці мусить бути зроблена дірка u чотиригранна, як раз посередині одного з боків стільниці й точно перпендикулярно до цього боку. В перекрою мусить бути квадратова, при чому сторони цього квадрату, тоб-то гранки дірки мають бути не менше як 3 сантиметри. В цю дірку входить брусок $k'-k$, який може соватися там в міру потреби й потім закріплюється там за допомогою шруби l , дерев'яної або мідяної, але ні в якому разі не залізної. Цей брусок має на кінці пригрублення k , з перпендикулярною до своєї осі діркою теж чотиригранною, в яку й застромлюються вилочки $t-t'$. Ці вилочки утримуються на потрібній висоті знову таки дерев'яною або мідяною шрубкою n . Вилочки $t-t'$ робити треба так, щоб вертикальна їхня частина t являла собою брусок квадратний в перекрою або чотиригранний, а частина коса $=t'$, власне, і являла собою вилочка, як це видно ззаду (на рис. 3) і згори (на рис. 4). Віддаль між двома зубами цих вилок не повинна бути більша, ніж 2 сантиметри.

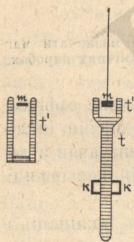

Рис. 3 і 4. Вилочка з приладдя, поданого на рис. 2. (ліворуч — вигляд згори; праворуч — вигляд ззаду).

Ці вилка потрібні для того тільки, щоб охоронити магніт m від дотику або удару горщиком при поворотах його на диску b . Для того, щоб установити точно горщик, його ставлять на диск так, щоб центр два прийшовся приблизно на центр диску. А тоді наближають вилка до горщика так, щоб кінець їх прийшовся як раз проти вичервка, т. т. проти максимальної ширини горщика й тронки тільки не доходив дотику горщика. Установивши так, крутять диск з горщиком, і вивіряють це кружіння так, що горщик усе стоїть на однаковій віддалі приблизно 2—3 мм від кінців вилок. Тут доведеться декілька раз посувувати то горщик; то вилка, поки, нарешті, горщик буде при повному обігу зберігати все ту саму віддаль 2—3 мм. від вилок. Коли це установиться, то посередині між кінцями вилок установлюється малесенький магнітик m ,

великість якого що менша, то ліпше. Вона мусить бути не більша від 4 мм довжини й 1 mm . з висоти: товщина його теж мусить бути не більша від 2-х мм. Його підвішується на некрученій шовковинці до мідяного (мосяжевого) або дерев'яного стоячка $p-q$ (Рис. 2), який теж не може мати в собі жадного залізного шматка. Горизонтальний брусок p може

підійматися й спускатися по вертикальному φ й прикручується на місці шрубою.

Для установки магніту, приставляється звичайний столик, але теж без заліза,—R, на який і ставиться стоячок з магнітом так, щоб магніт прийшовся між вилочками, й площа його була перпендикулярна до меридіану ¹⁾ горщика. Треба додати, що поверхня магніту мусить бути вишліхтована як дзеркало, щоб у ній відбивалася ясно й чітко шкала

з міліметровими поділами, за яку мова буде далі. Довга шкала, т. т. мірка з міліметровими поділами, що її постійно вживають у аналогічних випадках по фізичних кабінетах, ставиться горизонтально на столі. Вона звичайно буває теж на стоячку й може то спускатися, то підійматися. За нею ззаду, трошки вище, звичайний далекогляд, що його теж постійно

з аналогічною метою вживають по фізичних кабінетах. Їх треба встановити так, щоб шкала відбивалася від дзеркальної поверхні магніту й попадала в далекогляд, який стоїть ззаду за нею й трошечки вище. Установивши все, як сказано, коли дослідник побачить на хресті ниток окуляра в далекогляді якусь певну цифру міліметрової шкали й запише її, то треба щоб помічник почав тоді помалу повертати диск з горщиком. При повному обертанні диску на 360° , станеться так, що магніт трошки повернеться в один бік, а потім при повороті горщика далі ще на 180° в другий бік, що й мусить бути видно в далекогляді; при чому максимальні відхилення в один і другий бік показують на проходження в той час через середину магніту m тої вертикальної площини горщика, в якій лежать один і другий полюси магнітні самого горщика. В той момент максимальних відхилів треба крейдою на горщику поставити крапки проти магніту. Коли ці дві крапки буде поставлено, то треба перейти до другого досліду. Але щоб з'ясувати собі тільки що описані явища ще ясніше, можна подивитися на рис. 5 і 6, де видно горизонтальний перекрій горщика в формі кола SN^2 : перед ним магніт m з полюсами SN , далі шкала, а за нею далекогляд W . На рис. 5 подано позицію, коли магнітний північний меридіан горщика (т. т. той меридіан, в якому лежить північний магнітний полюс горщика) далеко від магніту m і магніт спокійно висить. В далекогляді W видно відбиту від m нулеву крапку шкали.

На рис. 6 показано, що північний меридіан N^1 наблизився до магнітика m , він одштовхує північний полюс N магнітика й притягає до

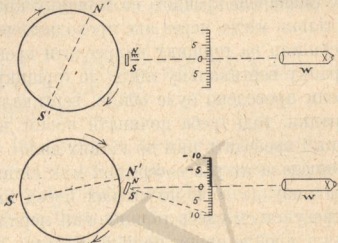

Рис. 5 і 6. Вимірювання відхилів магніту.

¹⁾ Меридіаном горщика я зву тут лінію, утворену перетином поверхні горщика, як вказано площею проходить через голову (вертикальну) вісь горщика,—теж уявлену.

горщика південний полюс S. А в далекогляді буде тоді вже видно не нулевий карбик шкали, а, припустімо, десятий. Коли через повертання далі на 180° наблизиться південний меридіян горщика S^1 , то явище буде йти навпаки, т. т. до S^1 наблизиться N магнітика й відштовхнеться S, і на хресті ниток буде видно не 0 шкали й не 10-й карбик, а червоний карбик—10, або який-небудь інший.

Зазначені крейдою на горщику крапки дають поки що не самий полюс, а тільки місце, через яке проходить меридіян з полюсом. Отже, треба цей меридіян на горщику накреслити крейдою, т. т. провести через намічену крапку вертикальну лінію по горщику згори до низу, можливо точніше. Коли проведено буде обидві вертикальні лінії по горщику через обидві крапки, тоді треба починати новий дослід. Дослідник бере в руки горщик і проводить ним по кінцях вилок так, щоб крейдяна лінія меридіану припадала як раз посередині між кінцями вилок. Треба провести горщик від низу до гори по вилках перед магнітом. Тоді перед магнітиком ш пересунеться весь горщиківий меридіян і з ним сам полюс. У далекогляді пройде знову подібна картина, а власне при проходженні самого полюсу повз магнітик відхил магнітика буде найбільший і в той момент максимального відхилу треба знов таки крейдою перехрестити накреслений меридіян у пункті, найближчому до магнітика. Зробивши так з одним і з другим меридіаном, ми й знайдемо обидва полюси на горщику, які буде зазначено лініями.

Поставивши знову горщик на диск, уже можна приблизно уявити, як вісь проходить через обидва полюси, й разом з тим можна уявити й інклінацію приблизно. Для точного визначення інклінації, треба або вирахувати її, визначити потрібні дані інструментами, або перенести на рисунок і визначити кут інклінації транспортиром. Для цього треба мати так званий компаратор, щоб визначити висоту обох намальованих на горщику полюсів від площі дна, т. т. верхні нашого диску, на якому стоїть горщик, або просто різницю висот між ними, т. т. висоту одного над другим. А з допомогою кривого (кривоногого) циркуля треба визначити віддаль дійсну між обома полюсами; означімо її L, а різницю висот полюсів означімо H; тоді:

$$\frac{H}{L} = \sin(J), \text{ де } J = \text{кут інклінації.}$$

Тепер ясно, що для визначення інклінації або треба логаритмувати нашу формулу, тоді $\lg \sin(J) = \lg H - \lg L$ і просто в логаритмічних таблицях звідділя ми зразу знайдемо J, т. т. кут інклінації. Або треба в рисунок збудувати прямокутний трикутник по катету H і гіпотенузі L; тоді кут протилежний катетові H береться просто транспортиром, і це й буде J, т. т. кут інклінації магнітної осі в горщику. Цей кут інклінації відповідає інклінації земного магнетизму в той момент, коли даний горщик випалювано.

Звичайно, усі ці маніпуляції може проробити без великих хиб тільки людина дуже добре ознайоmlена з фізикою й спеціально з її відділом магнетизму та досвідчена в практичних працях із фізики. Це могло би стати й за тему для докторських дисертацій із фізики.

Поліпшення методів досліду й визначення магнітної інклінації в горщиках може принести тільки практика, бо без неї цей мій стислий виклад лишається суто теоретичним міркуванням. Може виникнути теж багато зовсім нежданих несподіванок.

L'INCLINAISON MAGNÉTIQUE ET LA DÉFINITION DE L'AGE DES PRODUITS CERAMIQUES.

V. CHTCHERBAKIVSKY.

Folgereiter a publié en 1899¹⁾ les résultats très intéressants de ses recherches sur l'inclinaison magnétique des vases classiques en terre cuite. Paru dans une revue d'histoire naturelle, cet ouvrage n'avait point attiré l'attention des archéologues, bien qu'il eut pour eux infiniment plus d'importance que pour les naturalistes.

Les recherches de Folgereiter attestent que pendant le procès de cuisson les produits en argile fixent en eux les poles magnétiques. Il est à remarquer que l'axe magnétique c'est à dire la ligne mathématique traversant les deux poles dans le vase en argile va parallèlement à l'axe magnétique de la terre; cela signifie qu'elle a le même angle avec l'horizon que l'axe magnétique de la terre, ou la même inclinaison que le magnétisme terrestre au moment de la cuisson. Après cette procédure l'inclinaison du vase ne change plus.

C'est ainsi que les poles magnétiques étant fixés définitivement dans les vases d'argile et dans divers autres objets céramiques, comme statuettes et briques ainsi que dans les murs brûlés des constructions en argile servant à l'incinération des morts à Sourgoule, ou dans le même endroit en cylindres de terre cuite dont sont revetus les creux. Ou bien encore dans les produits de la céramique néolithique de Trypillia en Ukraine l'inclinaison magnétique correspond justement au moment quand le dit objet était cuit au feu.

L'inclinaison du magnétisme terrestre subit des changements à travers les siècles; elle a son maximum et son minimum, pouvant même pour certains points dépasser le 0°. Certains phénomènes géologiques locaux peuvent ébranler la régularité des changements de l'inclinaison. Citons comme exemple une activité volcanique en voisinage proche etc.

Folgereiter avait trouvé les changements d'inclinaison dans les vases collectionnés en „Museo archeologico di Firenze“ comme suit.

Pour les vases datés

se 450 — 350 av. Jes. Christ.	— 51°1' — 13°45'
350 — 250 „ „ „	25°56' — 7°23'
300 — 200 „ „ „	15°35' — 0°.

¹⁾ Folgereiter. Rendiconto 1896 — 1899. Atti della reale Akad. d. Lincei, 1899, Serie V, t. VIII, p.p. 69, 121, 176, 269.

Dans ces cas certaines irrégularités pourraient s'expliquer par le fait que les vases étaient pris de divers pays aux différentes latitudes et longitudes. L'auteur écrit:

„Nel museo archeologico di Firenze si trovano parecchie anfore nolane attribuite al periodo 450 — 350 a. C.; vasi polichromi di fabrica attica et italiota attribuiti al periodo 400 — 300 a. C.; vasi di Apulia, Lucania e Campania attribuiti ale periodo 350 — 250 a. C. vasi a deco-razione policroma die fabriche italice (creduti di Brindisi) attribuiti al periodo 250 — 100 a. Cr., vasi italici cosi detti campano-etruschi, fatti ad immitazione della metalotechnica ed attribuiti essi pure al periodo 250 — 100 a. Cr.“¹⁾.

Il est évident que les conclusions acquises par Folgelreiter n'ont eu de valeur pratique ni pour la physique, ni pour la géologie et elles n'évoquaient l'intérêt que comme vue retrospective et rien de plus; pour cette raison sans doute elles n'ont point évoqué d'études prolongées.

Cependant ces caractères de la céramique pouvant avoir selon moi une signification absolument réelle.

La question se remet aux points que voici:

En se basant sur l'étude des produits céramiques clairs du point de vue d'histoire et précisément datés, il faut élaborer des tables démonstratives d'inclinaisons à partir de nos jours jusqu'à une époque la plus éloignée de nous, pour différentes latitudes et longitudes géographiques.

Cet index d'inclinaisons élaboré en y ajoutant, peut être, les courbes graphiques, il pourrait servir pour spécifier la date chronologique de tel ou tel produit céramique, dont le lieu d'origine est connu et l'inclinaison est étudiée par l'appareil.

Il va sans dire que ce travail étant plutôt difficile il ne doit pas être entrepris que par des spécialistes professionnels et d'institutions spéciales.

¹⁾ Atti del. Ak. Lincei, 1899, Serie V, t. VIII, p. 275.

ПЕТРО КУРІННИЙ.

БІЛОГРУДІВСЬКІ КАМ'ЯНІ СТЕЛИ.

Питання про виникнення, шляхи розвитку та призначення статуарних виображень людини з каміння, що час від часу несподіваним виявленням нагадують археологам про своє існування, неможна вважати розв'язаним ні в одній своїй багатоскладовій частині й досі.

Людська постать, виконана в різних матеріалах, супроводжує людство на протязі всього часу його існування від палеоліту, аж до сьогоденного дня й виникає з різних приводів його культурних потреб. Вивчення її,—найцікавіша проблема культурно-історичного процесу, як з боку побутового, так і з боку художнього.

Тому й не дивно, що саме культурно-історичним проблемам, зв'язаним із статуарним виображенням людини, дослідники культурно-історичного процесу розвитку людства віддають значну увагу, присвячують коштовні розвідки¹⁾.

Коштовна монографія проф. М. Гернеса «Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Christus. Wien, 1925 року», що оце недавно вийшла в світ 3-ім виданням, є найповніше резюме вчених змагань у цім напрямку. Воно свідчить про колосальну роботу, проведenu в напрямку інтерпретації статуарного матеріалу, ілюструє значні досягнення, як у дрібницях, так і в цілому. Алеж воно виявляє одночасно нові затінкові проблеми на тлі величезних прогалин у матеріалах, методах їхньої обробки, дефектів їхнього визначення і в загальній композиції різносортового матеріалу, прогалин, що чекають свого усунення на користь майбутніх видань цієї важливої праці.

¹⁾ Найголовніші з них: Sol. Reinach: „La sculpture en Europe avant les influence greco-romaine. Anthropologie, 1904, t. V.

E. Cartalhad. La divinité féminine et les sculptures de l'allée couverte d'Erôn, Seine-et-Oise.

Forrer. Primitive menschliche statuette aus Bronza. Antiqua. 1887, 1888, 1889.

E. Pottier: Les statuette de terre cuite dans l'antiquité. Paris. 1890.

A. A. Мідлер. „Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом“. Изв. Ак. Ист. Мат. Культ. т V.

Дуже добрий перелік літератури, що до публікацій статуарного матеріалу наведено у нижчегаданій праці проф. М. Гернеса: „Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa... W. 1925.

З усіх пам'яток, що входять у коло студій М. Гернеса, найменше місця приділено розглядові, вивченню й визначенню кам'яних статуарних передісторичних виображень людини розміру натури. Вони трапляються деколи в передісторичних знахідках Європи й Азії. В археологічному лексиконі російської археології ці виображення відомі під українською народньою назвою «баб» із штучним додатком «кам'яна», щоб зазначити матеріял, з якого вони зроблені¹⁾.

Щасливий випадок виявлення кількох видатного значення зразків українських передісторичних кам'яних баб-стел у Білогородській лісовій дачі, біля м. Гумани, дає змогу нам освітлити новим джерелом кілька невизначених вказівок минулих українських дослідів і кинути промінь світла в один з темних, але цікавих куточків нашого передісторичного минулого.

I.

Року 1915, восени, з дозволу місцевого лісництва, громада селян із с. Дмитрушок приступила до розробки лісової ділянки, що оточувала диким бором лісникову хату²⁾ в 8-му обході Білогородівської лісової дачі біля м. Гумани.

У час викорчовування пеньків, що позалишалися від здійнятого вікового дерева, кілька селян, котрі корчували пеньки для місцевого дмитруського пан-отця В. В. Леонівича, натрапили на чотири кам'яні плити, що лежали одна поруч одної, як розповідають селяни, на довгих боках, сторч. Навкруги було вугілля, кілька черепків.

Плити викликали в селян згоди про можливі скарби. Вони здійняли їх з місця, перекопали простір навкруги, нічого не знайшли й тоді вирішили розподілити камінь та використати його в господарстві. Незабаром про знахідку довідалися лісник і пан-отець. Обидва вони вирішили каміння на деякий час зберегти. Лісник узяв дві більших плити, що репродукції їх подані при цій статті, пан-отець—дві менших, у вигляді чотирибічних слупиків, і перевіз їх до своєї садиби в с. Дмитрушках. Обидві плити-слупики мені довелося бачити в пан-отцевім подвір'ї року 1918³⁾. Гадаю, що ще була знайдена також і п'ята плита, але про неї ні пан-отець, ні селяни не згадують. Принаймні, року 1917, проїздячи

¹⁾ Назва „кам'яна баба“ склалася ще в XIX ст., і досі в російській археології охоплює пам'ятки різноманітного призначення й походження. Досить зручна для користування через свою безпретензійність, ця назва нині вже не може задовольнити дослідників як науковий термін. Серед кам'яних статуарних виображень ми маємо не тільки баб, але й чоловічі постаті. Назву стели вживаємо в статті умовно. Справжнє призначення постатів при сьогоднішньому стані наших матеріялів про ці виображення, не можна вважати за встановлене. Виявлення їх поруч з похованнями в нас, на Україні, та у Франції роблять термін „стела“ правдоподібним і. для нашого часу, придатним до вжитку.

²⁾ Нині хата об'їзника Балицького.

³⁾ Нині слупики безслідно зникли.

лісовою просікою, де возили вагу з розроблюваної ділянки біля лісника, я натрапив на голову з плечем ще одної плити-стели, але довідатися щось певне про неї ні від кого не міг.

Такі обставини, в яких зроблено оцю цікаву археологічну знахідку. Рештки її, у вигляді двох кам'яних баб--стел (треба сказати, крапчих примірників)—я перевіз до Соціально-Історичного Музею Гуманщини, де вони й нині перебувають.

Часто й довгенько перебуваючи в Білогрудівській лісовій дачі й проводячи постійні систематичні дослідження споруджень білогрудівського типу, подібних до могил, та інших пам'ятників Білогрудівської околиці, я багато разів обслідував місце знахідки кам'яних стел. Я мав змогу зробити контрольний розкіп¹⁾, бачити безпосередніх свідків знахідки та переконатися, що те місце, котре зв'язане було безпосередньо з чотирма кам'яними плитами, для науки загинуло. Воно перерите корчуванням, шуканням скарбів. Земля, перекопана в недавній час, має в собі вкрапчини вугілля, певне, недавнього походження (є недогарки коріння); спорадичних чорних, крихких з кварцем черепків ранньої бронзової доби, що трапляється досить часто й по інших місцях Білогрудівської лісової дачі.

Алеж, саме місце, де знайдено стелу, можна вважати за встановлене й характеризувати його можна так:

Ситуація загальна.

Місто Гумань, біля якого розкинулася Білогрудівська лісова дача, лежить в басейні р. Бога й стоїть при вливі річки Кам'янки до Гуманки. Остання, як доплив річки Ятрани, входить до системи річки Синюхи, а та вже безпосередньо впадає до Півд. Богу.

Ситуація спеціальна.

У тій частині бігу р. Гуманки, де вона робить коліно між селом Городецьким та Пиківцем та приймає до себе доплив—річку Кам'янку, заходячи в долину обох річок, у різні боки від них, мов лапчасті оленячі роги, розходяться улоговини водних і безводних яруг. Вони перерізують плато на північ від м. Гумани²⁾ та низку клинчатих шпилів, оточених яругами: Городецьким, Берестівчиком, Ріжком, Кошарами, Гонтовим яром, Базилянською дубиною. Це порізане гіллястими яругами плато має в собі й найвищі точки в околицях Берестівця (815 футів н/р) Косенівки (777 футів над рівнем), має і береговини із спадливими й урвистими шпилями, улоговинами й шпилями, забезпеченими водою та орієнтованими в захисному від вітрів напрямку: дуже часто на схід, південний схід, південь, південний захід. Природня ситуація сприяла затишному розташуванню тут людських осель.

Культурні нашарування Білогрудівських шпилів.

¹⁾ Розкопи місця знахідки стел переведені мною, року 1922, силами учнів 1-ої Трушколи ім. В. Грінченка в Гумані.

²⁾ Плато це впирається на заході в річку Гуманку, а на сході в річку Ревуху.

Місце знахідки кам'яних стел—не поодинокий вияв культур у цій околиці. Навпаки, на досить незначному просторі яких 20 кв. клм., який з природнього боку може бути зхарактеризований, як вододільний масив між системою р. Ревухи та Кам'янки, що південною своєю лінією мав р. Гуманку,—ми спостерігаємо інтенсивний вияв культур.

Так, на цьому просторі ми маємо зареєстровані такі пам'ятки:

На річці Кам'яній: подібні до могил виспи Білогрудівського типу в околиці с. Війтівки ¹⁾ та в лісі Берестівчикові ²⁾; такі-ж виспи й тієї-ж культури коло хутора Миронюків ³⁾; могильник типа скорочених поховань з похованнями в дерев'яних зрубках ⁴⁾; поодинокі могили з насипами стенового типу ⁵⁾ обабіч стовбової дороги Гумань—Краснопілка; селище римського часу (Чорна Балка) ⁶⁾; селище трипільської культури томашівського facies'у коло с. Краснопілки ⁷⁾; подібні до могил виспи білогрудівського типу в ліску «Ріжок» ⁸⁾; селище трипільської культури коло с. Ксендзівки ⁹⁾; могильник на кол. церковному полі з похованням скорчеників на N від с. Дмитрушок ¹⁰⁾; культурне поле трипільської культури над північним дмитруським ставком (томашівського типу ¹¹⁾; селище римської доби, коло того-ж таки ставка ¹²⁾; подібні до могил виспи білогрудівського типу в с. Дмитрушках, в сад. Дерієнка ¹³⁾; могильник типу скорчеників коло Базилянської дубини ¹⁴⁾; культурне поле трипільської культури, поруч з цим могильником, у верхів'ї яру Кошари ¹⁵⁾.

На річці Гуманці:—культурне поле трипільської культури коло с. Пиківець ¹⁶⁾; поселення римського часу на південь від с. Дмитрушок,

¹⁾ Знахідки переховується в Соц.-Істор. Музеї Гуманщини (№№ 758—760, 788, 904—918).

²⁾ Знахідки переховується в Соц.-Істор. Музеї Гуманщини (№№ 542—546, 551).

³⁾ Розкопи П. Курінного, р. 1923, переховується в Соц.-Істор. Музеї Гуманщини. № 657—690, 692, 853—854, 972—9796).

⁴⁾ Розкопи Краснопілляського районного Музею, під керуванням Я. Кащука та Т. М. Молчанівського. Речі в збірці Соц.-Істор. Музеї Гуманщини.

⁵⁾ Див. Мапу Генерального Штабу, ряд XXIV, арк. 8.

⁶⁾ Археологічна експедиція П. Курінного, 1927 року. Див. звіт ВУАК—ові р. 1927.

⁷⁾ Випадкові знахідки в збірці Краснопілляського Районного Музею, нині в збірці Соц.-Іст. Музею Гуманщини. Див. Археологічну експедицію П. Курінного, р. 1927. Звідомлення ВУАКові.

⁸⁾ Знахідки переховується в Соц.-Істор. Музеї Гуманщини (№№ 552, 559).

⁹⁾ Статуетку переховувалося в збірці Краснопілляського районного Музею, нині Соц.-Істор. Музеї Гуманщини.

¹⁰⁾ Розкопи П. Курінного. Збірка Соц.-Істор. Музею Гуманщини (№ 819).

¹¹⁾ Розкопи П. Курінного, 1918 р. Речі переховується в Соц.-Іст. Музеї Гуманщини.

¹²⁾ Оглянуте мною р. 1923.

¹³⁾ Випадкові знахідки з садиби Дерієнка в Соц.-Істор. Музеї Гуманщини.

¹⁴⁾ Розкопів не роблено.

¹⁵⁾ Випадкова знахідка череп'я селянами.

¹⁶⁾ Випадкова знахідка печини селянами.

Коло 8-го обходу Білогрудівської лісової дачі¹⁾; численні скупчення подібних до могил споруджень білогрудівського типу в верхів'ї так званого Гонтового Яру²⁾.

З найцікавіших випадкових знахідок цієї території треба відзначити: знахідку слов'янського (варязького) типу обосічного меча та бронзового енкалпіона коло с. Пиківець, себ-то в районі зливу Гонтового Яру з річкою Гуманкою³⁾.

Мал. 1. Білогрудівка біля м. Гумани. Місце, де знайдено стели.

Безперечно, передісторичне минуле цієї території значно багатше від накреслених виявів, але повне виявлення їх—діло майбутнього. Отож, у центрі цієї території, майже на найвищій її точці, в самому вододілі між яром Кошари та яром Гонтовим, на рівному просторі без надгрунтного зазначення, знайдено й ті кам'яні стели, що їх ми взяли для нашого дослідження (мал. 1).

II.

Як ми вже згадували, у Білогрудівці знайдено чотири цілих примірники кам'яних виробів і один фрагмент (голова), напевне, п'ятого примірника. Умови знахідки цілковито не спостережено. Відомо тільки про дві плити. Вони знайдені під ясенем, на 2 мтр. глибини. Плита з виображенням лежала на схід од ясеня на правому ребрі, головою на захід. Камінний стовпчик, на 1,5 мтр. від неї на NW, лежав у тому-ж напрямку; на 1 мтр. на північ від дерева, себ-то й від простору поміж плитами, знайдений був камінь. Про решту плит мені пощастило довідатися тільки, що вони лежали ребром одна поруч одної.

Про походження п'ятої (фрагмента голови)—відомостей здобути не пощастило. Отже, оскільки умови знахідки з словесних оповідань само-

¹⁾ Оглянуто мною підчас розкопів могили № X в Білогрудівці, р. 1925. Див. Боротке звітмлення ВУАК'у за 1925 р.

²⁾ Розкопи П. Курінного року 1918. Могили I, II—XI, XIII, XIV. Розкопи П. П. Безвенгліньського. Мог. XII. Звітмлення ВУАК'у за 1925 р. 1926, стор. 74—80. Бюлетень Кабінету Антропології при УАН р. 1925, стор. 22—23. Речі в Соц.-Істор. Музеї Гуманщини та Всеукр. Істор. Музеї в Києві.

³⁾ Збірка Соц.-Істор. Музею Гуманщини.

видців невиразні, а інших джерел для освітлення цієї високоінтересної знахідки немає, нам залишається зробити спробу визначити її на підставі аналізу самих пам'яток та протиставлення їм найближчих аналогічних пам'яток.

Кам'яна стела № 1. (Мал. 2, 3, 4). До нас цілою не дійшла: від п'ят і нижче обламана за старого часу (патинізована). Половину плити ззаду по grubині відколено за пізнішого часу, певне, як знайдено. Отже, стела, в сучасному її стані, виглядає так:

Це брила пісковця форми подібної до трапеції: 1,03 мтр. заввишки; 0,4 мтр. завширшки в плечах; 0,36 мтр. завширшки на рівені п'ят; 0,1 мтр. завгрубки. Поверхня її старанно зрівнена, на пересіченні гранів—закруглена. Оброблену так плиту опрацьовано способом повторного протесування з метою визначити деталі постаті.

Верхній розширений край плити, завдовжки 0,14 мтр., висотою 0,035—0,040 мтр., з обох боків округло стесано й площині надано похилости назад.

Середня частина верхнього краю плити залишена в вигляді виступця заввишки 0,035 мтр., завдовжки 0,084 мтр., завширшки 0,1 мтр., старанно вигладжена, з обробкою чільного боку плити плесковато, рівно з плитою, тилового боку—округлим уступцем відносно тильної частини плити.

Після цього на плиту з чільного боку були нанесені такі деталі: лице, руки, груди, обшивка верхнього одягу, спіднього одягу, ноги з кулеватими закінченнями; протесано розполіг рук, обшивки нижнього одягу та штрихування одягу на бочках; зазначено хребет, штрихування одягу та обшивку (лиштву) одягу ззаду.

Лице зроблене обтесуванням площини плити під виступцем неглибокими рівчачками повздож підборіддя, незначними заглибленнями повноса й під бровами. Сказати щось певне про окреме опрацювання очей важко, хоча на це безперечно спокушає наявність незначних виступців, що є на поверхні лица під бровами й могли-б відповідати очам. Широчінь лица 0,084 мтр., довжина лица від переносиці до підборіддя 0,091 мтр., височінь виступця над бровами 0,035 мтр.

Руки мають зазначення в двох площинах: на чільному боці, в вигляді плесковатого рельєфу, та на бочках, у вигляді підкреслення grubини руки від плеча до ліктя. Розполіг рук для типу пам'яток, що їх нині описуємо, надзвичайно характерний. Плечева частина руки сильно притулена до боку, але так, що лікоть злегка виступив уперед. Починаючи від ліктя, рука простягнена через груди й лежить цілком розкритими долонями, поверненими до грудей, провктуючись середнім пальцем в сфері ключиці (clavicula).

Довжина руки від плеча до ліктя 0,38 мтр., від ліктя до середнього пальця 0,285 мтр. Коли-б руки були щільно прикладені долонями до того місця, що його вони займають на постаті, то їхні лікті неминучо повинні були-б відсунутися до спини й утворити з площиною спини пев-

ний кут. Цього на нашій постаті нема. Отже, треба припустити, що вміщуючи руки так, як то показано на постаті, передісторичний мистець гадав у цей спосіб виявити положення рук на віддалі від тіла, можливо, в позиції молитви. Мизинці рук не торкаються один одного.

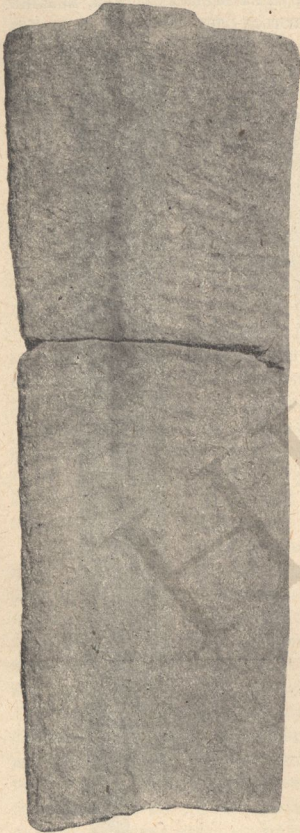
Мал. 2. Білогрудівська кам'яна стела I (фас). Фото з оригіналу (Соціально-історичний музей у м. Гумані).

Мал. 3. Білогрудівська кам'яна стела I (збоку) Фото з оригіналу (Соціально-історичний музей у м. Гумані).

Груди визначено незначними, 0,02 мтр. діаметром при 0,01 мтр. височини, конічними, з округленим верхом, гульками. Розміщено їх цілком

умовно на вільному місці,—між плечевою кісткою, великим пальцем та ліктьовою частиною руки.

Мал. 4. Білогрудівська кам'яна стела I (відворот). Фото з оригіналу. (Соціально-історичний Музей у м. Гумані).

Обшивок на чільному боці поста-ти дві. Обидві вони зазначені одним способом. На просторі площини, двома неглибокими рівчаками, просіче-но бинду. Відкреслена так бинда по-мережена, як патронташ, впоперек короткими рисами, досить глибоко втесаними, хоча рівчаки тески мають округле дно. Верхня обшивка підпе-резує постать на рівні пояса й з-під ліктів, повздовж піднятих рук, під-носиться, приблизно, на рівень груд-ної кістки. Очевидно, ця лиштвa не може належати до відзначення поя-са, через напрямок лиштв. Вона не переходить ні на боки, ні на спину.

Нижня обшивка охоплює постать коло колін навкруги, себ-то, крім чільного боку, проходить через боч-ки й спину.

Розробка постати закінчується розробкою ніг, які виконано в неви-сокому плесковатому рельєфі в ви-гляді капітанських еполетів царсько-го часу, тоб-то в вигляді продовга-стеньких плесковатих бинд, закінче-них диском—так виконано стопу.

Отже, пропорція постати збудо-вана на таких числах:

Розмір лиця—0,09 мтр.; довжина верхнього одягу—0,48 мтр.; довжина нижнього одягу—0,75 мтр.; простір спідньої лиштви до ніг—0,245 мтр.; височінь цілої фігури 1,04 мтр.

З відворотного боку постати най-цікавіше відзначення якоїсь смуги повздовж спини аж до лиштви. Що це? Хребет, чи шов одягу, чи може коса. Протестування риси в наших по-статях має тільки такі призначення:

- 1) окреслює, як допоміжна, рельєфні риси лиця;
- 2) окреслює, як допо-міжна, рельєф рук;
- 3) викреслює, як основна, форму лиштв;
- 4) окреслює, як допоміжна, руки на бочках;
- 5) має значення штриховної, себ-то, додат-

кової риси на бочках і спині. На нашу думку, протесування спини—не виображення коси. Виконана за принципами розробки чільного боку коса була-б опрацьована рельєфніше (порівн. брову, пальці). Хребет? На це могло-б натякати те, що починається він, досить відповідно, на шиї. Але зниження його до нижньої лиштви відхиляє це припущення.

Залишається припустити те, що цей рівчак може означати шов одягу (місце початку й кінця його відповідне). Така роля риси-рівчака не суперечить ролі його в лиштвах. Тоді поземі риси мусіли-б служити підкресленню складок. При загальному нахилі нашого оригіналу до реалізму нерéalність складок суперечить цьому. Отже, хоча розполіг складок і суперечить припущенню про графік спини, як про шов із складками, алеж мусіло зупинитись на ньому як самому можливому. З обох плечей, падаючи на спину, протесані якісь бинди.

Обробка нашої постати з п'яти боків свідчить, що пам'ятник був захищений на вертикальну постановку. Злам нижче ніг теж це стверджує.

Кам'яна стела № 2. (Мал. 5). До нас дійшла теж не цілою.

З пошкоджень її треба назвати такі: 1) від обробки плити залишилося дві ноги та якась палиця з закругленою ковінькою; 2) зовсім загублена частина правого плеча та виступ голови; 3) відбитий за старого часу шматок плити знизу, про що свідчить вивітрена поверхня обляму.

Отже, цей примірник кам'яної стели, в сучасному його стані, виглядає так: це брила пісковця форми овально-розширеного з одного боку плескватого бруска. Височінь брили 2,37 мтр.; найбільша широчінь (в плечах постати)—0,84 мтр.; найменша широчінь незламаної частини—0,32 мтр.; найбільша грубина 0,25 мтр. Брила має цілком округлені краї і сильно деформована через вивітріння до попадання в ґрунт.

Безперечно, плита перед нашими очима не в своєму початковому природньому вигляді. Вона добре опрацьована раніш, ніж одержала оту шливку округло витягнену форму, що старанно колись притерту поверхню.

Після цього попереднього оформлення, знов таки, як і в примірнику № 1, плита була опрацьована способом повторного протесування, для визначення деталей постати.

Верхній розширений край плити округло стесано, як і в попередньому примірнику, і залишено посередині виступця, що мав правити за голову. Праве плече й виступець, в примірнику № 2, збиті недавно.

Нижче на грудях, приблизно на місці, що відповідає розпологові піднятого лівого плеча попереднього примірника, бачимо високо й рельєфно висічену ковіньку з крученим держакіом. Однак, у цій ковіньці не все належить умисній обробці людини. Ковінька бо приходить саме на місці дуже міцної прожилки польового шпату, що безперечно, при вивітрюванні, збільшило ефект рельєфу, а бути може деформувало за формою жили початкову ідею майстра.

Ще нижче—дві виразно зроблених ноги з ступнями, виконані в техніці так само, як № 1.

Особливою відміною цього примірника, в порівнянні до № 1, є захищеність до нашого часу коріння постати—тієї частини постати з каменя, що вкопана була в землю і тримала її у вертикальному положенні.

Цей корінь, при абсолютній довжині в 0,90 мтр., складає до цілої постати 38% височини й дає змогу твердо встановити наявність у кам'яних баб типу, що зараз описуємо, предстосування до закріплення в ґрунт та уявити його приблизні конструктивні співвідношення.

Кам'яні стовпи, знайдені разом з цими примірниками кам'яних стел являли собою справжні кам'яні, чотирикутні ступики 8 вер. в стороні. Заввишки—більший—2,5 арш., менший—1,5 арш. з обламаними нижніми кінцями. Верхні частини їхні були похило стесані, як у баб №№ 1 та 2, а в більшому, навіть, був виступець. На превеликий жаль, нам, за час археологічної подорожі на Гуманщину, не почастило розшукати ці два стовпчики й тому їх розміри та опис робимо за пан-отцевим переказом.

III.

Перше питання, що його треба поставити перед тим, як розв'язати проблему про призначення, зріст та місце наших пам'яток у процесі передісторичного життя, це питання про те, чи одночасні ці пам'ятки поміж себе. Деяка типологічна різноманітність збуджує підозру, що вони можуть бути не одного часу: № 1—цілком реальна постать; № 2—монолітна плита нереального характеру, № 3 і 4—слупчики без ніяких виображень. Але ж децю спільне поміж цих виображень примушує нас схилитися до думки, що описані пам'ятки належать до одного часу.

Так, пам'ятки №№ 1 та 2 сполучаються в одну групу технікою обробки мате-

Мал. 5. Білогородівська кам'яна стела II (фас.). Фото з оригіналу (Соціально-Історичний Музей у м. Гумані)..

риалу та способом виображати ноги в вигляді еполетів. Пам'ятки №№ 1 та 3 (один з стовпів)—способом виробляти голову в вигляді виступця, похилого назад.

Друге питання—чи є ці пам'ятки однакового призначення, або інакше, чи створені вони були в минулому для однакових функцій при загальній однаковій меті.

Відповіді на це запитання поки що ми дати не можемо.

Кожна річ, що вийшла з рук виробника, безперечно має в своїх конструктивних ознаках усі дані для точного визначення її призначення. Алеж, безжалісний час і зв'язані з ним життєві процеси стирають багато того, що було конструктивною ознакою речі, виділяючи випадкові ознаки, що позбавляють змоги розв'язати питання позитивно на підставі малої кількості примірників.

Наші пам'ятки найкраще ілюструють висловлену думку. Стела № 1 має ослаблений рельєф, зглажені, заокруглені поверхні насічок, певне, через довге змивання поверхні дощами. Має сліди відлущування обробленої поверхні від атмосферних змін.

Кам'яна стела № 2 особливо деформована через злущування поверхні. Певне, через це зникли деталі виображення людської постаті, від якої збереглися ноги. Цей процес підкреслив природню жилу каменя, утворивши з цієї-ж вивіреної жили, частково штучно підкресленої майстром, та з подібного до каблучки закруту якусь палицю. Найменше постраждало в цій постаті оформлення плити з боків, на плечах і на місці виступу голови. Поверхня тут гладенька, часом, навіть, без жодних злущень.

Стовпці не мали жодних виображень на боках, хоч один із них—№ 3, мав виступця, подібного до виступця кам'яної баби № 1.

Отже, мені здається, що не буде помилкою всеж відзначити такі риси ваших пам'яток:

1. Усі чотири пам'ятки були зроблені для простовисного їх використання.

2. Два з них безперечно, а третій—стовп № 3—можливо, виображали людські постаті.

3. Постаті, №№ 1 та 2 виображали людину на повний зріст.

4. Місце голови на кам'яній плиті відзначав виступець (№№ 1, 2 і 3), а безпосередньо під ним відтворювано риси лица (№ 1).

5. Плечі постаті штучно піднесені (№№ 1, 2).

6. Усі чотири пам'ятки зроблено з одного матеріалу—пісковця, досить еластичного для обробки.

7. Усі чотири пам'ятки проходили низку характерних у своїй історії способів опрацювання, що складає їхню особливість у порівнянні до інших пам'яток цього типу.

а) Плиту бралося відповідно до потреби (плесковато відколена, з запасом для кореня).

б) Зазначену плиту обтесувалося (ширше в плечах, вужче в ногах, паралельними площинами спереду й ззаду, з виступцем на місці голови).

в) Обтесування робилося металевим знаряддям, б. м. у вигляді металевого кайла або долота. Найясніше це можна бачити на примірнику № 1.

г) Після обтесування плити, на ній роблено виображення. При цьому випнуті частини виображення (лице, груди, руки, пальці, лиштва, ноги) обтесувалося рисами, але залишалося в одній площині. Отже, статуарне виображення не губило свого плитуватого характеру. (Див. мал. баби № 1 збоку) і, навпаки, цією ознакою відрізняється від усіх інших кам'яних баб.

д) Художнього ефекту досягалося висіченою рисою в двох її значеннях: риси, що підкреслює рельєф, та риси, що заштриховує вільну площину (бочки, спина).

Щасливий випадок знахідки досить виразного примірника, а саме, № 1 (мал. 2, 3, 4) дає змогу доповнити характеристику археологічного перводжерела, що його тут публікуємо, кількома важливими рисами.

8. Постаць з каменя репрезентує собою фігуру людини, що піднесла обидві руки перед себе. Обидві руки повернені долонями до себе, долоні розтулені й уся п'ятерня вільна від будь-яких речей.

9. Постаць має визначені груди.

10. Постаць одягнена в два одяги, оточені підкресленою лиштвою: верхній одяг оздоблено зламчатою лиштвою, нижній—лиштвою над колінями. Два лацкани (що їх видно на плечах ззаду стели № 1), коли їхнє існування не випадковий збіг випадкових природніх рис та не ефект освітлення, можуть належати до цього верхнього вбрання, якого крій та сполучення із спіднім одягом для нас ще неясні.

Отже, кам'яна плесковата постаць людини з лицем під виступцем, з піднесеними перед грудьми руками, вільними від речей, з широко розкритими долонями, в кращих примірниках в одягові, оздобленому лиштвами, на ногах, подібних до еполетів,—ось характерні ознаки пам'ятки, знайденої в Білогрудівській лісовій дачі.

IV.

Кам'яні постаті типу допіру описаних, знайдених в Білогрудівському лісі, не єдина й не перша знахідка на Україні.

Надзвичайно цікава знахідка цих пам'яток була зроблена ще року 1897 й тільки випадок,—повний розклад виображень на їхній поверхні, залишив їх у затінку надовго, до наших днів.

Маємо на увазі глибоко інтересну знахідку, зроблену року 1889 коло с. Білозерки, Херсонського повіту, в могилі № 52 археологом Г. Л. Скодовським. (Мал. 6).

Могила № 52, за описом Г. Л. Скодовського, належить до численної групи могил, які оточують Білозерське городище, що замикає собою шпиль при зливі р. Дніпра та Інгульця. Насип ледве помітний. Розкопаний він був круглим кесоном, 10 арш. у діаметрі. Грунт на п'ятому штриху. Із вкраплин у насипу в щоденникові зазначено кремінну скалку. Могила прикривала два ґрунтових поховання і п'ять впускних, ярусних.

За найважливіше в утворенні цієї могили треба визнати те, що поховання прикрили одно одне, що дає змогу в їх напаруванні бачити деяку хронологічну послідовність. Основні поховання цієї могили це два ґрунтових поховання, ямного типу: яма I—2 арш.×1 арш.×1,2 арш. глибини, накрита овальною плитою; яма II—чотирикутна, 1,5 арш.×1,5 арш.×1 арш.

Мал. 6. Кам'яні стели с. Білозерки на Херсонщині. Вигляд їх після того, як їх знято з поховань. Могила № 52.

глибини, прикрита двома кам'яними плитами-стелами. В ямах знайдено поховання скорчеників.

Яма I, власне, плита над нею, прикрита двома похованнями. ?

1. Небіжчик торкається північної частини плити. Положення на спині, випростане, головою на захід:

2. Поховання. На віддаленні 3,5 арш. від центра на S. Небіжчика випростано головою на NO. Розполіг рук не з'ясовано.

Плити ями II (II накрито двома плитами) були прикриті двома похованнями 3-го штиха №№ 1 і 2.

Поховання 1 (третього штиха). У центрі могили людський кістяк випростаний, на спині, головою на захід. Положення рук не встановлено.

Поховання 2, — $\frac{1}{2}$ арш. від попереднього (№ 1),—проти тазу його кістяк небіжчика, скорчений, на правому боці, головою на N, ногами на S, кістки ступнів наближаються до кісток таза.

Поховання 3, У східній половині могили, обіч центральних поховань. Поховання дитини: скорчено, на правому боці, головою на N. (У щоденнику: «так, як у попереднього»).

Уся цікавість цієї могили для нас полягає в тому, що поховання скорчеників у ґрунтових ямах накрите кам'яними плитами—кам'яними стелами (Білогрудівського типу. П. К.), на що звернув вже увагу сам Скодовський в своєму досліді на ст. 92. Про це він говорить так:

«В могиле № 52, в камне, покрывающем могильную яму, мы видим «первообраз» каменных баб; в нем видно желание первобытного мастера придать камню человеческие формы. В верхней части камня (Труды VIII Арх. Съезда, т. I, табл. VП, рис. 2) замечается подобие головы или шеи (к которой могла примазываться глиняная голова); а с боков, в местах соответствующих рукам, выдолблены глубокие дыры, служившие, быть может, для помещения в них вставных рук. Мастер, видимо пытался сделать в соответствующем месте подобие живота, какое мы замечаем у каменных баб» (стор. 92).

Погана збережність екземплярів із розкопів Г. Л. Скодовського, яких правдиву суть він одгадав археологічним чуттям, штовхнула його цілком на хибний шлях реконструкції кам'яної баби.

Його увага минає справжній примірник передісторичної кам'яної баби (крайній праворуч, див. мал. 6) і зупиняється на примітивнішому примірнику. Те, що він приймає виступець голови за шию, зроджує теорію про примазну голову (ст. 92). Теорія примазної голови та вставних рук перетворює природний перехід од ніг баби до кореня в «подобіє живота».

А проте, сумніву що-до ідентичності «баб», знайдених Скодовським, з кам'яними Білогрудівськими стелами бути не може.

Плесковата форма плит, виступець голови, слід від кореня з протилежного боку—ці три головні ознаки форми Білогрудівських стел є в них наявно. Навіть більше, кам'яні плити, в яких Г. Л. Скодовський не помічає наявності ознак кам'яних баб і, навіть, не підкреслює спеціально—саме плити чотирикутні, обидві з правого боку фотографії (мал. 6), найближчі родичі нашій білогрудівській плиті № 1 і відрізняються

від неї тільки втратою виображення та, певне, матеріалом. Г. Л. уважає матеріял, що з нього зроблено ці плити, за пісковець, тоді як, на підставі фотографії, нам здається, що це вапняк. Розміри плити Скодовського: овальна височінь 2 арш.; діам₁=1 арш.; діам₂= $\frac{1}{2}$ арш.; ґрубіна— $\frac{1}{2}$ арш.; квадратів— $2 \times \frac{1}{2}$ арш.

На превеликий жаль, місце переховання цих виняткового інтересу пам'яток нам невідоме, тому детальніших порівнянь зробити не можемо.

Однак, самий факт знахідки плит білогрудівського типу дає можливість, з його допомогою, поставити цілком нову проблему з нашого передісторичного минулого та, до певної міри, виявити, хоча приблизно, місце наших білогрудівських пам'яток в шерегові пам'яток української мивушини.

За вихідні точки в напрямку визначення наших пам'яток мають правити такі факти.

Кам'яні плити, що мають ознаку типологічної спорідненості з кам'яними стелами Білогрудівки, знайдені, як ми допіру згадували, Г. Л. Скодовським у могилі № 52 з оклиць с. Білозерки, на Херсонщині.

Масив цієї не цілком дослідженої могили, оскільки можна уявити з щоденника, утворився в наслідок кількох поступових акцій і має таку приблизну схему (приблизну тому, що відсутність низки даних, які не зазначала більшість археологів XIX ст., не дає змоги повно накреслити цю схему).

1) На рівні давнього ґрунту були викопані для поховання дві ями: одна кругла (глибиною 1 арш. 2 верш.), друга чотирикутна (розмір 2×1 арш. Глибиною 1 арш.), що сягала підґрунтя.

2) У ці ями покладено поховання.

3) До ями круглої, що потім, прикрита була овальною плитою з виступцем, покладено двох небіжчиків, обох головами на південь. Кістяк, що лежав коло NO боку ями, належав юнакові. Його покладено на спині, череп нахилено до сходу. Кістки рук його були простягнені, можливо, довздовж боків, права плечева зсунута з місця, ліктевої нема. Таз порунтано, ліва нога зігнута коліном на захід, права, порунтана, лежить не на місці. Усі кістки офарбовані червоним порошком. Череп типовий (за визначенням Г. Л. Скодовського) доліхоцефалічний.

Другий кістяк, що лежав коло SO обочини—дитячий, як по зубах, не старіше від 2 років. Ноги також зігнуті коліньми на NW й упираються в тазові кістки першого кістяка. Цей кістяк також офарбований.

4) Яма II має по обрізу чотирикутник із сторонами 1,5 арш., глибиною 1 арш. Ця яма до низу звужена уступом з усіх боків до квадратної площини в 1,25 арш. ширини й довжини. Дно ями має різноманітні діри, які Г. Л. Скодовський уважав за сліди приладь, що ними копана яма. Накрита ця яма була двома плесковатими Білогрудівського типу плитами, що обидві були знайдені переламаними й одна з них мала виступець голови.

На превеликий жаль, виявити тип поховання, що було в цій ямі, не пощастило. Кістки цілковито розклалися.

5) Для того, щоб накрити цю яму плитами, плити треба було здобути, або заготовити. Коли-б плити були заготовлені на місці, треба було-б чекати, що в могилу вони попадуть цілими. Відсутність у двох плит кореня (облами внизу) свідчать, що ці плити доставлені сюди попсованими.

6) Ці плити не були розраховані на вертикальне поставлення в могилі. Про це свідчить відсутність кореня стели, положення їхне з наочною метою покрити могильні ями.

7) Після положення цих плит над похованнями насипано невелику могилку-горбик.

8) Пройшов невідомий нам час. На насип нашої могилки покладено знову поховання скорчеників. Одного—далеко обіч у східньому боці насипу (на правому боці); другого—в центрі, саме над похованням, прикритим двома кам'яними плитами. Як ми вже згадували раніш:—скорченик, на правому боці, головою на північ, ногами на південь. Положення рук не виявлено. Кістки ніг зігнуто коліньми на захід. Кістки ступнів наближаються до кісток тазу. Могилу знову насипано.

9) Нарешті, ще через якийсь час, у могильний насип впущено три небіжчики, випростані, на спині, головою на захід (1-й), на північний схід (2-й), на захід (3-й). Звичайно, в цій могилі могли бути й інші поховання, але система розкопування («колодцем») не дала змоги їх виявити.

Так ми уявляємо процес утворення цієї могили, оскільки його можна уявити з неточного щоденника.

Отже, мені здається, що ми можемо зробити кілька висновків щодо часу кам'яних плит, знайдених у могилі № 58 коло с. Білозерки:

1. Білозерські плити-стели, як ми їх будемо звати, попали в могилу в зв'язку з ґрунтовими похованнями для їх накриття, раніше як над ними були поховані скорченики на правому боці її, безперечно, раніше, ніж були покладені трупи випростаних.

2. Їх використала людиність, що ховала своїх небіжчиків у ґрунтових ямах, скорчено, на спині, посипаючи їх червоною фарбою.

3. Кам'яні плити використані не за прямим призначенням: розраховані колись на постановку, а використані для закладки могили.

V.

Поховання в скорченому положенні хоча й неможна розглядати як цілком категоричну ознаку для будь-яких хронологічних і етнологічних визначень, але всеж, у наших передісторичних часах, вони мають більш певне місце. Вони починаються у нас на Україні ще з точків трипільської культури (В. Хвойка. «Раскопки у с. Крутобородинцы»), наповнюють весь передскитський час, трапляються поруч скитського інвентаря, зникають десь за часів розквіту Сарматської культури. Отже, тільки в цих

межах треба шукати хронологічної дати до цікавого для нас типу поховання: ямного поховання скорченика з плитами Білозерського типу. Такі широкі хронологічні межі для скорчених поховань не могли задовольнити дослідників і ми маємо низку спроб (Антонович, Бобринський, Самоквасов, Спіцин, Гордцов, Данилевич та инш.) зробити групування поховань типу скорчеників. Над цим же питанням спинялися майже всі пленуми археологічних з'їздів.

Звичайно, повне розв'язання цього питання—справа далекого майбутнього, коли замкнеться певне коло цілковито досліджених фактів. Але здобутки попереднього досліду, опертого на численні й різноманітні спостереження, враховувати нині треба й опертися на них можна.

В залежності від того, що саме кляли в основу кваліфікації скорчеників різні автори, сама класифікація скорчеників набувала різних відтінків.

Так, проф. Д. Я. Самоквасов поклав в основу класифікації інвентарний комплекс (основа кваліфікації: речі з глини, каменя, бронзи, кістки, міді) і назвав цей комплекс, що був попередником скитського комплексу культури, кімерійським. Усі поховання цього часу він об'єднав в одну групу з надзвичайно різноманітними ознаками, без хронологічної перспективи.

А. А. Спіцин, в своїй роботі «Кургани с окрашенными костяками», беручи за ознаку офарбування кістяків (хоча включає в роботу й нефарбовані кістяки), групує всі поховання скорчеників у 9 груп—по районах, які виділяє на підставі зовнішніх особливостей похоронного звичаю в час виявлення. Це призводить до розриву культурних ниток, що зв'язують цю групу поміж себе спільністю ознак, і не допомагає виявленню хронологічного симбіозу пам'яток.

В. А. Гордцов перший висунув спробу класифікувати поховання за ознакою спільності, взявши за підставу групування способів виготовлювати похоронну яму: 1) просте викопування ями в ґрунті; 2) катакомба; 3) зруб; 4) поховання в насипах і на ґрунті. Коли останню групу відхити, як групу, висунену за іншою ознакою (місце поховання в могилі), то це групування треба вважати виправданим і, до певної міри, відповідним дійсному станові речей у загальному масштабі.

Цю класифікацію, в загальному, ствержують пізніші досліді (К. М. Мельник) і вона не суперечить попереднім.

Отже, наше поховання, за цією класифікацією, належить до групи ямних поховань, що, за класифікацією В. А. Гордцова, творить групу найдавніших поховань Харківщини.

Таке спостереження для Харківщини не суперечить спостереженням степового Правобережжя, де поховання в ямах творять групу основних поховань у могилах ярусних, типу скорчеників.

Білозерське поховання з плитами, за класифікацією Гордцова, належить до старіших форм поховання скорчеників.

Їхні спільні риси: основне положення під могильним настилом, ямний характер поховання, однакова конструкція похоронної ями (її устрій, глибина, техніка копання).

Однак, крім схожості, наші поховання ямного типу де-чим і різняться від наведених нами паралелів.

● У той час, як харківські й інші поховання, після положення в яму, накріті накатами з дерева (4-х ям), а 20 зовсім нічим не накріті (припущення Городцова, що дерево не збереглося), наші ями накріті кам'яними плитами.

Накріття кам'яними плитами—не часте явище серед поховань скорчеників ямного типу. Так, накріття похоронних ям цього типу кам'яними плитами в літературі відзначено: коло с. Білозерки, Херсонської губ., мог. №№ 20, 29, 32, 50, 52, в той час, коли там же, в сусідніх могилах, однотипові поховання не мають плитового кам'яного накріття.

Тому нам здається, що плитове кам'яне накріття похоронної ями не є невід'ємна ознака поховань цього типу, навіть на низовому Дніпровому Правобережжі.

На превеликий жаль, надзвичайна примітивність публікацій про розкопи Низово-Дніпрянських могил не дає змоги переглянути склад кам'яних закладок похоронних ям. Але факт знахідки в накрітті поховання ямного типу в горизонтальному стані кам'яних стел Білогородівського зразка, як ми бачили, призначеного для вертикального розміщення, а також факт існування поховань, подібних до накрітого камінням—без жодних накріть, на нашу думку свідчить, що кам'яні стели при ямних білозерських похованнях—явище цілком випадкове, зв'язане з ними цілком механічно.

Інакше кажучи, вони використані людністю, що залишила нам білозерські поховання ямного типу, як матеріал, без розуміння їхнього значення, без жодного зв'язку з своїми похоронними звичаями та уявами. Дуже можливо, що ці плити-стели навіть перевезені на місце поховання з іншого місця (див. Скодовський, стор. 84).

Отже, наші стели білозерського поховання були підчас поховання річчю, що вже втратила своє значення пам'ятки з вертикальним призначенням, тому людність цієї доби часом використовувала їх для похоронних потреб, як матеріал.

Цей наш останній висновок сильно звужує межі накресленого вище хронологічного відносного датування наших пам'яток.

Наші кам'яні постаті, що збереглися в складі найдавніших українських степових поховань, повинні належати до часу ранішого. Отже скорчені поховання ямного типу—*terminus post quem* для цих пам'яток.

Terminus ante quem може бути встановлений на підставі таких спостережень.

Ми знаємо, що для України безпосередньо перед похованнями скорчеників ямного типу, йдучи в глибину віків, перший хронологічний етап—

то пам'ятки так званої трипільської культури. Ніяк між цими двома культурними комплексами, певне, наповнюють різні пам'ятки, що поки що не мають виразного місця в схемі нашого передісторичного життя. Так, що прогалину заповнюють і скорченики, і, цілком правдиво, сюди треба вкласти всі рештки бронзового віку (серпи, дельти й т. ин.) Сюди мусимо, в якомусь відношенні до скорчеників, укласти інвентар білогрудівських подібних до могил споруджень.

Встановлюючи *terminus ante quem*, треба, по-перше, виключити з нашого рахунку час трипільської культури, розуміючи її, як комплекс, що охоплює коло її спірально меандрового типу. Місце бо знахідки наших постатей—поза межею поширення культурних трипільських осад і вся сума наших сьогоднішніх відомостей про цю територію не зроджує сумніву в відсутності тут спірально меандрового Трипілля.

По-друге, треба підкреслити, що Білогрудівські стели тесані металевим приладдям; на одній є висічене коло з палицею—ознака металевого виробу. Зроблені вони народом з розвинутою металевою культурою не молодше поховань ямного типу в с. Білозерці. А оскільки в похованні білозерському знайдено бронзового цвяха, то, звичайно, що-до часу вони близькі до кам'яних стел Білогрудівського типу.

Отже час білогрудівських стел—це, або час могил скальчатих, або подібних до могил споруджень білогрудівського типу, або невідомого нам народу, що залишив численні бронзові дельти, серпи, то-що...

Розв'язати остаточно, до якого саме культурного комплексу з перерахованих вище належать кам'яні стели, при значній обмеженості матеріалів, здобутих недосконалыми розкопами за методами XIX ст. не можливо. Алеж, деякі спостереження, що скеровують нас у цьому питанні, можуть тут бути названі.

В околицях села Білозерки, в могилах, що мають у собі поховання ямного типу, накриті плитами, є сліди внутрішніх мегалітичних споруджень, що під ними ми розуміємо кам'яні кола, які оточують місце поховань. Чи були над цими-ж могилами зовнішні мегалітичні спорудження і якого типу,—попередні досліді не встановили. Цьому заважала сама метода дослідження—вірізування центру насипу без дослідження його країв.

Цілком можливо, що кам'яні постаті білозерсько-білогрудівського типу творять єдине коло з пам'ятками мегалітичними, стоячи з ними в якійсь співвідношенні, нам ще невідомих. А коли так, то місце їх, у ряді наших передісторичних пам'яток, може бути визначене.

Вони будуть охоплювати найдавнішу групу скорчених поховань, скальчатого типу з камінно-бронзовим інвентарем, що заповнюють час між Трипіллям усатівського типу (і його захоплюючи) та найдавнішою групою поховань ямного типу, яких частиною вони є і серед яких вони творять найстарішу ланку (курганного типу). Коли виходити з абсолютних хронологічних дат, що їх нині має наша археологія, час цих пам'яток

треба визначити від середини II тисячоріччя до початку I-го тисячоріччя перед Різдом Х. з відблиском цього типу пам'яток у бік Скитії.

VI.

Ми навмисне, визначаючи місце постатей білозерсько-білогрудівського типу серед пам'яток нашого передісторичного минулого, досі не торкалися питання про паралелі їм у пам'ятках чужоземних.

Нашарування бо культурних хвиль та приймань по різних країнах стратиграфічно відкладаються в різній черзі й тому не можуть стати за надійного показника культурних вібрацій у межах чужої країни. Однак, ці чужосторонні матеріали на певному щаблі інтерпретаційної роботи можуть значно допомагати розв'язуванню місцевих проблем, а особливо з'ясуванню їх суті.

Білозерсько-білогрудівські кам'яні постаті — не поодинокі зразки статуарних людських постатей на терені Європи.

Найближчий тип пам'яток нашого зразку — це так звані кам'яні антропоподібні стели, у значній кількості знайдені в Франції. Такі стели маємо з Castelnau Valence, з долменів Boury (Департамент Уази), з Erôn (Департамент Сени) з Dampmesnil (Dep. d'Eure на скелі Pierre aux Dames, коло Женеві, в Авейронському департаменті).

Заслуговує на особливе відзначення знахідка кам'яних стел в долмені Collorgues (деп. Gard), у Франції, де знайдено дві стели.

Зразки французьких стел наводимо. (Мал. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16¹).

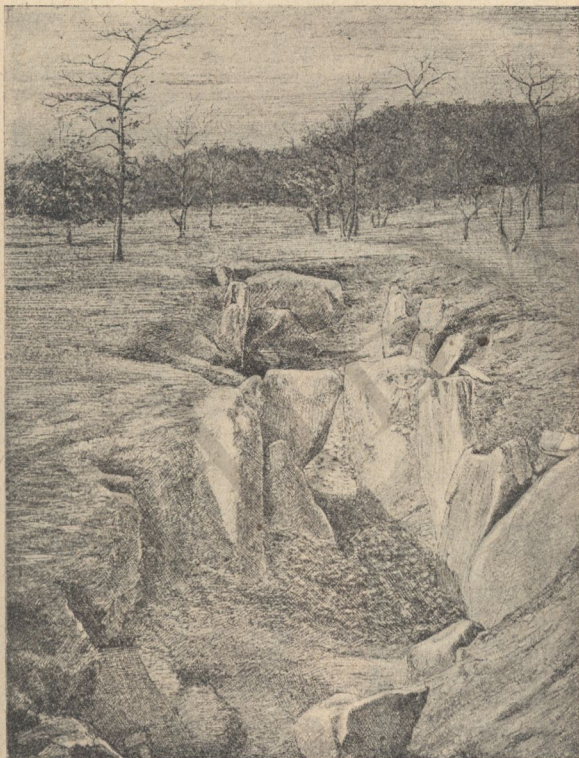
1. Кам'яна плита виображає постать жінки (Мал. 14). Плита плесковата, по боках не тесана, неправильної трапецеватої форми. Голова відзначена виступцем. Під ним, на рівній поверхні плити плесковатим рельєфом відзначені брови, ніс, очі, груди й обкреслення тулуба. Руки зроблені в середині масиву плити в вигляді плесковатих, трохи поширених до пальців рельєфів. Під ними ковiнька — плеско-

Мал. 7.
Кам'яна стела з Les maurels, Com. Calmels et la Wiala. (Aveyron).

¹) Вважаю за конче потрібне відзначити дефекти репродукцій кам'яних стел Франції. Так стела з Collorgu'у в статті A. de Mortillet „Les figures sculptées sur les monuments mégalithiques de France (Revue mensuelle de l'Ecole d'Anthropologie de Paris. 1894 p. IX), що виображена у нас на мал. 13 передана з округлими, наче окатаними боками та виступцем, з довгими округлими бровами. Вона-ж у Нідерзе „Человечество в доист. время“ СПб, 1898, стор. 170, — з оббитими боками та виступцем, рівними короткими бровами. Стела з Collorgu'у (Мал. 14) у Andr. de Mortillet „Les figures et cit“ показана з округлими краями, з невиразним виступцем, незамкненим колом тулуба. Вона-ж в Musée préhistorique, G. et And. Mortillet (Pl. LXV, 712) має оббиті краї, різкий округлий виступець, замкнене коло тулуба. Стела, що в нас (Мал. 15), має розходження з фотографією її, уміщеною в праці Обермаєра „Доистор. человек“, і т. инш.

ватим рельєфом. Отже, виступець і прилеглі до нього плечі окантовують зроблений рельєфом тулуб, до якого приєднана лінія рук. Ця плита найближче відповідає нашим білозерським та білогрудівським плитам. Плиткість її, виступець голови, плесковатий рельєф, спосіб зазначення брів, очей, носа, руки без речей, корінь для вертикаль-

Мал. 8 Предісторична галерея біля Vougy, околиці Gisors.

ного утавлення плити — ось те спільне, що типологічно поріднює ваші пам'ятки. Нанесення тулуба посеред площини плити (а не оформлення плити, як тулуба), примітивність роботи, відсутність деталізації, наявність обводки тулуба, присутність якоїсь ковінки під

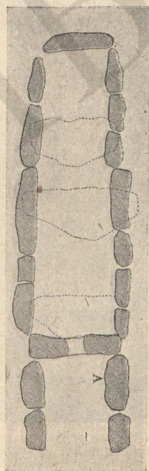
руками, відсутність тесання на французькому примірникові — ось істотні відхилення французького оригіналу з Collongn'у від наших,

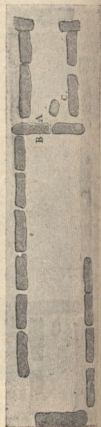
Мал. 9. Мегалітичні стели Сардинії в мент їх вияву.

Мал. 10.

Мал. 11.

Мал. 12.

Мал. 10. Деталь кам'яної стели (камінь А) з критої галереї д'Ербн.

Мал. 11. План передісторичної критої галереї біля Vougy, окол. Gisors. Місце стели позначено літ. А.

Мал. 12. План передісторичної критої галереї Ербн (Франція), де знайдено стели (А, В, С).

хоча ковінька споріднює його з нашим білогрудівським примірником № 2. Плита переховується в Collection L. Feste¹⁾.

2. Плита теж з Collorgu'y (деп. Gard.). (Мал. 13). Виображає постать жінки. Плита плесковата, відколота, з боків не тесана, неправильної трапецеватої форми. Голова зроблена на виступці, може бути, лише підправленому природньому загостренні. На виступці

Мал. 13. Кам'яна стела з Collorgue (Франція).

Мал. 14. Кам'яна стела з Collorgue (Франція).

відзначені брови, ніс, очі. Плечі утворені переходом від виступця до бочків. Руки — плесковатим рельфом від плечей до живота, руки вільні від речей, не з'єднані, пальці розкреслені. Груді зазначені двома округлими піднесеннями. Вище грудей, від лівого плеча до правої пахви округлим рельфом злегка зігнена ковінька. Плилу репродуктовано в Niderle (Человечество, стор. 170). Спільне між нашими плитами і цією — ідея виображення людини із складеними на тулубі руками (без речі в них, але з якоюсь річчю на грудях, пор. біло-

¹⁾ Musée préhistorique, pl. LXV, 712.

грудівську плиту № 2). Оформлення ідеї, техніка опрацювання матеріалів та композиція слабші за наші примірники.

3. Постаць із пісковця, виображає чоловіка (Мал. 7), $h=2,1$ mtr. Виступця нема. Під ним якийсь різаний ривчак охоплює овальну площину. Площина плити лиштвою перекроєна на дві частини. Верхню, заповнену одягненим тулубом та нижню — ногами. Рельєф плесковатий.

Мал. 15. Кам'яна стела з Saint Serpin (фас.).

Мал. 16. Кам'яна стела з Saint Serpin (зворот).

Через праве плече попід ліву руку постати перекинута портупея на ній привішений кинжал(?) Під пахвою (вище виображено руки) маленький лук і стріла. Це виображення умовне — меншого розміру. Руки з розкритими долонями не з'єднані. Ноги в вигляді двох паралелограмів, що закінчуються пальцями. Плита перед початком розробки опрацьована, але оформлена погано. Плита походить із Maurels (Com. Calmels et la Wiala. Aveyron). Переховується в Музеї т-ва літератури, науки та мистецтва у L'Eveche Roder. Видана: „Musée préhist“. LXV, 713. Ця постаць значно різниться від нашого зразку. Споріднює їй плесковата форма статуї, руки, що не тримають речі, вишивана лиштва, розподіл плити на тулуб і ноги, наявність кореня для вертикального ставлення. У споріднених рисах почувається інша маніра опрацьовувати матеріал, яка дає більшу глибину рис і ліній, інші засоби оформлювати руки, ноги, постаць, виображення постати — босої (тоді як у Білогрудівці — взуті). Лиштва свідчить також і про інший крій одягу, правда, можливо тому, що білогрудівська постаць — жіноча, а описана допіру — чоловіча.

4. Четверта пам'ятка (Мал. 15—16), постаць з пісковця, виображає жінку. Виступця нема. Голову зроблено на шпичасто заокругленому кінці плити. На поверхні плити плесковато округлим рельєфом виступає постаць і вбрання людини. Лице відмежоване неглибоким ривчачком. На лиці високим рельєфом відзначені очі, ривчачком ніс та, обабіч носа, рельєфні смуги, певне, вставні оздоби носа. Шия вбрана рясним намистом, або може, навіть, гривнями. З-під намиста відділяється гестка куртки, що на рівні переходить у лиштву; ця лиштва внизу впирається у дві рівнобіжних лиштви, які знаменують собою, певне, аплікацію нижнього краю куртки. Обводка ніг зроблена засіченим ривчачком у вигляді двох бинд з китицями — пальцями ніг. Звідси видно, що майстер хотів зазначити босі ноги. Обіч ніг ідуть просічені якісь рівнобіжні ім риси: дві ліворуч од постати, одна — праворуч. Дві ліві неначе мають продовження у двох таких же тесах

вище від аплікації до пахви; значення їх не пояснити важко. Очевидно, між верхніми й нижніми рисами зв'язку нема, і це цілком можливо, бо коли-б ними була зазначена одна річ, то вони-б безперервно перетинали-б аплікацію. Коли-б вони зазначали дві різні речі, то мали-б відповідне закінчення. Може бути, що вони визначають межі спідниці. Руки витесані, як дві рукавички, пальці стулені. Руки не з'єднані, покладені на животі. На зворотньому боці стели (Мал. 16) затесані повздожні риси, як освітлюють дослідники, мабуть, волосся та два якихось шматки бинд, що йдуть з обох пліч до середини спини, наче якісь накладки. Коли такі-ж бинди на спині білогрудівського примірника № 1 не є гра світла на примірнику під час фотографування (оком ці риси виявити не пощастило), то ця деталь цілком зв'язує обидва примірники: Saint Sernin'ський та білогрудівський № 1 в одну групу стел.

Постать походить із Saint Sernin, переховується в Музеї Т-ва літератури, науки та мистецтва у L'Eveche Roder.

5. Кам'яна брила (Мал 8, 10) неправильної форми, ширша вгорі, ніж унизу. У горішній частині виступець. Під ним, на площині брили, лице, оконтурене валиком. В обведеному просторі сліди від очей та носа. Нижче лица, у вигляді кільця (а не заходячи на плечі), три низки намиста бус. Ще нижче—пуклясті груди. Постать знайдено в кам'яній галереї d'Erpın.

6. Кам'яна брила неправильного об'єму. Ні виступця, ні плечей, ні лица. Збереглося чотири судільних опуклих низки намиста та сфери грудей. Частина плити, що виглядала над поверхнею, може дорівнюватися тільки частині постати. Постать знайдено в рештках мегалітичної галереї в Dampmesnil près Gisors (Деп. Eure).

7. Кам'яна брила вапняку, на ній витесано рельєфні пружки—три низки намиста. Під ними, сферичними виступами—груди. Знайдено постать у вхідній частині долмену в лісі Bellehage à Boury (Oise).

На жаль, частину стел видано тільки з чола, й тому зробити порівняння відворотнього боку й з боків зараз не можна.

Отже, із зазначених семи примірників треба відзначити два, що найближче підходять до наших пам'яток білогрудівсько-білозерського типу. Це постаті з Collorgu'y у Франції (Мал. 13, 14).

Спільне між ними й нашими пам'ятками те, що постаті зроблено з тонких плит, лице під виступцем, деталі виображення зроблені рельєфно (обтесуванням), постаті виображають жінку. Руки постатей вкладаєні на тулубі, не з'єднані, розкритою долонею до себе. На плиті трапляється якась ковнікувата витесана річ. Постать має корінь для вертикального ставлення. Різняться постаті з Collorgu'y від наших тим, що плити не обтесані до геометрійної форми, техніка значно гірша, примітивна, інше розташування рук (на животі й на грудях), речей, інша трактовка тулуба. Постать неначе навмисне трактована

без деталей одягу. Характерна ознака її яка-небудь річ. Принаймні, на обох примірниках із Collorgu'y є речі (шпилька й ковінка), що, може, відповідають речі, на нашій плиті № 2. Але чим різняться плити з Collorgu'y, то це тим, що на них нема сліду від обробки одягу. Чи це випадковість, чи характерна їхня ознака — говорити ще передчасно.

Що-до постатей (Мал. 6, 15, 16), то вони мають з нашими плитами (№ 1) спільне те, що вони плитки, лице мають на площині плити кам'яної брили, руки — з розкритими долонями (хоча й не з розтуленими пальцями), мають досконало розроблений крій одягу, лиштви, навіть оброблений корінь, розробку ніг, на плечах є якісь наплечники, що заходять далеко на спину. Але цілком різняться від наших відсутністю конструктивного виступця, розпологом рук на животі, а не на грудях, ноги мають босі. Значно детальніше розроблено виображення оздоб, приладь (лука, стріли, ножа, меча), оздоби лица.

Стели, описані в нас під №№ 5, 6, 7 (Мал. 10) сильно різняться від наших тим, що вони нагадують тільки уламки стел, з боків зовсім не оброблені, зовсім не мають рук, і передають лише жіночі постаті (груди), намагаючись, проте, відзначити намисто, — себ-то оздобу, та лице.

Нарешті, стели з берегу Sardaigne, (Мал. 9) хоча й зовсім відрізняються від наших виконанням (відзначені тільки груди, та й то різким рельєфом), але цілковито відповідають їм способом уживання (окрема постановка на рівні ґрунту).

На нашу думку, зазначені постаті стверджують, що й у Франції, за часів будування мегалітичних споруджень, уже вживалося статуарні виображення людей з каменя, розміром натури, які ставилося вертикально. Вироблювано їх з плесковато відколених, а часом і повторно оброблених (пришліхованих) плит каменя, й виображали вони як чоловіків, так і жінок, з покладеними на живіт, нічим не заповненими руками, з випростаною долонею лоном до себе.

Вони стверджують, що й там, як у нас, виробляючи статуарні виображення, композицію фігури втискали в межі плити, часом визначаючи місце голови виступцем на короткому краї плити, але припускаючи виображення на природньо оформлених плесковатих плитах.

Вони підкреслюють, що деталі вбрання, речі вжитку, — лука, стріли то-що, — могли бути й не бути, а постать вертикального призначення з розташованими на тулубі руками, в яких нема нічого, є істотна ознака цих виображень, їх головна, невід'ємна ідея, або, певніш, її кам'яне пластичне оформлення.

Тому, гадаємо, безатрибутні статуарні виображення, говорячи безвідносно до наших і відомих нам французьких примірників, повинні б з'явитися раніше від атрибутних і творять, певне, перший етап у їх-

ньому розвитку, — хоча, мабуть, вони супроводять і багато пізніших етапів у розвитку кам'яних форм статуарних виображень людини.

Нарешті, кам'яні стели Франції стверджують, що й у Франції плити типу поданих (Мал. 13, 14) були використані населенням, що залишило мегаліти Collorgu'y не відповідно їхній конструкції; це натякає на можливість використання їх не з тією метою, для якої вони створені й не тією громадою, що їх створила. Отже, в цім напрямку потрібні глибші студії й ґрунтовніша перевірка.

У яких умовах знайдено перераховані вище стели?

Стели Collorgu'y (Деп. Gard) знайдено в долмені. Одна стояла коло входу, друга, з цілим коренем, утворювала стелю. Постаті d'Erôn'a утворювали вертикальні плити огорожі критої галереї у східній її частині, — див. малюнок (Мал. 11, 12.). Постаць з Dampmesnil — обічну вертикальну плиту критої галереї в її звуженій частині. Постаць з Boury près Gisors у вестибюлі критої галереї, праворуч коло входу (Мал. 11). Нарешті, постаті кам'яних округлих стел із масивними грудьми ще не так давно стояли в відкритому мегалітичному спорудженні скальчатого типу на березі Сардинії.

Отож кам'яні стели Франції часто супроводжують мегалітичні галереї, постійно вміщуючись у нормальному стані в вестибюлі праворуч і ліворуч входу до галереї. Один раз в Collorgu'y ціла, з коренем, стела була використана на покриття (себ-то неприродньо). Нарешті, є приклади використання по-де-кілька, як відкриті мегалітичні пам'ятники в вертикальному стані. Присутність їхня в похоронних спорудженнях в'яже їх з похоронним ритуалом. Присутність-же їхня по-кілька й у різній кількості чи не натякає на залежність їхню від кількості похованих, а сумнівна атрибутивність — ознака життя в атрибутах, паралельне існування чоловічих і жіночих постатей, босих, прикрашених, чи не говорить за тісну залежність їхнього вигляду та індивідуальних ознак від особи небіжчиків. Алеж їхнє законне місце, принаймні тих типів, що мають обробку всіх чотирьох боків, — на відкритому повітрі, а не в штабелях каміння кри-тих галерей. З цього боку спорудження в Сардинії заслуговує на особливу увагу.

VII

Знахідка стел у мегалітичних спорудженнях, здається, не є з'явище, незнане на Україні.

Року 1878, коло с. Вовківців, Борщівського повіту (в Галичині), А. Кіркор дослідив некропіль з плитовими гробами. Це були невеличкі, ледве помітні могилки. Розкопано 5 могил. У кожній з них — плити з каменя. Під плитами — небіжчики, випростані головою на захід, руки повздож тіла. У двох гробах одна рука на персах. У кількох під головою вапно. Коло всіх черепки від грубого посуду.

При одному цікава плита, що покривала один із гробів. Вона має вгорі заокруглення, що нагадує людську голову. Далі заглиблення — очі, ніс, уста; нижче — витесані руки.

Отже, хоча й ризиковано говорити про характер цієї стели тільки на підставі опису, та ознаки, наведені в описові, наближають її до знахідок мегалітичних.

Але, як би воно не було, знахідка кам'яних стел, розрахованих на вертикальне вміщення в мегалітичних спорудженнях у горизонтальному стані (Collorgue) або попсованими (не цілі плити в долменах: Ербн, Dampmesnil, Vougy, Білозерка) з одного боку, і необов'язкова їхня присутність при однотипових могилах на українському ґрунті з другого, — зроджують сумнів що-до їхнього генетичного зв'язку в цими пам'ятками й, на нашу думку, роблять певнішим припущення, що вони мали вигляд наземних мегалітичних споруджень типу спорудження на березі Сардинії (Мал. 9 або наших скальчатих могил — могил з кам'яними колами й у долмени, і на наші могили попадали після того, як були використані за прямим призначенням.

VIII

Чи є що спільне між нашими кам'яними стелами білогрудівсько-білозерського типу й французькими стелами Saint Sernin'ського типу?

Ми вже згадували вище, що нашарування культурних хвиль по різних країнах, навіть недалеких, можуть відкладатися в різній послідовності й у різних хронологічних межах.

Отже, для абсолютно вірних порівнянь потрібно мати нерозривний ланцюг пам'яток між двома країнами, що їх порівнюється.

Нині ми вже маємо спробу, цілком правдоподібну, дати мапу поширення мегалітичної культури (власне долменічної), з якою частково зв'язані наші пам'ятки — кам'яні стели.

Проте, мапи кам'яних мегалітичних стел — ми не маємо. Не маємо, навіть, безперервного ряду пам'яток, що сполучили-б Україну з Францією через сусідні землі. Це утруднює порівняння.

Однак, наявність зв'язку між мегалітичними пам'ятками Європи дозволяє протиставити наші найдавніші кам'яні стели кам'яним стелам Франції.

Безперечно, обидві групи пам'яток, що мають стільки спільної конструктивної спорідненості, зроджені однією ідеєю (мети її ми не знаємо) — дати реальні постаті в натуру людини (дорослого чоловіка й жінки) з руками, складеними на тулубі. В обох групах пам'яток ми маємо поривання, як найкраще відбити вигляд цієї постаті (деталі одягу, приладь, крою шиття), надати їй індивідуальних особливостей (кийок у руці, кийок під пахвою, меч, лук і стріла, оздоба лица, вишивка).

Тут нема сакриментальности атрибутів, як подвійна сокира, або німб, — постійних, незмінних. Тут ознака життя, а не смерти, тут приладдя, що характеризують життєві заняття людини. Від ступеня культурного розвитку громади, що стели створила, й стану її техніки — стиль цих стел; від споріднености етнологічної — спорідненість одягу, від індивідуальних занять — різноманітність атрибутів, але від спільности доби — подібність подібних серед них.

Тим часом, при цілком подібних початках і перших етапах оформлення ідеї, дуже рано розійшлися шляхи розвитку українських і французьких стел. Розміщення рук на грудях у нашого білогрудівського примірника, що підкупає своєю природністю та нагадує таку-ж спробу їхнього розміщення в стелах у Collorgu'у, в цих останніх, найближчих до наших, заступає розміщення їх на животі (як от у стелах Франції) і ці пам'ятки починають оформлювати початкову ідею, розходячись у деталях, як побутових, так, певне, й ідеологічних. Виображення починає еволюціонувати незалежно одне від одного й у різних, не стичних поміж себе, країнах переживає свою своєрідну еволюцію, різної довжини історію.

Ми не знаємо, як довго й далеко йшов розвиток стел у Франції. Здається там він скоро обірвався. Але в нас кам'яні стели пройшли довгий, більший за 2000 років шлях розвитку, пережили внутрішню й зовнішню (як наслідок інших впливів, — сибірських, кавказьких та ин.) трансформацію¹⁾, яка значно віддалила їх від початкових ідей та оригіналів, що в них оформилась ця початкова ідея.

Отже, я не беру на себе сміливости, розв'язувати питання про те, який зв'язок існує між кількома випадковими виявами українських мегалітичних стел з французькими теж нечисленними зразками мегалітичних стел, бо ми не знаємо, який етап утворюють наші пам'ятки обох країн у загальному ряді цих пам'яток у кожній із цих країн. Ми мусимо визнати, що стели Collorgu'у та білогрудівська дуже близькі до початкової ідеї, яка призвела до їхнього утворення. Але чи зв'язаний час, коли вони створені, з просуванням мегалітичної культури в Європі, чи ці явища виникли, як наслідок впливу якогось іншого центру культури, що одночасно виливав на них обох, — ще не ясно. Та й навряд чи це поспільно сьогодні, при недостатніх і недосконалих літературних публікаціях матеріалів, потрібних для цієї мети.

А проте, в цих виробах категорично видно наближення до початкової ідеї і в українських (Білогрудівська стела № 1) ми вбачаємо більше наближення до неї, ніж у французьких, де вже виразно виступає побутовість виображення, з додатком певних атрибутів, що подібні до білогрудівської № 2. Нахил до реалізму, що виявляється

¹⁾ Це зробило з них важливий документ з історії одягу в нас.

в передачі одягу, можливо, складок, крою, — не суперечить цьому наближенню, а знаменує лише, що перед нами річ видатного значення з боку мистецької обробки.

IX

Нам залишається визначити те місце, яке мають білозерські й білогрудівські зразки поміж пам'яток спорідненого їм типу на Україні. До цього часу, що-до кам'яних баб, ми мали монопольне визнання доєить категорично висловленої теорії проф. М. І. Веселовського про належність кам'яних баб монголам, а саме Куманам, або половцям. Уже в своїй рецензії на зазначену працю, зачитаній в Історично-Етнографічному гуртку при Київському Університеті св. Володимира (в Саратові), 1916 р., в якій, наприкінці, пропонувалося розкопати могилу з так званою Ключевською кам'яною бабою, я висловив думку, що ця класифікація натискує матеріал і що можна відзначити низку пам'яток, котрі аж ніяк не вкладаються в цю класифікацію, навіть більше, тільки що не суперечать їй, але з таким успіхом можуть бути застосовані й до інших припущень.

Тепер, після праць А. А. Міллера, що підкреслив скитські елементи в низці південно-українських баб, та щасливої знахідки Білогрудівських кам'яних постатей, які освітлили новим світлом давні й дуже цікаві знахідки Г. Л. Скодовського, можна з певністю визначити вже, принаймні, три етапи розвитку кам'яних баб на Україні. Найраніший етап документує білогрудівська постать № 1, один з наступних, скитського походження, документують постаті чоловіків¹⁾ та жінок із збірки Всеукраїнського Історичного Музею в Києві — постаті з ритонами й, нарешті, третій, доби кочовиків (можливо навіть не лише половців), — численні примірники кам'яних баб, що десятками залишилися до нашого часу й зберігаються по наших музеях (Всеукраїнський Історичний імені Т. Шевченка в Києві, Одеський Істор.-Археологічний, Дніпропетровський, Херсонський, Полтавський, Харківський, Зінов'ївський, а також у Московському Історичному то-що).

Звичайно, поміж них будуть і переходові форми й інші примірники, що були за різних часів занесені до нас із інших центрів, де кам'яні постаті розвивалися, до певного часу, окремо від розвитку наших баб, набули своєрідних форм і, зустрівшись з українськими статуарними виображеннями на певному етапі свого розвитку, або механічно прилучилися до їхньої сім'ї або, на них перетворилися.

Але це питання потребує окремої розвідки, що її, як робочу гіпотезу, ми в недалекому часі подамо до відому всіх тих, хто працює

¹⁾ А. А. Міллер. Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом. Изв. Рос. Акад. Мат. Культ., т. VII, стор. 113, табл. XXIII, 4.

в сфері української археології. Тоді-ж ми торкнемося й питання про призначення цих загадкових постатей, що їх початкова ідея зроста, розвинулася й обросла додатковими ідеями, разом із розвитком їх художнього оформлення протягом 2000 років.

LES STÈLES EN PIERRE DE BILOHROUDIVKA.

P. KOURINNY.

Cet article est consacré à la description et à la définition des exemplaires rares de stèles en pierre découvertes par des paysans dans le bois de Bilohroudivka près du village Dmytrouchky dans l'arrondissement d'Oumagne. Deux de ces exemplaires ont été transportés par l'auteur de cet article au Musée Historique et Sociologique d'Oumagne.

En extractant des souches les villageois ont trouvé des stèles en pierre enfuies à la profondeur de deux mètres. Les dalles étaient couchées sur la côte, la tête tournée vers l'ouest; aucune trace sur la surface de la terre n'indiquant leur présence (voir tab. № 1).

La stèle en pierre № 1 (voir tab. № 2, 3, 4) représente une forme féminine. La dalle est mollement taillée en forme de trapèze. A la place de la tête se trouve une saillie que doit représenter le sommet du crâne. Le visage (les sourcils, le nez, l'ovale) est taillé en relief sur la surface de la dalle. La forme est représentée de tout son long, les jambes se dessinent en forme d'épaulettes. Cette forme féminine est recouverte de deux vêtements: le vêtement inférieur recouvre le torse jusqu'aux genoux, et le vêtement de dessus se termine sur la poitrine par un faux-ourlet. Il faut noter que l'envers de cette forme féminine est tout recouvert de plis horizontaux se terminant sur la poitrine par deux revers tombants en pente des épaules vers le dos. La forme est façonnée de tous les côtés et était destinée à la position verticale, mais maintenant elle a perdu sa base. Le point le plus caractéristique de cette forme féminine c'est qu'elle tient ses bras allongés devant soi aux paumes large ouvertes, n'ayant ni sous les mains, ni dans les mains, aucun objet; $h = 1,04$ m.

La stèle en pierre № 2 (voir tab. № 5) est un gros bloc en pierre calcaire en forme de trapèze allongé, aux bords arrondis. La convexité de la tête est moulée dans l'étendue de la base du trapèze. Aucun détail du dessin ne s'est conservé sur la surface de la dalle, excepté le relief d'un bâton terminé par un anneau. Ce bâton passe en travers de la poitrine et se termine aux reliefs en forme d'épaulettes marquant les jambes. La stèle est munie d'un fondement pour l'érection verticale; $h = 2,37$ m.

Les stèles en pierre № 3 et № 4 sont des petits poteaux en pierre à quatre facettes. Une de ses stèles porte les traces de la tête.

Dans les environs de Bilohroudivka l'auteur a trouvé encore une pierre avec les traces de la forme d'une tête; c'est le cinquième exemplaire de stèle.

En comparant les exemplaires de Bilohroudivka (les stèles № 1 et № 2) avec les dalles mal conservées du même genre trouvées par L. Skodovsky pendant ses fouilles près du village Bilozerky dans les environs de Kherson, — l'auteur établit leur complète affinité typologique.

La trouvaille des stèles de Bilohroudivka dans la couche supérieure de la terre au dessus de la sépulture d'un mort posé en position accroupie du type de fosse (c'est à dire le plus ancien dans l'arrondissement de Kherson) date ses stèles du même temps que les sépulcres. Le fait de la trouvaille des stèles sans bases et dans la position innaturelle (couchées au lieu d'être sur pied) témoignent que les stèles dans les tombeaux des morts posés en position accroupie du type de fosse, comme dans les dolmens de Collorgue en France, n'ont pas servi à la population qui les avait créés et à l'usage auquel elles étaient destinées.

L'auteur est de l'avis que les stèles découvertes à Bilohroudivka devraient dans leur position normale être du même genre que les édifices mégalitiques au bord de la Sardaigne.

L'auteur attribue les stèles de Bilohroudivka au temps de la civilisation trypillienne de la variante d'Ousatovo autrement dit il les attribue aux enterrements du type des morts posés en position accroupie des temps des plus anciens (deux mille ans avant notre ère) qui sont généralement accompagnés en Ukraine par des édifices mégalitiques (sépulcres rocheuses).

En ce qui concerne les images statuariques de l'Ukraine, les stèles de Bilohroudivka apparaissent comme la première étape qui s'est transfigurée depuis; au commencement par les stèles de pierre avec le ryton et encore plus tard par les célèbres femmes en pierre tenant dans leur mains des objets de vaisselle (époque des nomades).

МИСТЕЦЬКИЙ ВІДДІЛ

НІБУ

АКАДЕМИК ОЛЕКСА НОВИЦЬКИЙ.

ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА ЗА ДЕСЯТИ-РІЧЧЯ ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ¹⁾.

Усім нам ще добре упам'ятку той час, коли українське мистецтво не визнавалося зовсім, а як що доводилося говорити про нього, то треба було розглядати його, як мистецтво південної Росії. Найбільш чого досягнуто за часи дореволюційні,—це визнання українським мистецтвом мистецтва XVII й почасти, XVIII віку; ні раніш, ані пізніше ми свого мистецтва не мали, а так воно якось разом з'явилося в нас «во всеоружжя» й разом же кудись зникло, залишившись хіба що в народньому виробництві. Як це воно так сталося з нашим мистецтвом, коли ні з яким іншим так не бувало, ніхто такого запитання собі не ставив.

Тому, яким надзвичайним явищем здавалося, коли р. 1918 «Український Школьний Союз» у Москві улаштував мої прилюдні лекції з історії українського мистецтва, й коли я міг вільно викладати їх, та ще українською мовою.

Але цілком уже на певному ґрунті опинилася ця справа тоді, коли заснована була Українська Академія Наук.—вона руба поставила в ряду своїх завдань «історію українського мистецтва»²⁾ і далі голосно визнала «факт існування окремого національного українського стилю на всій території, що її заселено українським народом, від Дону аж до Карпат»³⁾.

Правда, Іван Франко вважав Україну «від Кубані аж до Сянарічки»⁴⁾, але це вже не так важливо, а важливо було те, що українське мистецтво визнавалося тепер на ряду з іншими дисциплінами, достойними студіювання з боку вищої наукової установи. Слідом за Академією й ті ВУЗи, де мистецтво викладається, не тільки не хехтують українське мистецтво, але вважають за конче потрібне викладання його історії. Мало того, сама Украука затверджуючи план Н.-Д. Катедри Мистецтвознавства, підкреслює, що «центральною секцією» катедри повинна бути секція українського мистецтва.

¹⁾ Зачитано на спільному засіданні ВУАК'у та Н. Д. Катедри Мистецтвознавства з приводу ювілею жовтневої революції.

²⁾ Пояснювальна записка до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. Київ, 1918, ст. II.

³⁾ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук. Київ, 1919, ст. Ж.

⁴⁾ „Єднаймося“.

Скоро Академія Наук поставила «прямим завданням катедри історії українського мистецтва дослідження пам'ятників українського мистецтва», то катедра вважала за свій обов'язок організацію наукових студій з українського мистецтва, скупчення для того всіх наукових сил, які є зараз на Україні, та підготовку нових відповідних кадрів із молоді. Для цього треба було переорганізувати Археологічний Комітет та Науково-Дослідчу Катедру Мистецтвознавства.

Археологічний Комітет спочатку був лише дорадчою установою при Академії Наук у відповідних питаннях. Не маючи жадних адміністративних функцій, він, користуючись лише з свого наукового авторитету, впливав на представників відповідних установ нової влади й чимало встиг зробити в справі охорони пам'ятників культури. Таке явище є характерне для сучасної доби: тепер представники не тільки великих центрів, а навіть сельрад ставляться з повагою як до науки взагалі, так і до пам'ятників культури зокрема. Після-ж переорганізації Археологічний Комітет збився тим науковим органом, без поради з яким і центральна влада не вирішує жадного питання з археології, або з мистецьких дослідів.

Ще одну характерну для нашого часу рису треба підкреслити—що велика частина тих грошей, які одержує Комітет на свої досліді йде не з Центру, а від різних Виконкомів, і перший хто дав кошти на досліді старовинних пам'ятників мистецтва був Чернігівський Виконком, коштом якого переведено досліді Спаського Собору в Чернігові.

Ці досліді поділялись на дві частини: М. О. Макаренко зробив розкопи навкруги собору, І. В. Моргилевський—обміри та архітектурні досліді собору.

Розкопами були знову відкриті з півдня і з півночі, в східній частині собору, дві маленькі прибудови, подібні до капличок, відомі ще з восьмидесятих років минулого сторіччя, з дослідів А. М. Павлінова та О. О. Авдієва, та одна прибудова з півдня у західній частині собору, котра ще раніше дослідів Авдієва й Павлінова, була відкрита за час копання рову навколо собору для висушування ґрунту¹⁾. Ці три прибудови були досліджені, й встановлено, що фундаменти перших двох прибудов з того-ж матеріалу, що й фундаменти собору, себ-то сірий та червонуватий пісковик і вапняк на рожевому міцному розчині. Обидві вони майже однакового розміру й обидві не звязані своїми фундаментами з фундаментами собору. Південна прибудова певне пізнішого часу, ніж північна, яка має і фундамент глибший. І південно-західня прибудова теж не була звязана з фундаментом собору, а тільки стіна її безпосередньо дотикається до стіни собору. Вона має три півкруглі вівтарні западини у східній стіні, яка знадвору йде по рівній лінії; частина фундаменту її прорізана фундаментом південної балти. Значення цієї прибудови з'ясовується через порівняння її з дуже подібними до неї рештками в фундаменті церкви Спаса на Берестові в Києві. Це певне були християни.

¹⁾ Див. „Зодчій“, 1882 р., ст. 81—83.

У середині собору зроблено досліді під долівкою, які виявили, що долівка великокнязівської доби лежить на глибині одного метра від сьогочасної і являє собою плити пісковика кармазинового кольору з геометричним візерунком (концентричні колеса) та з якоюсь інкрустацією з іншого матеріалу, якої тепер уже немає.

Як запевнює І. В. Моргилевський «корпус храма є стиснений в на прямі лінії північний схід—південний захід, остільки, що діагоналі четверокутника під головною банею відрізняються одна від одної на 70 сантиметрів і весь план собору замість прямокутника являє собою паралелограм».

Що-до вивчення мурування, то з цього боку справа не посунулася, бо І. В. Моргилевський обмежився остільки несистематичними зондажами стін, що не виявив і того, що виявили його попередники—різницю між муруванням часу Мстислава й муруванням часу його продовжника. Але зроблено хемічну аналізу розчину й фізично-механічну аналізу зразка цегли.

Найцікавішим наслідком студії цього собору є стародавнє малювання на внутрішній поверхні східної підпружної арки. Тут виображена жіноча постать із свіжым, повним обличчям, у червонобрунатному одязі, з білою хусткою на голові. Тепер ця фреска вирізана вже й перенесена до Чернігівського Державного Музею. Це зняття фрески з стіни, зроблене проф. Д. О. Кінліком, викликало з його боку дуже шильні досліді самої техніки малярської, тим більш, що про неї було дві різних думки: проф. Д. В. Айналов уважав це за фреску, а М. О. Макаренко—за темпера, тепер же встановлено, що це є безумовно фреска.

Від Спаського собору в Чернігові цілком природньо перейти до Софійського собору в Києві. Цей пам'ятник давно вже притягав до себе увагу вчених цілого світу. Жодний історик візантійського мистецтва не міг обминути цього пам'ятника. І все-таки досі багато цікавих питань, зв'язаних із Софією, не розв'язано. Досі не видано її хоч трохи порядно: відоме всім розкішне видання «Древности Россійскаго Государства — Кієво-Софійській Соборъ», не тільки так і залишився без тексту, але й самі знімки остільки не задовольняють, що досить покласти поруч із цими розфарбованими й золоченими знімками мозаїк сучасну фотографію С. Д. Аршеневського, щоб переконатися в тому.

А надзвичайне для візантійського мистецтва єднання мозаїки з фрескою, розпис сходів на башти, розпис храму не тільки з середини, але мабуть і зовні, на що ми маємо вказівки,—все це вимагає звернути велику увагу на цей пам'ятник.

Вважаючи на те, 26 травня 1921 року, Українська Академія Наук, після доповіді акад. Ф. І. Шміта, заснувала спеціальну Софійську Комісію, яка поставила своєю метою зробити всесторонні систематичні досліді як над архітектурою, стінописом, різьбою, різницею та історією пам'ятника, так і археологічні досліді на садибі Софії. Робота була поділена між

відповідними фахівцями, т. Г. Ф. Гринько, що був тоді за наркома освіти, обіцяв провести в Раднаркомі визнання за цією Комісією державного значення, наказати Київському Губкомгоспові постачати Софійську Комісію потрібними для виконання її завдань матеріалами, робочою силою і т. ин. і передав Софійській Комісії 17.000.000 карб.

Але, не вважаючи на все це, через непорозуміння між головою комісії та її членами, праця не змогла налагодитися і з 1-го січня 1922 року Комісія була скасована Спільним Зібранням Академії Наук.

Коли в жовтні 1922 року той же академик Ф. І. Шміт подавав до Всеукраїнського Наукового Комітету операційний план заснованої тоді Науково-Дослідчої Катедри Мистецтвознавства, то він задумав перенести сюди справу Софійської Комісії. Був складений вже й кошторис на переведення робіт на перший рік, у розмірі 1800 дозовних карбованців, але за браком таких коштів, справа припинилася.

На наступний рік мені пощастило відновити Софійську Комісію. 21 червня 1923 року її затвердив I Відділ, а 25-го червня—Спільне Зібрання Академії Наук. Але за браком відповідних коштів і тут, поки що, справа обмежилася дрібницями: було відкрито одну фреску на стіні головного вівтаря, був розкопаний цікавий хідник на садибі Софії, що дав різноманітний будівельний матеріал, та інші речі. Найбільше, чого могла досягти Комісія при такому фінансовому стані,—це реставрація найстаровиннішої у соборі ікони Миколи Мокрого. Крім того, собор оглянули фахівці-архітекти В. О. Осмак, С. В. Кобелев, К. В. Мощенко та фахівці-реставратори проф. М. Л. Бойчук, М. З. Касперович і викликаний з Ленінграду проф. Д. О. Кіплік, котрі виявили жахливий стан фресок, звернули увагу й на мозаїку й на самий архітектурний стан пам'ятника. Все це викликає остільки великі витрати, а з другого боку пам'ятник має таке велике значення, що ухвалено домагатися на реставрацію Софійського собора всесоюзних коштів.

У не менш жахливому стані перебуває ще другий великого значення пам'ятник—це Андріївська церква.

Був час, коли руйнацією загрожувала сама гора, на якій стоїть ця перлина київського будівництва. Тепер з боку київського Комгоспу взято багато заходів що-до зміцнення ґрунту, але сама будова залишилася все в такому-ж загрозливому стані, а теж і на цей пам'ятник треба великих коштів, тому ухвалено й на нього домагатися всесоюзної підтримки.

У відповідь на таке клопотання Укрнаука вирішила домагатися у союзної влади допомоги на 10 найважливіших пам'ятників, у наслідок чого Археологічний Комітет склав кошториси на такі пам'ятники: 1) Софійський собор, 2) Золотоверхий Михайлівський монастир, 3) Видубецький монастир, 4) Андріївська церква, 5) Миколаївський собор, 6) фортеця у Кам'янці-Подільському, 7) фортеця-замок у Староконстантинові, 8) Спаський собор у Чернігові, 9) Іллівська церква тамож і 10) Батуринський Палад.

Що-до реставраційної справи, то при Лаврському Музейному Городку організована спеціальна реставраційна комісія, під керівництвом якої проходять усі роботи заснованих тамож реставраційних майстерень, які поки що мають два відділи—малярства та шитва.

Вертаючись до Археологічного Комітету, треба сказати, що тут досліди мистецтва остільки розвинулися, що самий Комітет поділився на два відділи—Археологічний та Мистецький, а при останньому zorganizувалися ще окремі комісії: студювання архівних джерел з історії українського мистецтва, під головуванням акад. М. П. Василенка, і студювання пам'яток монументального мистецтва, під головуванням М. О. Маркваренка, яка має на меті обміри, вирисування та фотографування архітектурних пам'яток, але роботи поки ще не почала. Натомість добре йде реєстрація пам'яток старовини й мистецтва по літературних джерелах, яка разом з цим подає матеріяли й для складання відповідних мап.

До мистецького-ж відділу належить і золотарська комісія, себ-то комісія, що заснована для прийому й студювання музейних цінностей, вилучених з церков та молитовних домів України в кількості по-над 3.000 речей. Ця комісія заснована була 24 жовтня 22 року і повинна була описати, зфотографувати згадані речі та перевести над ними наукові досліди, після чого розподілити їх по відповідних музеях. Не маючи жодних матеріяльних засобів, комісія проте взялась до праці, власне до тої праці, що її можна було перевести лише власними силами: вона перевела загальну перевірку всіх речей та систематизувала усю збірку; установлено головні типи й зміну типів в українському золотарстві, золотарські центри на Україні, чужоземні впливи, списано багато написів, замальовано чимало клейн; таким чином установлено близько ста імен майстрів та їхніх золотарських клейн; намічено й почасти оброблено декілька тем із золотарства, з них уже побачили світ дві праці Д. М. Щербаківського: «Готичні мотиви в українському золотарстві»¹⁾ та «Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні»²⁾.

Таким чином золотарська комісія зробила все, що можна було зробити, не витрачаючи грошей, але далі, без відповідних коштів, працювати вже не можливо: багато й дуже багато речей поламано, або пом'ято, тому їх треба реставрувати. Опрацьовувати намічені теми, без попереднього фотографування їх, теж не може ніхто інший з членів комісії, крім небіячка Д. М. Щербаківського, який там жив і міг працювати над самими оригіналами у кожную зручну йому хвилину.

До минулого року всі гроші, які добував Комітет на свої досліди йшли тільки на розкопи. З 1926 р. частину цих грошей почали уділяти й на мистецькі досліди. Досліджувалися мистецьке будівництво й панські садиби як пам'ятники, що особливо сильно руйнуються, та хатне будів-

¹⁾ „Україна“, 1924, кн. 4, ст. 3—12.

²⁾ „Бібліологічні Вісті“ 1924 р., „350 років українського друку“, ст. 101—114.

ництво, яке за цей час звернуло на себе найбільшу увагу. Минулого року екскурсії проводили Д. М. Щербаківський та К. В. Моценко, цього року сам К. В. Моценко, який крім наміченого раніш плану студіював ще залорізькі хати, що їх знищить Дніпрельстан.

У завдання таких екскурсій входить також найтісніший зв'язок з робітниками місцевими, щоб притягти їх до справи вивчення та охорони пам'яток мистецтва, що й дало добрі наслідки.

Така, в головних рисах, праця Археологічного Комітету по мистецтву. Що-ж до Науково-Дослідчої Катедри Мистецтвознавства, то тут і зараз не закінчена ще організаційна робота. Головним чином тут іде підготовка молодих наукових робітників, при чому Катедрі доводиться не тільки керувати студіями аспірантів, але разом із тим і підготовляти відповідний гурток майбутніх аспірантів, тому, що ця Катедра не має відповідного ВУЗ'у, що їх мають інші катедри. Тепер Катедра напередодні перетворення її в Науково-Дослідчий Інститут Історії Матеріальної Культури.

Переходячи тепер до розгляду видань з українського мистецтва, я нагадаю спочатку про «Українське Народне Мистецтво», що його збиралася видати влада в 12-х випусках за редакцією В. Г. Кричевського: 16-го жовтня 1923 р., після доповіді Д. М. Щербаківського, Президія Наукового Комітету ухвалила: «Ввиду громадного значення издания в качестве научно-исследовательского материала и для целей художественного образования, признать чрезвычайно желательным издание «Українського Народного Мистецтва». Войти в Коллегию НКО с ходатайством об оказании поддержки секции искусств ВУАН». Мало того, видавництво «Шлях Освіти» асигнувало було на видання першого випуску 400 золот. карб. Але 13 листопаду того-ж року, Колегія Наркомоса ухвалила: «Признавая издание коллекции художественных образцов народного искусства Украины вполне целесообразным и важным для украинской культуры, Коллегия Наркомпроса, учитывая крайнюю ограниченность имеющихся средств, которых в настоящее время не хватает даже на начальную школу, вынуждена на текущий академический год издание данных коллекций отложить». Підписав Замнаркомос'а Ряпшо. Отже ця справа тільки відкладена й можна сподіватися, що з часом таке видання дійсно побачить світ.

Перехожу зараз до друкованих праць з українського мистецтва. Ми спостерігаємо за цей час два цілком різні погляди на історію нашого мистецтва. Одні з дослідників знаходять, кажучи словами Д. М. Щербаківського, що «при всіх своїх зв'язках з Азією, від глибокої давнини й до пізніших часів, Україна в історичний період свого існування, в культурному відношенні всеж завжди була кутом Європи, і розуміти її культуру й мистецтво неможливо без зв'язку з мистецтвом Європи. Вся Європа перейшла в останні тисячоліття однакові, що-до розвитку мистецтва, доби й утворила спільні мистецькі стилі. В мистецтві

майже кожного більш значного народу Європи була своя романо-візантійська (sic!) доба; на зміну останній приходив ренесанс; за ним ішов бароко і т. д. Але кожний значніший період в своєму творчому процесі надавав цим загально-європейським стилям місцевого характеру, вносив свої улюблені пережитки від попереднього стилю, пристосовуючи їх до місцевого життя і, таким робом, надавав їм своїх національних рис і ознак. Українське мистецтво, будучи у великій залежності від мистецтва Сходу, всеж в цілому є частина загально-європейського еволюційного процесу, і студіювати його твори найкраще в межах цього останнього. Треба лише зазначити, що європейські стилі відбиваються на українському мистецтві з деяким запізненням проти Західньої Європи¹⁾.

Другий погляд поділяє культурні впливи на дві течії—візантійську й римську. Цей погляд добре висловив Д-р. В. Залозецький. Підкресливши великий вплив на наше мистецтво Візантії, він звертає увагу на те, що «візантійський стиль там мав приготовану почву, де вже давніше було вкорінено класично-грецьке мистецтво. На тій верстві виростає візантійський стиль у Греції, в південній Італії, в Малій Азії. І на тій самій верстві Черноморського побережжя виростає у нас і поширюється звідси візантійський стиль по цілій території»²⁾.

У протилежність цьому візантійському впливові, Західня Європа підлягає римському впливові; таким чином тут вже виникає розподіл на схід і захід, на грецький культурний світ і римський.

Через те-ж готика, що так панувала в Західній Європі, у нас була «тільки епізодом і чужим імпортом». «Між готикою на Україні,—каже він,—і готикою сусідніх країв, прикладом, Польщі, Мад'ярщини, Литви, є основна різниця. У вичислених краях готика є органічно зв'язана з цілим попереднім розвитком мистецтва, там вона так само, як і в краю її повстання, Франції, впливає органічно з романського стилю. Інакше на Україні. Тут не було романського стилю, з якого органічно могла-б розвинути готика. Тому вона не є органічно спаяна з цілим розвитком мистецтва на Україні й має характер напливового стилю, який ніколи не міг запусити тут глибокого коріння. Не міг, бо візантійський стиль української території основно різниться від романського, який всюду був тільки попередником готики».

Тому-ж саме міг панувати в нас стиль бароковий, центрально-купольний, бо він як раз міг, не вишираючи традиційного візантійського стилю, злитися з ним і таким робом утворити спеціально український бароко. Тут вже різниця була не така велика, як між візантійським і готикою. Галичина в даному питанні стоїть окремо, тому що вона мала ближчі зв'язки з Західньою Європою.

1) Д. Щербаківський. Готичні мотиви в українському золотарстві. „Україна“, 1924, кн. 4.

2) Значіння історії українського мистецтва, „Стара Україна“, 1925, ч. VII—X.

«Романський і готицький стиль,—каже той же самий автор, у другій своїй статті¹⁾),—які є витвором західньо-європейського духа, є так само відмінні від візантійського стилю, як цілий історичний розвій Західньої і Східньої Європи». І дійсно, в архітектурі що різницю легко звести до панування на заході Європи базиліки, а на сході Європи—центрально-купольної будівлі. Тут уже цілком ясно, що купольно-візантійська будівля не могла стати під вплив готицької базиліки.

На жаль, першого погляду додержується автор одної з двох історій українського мистецтва, що вийшли за цей час, Д. В. Антонович²⁾); відповідно тому він і самий курс цей поділяє так: 1) часи передісторичні, 2) доба візантійсько-романська (як він пояснює, так він називає візантійське мистецтво, чому не треба приймати цього у тому змісті, як це розуміли дослідники половини минулого сторіччя, визначаючи цим терміном візантійську будівлю в основі, але з романськими оздобами, як, напр., Успенська церква Елецького монастиря у Чернігові), 3) готицька доба, 4) ренесанс, 5) барокко і 6) рококо. Друга праця має назву: Голубець М. Начерк історії українського мистецтва, ч. I. Львів, 1922.

Значно посунулася за цей час розробка питання про український архітектурний стиль у дерев'яному будівництві.

Як раз на початку революції, підвів підсумки всьому, що зроблено в цьому питанні до революції, Д. М. Щербаківський, у своїй статті «Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання». Тут він розглянув усю літературу, як польську й російську, так і невеличку ще тоді українську, а за час революції розібрав статтю акад. Ф. І. Шміта, яка власне й дала привід авторові написати таку роботу,—це «Мистецтво Старої Русі-України».

Тоді це питання так мало було оброблене, що майже кожний дослідник мав свою окрему думку походження української дерев'яної архітектури. А це було тому, що тоді було видано так мало матеріялу, що дослідникові не було ще на чому базуватися. Як раз той же саме Д. М. Щербаківський і допоміг потім вирішенню цього питання своїм виданням другого випуску «Українського Мистецтва», де між 128 знімками, 35 присвячено дерев'яним церквам, а особливо увагу для вирішення даного питання мають церкви, мовляв, «хатнього» типу, що дають нам тепер можливість зробити свої висновки ґрунтовніше.

Як я довів це, на підставі згаданого матеріялу в статті «До питання про походження дерев'яної української архітектури»³⁾), українські дерев'яні церкви, не тільки хатнього типу, але й головна краса нашого будівництва — трьохбаштові — мають походження від звичайних хат і ця еволюція йшла цілком нормальним шляхом. П'ятибаштові церкви з хрещатим планом підлягають візантійському впливові.

¹⁾ Дві історії українського мистецтва. Ibidem

²⁾ Скорочений курс історії українського мистецтва. Літогр. Прага. 1923.

³⁾ Збірник, присвячений акад. Д. І. Багаліві.

З архітектури особливу увагу звернули на себе селянські хати. Сюди належать видання С. Таранушенка «Хата по Єлизаветинському провулку під ч. 35, в Харкові», «Старі хати Харкова», де автор виявив еволюцію української хати під впливом економічних умов, і «Пам'ятки мистецтва Старої Слобожанщини», де він дав цікаві й різноманітні типи хат, починаючи з двохкамерної і кінчаючи многокамерною з двома ганками і підсінням.

Його слідом пішов В. Січинський, що знайшов за недоцільне досліджувати хатне будівництво по цілій групі сел і вибрав одне село, яке він знайшов характерним для даної округи, у тому селі знов таки одібрав, мовляв, середню, нормальну хату й, уважаючи її, таким чином, за нормальну для цілої округи, дав її детальний опис із обмірами й кресленнями.

К. В. Мощенко поки що не видав своїх праць окрім коротенької статті у «Короткому звідомленні Археологічного Комітету за 1926 р.», але він зібрав величезний і різноманітний матеріал, частину якого ми бачили на відчитній виставці Комітету за минулий рік.

З малярства найцікавіше видання «Український портрет XVII—XX ст.» (Київ, 1925), спільна робота Д. М. Щербаківського та Ф. Л. Ернста, з приводу виставки, що вони її улаштували в Історичному Музеї. Тут вперше перед нами проходить уся історія портретного малярства, починаючи з портретів фундаторів або донаторів, мальованих по церковних стінах, далі портрети на мініятюрах рукописів, потім портрети вставні, надробкові, обличчя фундаторів на іконах їхніх патронів, і кінчаючи пізнішими портретами.

Я не маю тут можливості навіть перерахувати всі книжки з різних галузів українського мистецтва, яких було чимало, особливо тому, що по різних містах улаштовувалося багато виставок.

Зазначу ще одну галузь, яка надзвичайно поширилася за цей час—це музейну справу; не тільки музеї, що існували раніш, можна сказати, переповнилися найцікавішими експонатами, але розвинулася й продовжує ще розвиватися ціла сітка нових музеїв по всій Україні, починаючи з великих міст і кінчаючи, часом, невеличкими селами.

Отже, навряд яка інша галузь науки виграла стільки, скільки виграло від революції українське мистецтвознавство. Починаючи з того, що раніш зовсім не визнавали й самого його існування, а тепер визнають його не тільки люди науки, а ставляться до нього з повагою й ширші кола громадянства. Раніше пам'ятками українськими цікавилися лише остільки, оскільки вони впливали на мистецтво сусідніх держав, і ті прилучали їх тоді до своїх власних,—коли поляк—то до польських, коли росіянин—до російських, а коли це пам'ятник рухомий, то й зовсім завозили його до себе. Тепер ми студіюємо наші пам'ятники, як пам'ятники нашого мистецтва й самі видаємо ці досліді. Вивезти-ж пам'ятники не тільки тепер не даємо, але й ті, що раніш були вивезені, спо-

діваємося повернути. І кошти, як на досліди, так і на ведення цих дослідів, теж нам уділяють, не вважаючи на скрутний стан фінансів, бо наукові справи вважають тепер не за примху, а за державну справу. Зараз іде інтенсивна організаційна робота. Треба з'єднати всі сили, щоб працювати,—державна допомога нам забезпечена.

НІБУ

МАРІЯ НОВИЦЬКА.

ВИВЧАННЯ СТАРОВИННИХ ТКАНИН ТА ВИПИВАННЯ ЗА РЕВО- ЛЮЦІЙНИХ ЧАСІВ НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ.

Десять років, що минули від Жовтневої революції, не пройшли марно для збирання та дослідження таких важливих у житті людини галузей художньої промисловости, як тканина та тісно зв'язане з нею вишивання.

З перших же років революції по всій території Союзу розпочато обрахунок історичних та художніх цінностей, зосереджених по ризницях ма-настирів, церков, костьолів, молитовних домів та инш., що дало музеям недосліджений масовий матеріял великої вартости.

Церковні ризниці України найбільше зберегли ті розкішні шовкові та грезетові тканини закордонного виробу (турецькі, перські, італійські, французькі та инші), що їх уживали за 17—18 ст. всі заможні козацькі старшини та міщани, які мали на те матеріяльну змогу. Також зібрано багато шовкового орнаментального шиття 18—19 ст. та сюжетового гаптування 17—19 ст.

Народні вироби, як речі матеріяльно менше цінні, цікавили ризниці менше. Крім килимів та рушників, як тканих так і шитих, децю з крашанини й вибітки всеж збереглося на підшивках, а деякі шерстяні вироби можна ще знайти по селянських церквах.

У Росії ризниці дали матеріял, аналогічний нашому, з тою різницею, що там краще виявлені раніші часи—15—16, навіть 14 ст., тоді як у нас пізніші—17—18.

Збирання народного шиття або тканини поза межами ризниць, особливо в перші часи після революції, підупало за браком коштів на експедиції та купівлю.

Отже, новий масовий матеріял з тканини й шиття викликав у багатьох музеях організацію спеціальних відділів тканини й вишивання, як напр., на Україні—«відділ шиття й тканини» Лаврського Музею у Києві з кількістю понад 4.000 експонатів, відділ Чернігівського Музею, в Росії великі відділи в Оружейній Палаті, Історичному Музеї, Культурно-Історичному Музеї, Троїцько-Сергіївської Лаври та инші.

Інтенсивне збирання шиття й тканини, що надходили до музеїв часто в жахливому стані, не могло не викликати питання про їх консервацію та реставрацію.

Дійсно, ми бачимо організацію реставраційної майстерні шиття й тканини спочатку в Москві та Ленінграді, а з кінця 1926 р. у Києві.

Провідний принцип наукової реставрації полягає в ретельному зберіганні й закріпленні старовинних частин та в униканні всіляких нових додатків.

Року 1926, Інститут Археологічної технології, в зв'язку з необережним поводженням Монгольської експедиції Козлова з старовинними тканинами підчас розкопів, видав протоколи обслідування цих тканин та інструкцію, що відзначає все те, чого не можна робити із старовинними тканинами як підчас розкопів, так і пізніше.

Того-ж 1926 р., Ісаченко (Музейное дело, V), надрукувала детальний звіт про методи та засоби тієї величезної роботи, що її довелося спільно, в дуже несприятливих умовах, провести реставраційній майстерні Російського Музею в Ленінграді після поводи, що затопила до 28 тисяч тканин.

На звітній виставці Центральних Реставраційних Майстерень у Москві, де року 1927 (на III звітній виставці) досить велике місце займала реставрація шиття, центр уваги був зосереджений на розкритті старовинних пам'яток 15—17 ст. з-під пізніших нашарувань 18—19 ст.

Звітня виставка реставраційних майстерень Всеукраїнського Музейного Городка (підчас святкування десятиріччя Жовтневої Революції) демонструвала ті типи пошкоджень, які мають місце на тканині й вишиванні та вимагають пильної уваги й боротьби.

Щоб ознайомити широкі кола громадянства з наслідками величезної роботи збирання та систематизації матеріалів, Музей користувалися з методи тимчасових тематичних виставок та змін експозицій. Матеріяли на виставках були експоновані за різноманітними принципами. Поруч з хронологічною експозицією, були вжиті принцип виробничий, принцип торговельних шляхів (виставка тканин у Москві), принцип класовий, принцип територіяльний, принцип стилістичний та инш. Іноді кілька принципів об'єднувано на одній виставці.

Так, спеціально українським килимам були присвячені виставки року 1923 у Харкові (Музей Українського Мистецтва), року 1924 у Києві (Всеукраїнський Історичний Музей ім. Шевченка), р. 1925 у Ленінграді (Російській Музей), р. 1928 у Полтаві (Державний Музей).

Виставки східних килимів були р. 1924 у Ленінграді (в Етнограф. відділі «Русского Музея»), р. 1926 в Кубі та Тифлісі, р. 1927 в Москві (Музей Восточных Культур).

Виставка поясів Слуцьких була в Мінську р. 1927 (Білоруський Державний Музей).

Виставка майже тільки шовкових та грезетових тканин р. 1926 була в Москві (Історичний Державний Музей), а р. 1927—у Києві (Музей Мистецтва при ВУАН), де крім тканин були експоновані ще кілька зразків вишивання.

Виставка шиття, мережева та тканин народніх була р. 1924 в Казані, р. 1927 в Рязані. Виставки кустарного виробництва організувала гр. Прибильська р. 1924-5 в Берліні, Дрездені й Мюнхені, а на Всесоюзній Виставці в Парижі був відділ художньої промисловости.

Чимало шиття або тканини входило складовою частиною до таких виставок, як, наприклад, звітні виставки р. 1918 у м. Лебедині на Харківщині, р. 1923 у Харкові, або такі, як, напр., у Троїцько-Серг. Лаврі р. 1924 «Искусство 14—15 в.», у Московському Історич. Муз. р. 1926 «Выставка др. русской иконописи», р. 1927 «Быт Московской Руси 16 — 17 в.» та інші.

Виявлення, збирання та систематизація продуктів ткацького виробництва та вишивання викликали велику зацікавленість і серед широких кол громадництва, і серед наукових робітників, у наслідок чого маємо низку дослідів. Роботи спиняються переважно на місцевих, національних виробництвах різних республік Союзу, або, принаймні, на тих закордонних виробках, що були поширені на території Союзу чи здобуті експедицією Козлова в Монголії.

Друківаних дослідів, присвячених старовинним повковим та грезетовим тканинам закордонного виробу, за дореволюційних часів на території СРСР майже не було. За останні роки чимало зроблено в цьому напрямку й велику увагу приділено структурі тканини.

При Московській секції Державної Академії Історії Матеріальної Культури з 1925 р. розпочато лабораторне вивчання тканин шляхом хемічно-технологічних аналізів. Завдання й методи цієї лабораторії пізнаємо із статті проф. В. К. Клейна «Опыты лабораторного исследования древних тканей», де для прикладу подано аналізу деяких тканин.

Року 1925 проф. В. К. Клейн видав ґрунтовну роботу «Иноземные ткани, бытовавшие в России до 18 века, и их терминология». Базуючись на архівних джерелах та музейному матеріалі, він аналізує термінологію, походження та технічні й стилістичні особливості різних гатунків закордонної тканини, що були поширені в побуті заможніх верств населення та церквах Росії й України, кінчаючи XVII ст.

Детальну аналізу структури одної з цінніших італійських тканин 17 ст. (за російською термінологією оксамита петельчатого) видав проф. Клейн р. 1928 («Опыты лабораторного исследования древних тканей»).

О. М. Свірін р. 1926 видав «Опись тканей XIV—XVII ст. б. Троиц. Серг. Лавры», що складається з старовинних документів, опису та художньої аналізи. О. М. Свірін використавши дані першої роботи проф. Клейна, додав свої дуже цікаві спостереження, звернувши, між іншим, увагу на ширину тканин, як один із факторів для определения походження тканини. До роботи додано короткі пояснення термінів тканин за Клейном та Савайтовим.

Ф. Розенберг звернув увагу на свідцтво Аристофана для характеристики сасанідських тканин. У невеличкій статті («Аристофан о персид-

ських тканях») він спинився на походженні килимарства та шовкового виробництва Персів.

Проф. Денике в книзі «Искусство Востока» теж спинився на характеристиці східних тканин та килимів, переважно, за роботами закордонних учених.

Роботи популярнішого характеру, присвячені історії закордонних тканин, зв'язані були з виставками у Москві та Києві.

Проф. Клейн р. 1926 («Путеводитель по выставке тканей») подав дуже цікавий нарис історії торговельних шляхів, якими тканини просякали в Росію протягом 4—19 ст. Крім того, він коротко, але яскраво схарактеризував різні типи тканин та їхні орнаментальні одміни в різних народів та за різний час. Аспірантка Музею Мистецтв при ВУАН П. А. Кульженко («Виставка тканини») головну увагу звернула на опис окремих (79) експонатів, розміщених частково культурно-історичними групами (тканини коптські, східні, західні), частково по речах (гобелени, пояси), та подала перед кожною групою їх загальну історичну характеристику.

Крім того, закордонну тканину згадано або видано в різних провідниках по музеях та виставках, а також у звітах про археологічні розкопи, (напр., провідники Свіріна, Попова, звіт Козловської експедиції).

Чимале місце, особливо на репродукціях, займає тканина китайська та західно-європейська в статті М. О. Макаренка «Запорозькі клейноди в Ермітажі», 1924 р.

Р. 1928 А. Семенов присвятив першій роботі проф. Клейна досить детальну рецензію. Підкреслюючи свій зв'язок із Серед. Азією, Семенов уважає за хибу, що проф. Клейн не порівняв східних тканин із пізнішими, сучасними нам виробами Сходу, аналогічними старовинним. Також, на підставі сучасних східних назв, він не погоджується з поясненням походження деяких термінів у проф. Клейна.

Вивчення доісторичних тканин України частково зачепив проф. Клейн при дослідах старовинних фрагментів слов'янських племен (в'ятчів, кривичів та сіверян) VII—XIII в.в., що були експоновані в Москві на виставці.

Про ткацькі українські вироби взагалі, без обмеження часу та гатунку, надруковано р. 1919 в «Мистецтві» (ч. 3—4) статтю Ю. Михайлова. На жаль, автор не подає жодних вказівок на джерела, з яких він брав часто дуже дивні відомості, особливо що-до українських виробів за великокнязівських часів, та не підпирає нічим своїх думок.

Деякі побіжні та короткі відомості, як про орнамент, так і про техніку народніх тканин Поділля, подано в звіті про експедицію 1924—25 р.р. Крижанівського та в брошурі Зарембського («Народное искусство подольских украинцев», 1928 р.). С. А. Таранушенко р. 1928 видав кілька зразків народніх тканин різного гатунку в книзі «Мистецтво Слобожанщини». Про сучасну українську тканину популярну статтю подав С. Колос.

Найбільше зацікавлення виявили українці до вивчення й збирання килимів, як одної з найхарактерніших та художніх галузей Україн-

ського народного ткацтва¹⁾. Вивчанню килимів сприяли також виставки, при чому наслідки підготовчої роботи та систематизації зафіксовані в каталогах, що яскраво відбили різні підходи та завдання кожної виставки й наче доповнюють один одного.

Тканини російські досліджено дуже мало. Лише в каталозі виставки Моск. Історичн. Музею подав проф. Клейн коротку історію шовкової російської мануфактури, що розпочалася за Петра I-го й була під великим впливом Франції.

Про народню вибірку коротко згадали та подали кілька ілюстрацій В. Воронов («Крестьянск. искусство») та проф. Некрасов («Русск. Нар. искусство»). Деякі відомості про техніку вибірки є у Бломквіст («Набивание холста»). Про народні тканини іноді можна зустріти якісь відомості по етнографічних виданнях, напр., у Лебедевої («Народный быт в верховьях Десны и верховьях Оки») та кустарних, як ось: «Путеводитель по Кустарному Музею ВСНХ» й у книзі Оршанського «Художественный и кустарный промысел СССР 1917—1927 г.г.».

Білоруси звернули увагу на народню національну вибірку та виробництво поясів головним чином Слуцьких. Р. 1925 І. П. Фурман («Крашанина») подав короткий нарис історії та поширення крашанини на Білорусі та схарактеризував її техніку й орнамент. Пікреслюючи різницю орнаменту білоруської вибірки з російською, він уважає за властиві білорусам легкі й дрібні форми. Р. 1926 А. Шлюбські («Крашанина») ще уважніше спиняється на походженні крашанини та доводить, що вона з усіх східних слов'янських народів, уперше з'явилася в Білорусі, а вже звідти перейшла до Росії (Україну не згадується жодним словом). На орнаменті він спинився дуже побіжно й лише підкреслив його відмінний проти російського характер.

У другій своїй роботі («Набойка») 1928 р., А. Шлюбські, на підставі огляду всіх літературних та архівних джерел, які подають матеріал для дослідження вибірки, приходять до висновку, що тільки перший період в історії білоруської вибірки є самостійний національний, а вибірка 19 ст. цілком підпала під вплив Тверської губ.

Крім того, білоруси дуже ретельно намагаються довести, що слуцькі шовкові та золотоліті пояси є витвір цілком національний, білоруський, спираючись на те, що всі робітники, крім головного керівника—Маджарського, були білоруси. На думку Попова («Каталог виставки Слуцьких поясів») всі східні рослинні мотиви цих поясів швидко були перетворені в національні, позичені переважно з місцевої природи.

У ткацтві інших, східних республік нашого Союзу, так само як і на Україні, найбільшу увагу притягли до себе килими. Етнографічний відділ «Русского Музея» у Ленінграді, в зв'язку з виставкою східних килимів,

¹⁾ Критичний огляд літератури з українського килимарства в цій же книзі по М. О. Щепотьєва. Список літератури додано до загального списку.

видав брошуру Міллера «Ковровые изделия востока», де автор коротко спiniaється на методах і досягненнях західньо-європейських учених у справі вивчення східних килимів та ставить своїм завданням тематичне вивчення кавказьких та туркестанських килимів за їх виробничими центрами, чого раніш не роблено. Р. 1927 проф. Гогель склав до виставки килимів «Музея Восточных Культур» у Москві брошуру «Туркменский ковер», де, крім загальних уваг про вживання килимів на сході та стан дослідження туркменських килимів, спiniaється на техніці й робить аналіз найпоширеніших орнаментів. Кілька слів характеристики східних килимів подано в провідникові М. Попова по тому-ж музеї.

В. М. Зуммер у статті «Современные Кубинские ковры», що є звіт про відрядження на килимову виставку в Кубу 1926 р. та до Тифлісу, знайомить з характером та завданням виставок, а також характеризує орнаментальні типи різних килимарських осередків того району, підкреслюючи звязок певних сталих орнаментів з певними родинами. На жаль, подані репродукції виконані так кепсько, що не дають майже ніякої уяви про оригінали.

Сучасному ткацтву одного тільки села присвятив р. 1927 роботу Гаврилов М. Ф. («Ткацкое искусство азбекской женщины с. Милобада»).

Крім того, про східні килими є кілька робіт бібліографічного характеру, 1925 р. Семенов А. А. («Библиографический указатель по ковровым тканям Азии») подав великий список майже тільки закордонної літератури, іноді додаючи короткі характеристики книжок. В. Крачковська р. 1928 в рецензії на книгу «Prosper R. Corpus des tapis marocains» навила також нову літературу з різних питань східного килимарства, що доповнює попередню роботу Семенова. М. О. Щепотьєва в Червоному Шляху подала рецензію на брошуру Міллера, а П. Корнилов на Гогеля.

Перейдемо тепер до огляду літератури з вишивання. Над українським народнім вишиванням працює тепер багато людей і, між иншим, школа проф. Д. М. Щербаківського виготовляє низку дослідів українського ружника, але наслідки робіт ще не видруковано.

Видалі деякі пам'ятки народнього вишивання вже року 1919 в книзі «Народне мистецтво Галичини й Буковини», де «Земський Союз», підбиваючи підсумки роботи за час війни 1916—17 рр., подав зразки одєї та орнаменту вишивання, зазначаючи деякі народні назви цього орнаменту.

Проф. Таранушенко вмістив кілька зразків у своїй альбомі «Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини».

О. Косач у зменшеному розмірі повторила р. 1927 своє видання «Українські узори» без жодного досліду. На жаль, в альбомі видано переважно вишивання хрестом і немає вказівок на назви орнаменту та місце походження матеріялу.

Також без жодних відомостей про матеріял видала р. 1928 О. Кривинюк 4 табл. з 16 мал. вирізування та настилування під широкою

назвою «Українські народні узори з Київщини, Полтавщини й Катеринославщини». Альбом вишивок низю, що складається з небагато надрукованих 10 листівок, видала Кам'янець-Подільська школа 1927 р. («Вишивка низю на Поділлі»).

Про Подільське-ж вишивання, переважно рушників та низю побіжно згадує р. 1928 Заремський («Народное искусство подольских украинцев»). Аналізу та опис Полуботчишині сорочки видрукував р. 1927 пр. С. А. Таранушенко, при чому переконуюче довів, що вона є витвір финського народу, цілком випадково занесена на Україну та останнього часу розповсюджена, як зразок українського шиття.

Чимало зразків орнаментального шовкового вишивання, так само, як і гаптування 17—18 ст., видав проф. С. А. Таранушенко у виданні «Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини».

Проф. Д. М. Щербаківський у книжці «Реліквії старого Київського самоврядування» видав один «оксамит» кушнірського цеху 1778 р. та подав опис 4 інших.

Робота К. А. Берладіної «Матеріали з історії укр. образотворчого гаптування» вийшла лише 1927 р., хоча написана була р. 1924. Метою автора було подати «короткий нарис зміни стилістичних форм та технічних засобів гаптування з середини XVII до XX ст.», базуючись переважно на датованих примірниках. Яскраво накресливши перехід від «візантійських традицій» до збільшення реалізму під впливом заходу, автор, захоплений стилістичними змінами, переважно в трактовці, подав аналізу деталів, вихоплених із загальної композиції.

М. Новицька («Датовані епітрахії Лаврського музею 1640—1743 р.») видала 13 датованих епітрахіїв Лаврського Музею, показуючи на них, які технічні зміни зазнало українське гаптування на протязі 100 років та які композиційні схеми й мотиви властиві українським епітрахіям.

У Росії також збільшилося зацікавлення вишиванням, до того-ж у низці робіт почувається ухил до вивчення техніки й матеріялу, на чому попередні дослідники цілком не спиняли своєї уваги.

Н. Шабельська р. 1926 подала термінологію й опис швів переважно північного шиття та історію походження й поширення різних матеріялів за різних часів («Материалы и технические приемы в древне-русском шитье»). Георгієвська р. 1927 в книжці свого батька «Пам'ятники старинного русского искусства Суздальского музея» робить аналогічну роботу тільки що-до золотого гаптування, переважно перковного. Е. Б. Клатц теж р. 1927 («К вопросу о технике древне-русского золотого шитья в связи с предметами шитья ризницы Соловецкого монастыря») взяла цікаве завдання прослідкувати за матеріялами Соловецького монастиря візерунки закріплень у гаптуванні від 15 до 18 ст., користуючись переважно з термінології Савайтова, але, мабуть, за браком достатньої кількості матеріялу, не дала яскравої картини.

Низка інших авторів (Олександрова-Дольник, Свірін, Олсуф'єв)

спиняються на аналізі та опису пам'яток шиття, при чому розглядають їх переважно, як самостійне мистецтво, а не як малюнок лише виконаний нитками, що часто робили попередні дослідники.

Роботи Ю. Олсуф'єва [«К вопросу о шитом деисусном чине (№ 1543) в Музее б. Троицко-Сергиевой Лавры» 1924] та О. М. Свіріна [«Памятник живописного стиля шитья (чин XV в.) в С. Истор. Художн. Музее»] досліджують лише одну дуже видатну пам'ятку шиття XV ст., тоді як Олександрова-Дольник оперує цілими групами («Шитье Троицко-Сергиевской Лавры» та «Шитье московской мастерской XVI в.»), звязаними з родиною Старицьких.

Спробу дати короткий загальний нарис історії сюжетового російського вишивання подав р. 1923 Никольський у книзі «Древне-русское декоративное искусство».

Деякі цікаві пам'ятки культового призначення видано, або описано в каталогах виставок чи провідниках по музеях, напр., Свіріна «Государств. Истор. Худож. и Бытовой Музей в г. Сергиеве», Анисимова «Путеводитель по выставке памятников древне-русской иконописи», «Выставка III реставрационная Центр. Гос. Реставрационных Мастерских» та инш.

До цілком популярних робіт, що тільки доводять цінність і цікавість вишивання, належить брошура 1921 р. Пожарського «Старинные русские вышивки».

Загальний нарис історії народнього російського шиття подав р. 1924 Воронов («Крестьянское искусство»), та Некрасов («Русское народное искусство»). Обидва під російським мистецтвом розуміють мистецтво на всій території кол. Росії та розглядають шиття, як розділ малярства. Некрасов, відзначаючи характерні риси різних місцевостей, між иншим згадує Україну. В обох книжках є чимало ілюстрованого матеріялу. Ще загальні відомості що-до народнього та кустарного шиття, навіть бісером та золотом, подає «Путеводитель по кустарному Музею В.С.Н.Х.» та книга Оршанського «Худ. и куст. промысел С.С.С.Р. 1917—1927 г.г.».

Е. 6. Кнатц («Вышивка Заонежья») стає на шлях монографічного вивчення народнього вишивання окремих маленьких районів.

Каліткін з Смірновим додали короткі досліди до альбому «Орнамент шитья Костромского полубубка», який присвячено вишиванню чоловіків, тоді як все инше шиття є робота жінок.

Цікавій спробі виявити символічне значення старого вишивання присвячена робота 1920 р. Городцова («Дако-Сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве»), що подає низку аналогій з археологічних матеріялів. Аналогічну роботу за білоруським матеріялом зробила Клетнова («Символика народных украс Смоленского края»).

Вишивання киргизів лише побіжно згадує Дудин у статті «Киргизский орнамент», а в книзі Фіельструп («Исследование среди киргизов») видано 4 зразки шиття.

Вишивання кримських татар, власне лише Старокримського району

опрацьовано за матеріялами Петрової в двох роботах 1926 р. Є. Ю. Спаської. На жаль одна стаття, що подає аналізу матеріялу, техніки та орнаменту, не має зовсім ілюстрацій, а друга, коротша, має таблиці, виконані дуже кепсько.

Вишивання казанських татар побіжно згадує Дульський, подаючи кілька репродукцій («Искусство казанских татар»). Е. Адольф («Вышивка казанских татар») р. 1927 за головну мету поставив собі показати характерні риси вишивання казанських татар серед інших народів та в порівнянні з кримськими татарами.

Деякі матеріяли з народнього вишивання різних народів Союзу можна знайти ще по різних етнографічних виданнях напр.: Данилин «Крестьянская одежда района Богословщины», Шереметьєва «Крестьянская одежда Калужской Гамаюнщины», Вломквіст «Полотенце в русском быту» і т. ин.

Вишивання грузинське 17 ст. культового призначення аналізує К. Берладіна («Памятка грузинского образотворческого галтування XVII в.»), при чому вона спиняється на походженні композиції «Оплакування Христа», подаючи багато аналогій та літератури.

З вишивання народів Сибіру—«Орнамент северных бурят» опрацював Хороших. Він подає багатий ілюстративний матеріял та розглядає орнамент різної техніки на різних речах, переважно одязі.

Вишиванню закордонному не було в нас присвячено дослідів, крім здобутків монгольської експедиції Козлова, які зберігаються в Ленінграді і частково були видані в звітах. Боровка р. 1925 подав опис та аналізу деяких речей у роботі «Культурно-историческое значение арх. находок экспедиции», а також у двох роботах, виданих за кордоном.

Така одмінна галузь шиття, як бісер, також дочекалася досліду. Р. 1923 в Москві видано ілюстровану книжечку В. Дударєвої («Бисер в старинном рукоделии»), а у Ленінграді метелик Російського Музею—Беляєвої («Русское бисерное шитье»). Дударєва побіжно подає історію бісерного виробництва від скляного намиста Старого Єгипту до кустарного виробництва останнього часу. Багато місця віддано в ній описові характерних примірників шиття різного типу та написам.

Беляєва подає в дуже стислій формі історію російського бісерного шиття, виводячи його від оздоб перлами, знайомить з технікою бісерного шиття й плетіння та подає низку характерних рис, кольору, матеріялу та сюжетів, корисних при датуванні бісерного шиття.

Отже, навіть короткий огляд роботи музейної та дослідчої над тканинами та вишиванням свідчить про те велике зрушення в цій галузі, що сталося в нас за революційний час.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.

І. ТКАНИНА.

Клейн, В. К. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII в. и их терминология. Сборник Оружейной Палаты. Изд. Оружейной Палаты. Ст. 11—72 з 50 мал. М. 1925.

Клейн, В. К. Путеводитель по выставке тканей IV—XIX веков собрания Музея М. 1926. 39 ст. + (4), мал. 35. (Гос. Ист. Музей).

Свирин, А. Н. Описание тканей XIV—XVII вв. в Троице-Сергиевской Лавре Госуд. Ист. Худ. Музей (б. Троиц. Серг. Лавра). Додаток. История и описание драгоценной фелони 17 в. (№ 1307). 79 стр. + XIII табл. Сергиев, 1926.

[Кульженко, П. А.]. Виставка тканини. Музей Мистецтва Укр. Акад. Наук. 40 стор. + 4 вкладн. малюнки. Київ, 1927.

Клейн, В. К. Опыты лабораторного исследования древних тканей. Сборник I к десятилетию Октября. Изд. Московской секции Государственной Академии истории материальной культуры. Стор. 29—42 з 4 мал. + 4 табл. М. 1928.

Макаренко, М. Запорозькі клейноди в Ермітажі: Корогви. 16 стор. + 13 мал. К. 1924.

Краткие отчеты экспедиций по исследованию Северной Монголии в связи с Монголо-Тибетской экспедицией П. К. Козлова. Академия Наук С.С.С.Р. Л. 1925. 54 стор. + 8 табл.

Семенов, А. Сборник Оружейной Палаты (рецензія). Известия Средне-Азиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып. III, ст. 252—4. Ташкент, 1928.

Розенберг, Ф. Аристофан о персидских тканях—„Восточные Записки, т. I“. Л. 1927.

Денке. Искусство Востока. Казань, 1923.

Михайлів. Ткачування на Україні. Мистецтво, 1919, № 3—4.

Крыжановский, Б. Г. Подольская экспедиция, Этнографические экспедиции 1924—1928. Гос. Русский Музей. (Ст. 22—39, Ткацтво). Ленинград, 1926.

Зарембский, А. Народное искусство Подольских украинцев. Гос. Русский Музей, Этнограф. Отдел. Ст. 27—34 з 7 мал. Ленинград, 1928.

Колос С. Українська тканина. Червоний Шлях, 1928, № 5—6, ст. 222—30, з 1 табл. і 6 мал.

Рєрг, Леонід. Художні кустарні промисли на Україні (кустарна промисла, вість на Україні). Стор. 22—29 (про українські килими). Харків, 1923.

Таранушенко, С. А. Мистецтво Слобожанщини. Харків, 1928. Табл. 27—33

Таранушенко, С. А. Відчитна виставка за 1923 р. Музей Укр. Мистецтва. 29 стор. з 7 мал. (Килими, стор. 12—27 з 5 мал.). Харків, 1924.

Щербаківський, Д. М. Виставка українських килимів. Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Г. Шевченка. 8 стор. Київ, 1924.

Пещанський, В. Давні килими на Україні. Львів, 1925.

Крыжановский, В. Украинские и Румынские килимы. 16 стор. + 6 мал. Ленинград, 1925.

Щепотьєва, М. О. Проблеми композиції в орнаменті українських килимів. Червоний Шлях, 1925, № 5, ст. 200—212, з 7 табл. у тексті.

Щепотьєва, М. Рецензія на брошуру Б. Крижановського: „Укр. и рум. килимы“. Червоний шлях. 1925 р., ч. 8.

Щепотьєва, М. О. Українські килими. Музей Українського Мистецтва. Серія науково-популярних провідників, ч. I, 8 стор. з 4 мал. Харків, 1928.

Крыжановский, В. Орнамент украинских и румынских килимов. Материалы по этнографии, т. III. вып. I. Стор 19—24, мал. 27. Ленинград, 1926.

Зарембский, А. И. История и техника тканья укр. килимов. Материалы по этнографии, изд. Госуд. Русск. Музея. 18 стор. + 16 мал. Ленинград, 1926.

Берченко. Лінійна композиція та узорні схеми в орнаменті деяких укр. килимів. Науков. збірник Харків. Наук. Дослідчої Катедри Історії Укр. Культури, ч. 2—3. Стор. 256—62. Харків, 1926.

Щербаківський, Д. М. Український килим (попередні студії), 32 стор. + 36 мал. на 23 табл. К. 1927.

Риженко, Я. Килимарство й килими Полтавщини. 16 стор. з 5 мал. Полтава, 1928.

Клейн, В. К. Путеводитель по выставке тканей IV—XIX веков собрания Музея. М. 1926. 39 стор. (+ 4) мал. 35. (Гос. Ист. Музей).

Воронов, В. Крестьянское искусство. (Набойка, стор. 95—100 + 2 мал.). Москва, 1924.

Некрасов. Русское народное искусство. (Набойка, стор. 149—153 з 6 мал.). М. 1924.

Лебедева, Н. И. Народный быт в верховьях Десны и в верховьях Оки. Ч. I. Народный костюм, прядење и ткачество. 171 мал. в тексті, 167 стор. М. 1927.

Путеводитель по кустарному Музею В.С.Н.Х. М. 1925.

Оршанский, Л. Художественный и кустарный промысел С.С.С.Р. 1917—1927. Ленинград, 1927.

Бломквист, С. VIII. Набивание холста. Русский Музей Этнограф. отд. 8 стор.

Фурман, І. П. Крашаніна — матер'яли да гісторыі яе ў Віцебшчыне. Пад рэдакцыяй члена корэспанданта Інстытуту Беларускай культуры М. І. Касьяровіча Вых. П. Віцебскага акруговага таварыства Краязнаўства. 30 стор. + 15 табл. Віцебск, 1925.

Шлюбскі, А. Крашаніна (набіванка). Пад рэдакцыяй Касьяровіча. 30 стор. з 12 мал. Віцебск, 1926

Шлюбскі, Ал. Набойка. Адбітак з „Прац Катэдры Этнографіі“ т. I, в. I Менск. 1928. Тексту 6 стор. + 101 мал.

Даўгяла, Зм. Крашаніна, набойка і выбайка. „Наш Край“, 1926, № 6—7.

Каталёг выстаўкі слудцкіх паясоў. 20 стор. з 2 мал. Беларускі Дзяржаўны Музей. Менск, 1920.

Миллер, А. Ковровые изделия востока. 36 стор. з 7 мал. Ленинград, 1924.

Семенов, А. А. Библиографический указатель по ковровым тканям Азии. Труды библ. комиссии бывш. при СНХ Т. ССР, вып. I, 20 стор. Ташкент, 1925.

Щепотьева, М. О. Рецензия на А. Миллера—Ковровые изделия востока. Червоний Шлях, 1925, № 7.

Зуммер, В. М. Современные кубинские ковры. Известия о-ва обследования и изучения Азербайджана № 3. Стор. 185—194 з 4 мал. Баку, 1926.

Гогель, Ф. Туркменский ковер. Музей восточных культур. 20 стор. з 8 мал. Москва, 1927.

Гаврилов, М. Ф. Ткацкое искусство узбекской женщины с. Милобада. Народное хозяйство Ср. Азии. Ташкент, 1927.

Корнилов, П. Критика на брошюру Гогеля. Вестник Научн. Общ. татароведения. 1927. Стор. 204.

Крачковская, В. Рецензия на книгу Prosper R. Corpus des tapis marocains. Записки коллегии востоковедов при Азиатском Музее Ак. Наук, т. III, в. I. Стор. 195—202. Ленинград, 1928.

II. ВИШИВАННЯ.

Народне мистецтво Галичини й Буковини. К. 1919.

Косач, О. (Олена Пчілка). Українські узори, Видання V. Таблиць 10. Київ, 1927.

Таранушенко, С. А. Полуботчишина сорочка. Наук. записки Н. Д. Катедри історії укр. культури № 6. Харків, 1927.

Кривинюк, О. Українські народні узори з Київщини, Полтавщини й Катеринославщини. Вип. I. Вирізування й настилування. 4 табл. з 16 мал. Київ, 1928.

Вишивка низю на Поділлі. Кам'янець-Подільська художня школа.

Зарембский. Народное искусство Подольских украинцев. Ст. 34—6 + 1 табл. Л. 1928.

Таранушенко, С. А. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. Табл. 83—95. Харків.

Щербаківський, Д. М. Реліквії старого Київського самоврядування. Ст. 42—5. Київ, 1925.

Берладіна, К. А. Матеріали з історії українського образотворчого галування. Наук. зап. ки Н. Д. катедри історії українськ. культури № 6. Стор. 389—411 + 10 табл. з 20 мал. Харків, 1927.

Новицька, М. О. Датовані епітрахілі Лаврського Музею 1640—1743 р. Збірник „Український Музей“, в. I, стор. 50—70 + 8 табл. Київ, 1927.

Александрова-Дольник. Шитьє Тр. Серг. Лавры. Троице-Сергиева Лавра. Сергиев. 1919.

Пожарский, А. Старинные русские вышивки. Изд. секции музеев и охраны памятников искусства и старины. Худ. Сект. Губполпросв. МСРКД, 12 стор. Москва, 1921.

Никольский, В. А. Древне-русское декоративное искусство. Шитьє. Стор. 66—76 + 1 табл. П. 1923.

Олсуфьев, Ю. А. К вопросу о шитом деисусном чине (№ 1543) в Музее б. Тр. С. Лавры. 8 стор. Сергиев, 1924.

Свирич, А. Н. Памятник живописного стиля шитья (чин XV в.) в С. Истор. Худ. Музее. 15 ст. + 1 табл. Сергиев, 1925.

Александрова-Дольник. Шитьє Московской мастерской XVI в. Вопросы реставрации. Стор. 125—137. М. 1926.

Солодовников, К. Материалы о русском шитье XIX в. Рязан. обл. музей. Рязань, 1928. ст. 13 з 2 мал.

Денике, Б. П. Древне-русское шитьє в ризнице Зилантова монастыря. Казань, 1917.

Шабельская, Н. Материалы и технические приемы в древне-русском шитьє. Вопросы реставрации. Ст. 113—125. М. 1926.

[Георгиевская]. Шитьє. Стр. 10—25 + 7 табл. з 15 мал. Георгиевский Памятники старинного русского искусства Суздальского Музея. Москва, 1927.

Кнатц, Е. Э. К вопросу о технике древне-русского золотого шитья в связи с предметами шитья ризницы Соловецкого монастыря. Изобразительное искусство. Стор. 84—113 + I—VII табл. Ленинград, 1927.

Воронов, В. Крестьянское искусство. (Вишивання 82—95 + 17 мал.). Москва, 1924

Некрасов, А. И. Русское народное искусство. (Шитья. Ст. 153—7 з 6 мал.) Москва, 1924.

Калиткин. Орнамент шитья Костромского полшубка. Предисловие В. Смирнова. Труды Костр. Научного Общ., вып. 38; 11 стор. + 213 мал. Кострома, 1926.

Городцов. Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве. Труды Гос. Историч. Музея. Разряд Арх. I. Стор. 7—36 з 28 мал. Москва, 1926.

Оршанский, Л. Художественный и кустарный промысел С.С.С.Р. 1917—27. Ленинград. 1927.

Путеводитель по кустарному музею В.С.Н.Х. Москва, 1925.

Кнатц, Е. Э. Вышивка Заонежья. Крестьянское Искусство СССР. Стор. 62—76. Ленинград, 1927.

Шереметьева, М. Э. Крестьянская одежда Калужской Гамаюнщины. Этнограф. очерк с 9 рис. Труды Калужского О-ва Истории и Древности. Калуга, 1925.

Данилин, А. Г. Крестьянская одежда района „Богословщины“ Рязанской губ. Тр. Общ. Исслед. Ряз. края, вып. IX. 19 ст. з 22 мал. Рязань, 1927.

Бломквист, С. XI. Полотенце в русском быту. Русский Музей Этногр. Отдел. 8 стор.

Клетнова, Е. Н. Символика народных украс Смоленского края. Труды Смоленск. государств. музеев I, стор. 111—126.

Спаська, С. Ю. Старо-Крымские узоры. Известия О-ва обследования Азербайджана. № 3. Стр. 181—4 + 8 табл. Баку, 1926.

Спаська, С. Ю. Татарские вышивки Старо-Крымского района по материалам А. М. Петровой. Известия Азербайджанского Гос. Университета. Востоковедение, т. I. стор. 21—47 и отд. Баку, 1926.

Дульский, П. Искусство казанских татар. М. 1925. (Шиття, стор. 15—17 + таб. XI—XVI).

А дольф, Е. Вышивка казанских татар. По коллекциям Центр. Музея ТССР и Русского Музея в Ленинграде. Материалы Центр. Музея ТССР № 1, стор. 5—10 + 2 мал. Казань, 1927.

Дудин, Киргизский орнамент. Восток, кн. 5. 1925.

Фиельструп, Ф. А. Исследование среди кара-киргизов. Этн. экспедиция 1924—28 р. Гос. Р. Музей. Стор. 47—54. Л. 1926.

Петри, В. Д. Орнамент Кудинских бурят. Сборник Музея Антропологии и Этнографии, т. V, вып. I. Петр. 1918.

Хороших, П. П. Орнамент северных бурят, вып. 2. Узоры на шитых работах. Иркутск, 1927.

Берладина, К. Пам'ятка грузинського образотворчого гаптування 17-го віку. Східний Світ № 2, 1928 р. Всеукр. наукова асоціація сходознавства. Стор. 203—214 + примітки ст. 215—219, російське резюме 219—221 + 1 табл.

Боровка, Г. И. Культурно-историческое значение археологических находок экспедиции. Академия Наук СССР. Краткие отчеты экспедиции по исследованию сев. Монголии в связи с Монголо-Тибетской экспедицией П. П. Козлова. Л. 1925. Стор. 23—40 + 17 мал. на 5 стор.

Козлов, Н. К. Краткий отчет о Монголо-Тибетской Экспедиции Гос. Русск. Геогр. Об-ва 1923—26. Акад. Наук С.С.С.Р. Комиссия по научным исследованиям Монгольской и Танкутивинской Республик.

Воговка, G. *Leythian art*. London, 1928.

Vogofka, G. *Griechische Stickereien aus der Mongolei. Sonderabzug aus Die Antike*, III.

Дударева, В. Бисер в старинном рукоделии. 76 стор. + 16 мал. Москва, 1923.

Беляева, Л. Д. Русское бисерное шитье. 8 стор. Ленинград.

III. ПИТАННЯ РЕСТАВРАЦІЇ.

К вопросу об очистке древних тканей. Материалы по методологии археологической технологии. Изд. Института Археологической Технологии, вып. VIII. 19 стор. Ленинград, 1926.

Исаченко, Н. В. Работа над тканями, пострадавшими в Этнограф. Отделе во время наводнения. Гос. Русский Музей. Музейное Дело V. 16 стор. Ленинград, 1926.

Выставка III реставрационная Центральн. Госуд. реставрационных мастерских. Москва, 1927.

КАТАЛОГИ ТА ПРОВІДНИКИ, ЩО В НИХ, МІЖ ІНШИМ, Є ШИТТЯ АБО ТКАНИНА.

Каталог вишивок української старовини. Лебедин, 1918.

Франц, Д. Д. Каталог Никоновского Музея в Иверском монастыре близ г. Валдая. Изд. Новгородского Губернского Подотдела по делам музеев и охране памятников искусства и старины. Новгород, 1920.

Искусство XIV и XV веков. Каталог наиболее выдающихся произведений этой эпохи в Музее 6. Троицко-Сергиевой Лавры. 1924.

Свирин, А. Н. Сергиевский Историко-Художественный Музей 6. Троицкой Лавры Подмосковные Музеи, выпуск 5 под ред. Лазаревского и Эгуры. (Тканина стр. 60—62, шиття — 51 — 60 з 1 мал.). М. 1925.

Анисимов, Путеводитель по выставке памятников древне-русской иконописи Москва. 1926.

Свирин, А. Н. Государственный Истор. Худож. и Бытовой Музей в г. Сергиеве. Сергиев, 1927.

Корнилов, П. Отделение древне-русского искусства (краткий обзор). Материалы Ц. Музея ТССР № 1, ст. 18—19.

Попов, М. Отдел Ближнего востока (Музей восточных культур), 10 стор. з 2 мал. (Тканина стор. 7—9 з одним малюнком, килими стор. 9—10). Москва.

Быт Московской Руси XVI—XVII в. Спутник по выставке Гос. Истор. Музея. Москва, 1927.

Муравьев, М. Новгород Великий. Исторический очерк и путеводитель. (Одна репродукція шиття 16 ст.). Комитет популяризации худ. изданий при Гос. Академии истории материальной культуры. Ленинград.

Малинина, М. Этнографическая выставка предметов, поступивших от рязанской инструкторской школы ВСНХ по кружевному, вышивальному и ткацкому производству. Рязань, 1927.

Н. П. Новгородский Музей древности и нового русского искусства. Новгородские музеи и памятники, в. II. (Кілька слів про шиття). Новгород, 1928.

АКАД. ОЛЕКСА НОВИЦЬКИЙ.

СПРОБИ РЕКОНСТРУКЦІЇ КИЇВСЬКОЇ СОФІЇ.

Для цілком достатньої реконструкції такого видатного пам'ятника, як Софійський собор у Києві, треба спочатку зробити найгрунтовніші досліді, яких поки-що не зроблено, але все-ж таки деякі матеріали для того ми маємо, маємо вже й цілий ряд спроб дати реконструкцію цього пам'ятника.

Найранішу таку спробу ми маємо в малюнках Ф. Г. Солнцева, що переходять у Всеукраїнському Історичному Музеї імені Шевченка, що одного з них видано спочатку в «Древностяхъ Россійскаго Государства. Кіевскій Софійскій соборъ. СПб. 1871», а потім у виданні графа С. Г. Строганова „L'Art russe par E. Viollet le Duc et l'architecture en Russie du X-ème au XVIII-ème siècle. St. Pétersb. 1878“.

За цим проєктом, крім середніх п'яти нефів, з півдня й з півночі по два нефи займають галереї, які не мають дахів; ті з них, що ближче до середини, трошки вищі за крайні. З півдня вхід був тільки один, в трансепті, по боках його були два вікна; на схід від трансепту фальшиві двері, на них видно стінопис; на захід — вхід на галерею; між цим входом та трансептом два вікна оброблені зовсім инакше, ніж перші. Над вікнами й дверима йде ряд арок. Вище, в трансепті, велике вікно, та по одному вікну по боках трансепту.

Із заходу зовнішньої галереї немає. До самого собору ведуть три двері, та ще два входи ведуть у галереї. Між тими трьома дверима два звичайні вікна, а між крайніми дверима і входами в галереї вікна мають з боків і внизу розпис.

Над всіма цими дверима й вікнами йде ряд арок, а вище, під спільною аркою середнього нефа, — два вікна, та з кожного боку ще по вікну.

Башт немає зовсім. Контрфорсів теж ніяких. Середня апсида має три нижні вікна, два верхні ряди фальшиві. Останні чотири апсиди мають лише по одному вікну внизу, та по одному вгорі, останні вікна всі фальшиві.

Облицовку собору роблять поземні ряди цегли й каменю, що чергуються між собою.

Бань 11, але вони мають надзвичайно чудернацьку форму, що повстала безперечно з хибно принятих слів В і о л л е - л е - Д ю к а про засіб мурування склепінь у візантійців, без допомоги кружалів. «Єсть,—каже він¹⁾,—засіб, що зручно ним користувалися при будованні бань: ряди цегли або каменю здаються поземними, але шви їх не перпендикулярні до кривої склепіння й ніби-то постійно прямують до трошки похилого стану. Тому візантійські будівничі, зустрічаючи великі труднощі при муруванні останніх кільчатих рядів, припинали роботу й починали мурувати над цим рядом друге склепіння з менш важкого матеріалу».

Це все так, але тільки на малюноків, в згаданій книжці, з'являється форма, що трошки подібна на форму сонцевських бань, ніде у візантійській архітектурі ми нічого такого не зустрічаємо, та й в тому виданні, де вмішено один з цих малюнків, у розрізі церкви видно, що такий засіб зовсім не відбивався на зовнішній формі бань.

Той-же самий фасад подав П. Лебединцев²⁾ і повторили М. С. Грушевський³⁾ та М. В. Покровський⁴⁾. Тільки галереї тут вузчі (крайні нефи відкинені) й покриті односкілими дахами.

Дальшою спробою є реконструкція А. М. Павлінова⁵⁾. Він

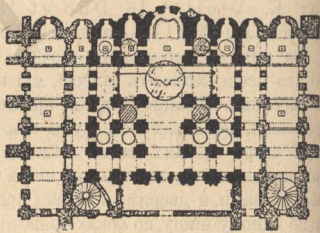
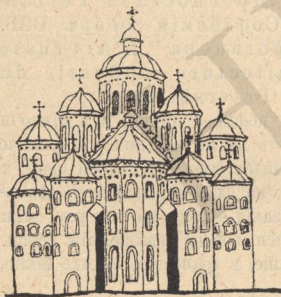

Рис. 1 і 2. Реконструкція А. М. Павлінова (вигляд знаружу й план).

просто взяв п'ять середніх нефів з малюнку Вестерфельда, що тоді відомий вже був з альбому «Трудовъ Третьяго Археологического Съезда

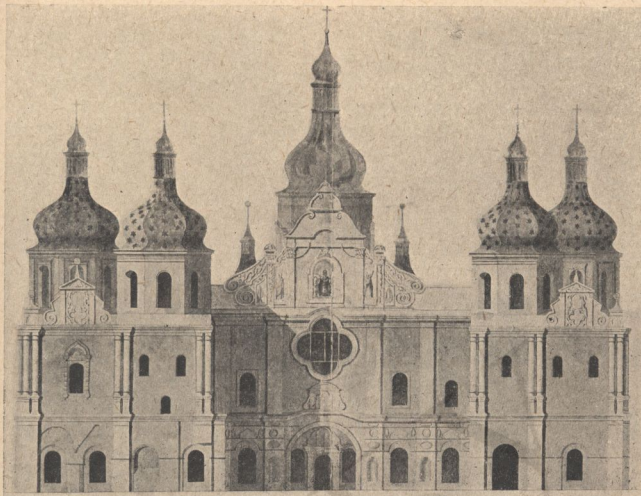
¹⁾ Viollet le Duc. L'Art russe, ses origines, ses éléments constitutifs, son arogée, son avenir. Paris. 1877.

²⁾ Лебединцевъ П. Описание Киево-Софійскаго собора. Киевъ. 1884.

³⁾ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ—Львів. 1913. Стор. 91.

⁴⁾ Покровський Н. В. Церковная археология. Петроградъ. 1916, стор. 141.

⁵⁾ Павліновъ А. М. Історія архітектури въ Россіи. «Русскій Художественный Архивъ», 1892 г., бо в статті його «Архитектура въ Россіи», що надрукована була в журналі «Вѣстникъ Изящныхъ Искусствъ», 1888 р., він подав лише план.

1. Західний фасад Київського Софійського Собору за реконструкцією Ф. Г. Солищева.

2. Південний фасад за тією самою реконструкцією.

НИБУ

въ Києвъ», обрізав бічні частини, не змінивши навіть пізнішу форму бань. Відповідно тому, і в плані він виділив п'ятинефну, майже квадратову будівлю, без башт і без галерей.

Н. П. Кондаков, під заголовком «Планъ Софійскаго собора въ теперешнемъ (sic!) его видѣ», подав план (з книги Євгена Болховитинова «Описание Киево-Софійскаго собора», Київ, 1825 г.) з дв'ятьма апсидами, з однією південною баштою, а замість північної башти вмістив якісь прямокутні будівлі; це не відповідає ні сучасному станові собору, ні тому, що він сам каже в тексті: «Первоначальный план собора заключает в себе пять нефов и, соответственно им, пять алтарных абсид»¹⁾.

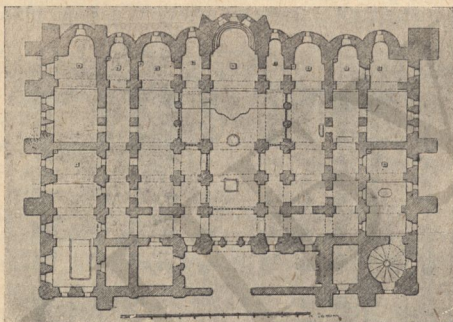

Рис. 3. План Софії з книги Євгена Болховитинова.

Цей саме план повторили Д. В. Айналов і Є. К. Рєдін²⁾, навіть і з тим же підписом, М. В. Покровський³⁾, Ф. І. Шміт⁴⁾ і Лукомський⁵⁾.

Що-до Д. В. Айналова та Є. К. Рєдіна, то треба зазначити, що й вони у ранішій своїй праці⁶⁾ вважали за старовинну будівлю тільки п'ять середніх нефів, тому що «именно в этом четырехугольнике устроены хоры, с трех сторон обходящие стены, а во-вторых, что стены, выходя из

¹⁾ Графъ И. Толстой и Н. Кондаковъ. Русскія древности въ памятникахъ искусства. Вып. IV, СПб, 1891, стор. 113.

²⁾ Д. В. Айналовъ и Є. К. Рѣдинъ. Древніе памятники искусства Киева Харьковъ. 1899, стор. 8.

³⁾ Покровскій. Н. В. Церковная археологія. П, 1916 г., стор. 141.

⁴⁾ Шміт Ф. И. Искусство Древней Руси-Украины. Харьков. 1919.

⁵⁾ Loukomsky. Le Chiese bizantine e ukraine a Kief. „Architetto e arti decorative“, 1924, fasc. III.

⁶⁾ Д. В. Айналовъ и Е. К. Рѣдинъ. „Київскій Софійскій соборъ. Записки Император. Русскаго Археологическаго Общества“. Новая серія. Т. IV, вып. 3 и 4, стор. 237.

приделов Св. Михаїла на юг и св. Георгія на север, представляють сплюснуту, лиш з отвeрстиями для окон, поверхность».

Далі йде моя реставрація плану, з обома баштами й хрестильнею, але без галерей, що я подав у своїй «Історії Русскаго Искусства» й що її передрукував Верман¹⁾.

Одночасно з цим вийшла й реконструкція плану М. С. Грушевського²⁾. Він придав до середніх п'яти нефів по одній галереї в розмірі одного нефа, з півдня й з півночі, оточені мурами, західню галерею знищив; башти залишив обидві; до південної башти хід залишив сучасний, тільки він став зовнішнім, а в північній башті, крім ходу з північної галереї, залишив і хід з півдня, що в нього, через знищення західньої галереї, виходить вже на двір.

К. В. Широцький у своїому проєкті³⁾ поділив південні й пів-

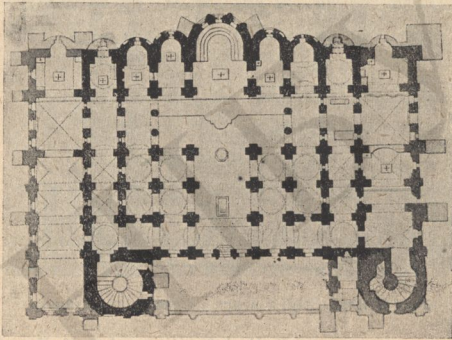

Рис. 4. Реконструкція К. В. Широцького.

нічні галереї так: ті, що ближче до середини він визнав за первісну будівлю, а останні—за прибудову XII в., західню-ж відкинув зовсім. Щодо башт, то північну він визнав за первісну, а південну—за прибудову XII в.; входи на башти залишив сучасні, що-ж до галерей, то в південній він зробив один вхід і п'ять вікон, а в північній—два входи і сім вікон.

Ф. І. Шміт, як сказано, передрукував план Н. П. Кондакова теж не вважаючи на те, що в тексті визнає Софію за п'ятинефну базилику. «Характерна для плану Св. Софії,—каже він,—несоразмерная ширина здания с севера на юг, превышающая его длину с запада на восток: первоначальная пятинефная базилика с двумя продольными галереями пока-

¹⁾ Woermann. Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. Leipzig und Wien V. II, pag. 130.

²⁾ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. III. Львів. 1903.

³⁾ Широцький К. В. Київ. Путеводитель. К. 1917, ст. 29.

залась недостаточною, и очень скоро, повидимому еще в XI в., были добавлены северная и южная открытые галереи».

М. І. Брунов¹⁾ відкидає як обидві башти, так і сполучені з ними крайні галереї й хрестильню, західню частину хор він переносить на один поперечний неф ближче до вітваря й ставить під ними із східнього боку тройчасту арку на двох колонах. Утворюється, таким чином, дуже симетричний план, чому він надає велику вагу.

Нарешті В. І. Моргилевський²⁾ подає ізометричний кресленник свого проєкту реконструкції, але він не дає цілої будівлі, а лише частину першого поверху й частину другого, що вносить велику плутанину в розуміння кресленника. Все-ж таки ми бачимо, що автор визнає як галереї, так і башти за прибудови XII в., причому спочатку були південна й північна галереї однефні, закриті й двохповерхові, а потім прибудовано ще відкриті галереї, одноповерхові. Північна галерея мала зовні п'ять простих арок і дві високі, подвійні; в середині їх стоять: у одній арці—чотирикутний стовп, а в другій—восьмикутня колона. Між середньою апсидою й сусідніми з нею апсидами бачимо вже контрфорси. Башта південна мала два входи—зовнішній на південь, і на схід—у галерею; північна башта мала три входи: зовнішній на захід і внутрішні—на схід і на північ.

Я не торкаюсь тут тих проєктів, що мали на меті виконання реставрації в натурі, бо там саме завдання обмежує реставраторову волю, не дозволяє, наприклад, знищити багато пізніших прибудов, що мають уже своє власне історичне значення. Такі проєкти М. Закревського³⁾. М. В. Султанова⁴⁾ та відповідних реставраційних комітетів.

Підсумовуючи тепер увесь цей матеріал, ми бачимо, що всі автори однієї думки що-до середніх п'яти нефів,—всі вважають їх за первісну будівлю. Що-до галерей, то в А. М. Павлінова й у моїй «Історії Русского Искусства» їх зовсім немає; в М. С. Грушевського—західньої немає, а південна й північна однефні; в К. В. Широцького й у Ф. Г. Солнцева немає західньої; в решти галереї оточують собор з трьох боків. У М. І. Брунова вони теж однефні, але складаються тільки з аркад, тоді як у М. С. Грушевського мають цільну стіну. М. І. Брунов, крім того, переніс хори ближче до вітваря. Башт немає у Ф. Г. Солнцева, А. М. Павлінова, М. І. Брунова й В. І. Моргилевського, тоді як у моїй «Історії Русского Искусства» та в М. С. Грушевського їх дві; К. В. Широцький вва-

¹⁾ Brounoff N. L'Eglise à croix inscrite à cinq nefs dans l'architecture byzantine. «Echos d'Orient» 1927, pag. 5. — Brunnov N. Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche der byzantinischen Baukunst. Sonderabdruck aus „Byzantinischer Zeitschrift“. XXVII. 1 u. 2, 1927, pag. 74.

²⁾ Київ та його околиця в історії і пам'ятках. 1926, ст. 103.

³⁾ Закревскій Н. Описание Киева. М. 1868, стор. 822.

⁴⁾ Доповідь його разом із Ф. Г. Солнцевим 13 грудня 1888 р. в Імперат. Руському археол. Товаристві. «Записки Имп. Русского Археологического Общества. Новая серия». Т. IV, вып. II. СПб. 1889, стор. XI—XIII.

жає за первісну північну башту, а південну застосовує до XII в.; скрізь вони чотирикутні. А. М. Павлінов і В. І. Моргилевський залишають контрфорси, що між середніми апсидами. Форма бань у Ф. Г. Солнцева, як вже сказано, з підвищенням у середині, а в А. М. Павлінова цілком така, як у Вестерфельдовому малюнку.

Ознайомившись з тими спробами реконструкції нашого пам'ятника, які були зроблені досі, подивимось тепер, які саме матеріяли маємо ми для такої роботи: найперше згадані зондації, архівні матеріяли про ремонт собору та записки або малюнки мандрівників і нарешті, аналогії з іншими відповідними пам'ятниками.

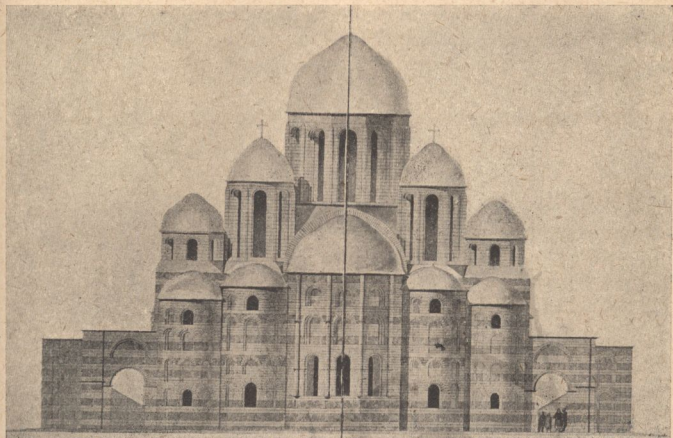
Що-ж дають нам зондації.

За дослідями П. О. Лашкарева¹⁾, мурування великокнязівської доби виявилось у п'яти осередкових вівтарних апсидах, по боках їх, у східній стіні, за винятком решти апсид, в аркаді, що йде з південного боку аж до південно-західнього кута, в стінах південно-західньої башти, в рештках західньої аркади, в аркаді північній, де обгортає північно-західній кут і йде до другої башти. На другому поверсі воно помічається тільки в стінах, що відокремлюють хори від бічних прибудовок; у цих же прибудовках зустрічається воно лише в деяких місцях і то не дуже високо,—між іншим видно його в стіні, що відокремлює вівтар Івана Богослова від вівтаря Богоявлення, себ-то з півночі крайній неф від сусіднього. З цього ми бачимо, що галереї мали внутрішні стіни трохи вищі за перший поверх. Таке-ж саме мурування видно в барабані головної бані, у жолобових склепіннях, що йдуть звідсіля на південь і на північ, аж до стін, що відокремлюють хори від прибудов, але у склепінні, що йде на захід,—тільки на протязі першої його третини. Нарешті, видно його в чотирьох великих і семи малих барабанах.

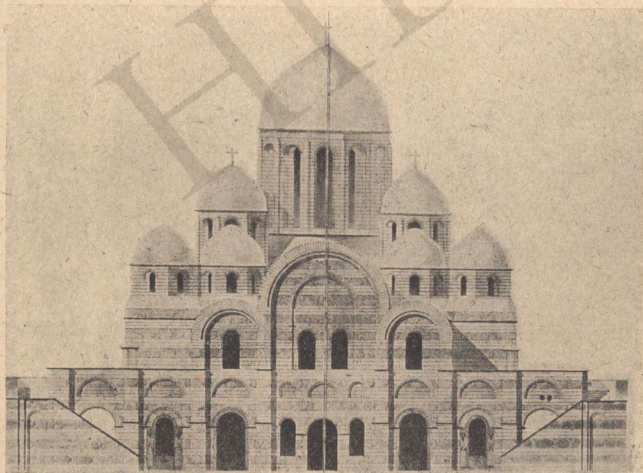
Той же П. О. Лашкарев звернув увагу ще на карнизи з червоного пісковика, що він називає «шифром». По вівтарних апсидах вони проходять там, де арка вікна сполучається з вертикальною луткою. У цьому місці карниз виходить на зовнішній бік стіни й тягнеться до другого вікна, перерізаючи ті півколонки, що зустрічаються на його дорозі. Такі-ж карнизи перерізують верхи стовпів у північній і південній аркадах собору та головний його барабан, де утворює собою підвалину для півколонок, що йдуть по гранях барабана. Проходять ці карнизи й у середині церкви, на високості стовпів, що підтримують арки, на яких лежать хори, на хорах—під верхніми склепіннями та в багатьох інших місцях.

Такий карниз бачимо й на стіні південної башти. За час ремонту собору 1882—1883 років виявлено, що стіна цієї башти відійшла від стіни церкви на 14 см., і в тій щілині видно стало, що стіна башти оздоблена згаданим карнизом і фресками. Це свідчить, що спочатку тут була не стіна церкви, а аркада галереї.

¹⁾ Лашкаревъ П. А. Киевская архитектура X—XII вв. „Труды III Археологического Съезда“. Т. I, стр. 278—279. Церковно-археологические очерки. Киев. 1898, стор. 155—156.

1. Східній бік Софії за реконструкцією Ф. Г. Солнцева.

2. Західній бік Софії за тією самою реконструкцією.

Так само, 1889 р., на зовнішній арці північної стіни були відкриті старовинні фрески, які А. В. Прахов¹⁾ визнав за сучасні старовинному розписові собору. Тут, крім того, ми ясно бачимо, що й арка замурована ще за великокнязівських часів, бо це мурування, хоч і відрізняється від мурування самої арки, але теж належить або до кінця XI в., або до початку XII віку.

За часів Ф. Г. Солнцева, під дахом собору, виявлено вісім старовинних цегляних малих бань, по три на південно-західньому та на північно-західньому кутах первісної будівлі, із старовинними віконними западинами, й по одному на південно-східньому та північно-східньому кутах.

Що-до вікон, то в самих тільки барабанах знайдено 44 замурованих вікна²⁾. Коли їх розмурували, то виявилися рештки масивних дубових лутків з олов'яними оправами, що мають форму ґрат, де кожна комірка уявляє собою шестикутник. Подекуди збереглося навіть доброї виробки зелене скло³⁾.

По деяких місцях помічено ще сліди старовинних пілястр, що йшли по зовнішніх стінах собору⁴⁾; часом їх закриває пізніша пілястра, на яку оперті склепіння пізніших прибудов, але нові пілястри не зовсім їх затуляють, і старовинні пілястри стремлять сантиметрів на 15. До них пілястр приставлені часом півколонки; решту таких півколонк видно на південній стіні собору, що тепер виходить у вітар «Мук Христових»⁵⁾.

Всередині церкви збереглися ще мармурові карнизи; один з них коло 8 см. заввишки вінчає підпорні стовпи й являє собою імпост для арок, що підтримують хори. Облам його складають полка й похилений півжолоб. Другий карниз вінчає стовпи в західній частині церкви та в галереї. Він має два облами: полку й під нею, замість гуська, схил, такий, як у першому карнизі⁶⁾.

За час ремонту 1843 — 1853 р.р., як пише П. Лебединцев на підставі архівних джерел⁷⁾, «при виемке землі в чотирьох местах оказалось, что глубина фундамента 3 фута 9 дюймов, 4 фута 8 дюймов, 3 фута и 9 дюймов, 5 футов и 5 дюймов». А тим часом П. С. Максютин, що був у Києві тоді-ж саме й що мав можливість дізнатися про фундамент із тих же розкопів, пише⁸⁾:

¹⁾ Праховъ А. В. Киевские памятники византийско-русского искусства. М. 1887.

²⁾ Записки Императ. Русскаго Археолог. Общества. Новая серия. Т. IV, вып. II, стор. 415.

³⁾ Ibidem, стор. 458.

⁴⁾ Труды Перваго Археологическаго Съѣзда въ Москвѣ. М. 1871, стор. CIV.

⁵⁾ Лашкаревъ П. А. Киевская архитектура X — XII вв. Труды III Археологическаго Съѣзда. Т. I. Киевъ. 1878, стор. 279.

⁶⁾ Максютинъ П. С. Очеркъ истории зодчества въ Россіи: „Мартыновъ А. и Снегиревъ И. М. Русская старина въ памятникахъ церковнаго и гражданскаго зодчества. М. 1846 — 1860“.

⁷⁾ П. Лебединцевъ. Возобновление Киево-Софійскаго собора въ 1843 — 1853 г.г. „Труды Киевской Духовной Академіи“. 1878 г. № 12, ст. 506.

⁸⁾ Максютинъ П. С. Оп. сіт.

«Фундамент его находится в песчано-глинистом грунте и имеет около трех аршин глубины, а под среднею массою всего здания глубина его превышает четыре аршина». Отже, це питання й досі залишилося поки що нез'ясоване.

Зондації В. І. Моргилевського 1922 р. виявили в середній частині південного муру Софії «передні грані двох гранчастих стовпів потрійної аркади»¹⁾; вони виявили також, що «опасання, так само як і обидві башти, не звязані з собором, а тільки притулені до нього; що в хрестильні «верхня п'ята знищеної упорної арки дотикається не до чистої кладки пілястри простінка, а до фрескової поверхні»²⁾. Стіна й вікно в другому поверсі на південь від середніх апсид змуровані за великокнязівську добу, але між нею й масою собору є широкий шов, який зовні помічається по розколіні в тинку.

Нарешті, мої власні спостереження виявили, що башти й спочатку були чотирикутні, а не круглі, як це ми бачимо на малюнку Вестерфельдовім, бо зондаж коло самого кута південної башти виявив безпечно мурування великокнязівської доби.

На південній частині східної стіни йде наземний карниз од половини вікна крайньої з п'яти апсид. Цілком ясно видно на ньому, де кінчається первісна будівля, бо карниз той загинається за кут: ясно, що спочатку другого поверху тут не було.

Ті контрфорси, що містяться між середньою й двома сусідніми апсидами, хоча складені з старого матеріалу, але не звязані в своєму муруванні з стінами апсид, і тому належать до часу прибудов великокнязівської доби.

Галереї з південного й північного боку спочатку були однонефні й одноповерхові, другі нефі, так само як і другі поверхи перших нефів не звязані з мурами собору.

Напевне незабаром після первісного збудування собору, наприкінці того-ж XI в., або найпізніше в початку XII в., перероблено багато прибудовок. А саме: з трьох боків собор оточено галереями з арок, які незабаром же були замурувані, над первісними галереями виведено другий поверх, збудовано дві башти й з боку апсид поставлено два контрфорси.

Зовні стіни, певне, не мали ніяких оздоблень, про це ясно свідчить стіна біля сучасного помешкання бібліотеки, яка змурована так старанно, що не можна припустити, щоб її мали на меті чимось закрити.

Нарешті, роботи по реставрації фресок у південній башті проф. Д. О. Кіпліка виявили замуруваний у пізніші часи вхід на башту з півдня.

Переходимо тепер до свідoctва мандрівників, що всі належать до часу, порівнюючи, пізнього.

¹⁾ Моргилевський В. І. Київська Софія в світлі нових спостережень „Київ та його околиця в історії і пам'ятках“. К. 1926, стор. 87.

²⁾ Ibidem., стор. 102.

Віскуп Верешинський (1595 р.) і Рейнольд Гейденштейн (1596 р.) кажуть про поліхромну облицовку Софії та про її колони з мармуру й порфіру¹). Боплан (коло 1640 р.) каже, що «склепіння змуровано з глиняних горщиків, що заповнені та оцинковані гіпсом».

Найдокладніше описує Софію Павло Алепський, що бачив її в половині XVII в. Він теж згадує «різноманітність кольорів її мармурів та їхніх сполучень». На жаль, поки що ми не маємо перекладу, що готує проф. Т. Г. Кезма і нам доведеться користуватися з невідлого російського перекладу проф. Г. Муркоса²), звідки витяги я й подаю тут, доповнюючи в дужках особливо незрозумілі місця виразами з англійської мови (надруковано в виданні «Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева»³).

«Здание ее,—читаемо ми,—четыреугольное и все сводчатое из камня, кирпича и извести, внутри и снаружи. Но со стороны западного нартекса она наполовину в развалинах... Нам рассказывали, что вся церковь, со всеми своими притворами и галереями вверху и внизу была украшена мозаикой... Справа от входящего в западные двери, в настоящее время находится два покинутые алтаря: один во имя Богоявления, т. е. Крещения, где стоит купель для почетных людей, из твердого красного камня, похожего на порфир, а внутри другого алтаря сохранились сооружения (sic!) (другой следует за ним и занимает остальную часть притвора). Подле этих больших западных врат есть еще две малые двери, справа и слева. На каждом из западных углов — круглая огромная башня, высокое строение со множеством бойниц (с многочисленными зубцами). Каждая башня имеет дверь с запада, от нее всходишь по широкой, поместительной и длинной лестнице, со многими ступеньками, к самой верхней бойнице, чрез которую выходишь на вторую, верхнюю окружную галерею церкви. С южной стороны пять дверей вряд, с северной — две двери, из коих одна служит в настоящее время для прохода всем (для входа рабочим)... С восточной стороны церковь имеет семь абсид (арок), больших и высоких: четыре из них одинаковы, а три низкие (sic!)... В среднем куполе двенадцать окон».

З цього опису ми можемо зрозуміти, що порфіром, як він, так і інші мандрівники, називали червоний пісковик. Взагалі-ж треба визнати, що й він подає дуже неясні відомості. Особливо треба сказати це про слова його «на каждом из западных углов круглая огромная башня». Круглою-ж ми бачимо її й на Вестерфельдовім малюнку⁴). Але, як сказано, навмисно для цього зроблена зондація переконує в тому, що чотири-

¹) Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей. К. 1874, стор. 24.

²) Павелъ Алепскій. Путешествіе антиохійскаго патриарха Макарія въ Россію, въ половинѣ XVII в. Переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Вып. IX. М. 1897 стор. 67 - 69.

³) Ч. II., стор. 77 — 78.

⁴) Труды XIII Археологическаго Съѣзда. Т. IX, Табл. IX.

кутня вона була ще за часів великокнязівських. Що-до Павла Алепського, то він у тій же самій фразі дає ще невірну відомість: він каже, що «на кождом из западных углов» башти, а це вже безперечно, що північна башта була не в куту.

Що-ж до Вестерфельда, то в нього є чимало помилок.

Користуючись з усього цього матеріялу, поспробуємо тепер зробити реконструкцію Київської Софії. Тут мимохіть виникає питання: а для якого-ж часу зробити ту реконструкцію? Цікаво, звісно, подивитися якою вийшла вона з рук первісних майстрів, що будували її ще за Ярослава. Але, мабуть, не менш цікаво подивитися, якою вона стала після тих перебудов, які незабаром, ще за великокнязівську добу довелось зробити нащадкам Ярослава. Найкраще зробити й одне, й друге.

Первісна будівля складалася з п'яти середніх нефів, де жолобові склепіння, що перекривають середній неф, і трансепт утворюють хрест; західня частина цього хреста йшла приступками, цілком подібно тому, як це ми бачимо в церкві Пантелеїмона в Солоніках, XI—XII в.в.¹⁾ Такі-ж приступки бачимо ми й у церкві Іллі, тамож²⁾, у ц. Теотокос, у Константинополі, IX в. та ин. На перехресті цих склепінь міститься великий 12-тикутний барабан, покритий півциркульною банею. Коло цього барабана з банею, стоять ще чотири менших і вісім ще менших барабанів з банями.

Навколо цієї головної частини будівлі, з півдня, півночі й заходу йшли однонефні, одноповерхові галереї, що з зовнішнього боку мали відкриті аркади. Кількість арок у цих аркадах, зроблених мною на підставі конструкційних заходів, підтримує й свідокство Павла Алепського. Такі галереї ми часто зустрічаємо у візантійській архітектурі—досить пригадати Софію й церкву Пантелеїмона в Солоні, або Кахріє-Джами (τῆς ὑφῆρας) у Константинополі; зустрічаються вони й на Заході, як наприклад у ц. Сан-Мігуель-де-Ескалада, біля Леона, X. в.³⁾, або в Шварцпайндорфі, XII в.⁴⁾

Покриття самого собору безперечно зроблено безпосередньо по склепіннях, бо заломі з червоного пісковика, що оточують головний барабан, ідуть не більш, як сантиметрів на 12 вище від склепінь; так само й вікна барабанів починаються дуже близько до склепінь.

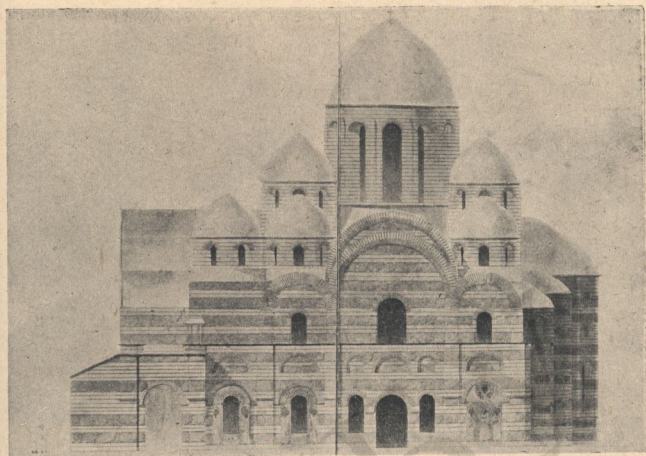
Складніше питання про покриття самих бань. Їх можна покрити або по залому, що обгортає увесь барабан, або по арках над вікнами. І один, і другий способи зустрічаємо в візантійській архітектурі, зустрічаємо й сполучення обох способів. Тому я середню й чотири більших бані по-

¹⁾ Rivoira G. F. Le Origini della architettura lombarda. Milano. 1908. Кондаковъ Н. Македонія. СПб. 1909, стр. 118. — Diehl Ch., Le Tourneau M. et Saladin H. Les Monuments chrétiens de Salonique. Paris. 1918. Pl. LVI.

²⁾ Jackson Th. Gr. Byzantine and romanesque architecture. Cambridge. 1913. Vol. 1, Pl. XXI.

³⁾ Верманъ К. Исторія Искусствъ всѣхъ временъ и народовъ. Т. II., стор. 105

) Куплеръ Фр. Руководство къ исторіи искусствъ. Ч. I. М. 1869, стор. 435.

1. Південний бік Софії за реконструкцією Ф. Г. Солнцева.

2. Первісна мурована стіна біля бібліотеки.

бо
н,
й
то-
да-
ет
913.
105
35.

НИБУ

криваю по-арочно, тоді й півколонки, що йдуть по гранях барабанів набувають конструктивного значення, бо на них тепер спираються арки. Решту-ж бань, що не мають таких колонок, покриваю по заламах.

Тому-ж саме перекинув я арочки й над півколонками, що ми маємо на апсиді головного вівтаря.

Після усяких перебудов великокнязівської доби, південна й північна галереї дістають другий поверх, а з боку до них прибудовано ще відкриті галереї з відкритими арками. У західній галереї, в південному кутку й трошки відступивши від північного, збудовано дві чотирикутні башти. Для реконструкції їх я скористувався із згаданого малюнка Вестерфельдового, а для горішньої частини взяв за зразок церкву св. Апостолів у Солуні та ин. та ин.¹⁾ Входи в башти були з півдня та з сходу, а до хрестильні, що міститься біля південної башти, з заходу.

Прибудовані галереї я накрив плисконатими дахами, бо на них були виходи з другого поверху, надбудованого над первісними галереями.

Тепер треба дещо сказати про оздобу стін знадвору.

Найперше повстає питання: чи мав собор облицовку з різнокольорових каменів, чи він мав і зовні якийсь розпис. Перша думка базується на згаданих свідоцтвах мандрівників, які згадують про порфір та мармур, що прикрашали Софію зовні, та на тому, що не даремно стирчали карнизи з червоного пісковику, а, певне, вони підтримували облицовку, що оздоблювала стіни. Але ми вже бачили, що під порфіром, у словах мандрівників, можна розуміти ці самі плити червоного пісковику, а мармур міг обмежуватись самими колонами, що могли бути не тільки всередині церкви, а мармуровими-ж могли бути й колони в галереях.

Друга думка спирається на знайдених на зовнішній стіні південної башти та на зовнішній арці північної галереї старовинних фресках.

Як вже сказано вище, мурування стіни собору, що відкрито біля сучасної бібліотеки, примушує визнати, що первісна будівля нічим не була оздоблена зовні, крім такого взористого мурування.

Що-до прибудов XI—XII вв., то на мою думку, тут мав уже місце зовнішній розпис, але звичайно, трудно сказати, який саме був цей розпис.

За цей же час, певне, поставлені були два контрфорси по боках головної апсиди й п'ять аркбутанів у західній галереї.

Нарешті, треба звернути увагу на те, що весь собор був вище від сучасного, принаймні, на метр, що дуже відбивалося на його пропорції.

Ось ті головні пояснення, що я вважав за потрібне зробити для кращого зрозуміння моїх спроб реставрації Софійського собору в Києві.

¹⁾ Rivoira G. F. Op. cit.

ESSAIS DE RECONSTRUCTION
DE LA CATHÉDRALE S-te SOPHIE DE KYIV.

A. NOVYTZKY.

Pour la reconstruction tout à fait satisfaisante d'un monument d'art aussi remarquable que la cathédrale S-te Sophie de Kyiv il faudrait tout d'abord faire des recherches les plus détaillées, recherches qui n'ont pas encore été accomplies. Pourtant nous possédons déjà quelques matériaux concernant la cathédrale et il existe toute une série d'essais de restaurer ce temple: de F. Solntzeff, A. Pavlinoff, N. Kondakoff, le mien, répété par Voermann, de M. Hrouchevsky, K. Chyrotzky, M. Brounoff, V. Morhylevsky etc.

J'ai dû ajouter quelques données trouvées à la suite de mes observations personnelles à tous les matériaux obtenus par les travaux de Prof. Lachkareff et de V. Morhylevsky et à ceux qui sont dûs aux découvertes de hasard faites pendant les réparations de la cathédrale.

Un petit sondage fait dans le coin de la tour du sud a démontré d'une façon très claire que dès le tout commencement cette tour était quadrangulaire. D'après la corniche horizontale du mur de l'est, on voit où se terminait tout d'abord ce mur. Les contreforts qui étaient des deux côtés de l'abside du milieu se rapportent aux annexes faites aux XI — XII siècles.

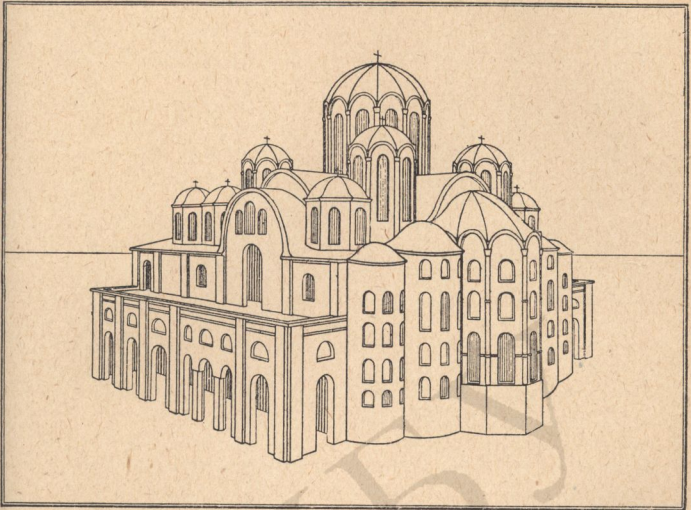
Les galeries du sud et du nord étaient tout d'abord à une nef, à un étage et avec un toit horizontal, car une porte qui s'est conservée conduisait du choeur à ces toits, d'où descendait probablement un escalier.

Bientôt après la construction originale de S-te Sophie, pendant Jaroslav, à la fin du XI siècle et pas plus tard qu'au commencement du XII siècle une quantité d'annexes capitales furent faites au bâtiment de la cathédrale. On entourra la cathédrale de trois côtés de galeries en arcades qui furent pourtant bientôt comblées. On construisit un second étage sur ces galeries premières, et deux tours dans la galerie de l'ouest. Deux contreforts furent ajoutés à côté de l'abside du milieu.

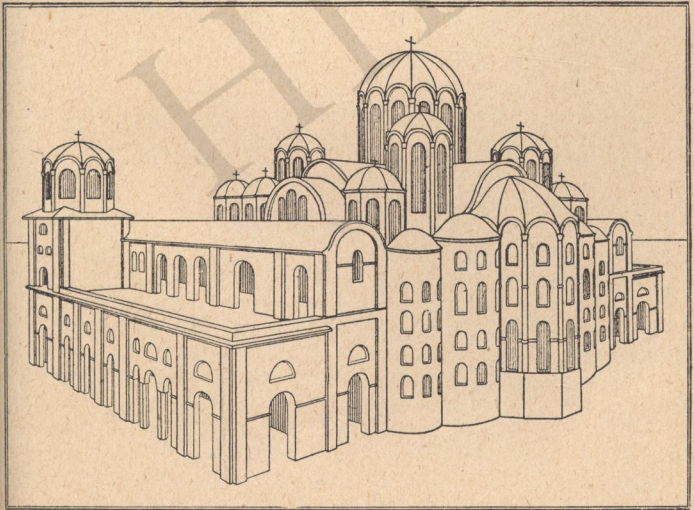
Tout d'abord les murs étaient nus à l'extérieur car leur maçonnerie est très soignée et fait en dessins ce qui ne permet pas de supposer que l'on pouvait les recouvrir de quoi que ce soit.

J'essaye de donner la restauration de S-te Sophie pendant le temps de sa construction première et une seconde restauration — après les annexes du XI — XII siècles.

Le bâtiment originel se composait de cinq nefs principales, les voûtes en berceau qui couvraient la nef principale et le transept formant une croix; la partie ouest de cette croix formait des ressauts (saillies), comme nous le voyons dans l'église St. Pantéléimon à Salonique, XI — XII ss. et de St. Elie à Constantinople, IX s. etc. Sur le

1. Софія у первісному вигляді. Реконструкція акад. О. П. Новицького.

2. Софія після перебудов XI—XII в. Реконструкція акад. О. П. Новицького.

НИБУ

croisement de ces voûtes s'élève un tambour à 12 angles recouvert d'une coupole demi-circulaire, autour de celui-ci il y avait encore quatre tambours moindres et huit tambours encore plus petits avec des coupoles.

Autour de cette partie principale du bâtiment s'étendaient au sud, à l'ouest et au nord des galeries à une nef et à un étage qui avaient extérieurement des arcades découvertes. Le nombre d'arcs dans ces arcades, que j'ai mises en accord avec des calculs constructifs se confirme entièrement par les attestations de Paul Alepsky. On rencontre assez souvent de telles galeries dans l'architecture byzantine:— cela suffit de rappeler S-te Sophie et l'église St. Pantéléimon à Sophia ou bien Cakhrié-Djami à Constantinople; on en rencontre aussi à l'ouest, par exemple dans l'église San Migüel d' Escalada près de Léon, X siècle, ou bien à Schwarzhreindorf, XII siècle.

C'est plus que probable que les toits de la cathédrale n'avaient pas de voûtes, car la corniche en moellons rouges qui entoure le tambour principal ne dépasse pas les voûtes plus de 12 cm., tandis que les fenêtres du tambour commencent très près des voûtes. J'ai couvert la coupole du milieu et les quatre coupoles qui sont le plus près sans arcades; alors les demi-colonnes qui passent par les panneaux des tambours acquièrent une signification constructive, car c'est sur elles que s'appuient les arcs. J'ai couvert les autres coupoles sur les corniches. C'est pour cette même raison que j'ai fait passer de petites arcs au-dessus des demi-colonnes sur l'abside du Maître-autel.

Après les reconstructions mentionnées un second étage et des galeries découvertes s'ajoutent aux galeries du nord et du sud, ensuite on construisit encore deux tours quadrangulaires pour la reconstruction desquelles je me suis servi des dessins de Westerfeld prenant comme modèle la tour de Sophie de Salonique. Il y avait des entrées à ces tours du côté sud et est. J'ai recouvert les galeries de toits à une pente comme dans l'église St. Pantéléimon.

La cathédrale avait-elle un revêtement extérieur? D'abord non, car un maçonage si soigné et ornementé ne permet pas de penser que l'on aurait pu le recouvrir, quant au porphyre dont parlent les voyageurs il désigne évidemment les corniches en moellons rouges, les marbres pouvaient apparemment se borner au marbre des petites colonnes. Quant aux annexes du XI—XII siècles je suppose que c'était des ornements de fresques. De plus, en ce temps là, toute la cathédrale était plus haute qu'à présent au moins d'un mètre.

EXPLICATION DES FIGURES.

Fig. 1 et 2. Projet de la reconstruction de la cathédrale de S-te Sophie par A. Pavlinoff (№ 1—la vue générale par dehors, № 2—le plan).

Fig. 3. Plan de S-te Sophie d'après Eugène Bolkhovitinoff.

Fig. 4. Projet de la reconstruction par K. Chyrotzky.

Tableau I. La cathédrale de S-te Sophie d'après F. Solntzeff (№ 1 — la façade de l'Ouest; № 2 — la façade du Sud).

Tableau II. Projet de la reconstruction de S-te Sophie par F. Solntzeff (№ 1 — la façade de l'Est; № 2 — la façade de l'Ouest).

Tableau III. № 1 — projet de la reconstruction de S-te Sophie par F. Solntzeff (la façade du Sud).

№ 2 — maçonnerie primitive d'un mur près de la bibliothèque.

Tableau IV. Projet de la reconstruction de S-te Sophie par A. Novytsky (№ 1 — l'église primitive; № — la cathédrale après des reconstructions exécutées aux XI—XII siècles.

НИБУ

ПРОФ. ДМИТРО КІПЛІК.

ЗНІМАННЯ ФРЕСКИ З СТІН ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСЬКОГО СОБОРУ ¹⁾.

Фреска, р. 1923-го виявлена на стінах Чернігівського Спаського Собору, взимку 1926—1927 р. перебувала в небезпечному стані й вимагала вжити екстрених заходів, які й запобігли її зруйнуванню, бо значна частина її накладки, відставши від стіни, погрожувала впасти. Зробити те, що найкраще відповідало-б меті й моментові, було неможливо, отже довелось, в даному разі, обмежитися тільки підведенням під фреску полотна, тоб-то заходами, до здійснення найлегшими. Напнуте на фреску в березні місяці 1927 р., це полотно підтримувало обвислий тиньк, до певної міри не допускало його до падіння й, разом з тим, допомагало зберегти частини малювання, що вже обвалювались. Коли, в липні місяці, його знімали з фрески, ця остання, як каже акт огляду її, складений 12-го липня 1927 року, мала такий вигляд.

Ось виписки з акту, що переховується в Чернігівському Державному Музеї:

«По удалении холста фреска была найдена в том же состоянии сохранности, в каком она находилась до покрытия ее холстом, а именно: 1) штукатурка, на которой выполнена живопись, в большей своей части отстала от стены; это отставание наблюдается, главным образом, в центре фрески. Накладка на всей своей площади покрыта глубокими сквозными трещинами, проходящими через всю толщу ее. Поверхность ее на всем протяжении фрески испещрена мелкими углублениями, которые образовались вследствие осыпания частиц накладки; местами, однако, наблюдаются и осыпания в более значительных размерах».

Потім в акті перелічено, які саме значніші місця накладки обсыпались, зазначено їх розміри, й описано її стан.

«То место фрески, на котором изображена нижняя часть книги и, очевидно, была написана кисть левой руки, занимающее площадь в 48 с. × 48 с., находится в особо опасном состоянии, так как в данном случае, кроме обычных трещин, покрывающих повсеместно накладку, последняя совершенно отделилась от стены и находится в приподнятом со-

¹⁾ Доповідь Усеукраїнському Археологічному Комітетові професора Ленінградської Академії Мистецтв Д. О. Кіпліка (1927 р.).

стоянні, образуя вздутіе, которое легко может разрешиться в этом месте сплошным осыпанием ее».

Про стан накладки далі сказано так:

«К сказанному об известковой накладке, несущей живопись, следует прибавить, что она утерала совершенно свою вязкость, сделалась настолько рыхлой, что частицы ее легко отделяются друг от друга даже при нажиме на нее пальцем; легко скоблится ногтем и тем более ножом. Фреска еще не осыпалась до сего времени лишь потому, что накладка составлена не только из извести, но и соломы, которая своими волокнами в значительной степени удерживает растрескавшуюся накладку от полного осыпания».

Про стан малювання фрескового в акті сказано так:

«Живопись сильно попорчена на всем протяжении фрески, лучше всего сохранилась она в изображении лица. В живописи правой руки сохранился локальный тон тела, но совершенно отсутствуют контуры и форма. Левая рука фигуры отсутствует. В живописи драпировок локальный тон отсутствует, и всюду видна белая накладка; исключения представляют незначительные по своему протяжению места, разбросанные то здесь, то там, которые сохранили свой первоначальный тон. Следы контуров и очертания складок сохранились. В живописи фона остались лишь следы серой краски».

Кінчається акт отакими словами:

«После сравнения последних фотографических снимков, сделанных с фрески, с первыми фотографиями 1923 года, каких-нибудь изменений или новых разрушений фрески за период 1923—1927 г.г. не наблюдается. В виду того, что штукатурка, на которой выполнена фреска, отстала от стены, в виду того, что фреска во многих местах вспучилась и грозит падением, необходимо снятие ее со стены, тем более, что, находясь высоко в арке, фреска для обозрения недоступна».

Отже, остаточно вирішено зняти фреску з стін собору й перенести її до Державного Чернігівського Музею.

Ледве чи можна сподіватись з приводу такої постанови яких-небудь більш-менш обґрунтованих заперечень, бо про зміцнення фрески на стінах, з огляду на тодішній її стан, не могло й не може бути мови. Розсипчастий тиньк, на якому фреску змальовано, жодних закріплень не дозволив. Численні спроби, які я в березні місяці 1927 року проробив у даному напрямку з вапняною накладкою, взятою з стін Спаського собору поруч з фрескою, отже тотожною з тою, на якій фреску замальовано, жодних наслідків не дали. Ця накладка, вкрита сіткою розколина та зломів, виповнена найдрібнішим вапняним пилом, не приймала в свою глибину ніякої в'язної речовини, й тому неможна було зміцнити її в усій її товщі, а там більш прикріпити її до стіни. Отже, зміцнення фрески на місці становило нерозв'язне завдання, лишалося зняти фреску з стін, що й ухвалено.

Але перше, ніж стати до справи, треба було ознайомитися ближче з самим художнім твором, що його звичайно звать фрескою, та з'ясувати його техніку, бо розв'яз цього питання, окрім його суто-наукового значення, мав велику вагу й для піднятої реставраційної праці.

Чернігівський Спаський собор, у первісному своєму вигляді, був з гори до долу розмалюваний. Це малювання виконали візантійські майстри, або-ж їх руські учні. Простоявши щасливо близько двохсот років, він у дальшій своїй історії пережив багато лихих годин, кілька разів горів то що, також зазнав численних поновлень та реставрацій. Так, за Московського урядування його вже не раз поновлювали, причому, без сумніву, поновлювали й його малювання. Поновлення собору роблено й пізніше—за часів ближчих до нас. Кінець кінцем, навіть зовнішній вигляд собору значно змінився. Отже, на стінах собору ми знаходимо тиньки, різного часу нанесені, також і кілька фарбових різного часу нашарувань, починаючи від часу будування собору аж до наших днів. Щоб легше в усьому цьому орієнтуватися, треба, переводячи досліди, керуватися тим міркуванням, що кожної названої доби вживали своєрідних накладок і своєрідної техніки монументального малювання. Знаючи добу, до якої належить даний малюваний твір або фарбування, можна досить правдиво визначити їхню техніку, й навпаки, знаючи техніку твору, можна визначити час його малювання.

В історії техніки малярства є дані, які показують, що майстри-малярі західної Європи XI-го віку, що був віком розпису собору, знали тільки два види техніки монументального малярства: клейовими фарбами й фрескою. Явна темпера, що її пізніше так широко вживано в малярстві станковому й на стінах, починає набувати в західній Європі популярності лише в XIII сторіччі, а розцвіт її належить XIV—XV сторіччям.

Отже, коли образ св. Теклі в Спаському соборі належить до XI-го віку, то його можна було змалювати тільки або клейовими фарбами, або фрескою. Дивна міцність зацілілого фарбового шару в названому образі та його витривалість через усі сторіччя, які пережив собор, примушує думати, що в даному разі ми маємо перед собою фреску.

Існує, як відомо, дві одніи фрескового малярства, яким італійці дали назви: «fresco a secco» (або просто «fresco secco») та «buon fresco» (тоб-то справжня фреска). Короткий опис першого найдавнішого способу знаходимо в Теофіла-пресвітера, письменника XI—XIII в.в., що так викладає його суть: «Коли намальовано постаті та інші речі на сухій стіні (на стіні обтінькованій), треба насамперед змочити її водою, щоб вона стала зовсім вогкою. Доки стіна зберігає вогкість, накладають фарби, з вапном змішані, вони сохнуть разом із стіною й закріплюються». Коли саме почали вживати цього надзвичайно елементарного способу монументального малярства, що має протє високі вартості, історія відомостей не дає, але його вживали вже за часів давно минулих, наприклад, в ста-

родавньому Римі. За речовину, яка в цьому способі в'яже й зміцнює фарби, править попіленьуха (гашене вапно), тоб-то гідроксид вапня, який домішується до всіх фарб і, крім того, править за білило. В присутності вогкості, що є в стіні, гідроксид вапня вбирає з повітря вуглекислий газ і перетворюється у вуглекислий вапень, що набуває помалу-малу кристалічної будови. Fresco a secco виконували по вапняному тиньку, — розчин для якого робили з попіленьухи та піску, також по накладці, складеній із старої попіленьухи, що довгий час пролежала на повітрі, отже увібрала велику кількість вуглекислого газу, тоб-то в значній своїй частині перетворилась на вуглеквасний вапень, з домішкою соломи, прядива то що (їх тепер заступив азбест). У малярстві по таких накладках кохалася Візантія. Біліна накладки та її гладенька поверхня дозволяють маляреві досягти досить прозорого та інтенсивного малярства, дарма що до фарб домішано вапна, також накладати, коли бажано, фарби пастозно.

Друга відміна фрескового малярства — «*buon fresco*» є удосконалення fresco a secco. В цьому способі малюють по свіжій вапняній накладці, прорисовуючи на ній малюнок, причому фарби можна розпускати тільки в воді. Це збільшує їхню красу, силу й прозорість і тим самим уже, крім інших цього способу переваг, надає малюванню більшої досконалости. Речовиною, що закріплює фарби, і в цьому способі є вапно, але вже те, що закладено в самому тиньку. Батьківщиною цієї відмини малярства є Італія, що посідає такі багатощі збірки зразків малярства, виконаного а *buon fresco*. Найдавніші ним виконані праці належать до XIV ст.; з них треба назвати малювання П'єтро д'Орвієтто на Кампо Санто в Пізі з датою 1390 року. Ясно, що цього пізнішого способу фрескового малярства не знали майстри, які розписували Чернігівський Спаський собор уперше після його збудування; вони мали в розпорядженні лише спосіб fresco a secco. Отже, коли образ св. Теклі виконано цим останнім способом, то його треба пристосувати до часу першого розпису собору.

Досліджуючи малювання св. Теклі, знаходимо в ньому всі характерні ознаки способу fresco a secco. Фарби тут мають на собі «вапняний» відбиток, коли змочувати їх водою, дуже темнішають, і це є характерною ознакою для фрескового (й клейового) малярства взагалі та для fresco secco зокрема. В тінях, півтонах та інтенсивних фарбових місцях їх накладено напівпастозно; це зроблено з тою метою, щоб вони просвічували; і фарби тут мало мають у собі вапна¹⁾; а в світлі бачимо досить сильні удари насичених вапном фарб. Хоч як переконують названі ознаки, проте не можна цілком покластися на них і на підставі їх робити висновок, до якого роду належить досліджуване малярство; ось чому перше, ніж знято з стін фрески, переведено було кілька дослідів

¹⁾ Тому ці частини малюнку легше далися на пошкодження, коли розчищали фреску підчас відкриття її.

над їх фарбовим шаром за допомогою хемічних реактивів, що дали такі наслідки. При діянні на малюнок розбавленим соляним квасом, починалось шиїння з виділенням бульбашок, що мали в собі вуглекислий газ, як це спостерігаємо звичайно, коли кислоти діють на вапняний тильк, що під їхнім діянням розкладається, звільняючи вуглекислий газ. Невеличкий шматочок пастоного малювання з накладкою, спущеною в розбавлену соляну кислоту, розчинявся в ньому з шиїнням, утворюючи безбарвну прозору рідину без ніякого осаду, каламутини та иншого. При діянні на малюнок амоняком та міцним розчином їдкою соду, він лишався без зміни; олійне, клейове малювання й темпера (усякого складу) за тих самих умов розчинилися-б і їх би зміло з накладки. Отже, стінний образ Спаського собору треба зачислити до фрескового малярства, саме до fresco a secco, тоб-то до того способу малювання, яким звичайно виконували розписи більшости руських храмів XI — XII ст.

До речі сказати тут кілька слів і про те, як саме виконувалося малювання фрески. Коли знімали її з стін, була добра нагода розглянути не тільки передній, але й задній бік її, що лежить безпосередньо на накладці, отже, зробити й висновок, в якому порядку накладалися фарбові шари та инше. Процес малювання образу св. Теклі можна уявити собі в такому вигляді. Скінчивши роботу з накладкою, що її накладали, певне, кілька разів тоді, як поверхня частина її була до певної міри м'якою, але звичайний процес утворення корки (шкуринки) вуглекислого вапна вже закінчився, отже, малювати на ній a buon fresco було неможливо, прорисовано було німб святої. Потім на цілий обшир образу, не виключаючи й тла, накладено сірий тон неутрального кольору, після чого виконано контури постати. Силует його й німб розкрито потім пласко, без ніякого моделювання, червоним тоном, що складався, переважно, з червіньки. Уже зверх цього прокладання нанесено тіні, півтони й світло. При цьому вживали мінеральних земляних фарб: червіньки й вохри, можливо, умбри, попільнухи й, нарешті, чорної фарби органічного походження. Коли фреска висохла, по первісному сірому тону тла, певне, пройшли синьою фарбою, яку в таких випадках накладали з якою-небудь органічною в'язною речовиною, що практикували часто й на що вказівки дає той же таки Теофіл. Але ця фарба на фресці майже не заціліла. Образ святої виконано на цілий зріст, але долішня частина ніг не збереглася, бо накладка в цьому місці зникла, видимо, давно.

Що-до самої накладки, на якій фреску виконано, то вона має візантійський характер, але зразковою не є. Треба гадати, що розчин для неї приготований був з мало видержаного вапна, тому вона, скоро після того як затвердла, вкрилася густою сіткою розколин, які минулого часу, звичайно, не так були помітні, як тепер; в кожному разі й за минулих часів вона великої міцности не мала, чим значною мірою й треба пояснити той факт, що малювання з стін храму повсюдно зникло. Приклади таких не-

вдалих накладок у пам'ятках старовинної архітектури не одинокі, такий, напр., тиньк під фресками Сикстинської каплиці в працях Мікель Анджело: він укритий сіткою більш-менш широких і рясних розколин і не раз вже зазнавав реставрацій. Отже, схоронністю своєю Чернігівська фреска цілком завдячує присутності в складі її накладки соломи, яка до останніх днів підтримувала розмальовану фреску й тим її урятувала. З'ясувавши техніку малювання образу св. Теклі, розпочато працю, щоб зняти її з стін. Спочатку закріпили малювання фрески, головне, у долішній її частині, де змальовано одежу, бо фарби в цих місцях «мазали», тоб-то стиралися, коли до них доторкнулись пальцем. Цього досягли за допомогою яєчного альбуміну. Тільки завершивши цю операцію, можна було перейти до дальших праць над зніманням. Але втім треба було ще розв'язати таке важливе питання. Який із способів знімання фресок у даному разі найвідповідніший? Річ у тому, що, знімаючи з стін фрески, користуються з двох способів. Найстаріший і примітивний полягає в тому, що фрескове малювання знімають разом з усім його тиньком, який потім або зберігають в цій його товщі, або-ж сточують, скільки треба, до певної межі й у такому вигляді закріплюють на якійсь міцній основі. За другим способом, досконалішим, винахід якого приписується італійському реставраторові Антоніо Контрі, знімають тільки шар фрескового малювання без тиньку, і в такому вигляді його потім закріплюють на полотні, а полотно своєю чергою можна закріпити на тій чи иншій міцній основі. Надто лихий стан Чернігівської фрески примушував, знімаючи її, комбінувати деталі обох цих способів, щоб мати цілковиту певність в успішному результаті; лише вживання такого комбінованого способу давало гарантію на той випадок, коли підчас пілювання фрески тиньковий шар і поламається, що жодна з частин малювання не може загинути. Треба зауважити, що й у дальшому процесі праці над зніманням фрески з стін та переводом її на полотно, з огляду на її винятковий стан, не можна було керуватися лише загальними правилами, які звичайно прикладають на практиці, а доводилось кожну наступну операцію обмислювати зокрема.

15-го липня зроблено перше наліплювання тканини на фреску, тканину для цього взято було тонку, що дозволяла зберегти в усій її незайманості поверхню малюнку з усіма його розколинами, випадками часточок фарбового шару й накладки. Цю роботу утруднювала сферична поверхня фрески, також освітлення собору, бо навіть за сонячних днів доводилось працювати іноді з свічкою.

17-го липня почато й скінчено друге наліплювання, на цей раз вжито було полотна, й таким чином обклеювання фрески було закінчене.

Одночасно з цією роботою заготовляли дерев'яного щита, що мав прийняти на себе відділену від стіни фреску. Щита цього не легко було припасувати точнісінько до поверхні фрески, бо остання не мала правильної форми. Річ у тому, що й профілі арки, де була фреска, не були то-

тожні, а своїм рисунком чимало один від одного різнились, в наслідок чого кожен з боків щита довелося припасовувати окремо. Щита зроблено з дерев'яних дощок і фанери, але й у закінченому вигляді він не приставав щільно до фрески, тому між нею й щитом прокладений був шар клоччя.

19-го липня щита підвели до арки, після чого обтяли по краях фрески накладку, й тоді можна вже було перейти до пилювання фрески. Це спилування робили короткими ручними пилками, також і довгою тонкою пилкою. Цю роботу, проведену цілком щасливо й до того за один день, полегшувало чималою мірою те, що фрескова накладка тільки на незначному просторі міцно трималася на стіні—саме в горішній своїй частині та по краях арки; в інших місцях вона, видимо, давно вже від стіни відстала. Після цього фреску на щиті перенесено на хори храму, де й ішла дальша над нею робота. Переносити її було не тяжко, бо знятий тиньк з щитом важив менше, ніж три пуди.

Зняту з стін фреску можна було з усім тиньком в нерозпрямленому її вигляді вставити в спеціально для того зроблену скриньку й закріпити в ній гіпсовим розчином, що нерідко й практикують. Цим би вся праця над нею й скінчилася. В такому вигляді фреска зберегла-б свою накладку, але річ у тому, що за таких умов процес руйнування накладки відбувся-б і далі, і це скінчилось би знищенням фрески. Ось чому цього способу зберігання фрески неможна було взяти, а довелося звільнити фреску від накладки, що руйнувалася.

20-го липня розпочали витончувати накладку, зняту з стіни цілком, причому місцями захоплено було й так звану цем'янку. В різних місцях накладка не однакова була завтовшки, бо цегляний мур правильної поверхні не мав. Коли витончували накладку в перших, близьких до стіни шарах, це була крихка маса, яку легко було зрізувати шпелкою й ножем; але в місцях близьких до малюнку вона ставала густішою й чистішою в своєму складі, проте й тут не скрізь була однаково густою; то була досить міцною, то легко кришилася, навіть, коли натиснути на неї пальцем. Такі властивості накладки вимагали витончити її максимально, а це утруднювало роботу. Зрізуючи тиньк, в масі його знаходили соломку, полову, крім того, часто траплялись шматочки гнилого дерева. Зрізування робили мало не три дні, і в закінченому вигляді накладка мала тільки в цілому рівномірну товщину, що її максимум дорівнював приблизно двом міліметрам.

Скінчивши цю операцію, почали наліплювати на виворіт фрески два ряди тонкої тканини за допомогою клею, що не розчиняється в воді. Отже, шар фрескового малюнку лежить на міцній основі.

25-го липня знято тканину, наліплену на передній бік фрески перед її пилюванням. Підчас цієї операції жодної з зацілілих частин малюнку не пошкоджено; коли операцію скінчили, фреска знову з'явилася з усіма її колишніми вадами, тоб-то в своєму колишньому вигляді.

Далі лишалося закріпити фреску на яку-небудь міцну базу, щоб вона могла зберігатися в повній цілості. З тою метою зроблений був залізний каркас тих розмірів, що й фреска, з кутого заліза, а на дні його залізу-ж таки густу сітку. На цю сітку безпосередньо наклали шар портландського цементу з піском, а поверх нього розчин з гіпсу, вапна та невеликої кількості клею. Ця маса й повинна була прийняти на себе фреску. Через те що передній бік фрески вкритий був розколинами, випадами та, взагалі, був шорсткий, спід її також мав шорсткий вигляд, причому розколини й заглибини переднього боку фрески тут прибрали вигляду випуклин, і тому наліпити фреску на гладеньку поверхню було завдання нездійсниме.

Цього можна було досягти тільки знищивши (зрізавши) усі згадані випуклинки із споду фрески, але тоді було-б порушено точну автентичну поверхню переднього боку фрески. Гіпсово-вапняного розчину, на який фреска мала лягти, і вжито було з тою метою, щоб на ньому відбити всі нерівності спіднього боку фрески, схопивши момент, коли розчин почне твердішати, і так, здобути поверхню, на яку фреска могла-б лягти безумовно щільно. А втім, на практиці, коли робили цю операцію зустрілися перешкоди. Розміри фрески все-ж були такі, що гіпсово-вапняний розчин у каркасі твердішав нерівномірно, й тому відбити на ньому точнісінько спідній бік фрески не пощастило. Це утруднило наліплювання фрески на здобуту поверхню і, щоб зробити фреску міцнішою, її скріпили на краях поверхні маленькими цвяхками.

Каркас у теперішньому його вигляді важить близько трьох пудів, отже, до певної міри позбавлений портативності, але це його плюс, бо й малюнок, що він на собі несе, стає не так то легко рухомим, а тому має більше шансів краще зберегтися.

Нарешті, малюнок очищено з решток вапна, що лишалося на ньому після його розкриття, й фреску злегка пройнято парафіною. В закінченому вигляді фреска значною мірою втратила свій «вапняний» вигляд і стала подібнішою до темпері, але уникнути цієї операції було неможливо, бо вона чимало збільшує міцність фарбового шару фрески.

Підчас процесу роботи фреску кілька разів було зфотографовано. 30-го липня її перенесено до Чернігівського Державного Музею.

FRESQUE DÉTACHÉE DES MURS DE LA CATHÉDRALE DE TCHERNIHIV.

D. KIPLIK.

La fresque qui fut découverte en 1923 sur les murs de la Cathédrale du Sauveur à Tchernihiv (et qui représentait S-te Thècle) se trouva durant l'hiver 1926—27 en péril en ce qui concernait l'état de sa conservation; ce qui exigea que l'on prit des mesures exceptionnelles pour arrêter sa destruction continue. En ce but au mois de mars de la même année de la toile fut passée sur la fresque, le 12 juin elle fut détachée du mur en présence d'une commission spéciale qui avait étudié son degré de conservation et établi la nécessité de la détacher des murs et de la transporter au Musée de l'État à Tchernihiv.

Avant de commencer la dite opération la peinture fut examinée minutieusement et sous tous les rapports pour définir la technique de l'exécution, l'époque etc. Il fut ainsi établi que l'image de S-te Thècle avait été exécutée selon une des plus anciennes manières de peinture de fresque (décrite au XI siècle par le moine Théophile), manière nommée „fresco a secco“ et très répandue en Byzance et en Russie au XI et XII siècles.

Ensuite on procéda au déplacement de la peinture on employa tous les moyens que les restaurateurs ont actuellement à leur disposition, car l'enduit était en un fort triste état. De la toile fut collée sur la fresque et on apposa un panneau en bois qui devait recevoir l'enduit et la peinture à leur détachement du mur. Ce travail prit du 15 au 22 juin. La fresque détachée du mur aurait pu conserver tout son enduit si ce dernier eut été en bon état, mais le cas étant contraire on dut en enlever la plus grande partie en laissant seulement une couche de quelques millimètres supportant directement la peinture. Pendant l'exécution de ce travail on pourrait voir les couches de peinture adhérant immédiatement à l'enduit de sorte que des conclusions furent faites sur les procédés de l'exécution de cette peinture. Les procédés se présentèrent ainsi. Sur l'enduit encore non-durci on traça d'abord le nimbe de la Sainte. La première couche de couleur sur toute la surface de la fresque est d'une teinte grise nentre sur laquelle est ébauchée la silhouette et le nimbe en couleur rouge composée principalement d'ochre rouge. Puis vient la peinture proprement dite exécuté avec des terres colorées, de la chaux éteinte et de la couleur noire. Dans les parties claires la couleur est appliquée en couches épaisses (pastos). Une fois les couleurs séchées, le ton gris du fond de la fresque fut, à ce qu'il paraît, recouvert, comme cela se pratiquait alors, de couleur bleue, liée par une substance organique dont il ne reste presque plus de traces.

L'enduit ainsi aminci fut fixé sur de l'étoffe après quoi la toile collée sur la fresque put être enlevée et cette dernière apparut entièrement conservée, c'est à dire telle qu'elle était avant d'être fixée sur la toile. Elle était aplanie et il ne restait plus qu'à lui donner une base stable pouvant la supporter à l'avenir.

On prépara pour ce but une plaque plate spéciale formée d'une carcasse de fer, de ciment et d'une couche de plâtre et de chaux. C'est sur cette plaque que la fresque fut consolidée.

Le 30 juin la fresque fut transportée au Musée de Tchernihiv.

ДАВНІ ХРЕСТИ В РАЙОНІ МІЖ М. РЖИЩЕВИМ І С. ХОДОРОВИМ
КИЇВСЬКОЇ ОКРУГИ.

Українське мистецтво, як молода наукова дисципліна, на Україні набуло своїх прав лише по революції; воно у своєму розвитку весь час відбивало вияв клясових відносин. Придушене за царату, зараз воно в багатьох своїх галузях перебуває ще в стадії збирання матеріялу.

Це саме можна сказати також і про студії над феодальними пам'ятками мистецтва — стародавніми надгробками. Ще досі немає окремої широкої узагальнюючої праці, в якій їх систематизовано б по видах, добах, місцевостях. Правда, є деяка література щодо надгробних хрестів і в ній ми бачимо вже спробу систематизувати цей вид надгробків¹⁾. Дехто з дослідників пробує також виявити походження надгробних хрестів²⁾. Проте в зазначених працях хрести взяті випадково й зв'язані лише з якоюнебудь одною територією³⁾, автори не подають також повних обмірів пам'яток, не зазначають, як вони зорієнтовані, чи з якого саме боку (східнього або західнього) є написи, нарешті, не завжди точно зазначають матеріял, з якого їх вирізано. Всі ці відомості безумовно мають значення для всебічного вивчення їх.

Відомості за хрести та інші надгробки щороку побільшуються; це промовляє за певний інтерес до них, і можна сподіватись, що ми швидко діждемось спеціальної широкої праці, присвяченої цим пам'яткам мистецтва пізньофеодального часу.

¹⁾ Кость Широцький. „Надгробні хрести на Україні“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. LXXXII, р. 1908. А. Спицынъ. „Замѣтка о каменныхъ крестахъ, преимущественно новгородскихъ“ Зап. Отд. Русск. и Слав. Археол. Р. А. О-ва, т. V, в. 1, 1903.

²⁾ Щербаківський. „Українське мистецтво“, II, ст. XVI; Київ-Прага, 1926.

³⁾ Напр., К. Широцький у своїй розвідці переважно користується хрестами з старих цвинтарів Поділля, Д. Щербаківський — Галичини та Буковини, А. Сицін — новгородськими. И. Шляпкин використовує також новгородські хрести. — Шляпкин И. „Древние русские кресты“. Записки отд. русск. и слав. арх. Р. А. О-ва, т. VII, в. 2, СПб 1907.

Підчас своїх археологічних розшукув у рр. 1926—1927 в районі м. Ржищів—с. Ходорів, я натрапила на кам'яні хрести, які дали матеріял для цієї короткої розвідки.

Більшість відомих кам'яних хрестів (XVII—XVIII ст.), як ми довідуємось з написів, поставлено над козацькими могилами. Наведу тут декілька прикладів. — Два такі хрести (один з Галичини, другий з Переяславіщини) описав і видав пок. Д. М. Щербаківський¹⁾. На галицькому хресті 1636 року написано: «представився раб Божій Маноїло Юркови... ватаман назав'язовскій»... На переяславському²⁾ «зде почива... воисковий товарищ васілі Греди Риза». Відомий історик М. І. Костомаров у своїй автобіографії каже про кам'яний хрест, на який він натрапив у селі Капулівці на правому березі Дніпра. Напис на хресті зазначає, що тут поховано тіло запорозького козака, який помер у 30-х рр. XVIII ст.³⁾ Кам'яний хрест з написом «здѣ почиваетъ рабъ Божій козак куреня Рогивского Данило», датований 1762 р., стоїть у с. Гирлах на Херсонщині⁴⁾.

Маємо відомості, що дехто замовляв собі хреста ще за життя. Аджея в одному описі похорону запорожця читаємо, що за труною з тілом посполитого козака пара волів везла білого кам'яного добре полірованого хреста з написом та датою. Хрест цей козак справив ще за життя сам для себе. Коли поховали тіло, то насипали високу могилу та вкопали на ній хреста⁵⁾.

Місцевість, де стоять хрести ржищівського району, являє собою ряд високостей, що підходять до Дніпра й складають правий високій беріг його. Це є частина довгого узгір'я, яке тягнеться від Межигір'я за Канів. Краєвид—круглясті високості, де-не-де прорізані глибокими ярами й джерелами, які течуть у Дніпро. Грунт—(горішний шар)—суглинки з більшою або меншою домішкою перегною або лес: тому це узгір'я здалеку має смугасту поверхню різних відтінків від жовтуватого до темно-брунастого кольору.

Хрести, за які я маю подати відомості, стоять у 5-х пунктах—у м. Ржищеві, у с. Баликах, у с. Ходорові, у с. Гуляниках і в с. Тулинцях. Три перші пункти лежать поблизу Дніпра, два останні на високо-стях, далеких від нього. Проте всі ці оселі розкинулися на джерелах⁶⁾—або при їх вливанні в Дніпро, або вище його.

1) Д. Щербаківський. „Українське мистецтво“, II, Київ-Прага, 1926, ст. XIX мал. 99, 105.

2) Хрест цей раніш видав і описав М. Макаренко. „Отчетъ объ археологическихъ изслѣдованіяхъ в Полтавской губ. в 1906 г. Изв. Археол. Ком., в. 22.

3) Автобіографія Н. И. Костомарова. Москва, 1922, стор. 414.

4) „Кіевская Старина“, 1898 р., кн. 2, стор. 44.

5) „Похорони запорожца в 1770 году“. „Кіевск. Стар., 1898 р., кн. 2, стор. 44.

6) М. Ржищів лежить на впаді у Дніпро джерела Леглич, с. Ходорів—на джерелі Ходорівці теж при його впадінні у Дніпро: с. Гуляники—на джерелі Чучинці; джерела у с.с. Балики та Тулинці не мають певної назви. Тут їх іменують просто—„джерело“.

Я мала можливість оглянути 12 кам'яних хрестів. З них 11—надгробні та один меморативний. Всі їх вироблено з білого дрібнозернистого пісковцю. Написи є на 5 (4 датовані), на одному вирізано хрестика; 6—без написів. По добях їх можна поділити на 3 групи: 9 хрестів—XVII ст., 1—XVIII й 2—XIX. Давніші хрести крім одного (XVIII ст.) формою являють собою варіанти одного виду хрестів, а саме—хрестів з короткими раменами. Базуючись на тому, що всі вони близькі типом, а два з них датовані XVII ст., я відношу їх до XVII ст. За правдивість мого датування промовляє ще й той факт, що в с. Балаках на сумежній з хрестами (без дати) високоці заховався культурний шар XVII ст. Хрест XVIII ст. відмінної форми—це є хрест з поширеними кінцями. Така форма хрестів не була властива даній місцевості і для місцевого населення була чужа. Воно призвичаїлось до короткорамених хрестів. Пізніші хрести належать до XIX ст. Один з них меморативний. Вони рівнораменні та поширені до низу; в них заховались пережитки давніх традицій.

Після цього короткого вступу спинюсь по можливості детальніше на кожному з зазначених хрестів, розглядаючи їх у хронологічній послідовності, не одриваючи їх від місцевості, де їх знайдено, а також наводячи деякі історичні дані що-до цих місцевостей.

1. Найдавніший із зазначених хрестів це є хрест у с. Гуляниках. Село це вперше згадується в люстрації Київської землі року 1471¹⁾. Поселення тут було й у XVIII ст.; про це свідчить Л. Похилевич, наводячи рр. 1720 та 1768—як дати послідовних будовань дерев'яних церков²⁾. Кам'яний хрест архаїчної форми промовляє також про заселення у кінці XVI—поч. XVII ст. Очевидячки, с. Гуляники без перерви було заселене з XV ст. й до наших часів. Хрест стоїть на старому городищі біля сучасної кам'яної церкви. Городище, очевидячки, слов'янське, з SW—NO боку приблизно на висоті $\frac{1}{3}$ його частини оперезане валом. На городищі колись було кладовище. Зараз поверхня його порита глибокими ямами, що є наслідок археологічних дослідів місцевого дідича О. П. Конопалького, який років 20 назад переводив тут розкопи. Хрест поставлений у південній частині городища. Місцеве населення зв'язує його з ім'ям козака Бурі і запевняє, що про це написано на хресті. Розміри його:

Височінь — 1.10 м.

Завширшки:	Рамена:	Грубина:
Угорі 0.54 м.	Виступ їх 0.08 м.	Угорі . . 0.19 м.
Одрамен до рамен 0.60 м.	Ширина 0.26 м.	
Унизу 0.60 м.	Одрамен до гори . 0.23 м.	Унизу . 0.26 м.
	„ „ „ землі 0.61 м.	

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос. ч. VII. т. II. К. 1890 (Люстрація Київської землі), а також М. Грушевський, „Історія України-Руси“ т. VII, ст. 18.

²⁾ Л. Похилевичъ. „Сказаніе о населенныхъ мѣстностяхъ Київской губ.“. К. 1864, стор. 55.

Форма хреста архаїчна (фотознімок 1)¹⁾—звужена донизу з короткими раменами та поширеною горішньою частиною; тому хрест здається головатим.

Напис вирізаний лише з східнього боку й дуже невиразний. Його розкладено в 3 рядки—на горішньому виображено хреста й якісь риси, подібні до одиниць; посередині невиразні літери, які, очевидно, прийнято за напис «Козак Бура»; на низу літери М. Д., можливо «місяця декабря»?

1. Кам'яний хрест у с. Гуляниках.

Хрест цей має свій переказ і місцеве населення шанує його. 1926 року селянин с. Гуляники Яків Плотник, 55 років, оповів мені, що коли він був парубком, то в місцевого пан-отця померла дитина-донька; батько померлої вирішив використати кам'яного хреста козака Бурі, як надгробок для її могили. Яків сам з іншими парубками допомагав знести хреста з гори; як перенесли його до церкви, знялася страшна буря, небо злилося з землею, вітер зривав дахи, ламав у вітряків крила, валив дерева; перелякане населення перетягло волами хреста на городище й поставило на старе місце; буря спинилась. Зараз хрест стоїть на своїому місці. Про цю подію з хрестом знає все населення с. Гуляників. Очевидячки, ця подія сполучилася з страшним циклоном, який років 30 тому пронісся по всій Європі (і захопив також деякі місцевості на Україні).

Хоча хрест зорієнтований на схід—захід, проте все-ж повстає питання чи точно його поставлено на старе місце?

II. Хрестив в с. Ходорів. Село Ходорів відоме вже в XVI ст.²⁾ Ерих Лясота в своєму щоденнику, описуючи подорож вниз по Дніпру р. 1594, каже, що село Ходорів належало Андрію Халецькому³⁾. Зараз

¹⁾ Фотографії всіх наведених тут хрестів мої.

²⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. I, К., 1886, стор. 98 (під. р. 1552). М. А. Максимовичъ. „Собр. сочиненій“, т. I, К., 1876, стор. 683 (Книга Большого Чертежа).

³⁾ „Мемуары, относящіяся къ исторіи Южной Руси“, К. 1890. „Дневникъ Эр. Лясоты изъ Стеблева“, стор. 161.

з минулого в Ходорові заховалась дерев'яна п'ятибанна церква зорієнтована апсидами на N—O з окремою дзвіничкою у східному напрямі від церкви. Населення оповідає, що церква була уніятська. Очевидячки, цим пояснюється її орієнтування.

За Похилевичем її збудовано р. 1768 ¹⁾. Стоїть вона на давньому (давнішому за неї) кладовищі, з якого заховалось 2 кам'яні хрести та частини 2-х кам'яних плит, що майже цілком увійшли в землю. На обох плитах вирізано в головах багаторамений хрест. Одна з них лежить на вулиці за площею перед церковною огорожею, в напрямі W-NW від церкви. Друга (заховалась менша частина плити) лежить біля самої церкви у східному напрямі від неї. За церковною огорожею ще є кам'яний хрест і рештки дерев'яного хреста, очевидно, пізніші за зазначені пам'ятки.

1) Кам'яний хрест у церковній огорожі з SO боку церкви (майже проти бокового входу до церкви) стоїть коло самого дерев'яного паркану (фотознімок 2). Форма його наближається до 2-го балицького хреста (див. фотозн. 6), лише рамена його виступають трохи більше. В обох цих хрестів довжина рамен однакова з надраменною частиною. Донизу хрест трохи поширюється. Зорієнтований він на схід-захід. Розміри його:

2. Кам'яний хрест у с. Ходорові.

Заввишки 1.10 м.

Завширшки:	Рамена:	Грубина:
Угорі 0.30 м.	Виступ їх 0.18 м.	Угорі . 0.13 м.
Од рамена до рам . 0.68 м.	Ширина 0.30 м.	Урамен . 0.12 м.
Унизу 0.38 м.	Од рам. до землі . 0.53 м.	Унизу . 0.10 м.
	„ „ „ гори . . 0.18 м.	

¹⁾ Л. Похилевичъ. „Сказаніе о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевск. губ.“, Кіевъ 1864, стор. 587.

Хрест трохи нахилився у західній бік. З східнього боку його вирізано напис: «року SXI¹⁾ ... ж авг. (?) 9-го преставися рабъ Б-ж. Никіфор Дев (?) ж не...ко». В перехресті вибито рельєфний чотирираменний хрестик (0,31×0,31 м.) угорі літери «інці» й над хрестиком «ІС-ХС». Напис не всюди ясний, деякі літери стерті. З західнього боку на перехресті вирізано заглиблений хрестик, поставлений як раз проти рельєфного хрестика східнього боку, який точно повторює його форму. З напису видно, що цей хрест поставлений був на могилі звичайного ходорівського обивателя, а не запорозького козака.

2) Кам'яний хрест за церковною огорожею на площі в напрямі NW за 21 м. від дерев'яної церковної огорожі (фотозним. 3). Форма хреста коротко-раменна, хрест трохи поширюється донизу. Хрест помітно похилився на NO-O. Зорієнтований на схід-захід. Написів і дати немає. Розміри його:

Височінь 1.55 м.

Завширшки:	Рамена:	Грубина:
Угорі 0.36 м.	Виступ їх . . . 0.07 м. 0.12	Угорі . . . 0.15 м.
Од рамена до рам. / 0.67 м.	Ширина 0.17 м.	Рамена . . 0.20 м.
Унизу 0.40 м.	От рам. до землі . . 0.88 м.	Унизу . . 0.20 м.
	Од рам. до гори 0.50 м. 0.43	

Хрест погано зберігся—вся поверхня його побита, ліве рамено (як див. з західн. боку) коротше за праве, горішня частина нерівна. Зафотографовано його західній бік. Аналогічний йому хрест видав М. О. Макаренко при опису городища в с. Гайшині, на Полтавщині²⁾.

3) Кам'яний хрест коло самої дерев'яної огорожі (за нею) на захід од перкви. Він гостро відрізняється від усіх інших хрестів, що я їх описую, і формою своєю і орієнтуванням (фотозним. 4). Це є хрест з дуже поширеними кінцями, виразно вирізаний з кам'яної плити. Ні напису, ні дати на ньому немає. Розміри його:

Височінь 1.20 м.

Завширшки:	Рамена:	Грубина:
Угорі 0.67 м.	Ширина 0.40 м.	Угорі . . . 0.15 м.
Від рамена до рам. 0.70 м.	Від рам. до землі . 0.61 м.	Рамена . . 0.15 м.
Унизу 0.55 м.		Унизу . . 0.12 м.

Хрест цей зорієнтований на N-NO-S-SW. Орієнтування незвичайне для наших хрестів. Можливо, що це неправославний похорон. Заховався хрест дуже добре. Зафотографовано його з S—SW боку. Аналогію йому маємо в Переяславському кам'яному хресті козака Ризи (1772 р.)³⁾.

¹⁾ 1610 рік.

²⁾ Н. Макаренко. „Отчетъ объ археологическихъ изслѣдованіяхъ въ Полтавской губ. въ 1906 г.“. Отч. Археол. Ком. в. 22, стор. 87, мал. 59, дальший, похилений хрест.

³⁾ Д. Щербаківський, „Українське мистецтво“. П Київ-Прага, 1926, мал. 105. Н. Макаренко. „Отчетъ объ археол. изслѣд. въ Полтавск. губ. въ 1906 г. Изв. Арх. Ком., в. 22, мал. 62.

4) Поруч з оцим хрестом, за півметра від нього, в NW—W напрямі є рештки дерев'яного хреста, зорієнтованого також як і допіру згаданий кам'яний хрест (на N—NO—S—SW; фотозн. 4). Заховалась поширена нижня частина й горішня; рамена обламані. Дерево трухляве. Заввишки цей останок—0,80 м., завширшки в найширшому місці—0,27 м. Аналогічні невеликі дерев'яні хрести з цілої грубої дошки, бачив проф. Х. Вовк на старому кладовищі в с. Андрієвичах на Волині¹⁾.

Обидва згадані хрести могли бути неправославного походження, про це говорить їх відмінне орієнтування близьке до орієнтування Ходорівської дерев'яної церкви. Чи не є це уніятські похорони XVIII ст., зв'язані з церквою, збудованою р. 1778, яка в той час була уніятська?

III. Хрести с. Балики. С. Балики згадується під 1649 р. в зв'язку з підтвердженням його за православним монастирем²⁾. Старе кладовище з трьома кам'яними хрестами як раз і належить до того часу. До нього ж належать дві сусідні високості в самому селі Баликах над джерелом. Тут зберігся культурний шар XVII—XVIII ст. з череп'ям глиняного посуду, уламками скляного посуду, звірячими кістками. Найгрубша культурна верства лежить на дальшій од хрестів високості. Отже ми маємо точне місце старого балицького поселення.

Всі три хрести стоять на високості, що лежить на захід од Дніпра, над самим селом. Два хрести стоять майже на одній лінії в напрямі W-O, третій осторонь від них у напрямі S-O. З північного боку від перших двох хрестів у землі лежать окремі шматки білого сипкого пісковцю. Можливо, що це є залишки якихось надгробків іншого типу. На

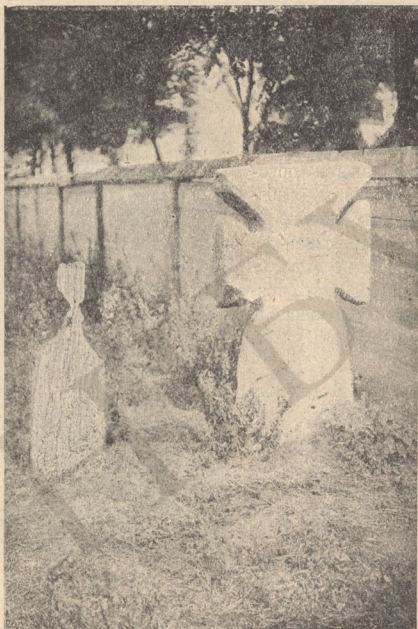
3. Кам'яний хрест у с. Ходорові.

¹⁾ „Матеріали по етнографії Росії“, т. I, 1910, СПб, стор. 38.

²⁾ Л. Похилевич. „Сказаніє о населенных мѣстностяхъ Кіевск. губ.“. К. 1864, стор. 48.

ньому кладовищі ховали також і років 40 тому. Є й окремі зовсім свіжі могилки.

1) Хрест перший займає західній кінець у цій групі хрестів (фото-зним. 5). Заховався він досить добре. На східньому боці вище рамен на ньому вирізано шестиконечний хрестик із скошеною нижньою перетичкою (завдовжки—30 см., в раменах—18 см.).

4. Дерев'яний та кам'яний хрести в с. Ходорові.

Форма хреста короткораменна; надраменна частина ширша за підраменну; тому хрест здається трохи головатим. Нижня частина рівна. Написів немає. Розміри його:

Височінь 1.75 м.

Завширшки:	Рамена:	Грубина:
Угорі 0.35 м.	Виступ їх 0.08 м.	Угорі . . 0.21 м.
Від рамен до рамен 0.47 м.	Ширина 0.20 м.	Рамена . 0.28 м.
Унизу 0.34 м.	Від рамен до землі 1.10 м.	Унизу . 0.27 м.
	Від рамен до гори . 0.45 м.	

Зорієнтовано хрест на схід-захід.

2) Другий хрест стоїть майже на прямій лінії на схід од першого за 6.60 м. Ні написів, ні дати на ньому немає. Формою він також належить до короткорамених, лише ширший та грубший за перший (фотозн. 6). Поверхня його побита. Розміри його:

Височінь 1.40 м.

Завширшки:

Угорі	0.40 м.
Від рамен до рам.	0.65 м.
Унизу	0.45 м.

Рамена:

Виступ їх	0.12 м.
Ширина	0.25 м.
Од рам. до землі	0.85 м.
„ „ „ гори	0.30 м.

Грубина:

Угорі	0.20 м.
Рамена :	0.28 м.
Унизу	0.23 м.

Зорієнтований на захід-схід. Зафотографовано хреста з західного боку. Коло хреста з північного боку в землі лежить білий камінь пісковець. Аналогічний формою хрест із довгим написом та датою 1664 р., який раніш стояв коло р. Альти на місці, де, як гадали, вбито кн. Бориса, видав М. О. Макаренко¹⁾.

5 Кам'яний хрест у с. Баликах.

3) Третій хрест стоїть далі від 2-х допіру згаданих хрестів за 20 м. на південний схід. Він являє собою новий варіант короткорамених хрестів (фотозн. 7). Горішня частина його звужена. Короткі рамена трохи підняті в горішній частині й скошені з боків. Поверхня його побита, проте контури заховаались добре. Зорієнтований він на схід-захід. Ні написів, ні дати на ньому немає. Розміри його:

¹⁾ Н. Макаренко. „Отчетъ объ археолог. изслѣд. въ Полтавск. губ. въ 1906 г.“ Отч. Археол. Ком., в. 22, стор. 90, мал. 63.

Височінь 1.20 м.

Завширшки:		Рамена:		Грубина:	
Угорі	0.65 м.	Виступ їх	0.10 м.	Угорі	0.15 м.
Від рам. до рам.:		Ширина	0.22 м.	Рамена	0.14 м.
Угорі	0.48 м.	Од рам. до землі .	0.68 м.	Унизу	0.18 м.
Унизу	0.55 м.	„ „ „ гори .	0.30 м.		
„ хрест	0.40 м.				

6. Кам'яний хрест у с. Баликах.

7. Кам'яний хрест у с. Баликах.

Зафотографовано західний бік хреста. Всі балицькі хрести треба датувати XVII ст.

IV. Хрести с. Тулинці. Про с. Тулинці є мало відомостей. У першій половині XVIII ст. воно вже існувало, бо тут збудовано 1-шу маленьку церкву р. 1740. Майже через 40 років її розібрано, а збудовано нову церкву р. 1779¹⁾, яка є зараз. Кам'яні-ж хрести в околицях села

¹⁾ Л. Похилевичь. „Сказаніє о населенных мѣстностяхъ Кіевской губ.“ К 864, стор. 587 — 588.

свідчать про поселення тут у XVII ст. Два хрести є в околицях села в різних пунктах.

1) Один хрест стоїть приблизно за 1 кілометр од села на північ од нього, поблизу гайка—біля дороги до села. Старі люде не пам'ятають, щоб тут було кладовище. Форма хреста короткораменна. Вона дуже наближається до форми Ржищівського датованого хреста XVII ст. Ні написів, ні дати на ньому немає. Надраменна частина хреста навкоси одбита. {Розміри його.

Са. Кам'яний хрест у м. Ржищеві.

Височінь 1.15 м.

Завширшки:

Од рамен до рамен . . . 0.57 м.
Унизу " " . . . 0.37 м.

Рамена:

Виступ їх 0.10 м.
Ширина 0.20 м.
Од рамен до землі . . . 0.65 м.
" " " гори . . . 0.30 м.
Завгрубшки (у рам.) . . 0.20 м.

Місцеве населення оповідає, що під цим хрестом (похований козак Чапля.

2) Другий хрест мені не пощастило оглянути; За оповіданням зав. Тулинецької школи т. Дзюбенка хрест; цей тотожний з першим.

Обидва ці хрести треба датувати XVII ст.

V. Ржищівські хрести. М. Ржищів на гирлі річки-джерела Леглич згадується в книзі «Большого Чертежа» XVI ст.¹⁾ В своєму щоденнику Ерих Лясота під р. 1594 описав м. Ржищів, він іменує його «укріплений городок» та згадує за палац Яроша Халецького²⁾. Є також згадка за Ржищів у літопису Самовидця р. 1679³⁾. Отже з наведеного видно, що ржищівський хрест першої половини XVII ст. належить не до перших часів існування Ржищева.

¹⁾ М. А. Максимовичь. „Собрание сочиненій“, т. I, К. 1876, ст. 683.

²⁾ Мемуары, относящиеся къ истории Южной Руси“, в. I (XVI ст.). К. 1890. Дневникъ Эриха Лясты изъ Стеблева“, ст. 161.

³⁾ „Літопись Самовидца“. К., 1878 г., ст. 147.

Тут є три хрести, з яких два стоять на старому кладовищі на високості біля брукованого шляху до пристані, проти садиби кол. заводу. Третій меморативний, поставлений на кладовищі, що є на горі над Київською вулицею.

Старе кладовище декілька разів поновляли. Свідком давніх часів є хрест XVII ст. Пізніших часів—хрест середини XIX ст., а також сучасні могилки.

1) Кам'яний хрест перший від входу на кладовище з вулиці належить до короткорамених хрестів. Він так само, як і балицький перший хрест (фотозн. 5), має рівну підраменну частину. Надраменна частина трохи звужена. Написи вирізані з обох боків (фотозн. 8 «а» і «б»). Зорієнтований на схід-захід з невеликим відхиленням на N. Розміри його:

86. Кам'яний хрест у м. Ржищеві.

Височінь 1.75 м.

Завширшки:

Угорі 0.30 м.
Одрамен. до рам. 0.64 м.
Унизу 0.35 м.

Рамена:

Виступ їх 0.12 м.
(0,15 м. (півд.)
Ширина 0.35 м.
Надраменна частина
завв. 0.40 м. 0.43 м.
Підрам. (до землі) 0.97 м.

Грубина:

Унизу 0.25 м.
Рамен. 0.25 м.
Угорі 0.20 м.

Напис із західного боку—„місеця августа дня... zde положень“, із східного—напис неясний; на горі восьмиконечний хрест на голгофі, навкруги напис: ІНЦІ-ІС-ХС-НІКА-МЛ-РВ — нижче в 6 рядках: ...„РЄ-СТАВИСЯ... БЬ... РОКУ...

АХЛІ“ (1630). Хрест цей, очевидно, поставлений над тілом якогось ржищівського обивателя.

2) Другий хрест стоїть на тому-ж кладовищі в південному напрямі

од першого. Він належить до рівноконечних хрестів пізнішого типу (фотозн. 9). Зорієнтований на схід (з малим одхиленням на N)—захід. Розміри його:

Височінь 1.22 м.

Завширшки:

Угорі 0.22 м.
Одрамен. до рам. . 0.70 м.
Унизу 0.45 м.

Рамена

Виступ їх . 0.20—0.22 м.
Ширина . . 0.23—0.24 м.
Надрам. част. завв. 0.22 м.
Підрам. част. до землі
0.76 м.

Грубина:

Угорі 0.15 м.
Рамена 0.18 м.
Унизу 0.27 м.

Напис вирізаний на всьому хресті на східньому його боці:

„1849 г. Мєсяца ок-
табра... дна подз сямз
хрестом погребєнз рабз
бож козма зать Корнеа
Дзюбы сооруж жєною
єго **Євдокиєю** Дзюбовой

9. Кам'яний хрест у м. Ржищеві

да будить єму вєчнаа памєть“. Цікаво, що вдова померлого, бажаючи увічнити пам'ять свого покійного чоловіка, поставила йому почесний чамятник—хрест, вирізаний з плити білого пісковцю, заховавши цим традиції минулого. Цей надгробок являє собою один з найпізніших хрестів, зроблених з матеріалу, що був поширений за старих часів для цих виробів.

3) Третій хрест не є надгробок; він був поставлений р. 1867 од ржищівських обивателів («обществом горян») на горі в західній частині м. Ржищева, на місці, яке було обране для нового кладовища. Хрест цей рівнораменний (фотозн. 10), поширений донизу, зроблений так само з традиційного для давніх хрестів матеріалу—білого пісковцю. Розміри його:

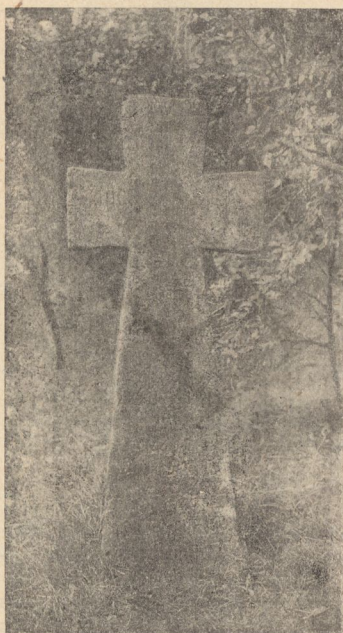
Височінь 1.56 м.

Завширшки:

Угорі 0.30 м.
 Од рамен до рамен . . 0.67 м.
 Унизу 0.46 м.

Рамена:

Виступ їх 0.20 м.
 Ширина 0.25 м.
 Надрам. част. завв. . 0.25 м.
 Підраменна частина
 (до землі) 1.06 м.
 Завгрубки 0.20 м. у рамен.

10. Кам'яний хрест у м. Ржищеві.

На східньому боці хреста напис: угорі—«ІНЦІ», на раменах «ІНС-ХРС». На підраменній частині вирізано: «сбій пам'ятник на новом кладбище сооруженъ въ знакъ памяти обществомъ горянъ м. Ржищцева 1867-го г. апр. 30».

Кінчаючи цей огляд давніх хрестів ржищівського району, зазначу, що, як видно з написів на цих хрестах, не всі давні хрести з пісковцю, хоч їх звичайно й звуть «козацькі», поставлено на могилах козаків; деякі з них належать могилам не козацьким. Отже цей факт промовляє за те, що такий тип хрестів-надгробків XVII—XVIII ст. існував незалежно від соціального походження того небіжчика, що над ним хреста поставлено.

Що-до матеріялу, то більшість давніх хрестів, напр., так звані «козацькі» хрести Київщини, Полтавщини, так само й вище описані, вироблено з традиційного білого трахтемирівського пісковцю. Ця тради-

ційність що-до матеріялу збереглась у двох ржищівських хрестах XIX століття.

CROIX ANCIENNES DE LA RÉGION ENTRE LA BOURGADE RJYCHTCHIV ET LE VILLAGE KHODORIV DU DÉPARTEMENT DE KYIV

V. KOZLOVSKA.

Durant ses recherches archéologiques faites en l'année 1926 — 1927 dans la région de Rjychtchiv — Khodoriv (au Sud de Kyiv) l'auteur est tombé sur des croix anciennes. C'est sur la rive droite élevée du Dnipro qu'elles se trouvent. L'auteur a étudié douze de ces croix. Onze de ce nombre sont des croix tombales et l'une est une croix mémorative.

Toutes ces croix sont de moellons blancs à petits grains et seulement l'une d'elles est en bois. L'auteur essaye de fixer l'époque de ces croix en se basant sur leur forme et donne leur dimension exacte. Les croix anciennes qui sont une variante des croix à branches courtes sont rapportées par l'auteur au XVII s.

1. La plus ancienne de ces croix c'est la croix du village Houlianyky (fin du XVI et début du XVII s.; voir fig. 1). Elle se trouve sur l'emplacement d'une ancienne enceinte fortifiée et porte une inscription indistincte du côté Est. La population locale la met en rapport avec le nom du cosaque Bouria (Tempête) et a créé une légende au sujet de cette croix: quand cette croix fut un jour enlevée de la montagne, une tempête violente éclata qui se calma seulement lorsque l'on remit la croix à la même place.

II. Croix du v. Khodoriv (fig. 2, 3, 4). Sur la croix № 2 du côté Est on lit l'inscription: „année AXI (1610) le 9 Août a paru devant Dieu son serviteur Nykyfor Devianenko“. Les croix № 3 et № 4 sont sans aucune épitaphe. La croix № 4 est d'une autre forme, à branches élargies (XVIII s.). Elle est aussi différemment orientée, selon toute évidence de provenance uniate, de même que les restes de la croix en bois qui se trouve à côté d'elle.

III. Croix du vill. Balyky (fig. 5, 6, 7). Elles sont toutes sans inscriptions, sur l'une d'elles est taillée une petite croix à six bouts (XVII s.).

IV. Croix du v. Toulyntzi. Deux croix à branches courtes (XVII s.).

V. Croix de Rjychtchiv. Une croix ancienne à branches courtes (XVII s.; fig. 8a et 8b). Elle porte des inscriptions des deux côtés. Du côté Est une date AXJI (1630). La seconde est d'une époque plus récente (fig. 9). Du côté Est se trouve la date de 1849 et une inscription que cette croix a été élevée par Eudoxie Dziubova sur la dépouille de son mari — Kozma. La troisième (fig. 10) est une croix à signification mémorative. De son côté Est il y a une inscription que ce monument a été érigée par la société des montagnards (habitants de la partie élevée de Rjychtchiv) à l'endroit du nouveau cimetière, le 30 avril 1867.

La majeure partie des croix anciennes de la région de Rjychtchiv était élevée sur des tombes d'habitants ordinaires et pas sur les tombes de cosaques. Les croix récentes du XIX siècle conservent la tradition ancienne en leur matériel — elles sont faites aussi de moellon blanc.

ILPCXNEATIODES FIGURES.

- Fig. 1. Croix en pierre. Village de Houlianyky.
Fig. 2—3. Croix en pierre. Village de Khodoriv.
Fig. 4. Croix en bois et croix en pierre. Village de Khodoriv.
Fig. 5—7. Croix en pierre. Village de Balyky.
Fig. 8a, 8b, 9, 10. Croix en pierre. Bourgade de Rjychtchiv.
-

НИБІУ

БОРИС ЖУК.

ПОЯСИ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ.

Український національний костюм, зсложений із Сходу, має, як одну з основних своїх частин, головну прикрасу костюма—пояс. За пояса, як такого, на якому носили штани та шаблю, правив ремінь, а поверх його надівали шовкового пояса¹⁾. Шовкового пояса мали тільки про свята та врочисті дні, як прикрасу костюма, а, звичайно, в будень шовкового пояса не надівали. Поляки, що прийняли в основі аналогічний українцям східній костюм, заснували в половині XVIII ст. ряд поясових фабрик, що набули широкої слави своїми високохудожніми виробами, як, наприклад, Слуцька фабрика, Пасхаліс, фабрика в Кобилках та інші.

Першу поясову фабрику був заснував у Польщі в м. Слуцьку кн. Михайло Радзивіл року 1750, а через 7 років на завідувача фабрики призначено вірменина із Константинополя Яна Можарського²⁾. Таких фабрик на території України не було, і доводилося користуватися українським полякам поясами, виробленими в Туреччині та Персії, тим паче, що пояси, вироблені на польських фабриках, цінували занадто високо й приступні вони були лише найзаможнішим людям.

За найранішої доби в Польщу й Україну доставляли пояси з Китаю, так звані «баволі»³⁾, які вироблялося з вовни. Зважаючи на величезну вартість цих поясів, що сягала аж до 50 дукатів, розкупувалося їх обмаль, користувалися-ж ними лише ті особи, що мали великі статки. Ці пояси називалися «персневі», бо, маючи звичайну ширину 2 ф., були до того тонесенькі, що їх можна було протягати крізь перстень. Найбільше вживали поясів шовкових, т. з. «менделькових», що коштували 4 дукати, стамбульські — 12 дукатів, а перські — 15 — 60 дукатів, зважаючи на довжину та характер виробу⁴⁾.

Жарновецький у своїй праці «*Historia tkanin jedwabnych*»⁵⁾, згадуючи про пояси східного походження та їх вартість, зовсім не говорить про

¹⁾ Спосіб так носити пояси й досі ведеться на Сході (Туркестан).

²⁾ *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*. Julian Kołaczkowski. Kraków, 1888, s. 442.

³⁾ *Żarnowiecki — Historia tkanin jedwabnych*. Kijów. 1915, str. 112.

⁴⁾ *Ibid.*

⁵⁾ *Ibid.*

їх відзначні, характерні риси. Д. Яворницький¹⁾, описуючи костюм запорозького козака, говорить, що їх одяг складався з... «широких поясів восточного походження і заимствованных ими (запорожцями) от татар и турок». «Запорожские козаки носили... поясы шелковые с золотыми кистями...»²⁾ і «пояс шалевый, т. е. шелковый»³⁾.

В одній архівній судовій справі «Справа его милости пана Спиридона Яковлевича Ширая, войта майстратового Стародубського з Семеном Чорниговцем и его товарищи Року ХАҒИ февруария ҖД»⁴⁾ наведено опис речей, що належали С. Шираві, де значиться... «мерили и шапунок нижей мененным товаром чинили таковым порядком:

Поясов перских троколотних 8
по талерей 3, чинит зол. 72»⁵⁾

У наведеному описі зазначено наявність поясів, що зветься: «перскими», ц. т. перські. В описі домашніх речей бунчукового товариша Григорія Фридрикевича⁶⁾, з нагоди його смерті в дорозі, що припадає на початок XVIII ст., під заголовком: «Реестр покойного пана Григория Фридрикевича позастовых речей», згадується з початку реєстра про небіжчикові речі, а тоді наприкінці сказано: «а на покойного положено шалку шитую, кунтуш тонкий перцовый, кафтан жолтий штоповий, пояс зеленій з асновками золотыми, фуста матерьяльная. Иван Холодович, сотник Воронежский»⁷⁾.

Що Запорожжя являло торгувало із Сходом, то це відомо, і ми стрічаємо записку кінця XVIII в., що наводить Ол. Лазаревський, яка називається: «Примечание о запорожцах». У першому пункті примітки читаємо: «В мирное время имеют (запорожцы) коммерцию от Сечи по Днепру через Очаков и Лиман, Черным Морем, купеческими, наемными у турок кораблями, в Царьград и далее... оттоль вывозят мыло, сафьян, мишины (?), хлопчатую бумагу, турецкие материи» і т. ин.⁸⁾

Пояси східного походження були широко розповсюджені на Україні через торгівлю та військові походи. Знаходимо й розцінку цих поясів в актах XVIII віку⁹⁾. Так «В 1745 году одежда куренного атамана васюринского куреня, Грицька Манчадраса, пограбленного донскими козаками, состояла из..... пояса шелкового в 1 рубль и 2 коп.....», «В 1747 году одеяние и имущество козака щербиновского куреня Артема Дужки составляли..... пояс покутелевый зеленый—в 2 рубля, пояс зеле-

1) Д. И. Эварницкий — Истор. запор. коз. Москва, 1900 р., т. I, ст. 275.

2) А. Скальковский — История Новой Сечи. Одесса, 1885 р., т. I, ст. 267.

3) Ibid, ст. 269.

4) 1708 рік, 4 лютого.

5) Киевская Старина, Киев, 1894, IX, ст. 452.

6) Гр. Фридрикевич, син сотника Седнівського (пом. 1700 р.), був пасинок І. С. Мазепи, Киевская Старина. Киев, 1901, т. II, ст. 82.

7) Киевск. Старина. Киев, 1901, т. II, ст. 83.

8) Киевск. Старина. Киев, 1889, т. XII, ст. 629.

9) Д. И. Эварницкий „Истор. Запор. козак.“. Москва 1900 р., т. I, ст. 264.

ний добрий—в 2 рубля и 50 копеек.....», «У другого козака того-ж щербиновского куреня одяание и имущество состояло из..... пояса червоного—1 руб. 50 коп.».

Вище подано опис речей з їх оцінкою «пана Спиридона Яковлева Ширая», де вартість поясів означено—з талари. Ціна на східні пояси із сирового шовку стояла, очевидно, не дуже висока, через що й ширилися вони серед козацтва України. Про їх широке поширення свідчить значна кількість поясів, що трапляються і до цього часу в церковних ризницях, надто лівобережжя. Старий звичай—дарувати в церкву шлюбний одяг, килима, що на ньому стояла в церкві домовина з покійником, а також пояси,—дав змогу зберегти до цього часу всі ці предмети. Поясами користувалися священники, як церковним одягом, підчас богослужбових відправ, і хоча трапляються вони дуже часто в церковних ризницях, але порізані на шматки; спіткати цілі пояси щастить тільки там, де причет церковний виявив не занадто багато енергії що-до знищення рештків старовини.

Д. І. Яворницький¹⁾ описує пояс запорозьких козаків із слів І. І. Россолода²⁾ так: «...пояса делались или из шали, или из турецкого и персидского шелка, широкие и долгие, не такие, что теперь парубки носят, которые они заматывают на середине живота и завязывают узлом, а такие, как, например, монахины делают попам; длины аршин десять или больше того, а ширины четверти полторы, а то и совсем две; концы на них золотились и серебрились, а к самым краям привязывались шелковые шнурочки³⁾. Когда надо было козаку опоясаться, то он привязет пояс шнурком к гвоздю, да и качается кругом, так и наматает весь пояс на себя. Потом шnurки завязет или позади себя на спине, или на боку, а позолоченные концы оставит спереди, на животу, да так и ходит, как истый лыцарь⁴⁾».

Звичайно пояси підчас носіння складали вздовж утров або вчетверо та, щоб надати поясів пишноти, в нього вкладали так звану «душу», ц. т. стьобану полотняну смугу, трішечки коротшу за самий пояс⁵⁾. «Пояса были разных цветов: зеленые, красные, голубые, коричневые...»⁶⁾.

Коли зважати на кількість поясів, чи то цілих, чи частин з них, що ще трапляються подекуди, можна гадати, що найбільше ширилися пояси червоного, певніше малиново-червоного та зеленого кольорів; пояси інших офарблень—вишневого, малинового, персикового, блакитного—трапляються куди рідше.

У працях А. Єфіменко ми знаходимо опис козацьких поясів що-до їх довжини та офарблення. Описуючи «дело (що почалося 1705 р.) о кон-

¹⁾ Д. И. Эварницкий. „Истор. Запор. козак.“ Москва, 1900 р., т. I, ст. 271.

²⁾ Ibid., ст. 269.

³⁾ Розміри поясів див. вище.

⁴⁾ Д. И. Эварницкий. „Истор. запор. козак.“. Москва, 1900 р., т. I, ст. 271.

⁵⁾ Wiadomości tuzzące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce. Julian Kolaczkowski.

⁶⁾ Д. И. Эварницкий „Истор. Запор. козак.“, Москва, 1900 р., т. I, ст. 271.

фіскованих вещах, составлявших движимое имущество ахтырских голковников Ивана и сына его Данила Перекрестовых», А. Ефіменко каже: «все это кушаки турецкие или «простые шелковые», или «с золотом», или «с золотом и серебром». Они были разных размеров, «большой руки» и «меньшей руки». Преобладающий цвет кушаков красный, также зеленый»¹).

На поясах іноді трапляються відтиски з печаток турецькою мовою. Читати ці відтиски надзвичайно важко, бо печатку ставили неохайно, та до того-ж на матерії не добре виходили відтиски. Прочитані написи цих відтисків дають нам змогу, до певної міри, міркувати про походження «турецьких» або «перських» поясів²).

Нижче я наводжу розподіл поясів на 3 групи. На поясі першої групи (пояси гладенькі, однокольорові, без малюнку) прочитано такий відтиск печатки:

а) «Тамгай Сакиз—1176», що в перекладі—«Печатка Хіос 1176», а за європейською ерою 1762 рік (пояс означено надалі в першій групі числом 4).

На поясах другої групи (пояс з кольоровим малюнком на кінцях) прочитані такі відтиски печаток:

б) «Тамгай Сакиз—1166»—«Печатка Хіос 1752» (пояс у другій групі означений числом 5).

в) «Тамгай Саланік—1172»—«Печатка Саланік 1758» (пояс у другій групі—число 2).

г) «Тамгай Сакиз—1195»—«Печатка Хіос 1780» (пояс у другій групі число 1).

е) Печатка дає лише двоє чисел без якихось інших даних—«1311» і «1106», що в перекладі виходить—1893 і 1694. Що може визначати перше число—неясно, друге число напевне рік, тим паче, що і пояс своїм характером є, на нашу думку, із старіших (пояс у другій групі—число 9).

Деяких печаток на поясах розшифрувати не пощастило через їх неясність, але важко те, що ми маємо прочитані печатки з поясів двох груп. Що говорить печатка, сказати трудно—чи це була митницька печатка, накладена на крам, що проходить в Хіосі або Саланіках, а чи її ставили на місці виробництва цих поясів.

Хіос XVIII-го віку, як і Саланіки, визначався своєю промисловістю з-поміж інших місць у Туреччині. Це нам відомо, як і відомо виробництво шовкових тканин, що збереглося і до цього часу в цих місцях³). Сказати-ж напевно, де вироблялись шовкові пояси, які носили на Україні XVIII віку, на підставі отаких обмежених даних, дуже трудно.

За матеріал на пояси звичайно був шовк сирець різного офарблення та

¹) А. Ефіменко. Южная Русь. С. П. Б. 1905, т. II, ст. 194.

²) Відтиски печаток ласкаво прочитав проф. Т. Кезма.

³) Энциклопед. словарь Брокгауза и Ефрона С. П. Б. 1900, т. XXVIII-а, ст. 145.
і т. XXXVII, ст. 312.

ще нитка сирцевого шовку, обмотана тонкою срібною, а то й позолоченою, пліскуватенькою ниточкою. Треба відзначити, що пояси з квітковим орнаментом на кінцях, про які буде мова нижче, здебільшого виробляли із значно тоншого матеріялу, аніж гладенькі пояси без орнаменту. Безсумнівно, пояси з орнаментом цінував ринок дорожче, ніж гладенькі пояси, ось чому ми значно рідше надibuємо пояси цього роду.

Пояси східного походження, що трапляються у нас на Україні, можна поділити на три основні групи:

1) Однокольорові, гладенькі, без малюнку, із затканими металевими нитками кінцями.

2) Однокольорові з розетками або зірочками по полі та квітковим малюнком на кінцях.

3) Із поперечним малюнком по всьому поясі.

Зважаючи на те, що остання група потребує окремого вивчення, ми на ній у цій статті не зупинятимемося, а заходимося розглядати перші дві групи.

Гладенькі, без малюнку, пояси, що ми зачислили до першої групи, трапляються порівнюючи часто, оце й дає нам підста-

ву припускати, що вони широко розповсюджувалися серед козацтва України. Зовнішній вигляд поясів цієї групи являє офарблену одним кольором стрічку густої тканини й, на певному віддаленні від кінців, одним лицем заткану металевою ниткою, що утворює гладеньку просторінь з металевим блиском, іноді смужками без жодного орнаменту.

Розміри довжини та ширини поясів видно з оєї таблиці.

Ч.	Довжина	Шириня	Колір	Ч.	Довжина	Шириня	Колір
1	3 м. 10 с.	23 см.	Малиновий	10	—	29 см.	Зелений
2	3 „ 61 „	33 „	„	11	3 м. 07 с.	56 „	Ліловий
3	3 „ 22 „	34 „	„	12	3 „ 70 „	39 $\frac{1}{2}$ „	„
4 (з печаткою)	32 „	„	„	13	4 „ 05 „	40 „	„

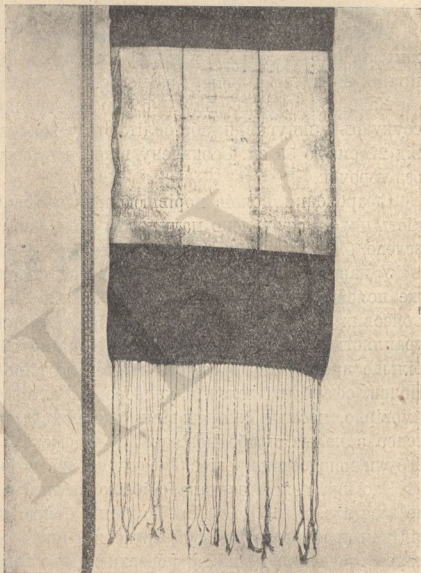

Рис. 1. Пояс ч. 6 першої групи.

5	3 м.	31,5 „	Блакитний	14	4 „ 02 „	43 „	„
6	4 „ 48 с.	33 „	Темно-вишневий	15	—	32 „	Темно-блакитний
7	4 „ 41 „	36 „	Зелений	16	3 „ 24 „	25 „	Персииковий
8	5 „ 22 „	25 „	Малиновий	17	3 „ 29 „	17 ¹ / ₂ „	Малиновий
9	—	42 „	„	18	3 „ 88 „	19 ¹ / ₂ „	Зелений

Пояси чч. 1—8—власність автора, 9—15—Музею Культів у Києві і 16—18—Музею ім. Шевченка в м. Києві¹⁾.

Довжина вищезазначених поясів була різна від 3 до 5¹/₄ метрів, а ширина в одному лише випадку 17¹/₂ см., а в другому 19¹/₂ см., у всіх же інших випадках більша, і за середіну можна вважати 32—33 см.

На кінцях пояси, звичайно, мають торочки з ниток основи. Ниточки сусяють у шнурочки, або спітають у косички. Довжина торочок різна: від 22 см. до 55 см. Зазначену вище в таблицях довжину поясів подано без торочок.

Офарблення поясів порівнюючи мало різноманітне, переважну кількість поясів сфарблено малиновим кольором, значно рідше трапляються зелене, блакитне, вишневе, аж до кольору бордо, лілове та персикове.

У наведену вище таблицю включено пояси, переважно, цілі, шматків же поясів, які трапляються куди частіше, в ній не зазначено. У масі госявих частин переважний колір є малиновий і порівнюючи рідко трапляється інше офарблення. Можна гадати, що малинова фарба найбільше припадала до смаку, і через це ринок потребував її найбільше. Пояси, офарблені зеленим кольором, трапляються в нас досить рідко,— ймовірно, носили їх правовірні, що відвідали Мекку, як це ведеться й тепер з чалмами або пов'язками на фесках, що їх замінюють, а тому й були менше поширені в Туреччині; ось чому й попадали до нас рідше.

Частина пояса, заткана срібною ниткою через усю широчину пояса, не досягала від 10 до 21 см. до кінців пояса. Поруч покладені три нитки підткання, обмотані сріблом при одній нитці основи, утворювали на лиці пояса гладеньку металеву поверхню. Для того, щоб оберетти підчас носіння ясний тон, сріблом обмотували нитку білого або ясно-жовтого кольору (що йде на підткання) і, таким чином, після обсипаного срібла залишався золотистий протінок. Рідко трапляються пояси (пояси чч. 9 і 13), що один кінець їх затканий срібною ниткою, а другий позолочено.

Розміри частини пояса затканого сріблом досить різноманітні; в наведених вище поясах такі:

Ч.	Довжина	Ч.	Довжина	Ч.	Довжина	Ч.	Довжина
1	19 см.	6	30,5 см.	11	29 см.	15	41 см.
2	27,5 „	7	32 „	12	23 „	16	24 „
3	28 „	8	31 „	13	32 „	17	15 „
4	38,5 „	9	33 „	14	18 „	18	12 „
5	19 „	10	50 „				

¹⁾ Для вимірів використано цілковито всі пояси, що є в музеях м. Києва.

Як було вже згадано, заткана сріблом частина не досягає до самого кінця пояса, а закінчується на віддаленні 10—21 см. від кінця; кінець же пояса становить ніби продовження основної його частини тієї-ж тканини й того-ж самого офарблення. Іноді, щоб надати певної різноманітності зокола, заткану металевою ниткою поверхню робили не суцільну, а смугнасту; смуги йшли впоперек усієї ширини пояса, маючи ширину 3—4 мм. і металевий колір, і чергувалися з основним кольором пояса. Наприкінці пояса звичайно робили вузеньку смужечку 4—5 мм., ідентичну до металевої затканої частини.

Пояси другої групи, що мають на кінцях замість гладенької металевого кольору поверхні поясів першої групи, які ми щойно розглянули, — квітчастий орнамент—куди багатші за пояси першої групи, і до них докладено багато художнього смаку. Пояси цієї групи трапляються значно рідше, ніж пояси першої групи, і очевидно вони не були так широко розповсюджені, як перші.

Зовнішній вигляд їх являє собою також однокольорову стрічку, але кінці заткано рослинним орнаментом і по полі стали вряд зірочки або шахи.

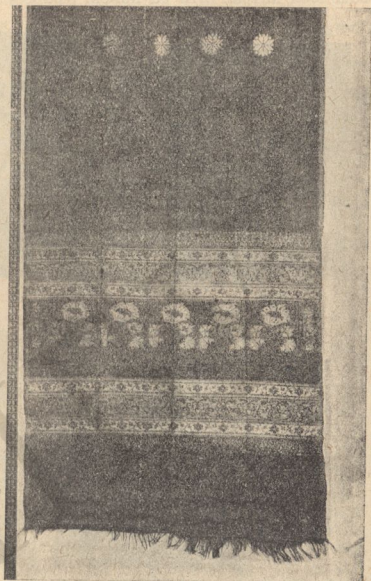

Рис. 2. Пояс ч. 1 другої групи.

Розміри поясів другої групи такі:

Ч.	Довжина	Ширина	Колір	Ч.	Довжина	Ширина	Колір
1	2 м. 96 с.	45 см.	Зелений	6	—	50 см.	Зелений
2	2 „ 24 „	41 „	Малиновий	7	2 м. 82 с.	46 „	Малиновий
3	2 „ 39 „	42 „	„	8	2 „ 73 „	45 „	„
4	2 „ 85 „	45 „	„	9	—	46 „	„
5	2 „ 81 „	44 „	„				

Пояси чч. 1—5—власність автора, 6—Музею Культів у Києві, 7—9—Музею ім. Шевченка в Києві.

Ширина цих поясів пересічно переважає ширину першої групи (пересічно 44—45 см.), але довжина їх куди менша за довжину поясів першої групи. Офарблення поясів другої групи не таке різноманітне, і нам доводилося натрапляти на пояси, оформлені лише малиновим кольором або

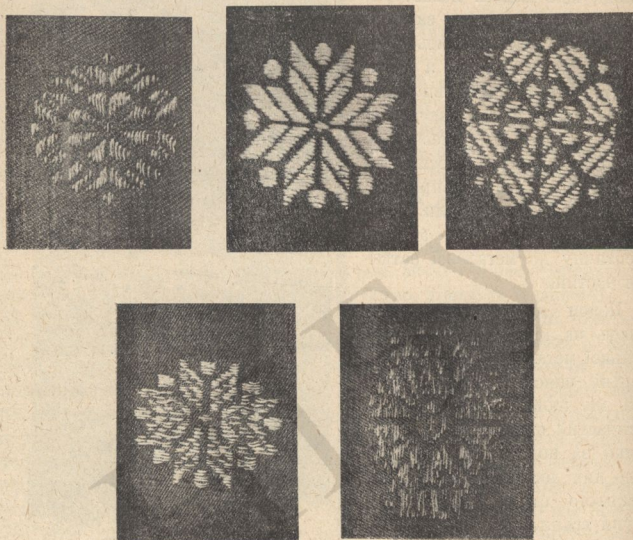

Рис. 3. Розетки та зірочки з поясів другої групи (натур. вел.).

зеленим. По гладенькому однокольоровому полі пояса впоперек рядами розташовані розетки, зірочки або квіточки, ряди їх віддалені один від одного здебільшого на 22—30 см., до того-ж найчастіше трапляються розетки, розложені так, що коли в одному поперечному ряді 5 розеток, то в сусідньому їх—3, і знов повторюється число розеток. Розетки й зірочки мають геометричний або рослинний характер, як це видно з малюнку (рослини видно на рис. ч. 4).

Розетки або зірочки бувають і більшенькі, і дрібнішенькі; в поперечних рядах вони чергуються поміж собою: коли один ряд був із більшеньких, то сусідній ряд заповнений дрібнішенькими розетками. Крім геометричної форми розеток або зірочок, іноді трапляються рослинного орнаменту розетки, мов пуг'янок із листочками, як це видно з рис. ч. 3. Нитку, якою витикали розетку—білого чи золотистого кольору, обмотували сріблом, яке тепер видно тільки як манісінський полиск, що залишився при

вході та виході нитки в основну тканину пояса. Через те, що срібло стерлося, шахи здаються або білими, або золотистими. Нитку, що творить розетку, клали рідко й через те, що немає об'ямування тут, виходить легкий малюнок.

По краях пояса в рідких випадках клалися об'ямування сантиметрів до 3 (пояси чч. 7 і 9), яке ідентичне своєю технікою до розеток, ц. т. нитку взірця покладено рідко. Об'ямування, дійшовши до малюнку, що закінчує пояса, уривається без закінчености, перетинаючись іншим схожим об'ямуванням малюнку поясової кінцевости. Мотиви краєвого об'ямування геометричні або стилізованого рослинного характеру. Краєве об'ямування впововж пояса ідентичне до поперечного об'ямування малюнку на кінці пояса. І одно і друге об'ямування виткане було шовковою ниткою білого або золотистого кольору, обмотаною сріблом. У одному випадку нам довелося натрапити на пояс малинового кольору (пояс ч. 9), по якому за об'ямуванням по полі через усю довжину виткано гірлянди жовтим і білим шовком, раніше вони були покриті сріблом. Див. рис. ч. 4.

Рис. 4. Пояс ч. 9 другої групи.

П'ять гірлянд, красиво в'ючися, чергуються поміж собою, і проміж них—поперечними рядами по чотири замість розеток геометричного орнаменту—розкинуті пуп'янки квітки з двома листочками жовтого й зеленого кольору, виткані блискучим шовком. Нитки, що з них вироблено гірлянди, були посріблені, але срібло їх не збереглося до цього часу.

Кінці поясів другої групи закінчуються малюнком, що його становить ряд рівнобіжних смуг кількістю, здебільшого,—7, до того-ж середня широка смуга становить собою основний рисунок, а вузьчі смуги, що йдуть вгору та вниз від неї, заповнені одноманітними, однаковими поміж собою малюнками. Скрізь трапляється лише односторонній малюнок; на ви-

вороті тканини пояса орнамент показується, як однокольорові смуги, де основний малюнок даного місця виходить навпаки.

Ширина всього орнаменту пояса й основної частини рисунка така:

Ч.	Довжина рисунку	Ширина середньої смуги	Віддалення від кінця пояса
1	33 см.	11,5 см.	12 см.
2	32 "	11 "	10 "
3	32 "	10 "	15 "
4	28 "	10 "	14 "
5	35 "	11,5 "	13 "
6	30 "	12 "	2 см. і 5 см.
7	31 "	12 "	13 см.

Від краю малюнку до кінця пояса звичайно залишали частину тканини без малюнку, такої, як тканина основної частини пояса (віддалення

від краю малюнку до краю пояса зазначене в таблиці), якій наприкінці майже завжди пропускалося 2 або 3 вузsenкі смужечки білим або жовтим шовком.

Основна частина малюнку на поясі розташована в середній широкій смужці, зроблена з рослинного орнаменту, здебільшого 5 і 6 рослин, стеблина найчастіше направлена своїм початком до кінця пояса (рідко навпаки); вона має на собі одну чималу квітку на верхку та з боків 4 або 6 квіточок—по дві-три з кожного боку. Навкруги верхньої чималої квітки, вінком іде ряд невеличких кіл, офарблених кольором стеблини. Поміж квіточками є ряд дрібненького листя з цілими краями.

Рис. 5. Деталь пояса ч. 1 другої групи (натур. вел.).

малої квітки, вінком іде ряд невеличких кіл, офарблених кольором стеблини. Поміж квіточками є ряд дрібненького листя з цілими краями.

при основі стеблини розмішали по одному вирізному листочку з кожного боку стеблини.

Іноді замість якоїсь пари квіточок робили пуп'яночки. Іноді трапляється орнамент із рослин знов таки з чималою верхньою квіткою і двома парами квіточок з боків. Зрідка рослина посаджена у вазу.

Визначити ботанічний рід квіток дуже трудно, але можна здогадуватися, що чимала квітка являє собою айстру, іноді троянду, а одна з пар бокових квіток є гвоздики, або й пуп'яночки троянди. Сполучення різних родів квіток на одній стеблині помічається на Сході та Заході XVIII-го віку частенько. Здебільшого тло середньої смуги срібне, а іноді срібло ширилось і на весь малюнок смуги та заповняло й середину квітки. Обарвлення малюнку зроблене в дуже м'яких тонах, немає прикрих фарб, що різуть око, немає нічого скерованого на грубий ефект. За основні фарби в орнаменті треба вважати зелену, червону, сіру, білу, блакитну, персикову, золотисту, рудувату та рожеву. Верхню квітку ви-

Рис. 6. Деталь пояса ч. 1 другої групи (натур. вел.).

роблювали персиковою, зеленою і рожевою фарбою, а бокові квітки поміж собою на кожному малюнку здебільша різними фарбами—блакитною, персиковою і червоною, зеленою з білою серединкою і зеленою з персиковою серединою, — персиковою, білою і рудуватою, — рудуватою, персиковою і знову рудуватою. Стеблини та листя вироблювали зеленою фарбою; стеблина, здебільша, хвилястенька з переплетеними паросточками, на яких ростуть бокові квітки або пуп'янки; в деяких випадках стеблина пряма, від неї розходяться під гострим кутом пагінци, а на їх верхечках вміщено по квіточці. Пелюсточки квітки відокремлені одна від одної або тлом, або зеленою фарбою—фарбою кольору стеблини. Вгору та вниз від широкої сути, що має на собі квітки, йдуть вузкі

смуги, про які була мова вище. Ці смуги від 1^{1/2} до 4 см. завширшки заповнені дрібним, найчастіше стилізованим рослинним орнаментом, що повторюється в симетричному порядку, до того-ж вузкі смуги обрямовують ширшу смугу.

Увесь рисунок обрямований зверху й знизу смугою орнаменту, що скидається на торочки своєю технікою, аналогічною до розеток або зірочок. Ці смуги бувають із стилізованим рослинним або геометричним орнаментом, а ниточки, що їх оточують, були обмотані сріблом.

Що-до техніки вироблення, то обидві групи поясів, які ми розглянули є не зовсім ідентичні, хоч з першого погляду вони такими здаються.

Пояси першої групи (пливки, без малюку) здаються густішими та менш шовковистими, тоді як пояси другої групи (з малюнком на кінцях та розетками на тлі) тонші та м'якші.

Тканина так поясів першої як і другої групи є одноосновна рядкового (саржевого) переплетення, яке має технічний вираз 2,2¹) у першій групі та 2,1 у другій; через це на лицевому боці тканини поясів другої групи більш виявляються нитки основи, що надають тканині більше блиску.

Основа в обидвох групах поясів некручена нитка, при чому в поясах другої групи нитки основи тонші за нитки поясів другої групи. Нитка підткання в обидвох групах також некручена, алеж у поясів першої групи номером значно нижча за нитки основи й приблизно втричі грубша за нитки останньої. В поясів же другої групи нитки підткання також грубші за нитки основи, але приблизно вдвічі.

У поясів першої групи заткана металевою ниткою рівна поверхня на кінцях виконана за іншою технікою ніж усе тло пояса. Ефекту блискowego досягнуто через підткання, і основа лицевого боку висовується у кількості—1/4, а підткання нитка—3/4, з лівого боку тканини навпаки.

Малюнок по кінцях поясів другої групи виконано через підткання і техніка його виконання зветься—фільшус (вживаємо до трьох підткань разом).

По краях поясів є кромка (рубчик), що тягнеться вздовж усього пояса.

У поясів першої групи ця кромка завширшки близько одного см. й виткана так само як і все тло тканини, але замість однієї нитки взято за одну п'ять ниток основи, через що маємо більший малюнок діагоналі.

Для кромки вжито переплетення—1/3.

У поясів другої групи кромка значно вузча—завширшки 2—4 м.м. зроблена крученою ниткою і в поясів червоного кольору додано нитку зеленого обарвлення.

Через те, що пояси носилися складені вздовж удвічі, тричі, або вчет-

1) Себ-то 2 нитки основи вкриваються через 2 нитки підткання.

веро, звичайно, ми знаходимо дві, або три вузькі смужки, що проходять повз усю довжину пояса, які виникли з того, що основа в цих місцях згину протерлася від носіння.

Дві групи поясів, що ми їх розглянули, є ті пояси, якими широко користувалося козацтво України. Зберігаються пояси тепер лише в церковних ризницях. Треба звернути пильну увагу на те, щоб як-найскоріше зібрати по церквах рештки старовини, бо пробіжить небагато часу і зникнуть ці свідки колишньої слави Запорозжя та козаків України!

LES CEINTURES D'ORIGINE ORIENTALE EN UKRAÏNE.

B. JOUK.

Dans le costume national ukrainien on accordait beaucoup d'attention à la ceinture, qui en composait un ornement assez important. Les polonais, qui portaient un costume analogue, fondèrent en 1750 à Slutzk la première fabrique de ceintures. Les ceintures polonaises coûtaient trop cher, de sorte que l'Orient fournissait ses ceintures à l'Ukraine. Une suite d'actes constate, que les cosaques ukrainiens portaient des ceintures en soie d'origine orientale. Certaines ceintures ont des marques imprimées: „Timbre Khios 1762“ ou bien „Timbre Salonique 1758“. Les marques déchiffrées se rapportent aux années 1752—1780, qui indiquent l'époque de la teinture de ces ceintures.

D'après leur extérieur ces ceintures peuvent être divisées en trois groupes:

1) Ceintures unicolores, unies, sans dessin—les bouts tissés de fils métalliques

2) Ceintures unicolores avec des rosettes et des étailes sur le fond et des dessins de fleurs sur les bouts

3) Ceintures avec un dessin transversal sur le fond. Ce dernier groupe exige une étude spéciale et il n'en est pas question dans cet article.

La gravure 1. donne l'aspect général de la ceinture du premier groupe, et la table ci-jointe en indique la longueur, la largeur et la couleur. La teinture de ces ceintures est rouge, cramoisie, verte, lilas, bleue et couleur de pêche.

La gravure 2. donne l'aspect général des ceintures du second groupe, et la table ci-jointe en indique la longueur, la largeur et la couleur.

La gravure 3. indique la grandeur naturelle des étoiles et des rosettes disposées sur le fond de la ceinture en raies transversales.

La gravure 4. donne l'aspect général de la ceinture avec des bordures et des guirlandes sur le fond.

La gravure 5. représente la grandeur naturelle de l'ornement de fleurs du bout de la ceinture.

La gravure 6. représente la grandeur naturelle de l'encodrement, qui borne le dessin de fleurs de la gravure 5. en haut et en bas.

La teinture de ces ceintures est moins variée, elles ne sont que rouges, cramoisies ou vertes.

НИБЛ

НИЧИПГ ОНАЦЬКИЙ.

ЗНАХІДКА СТАРОВИННИХ КАХОЛЬ У С. КРАСНОПІЛЛІ НА ХАРКІВЩИНІ.

Краснопілля в минулому було значним містечком Сумського полку. Воно засноване вихідцями з Задніпрянської України, так званими «черкасами» на початку другої половини XVII століття. Це була видатна для того часу кріпость, стіна якої мала навкрузи 3294 сажнів з 14 баштами (Сумська кріпость мала 3475 саж., Харківська 475). З старовинних актів видно, що 1668 року в Краснопіллі була вже соборна церква «Успіння Богородиці» з протопопом «пречестным господином Іоанном Івановичем». Потім у Краснопіллі збудовано й ще три церкви. Скільки було населення напочатку, — невідомо, але 1730 року вже рахується 2323 душі. Після скасування Слобідських полків за Катерини I-ої, коли «Усіх хлопців в гусари записали», Краснопілля починає занепадати. Зараз це звичайне село районного значення з «Ларьком», «Церобкопом», «Губакторгом», «Книгоспілкою» й пивницями Охтирського заводу. Майже ніщо не нагадує про колишні татарські напади, про кріпость та козащину. Тільки инколи, копаючи льох або яму для картоплі, селяни натикаються на силу кістяків, знаходять срібні карбованці, начеб то «з долоню завбільшки», а иноді й цілу ковбушку з грішми. Часом трапляються різні речі — посуд, зброя, люльки. Хтось колись викопав навіть глечика з свинячим смальцем.

Є й легенди. В урочищі «Шкарбище», кажуть, колись викопали скриню з золотом. Тільки хотіли брати, а вона як «загуде, задзвенить та так і пішла в землю». «І тепер на тому місці дзвенить, як постукати», заповняють селяни.

Звичайно, ніяких речей, що їх викопували, тепер не знайдете і ніхто не скаже, куди поділись вони.

Прибувши до Краснопілля з метою обслідування майна релігійних громад і вилучення речей музейного значення, я випадково дізнався, що на краю села, на «буртищах», місяців 3 чи 4 назад, провалилася земля і в тому проваллі видно якісь мури. З балачок виявилось, що Краснопільські «археологи», думаючи знайти «клад», зробили розкопи. Кладу, звичайно, не знайшли, а докопалися до якоїсь цегельної «колонки», обкладе-

ної кахлями різного розміру й з різними малюнками. Малюнки, кажуть, були такі: «люди на конях», «люди в брилях», «люди з піднятими вгору руками», «птахи» й «квітки».

Не вважаючи на всі заходи, не пощастило мені знайти ні одного черепка. «Були, валялися та діти порозбивали». Діти теж відповідали: «хто зна, де ділись».

Зацікавившись цією справою, я зараз же пішов на «буртища». Вони лежать на краю села коло станції. Правий бік вулиці дійсно високий— «бурта», розрізана вповдовж дорогою. На бурті садиби з хатами. Зараз же зібралось людей чимало, показують, де провалилося. Всі дивуються, що ніхто з старих людей не пам'ятає, щоб тут колись щось було. Недавно помер дід 114 років і той казав, що за його пам'яті тут нічого не було і від старих людей він теж нічого не чув.

Другого дня я приступив до розкопів. Викинувши чимало землі, перемішаної з дрібною цеглою, я знайшов декілька уламків кахоль з цікавою рослинною орнаментикою, але уламки ці зовсім не давали уявлення про орнамент цілої кахлі. Нарешті дійшли до того місця, де була «колонка». На жаль, крім декількох черепків, нічого не знайшлося, зате показалося склепіння двох пічок з засмаленими піднебеннями. Було ясно, що це рештки печей для випалювання керамічних виробів. Серед цегли, черепків і попелу трапляються шматки глини з поливом синьо-зеленого кольору (малюн. 1). Очевидно, підчас випалювання поливо текло з виробів і фарбувало випадкові грудки глини. Тут же в чималій кількості траплялися одноманітні чотирьохкутники з діркою посередині невідомого призначення (малюн. 2). Печі були аршина з $1\frac{1}{2}$ вишиною й до одного аршина шириною.

Побудовано так: одне склепіння перегороджене посередині цеглою й горшками з глиною, які стояли один на одному дотори дном. Горшки звичайної форми і дуже перепалені—зараз же розпадалися. Серед череп'я, попелу й цегли знайшлася тільки одна ціла кахля (мал. 3). Вона була теж залита глиною і покладена, як перегородка. Це був кінець печі. Вільше нічого не знайшлося.

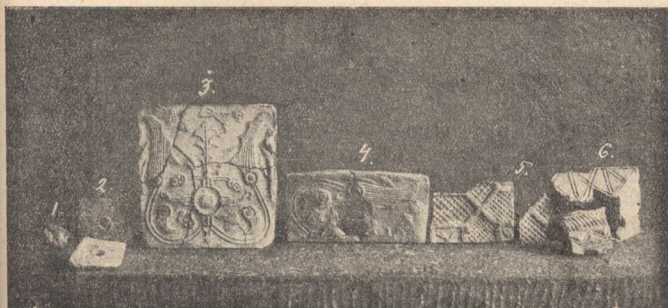
«Колонка», про яку розповідали, напевне був душник або димар.

Прокопавши по всій бурті поперечні спробні рівчаки, я переконався, що скрізь залежаний чистий чернозем і що ніяких ознак печей або чого іншого нема. Копачі були дуже розчаровані, що не знайшли «золота».

Рештки знайденої печі й черепки кахоль свідчать про те, що в Краснопіллі було розвинене керамічне виробництво в досить широких розмірах.

Переселенці з Задніп'рянщини, де на протязі цілих століть здобули високу матеріальну культуру, принесли з собою «в ди́ке поле»—на Слобожанщину різні знання й досвід у різних галузях народньої творчості. Нове будівництво на нових місцях особливо сприяло розвитку кераміки. Відомо, що на Слобожанщині були дуже поширені кахляні груби з різними фігурами. В Сумах, наприклад, збереглося декілька таких груб з фігурними полив'яними кахлями.

Тепер що-до знайдених кахоль. Вироблено їх з жовтої глини. Випалено не досить добре—крихкі й ламкі. Очевидно глина негаразд вимішана й недобре очищена від сторонніх елементів. Усі кахлі не полив'яні. Орнамент витиснутий скульптурний (горорізьба). Кахлі очевидно виробляли в спеціальних формах з узором. Це є доказ тому, що вони належать до старих часів, не пізніше другої половини XVII століття.

Кяхлі, знайдені в с. Краснопіллі.

Орнамент рослинний. Центральна частина—листочок кульбаби (*Taraxacum officinale*) майже не стилізований. Нижче коло з квіткою, з боків профілеві листочки, а на тлі пуп'янки вже стилізованіші з характерними рисами української орнаментики. На карнизах той же самий мотив (малюнок 4). Два черепки знайдено з геометричним витиснутим орнаментом (мал. 5) і два карнизових з іншими мотивами (мал. 6) На жаль не знайшлося ні одного черепка з фігурним орнаментом (люди на конях, люди в брилях, люди з піднятими руками й птахи). Через несвідомість краснопілльських обивателів, ці дуже цікаві пам'ятки стародавньої культури на Сумщині загинули назавжди. Тим більший жаль, що кахлі з витиснутим орнаментом зустрічаються на Сумщині уперше.

TROUVAILLE D'ANCIENS CARREAUX DANS LE VILLAGE DE
KRASNOPILLIA DANS LA RÉGION DE KHARKIV.

N. ONATZKY.

Krasnopillia était autrefois un bourg important du régiment Soumsky. Il fut fondé au commencement de la seconde moitié du XVII siècle. Après que les régiments Slobidsky furent résiliés, Krasnopillia perdit son importance première. Maintenant il représente un village ordinaire de la signification simplement régionale.

En l'année 1926 il se fit une crevasse au bord de ce village au beau milieu de la rue. Au fond de ce trou on apercevait de murs quelconques. Les habitants de Krasnopillia firent des fouilles et trouvèrent une petite colonne entourée de carreaux de faïence; d'après les informations qu'on put recueillir, les ornements étaient: des hommes à cheval et en chapeaux d'autres les bras levés, des oiseaux, des fleurs. Les carreaux furent détruits et la crevasse comblée.

Arrivé à Krasnopillia pour les affaires du Musée et ayant entendu parler de ces carreaux en faïence, je fis des fouilles. Il se trouva que c'était des restants d'un four pour cuire les produits de l'industrie céramique. Nous trouvâmes seulement un carreau entier (grav. 3) avec ornementation de plantes et quatre débris (grav. 5 et 6) avec ornementation géométrique. Les carreaux ne sont pas vernis, avec ornementation imprimée. Ceci est une preuve qu'ils appartiennent à la seconde moitié du XVIIe siècle, ce sont des échantillons d'ancienne culture artistique importée dans la région de Slobidsky par les habitants venus de Pravobereja (partie de l'Ukraine située sur la rive droite du Dnipro).

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ.

НІБІУ

HIBLY

ЛІТЕРАТУРА ПРО УКРАЇНСЬКІ КИЛИМИ ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ¹⁾.

Вивчання українського мистецтва за часів революції набуває одмінного характеру, аніж за старих часів. Тоді мистецькі завдання лише народжувались, і окремі роботи були розкидані то в «Трудах Археолог. Сьездов», то по різних журналах, то входили, як складова частина, в курси російського мистецтва. Серед цього матеріалу, поруч з цінними науковими роботами, зустрічаємо й дуже позверхові огляди аматорів мистецтва, написані найбільше з погляду естетичного.

За часів революції, коли ціла робота української науки набула далеко систематичнішого характеру, й робітники українського мистецтва ставлять собі одне за одним нові завдання, що їх розробляють цілі групи дослідників. У роботах над селянським мистецтвом питання орнаменту тісно звязали з характером техніки, працюють над дослідженням самого виробництва тих чи інших речей, і робота, поширюючись, робиться значно глибшою, конкретнішою й цільнішою.

Зокрема питання про українські килими набуває популярности. Широке зацікавлення виявляється в кількох килимарських виставках: в Харківському Музеї Українського Мистецтва 1924-го року, в Київському Історичному музеї ім. Шевченка — того-ж року, в Ленінградському «Русском Музее» 1925 року, в Полтавському Державному Музеї — 1928 року. У звязку з виставками й поза ними видано низку праць, що освітлюють питання про українські килими з різних поглядів.

1. «Каталог першої виставки української старовини» подає описи килимів, що були на виставці, всю увагу зосереджуючи на їхній орнаментиці та почасти на фарбах. Описи складено різно. Певної схеми ще немає.

2. Брошура «Відчитна виставка» містить у собі історичні дані про виробництво українських килимів на підставі друкованих архівних матеріалів, історичних та етнографічних праць. Також подано відомості про розвиток виробництва в різних місцевостях України.

3. «Каталог виставки українських килимів» у Києві з'ясовує, як саме розташовано експонати на виставці й чим висуває питання еволюції виробництва на підставі датованих килимів, техніки, топографічних одмін

¹⁾ Список літератури увійшов до статті М. Новицької: Вивчання старовинних тканин і вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу.

в орнаментіці килима, різниці між панським та селянським килимом. Далі зроблено короткий огляд головніших типів килимів по місцевостях.

4. Брошуру Б. Крижанівського «Украинские и румынские килимы» видано з приводу виставки килимів у «Русском Музее». Подавши відомості про техніку українських килимів, автор розподіляє їх на 4 групи: квітчаста група Центральної України; зірчасті килими, дуже поширені взагалі в народнім побуті; килими південної й західньої України, де орнамент рослинний, але дуже геометризований; килими з геометричним орнаментом, поширені в західній Україні. Першу групу автор виводить з Персії, другу—від середне-азійських кочовників, третю—з М. Азії, четверту—з М. Азії й Закавказзя.

5. До цієї брошури є рецензія (див. список літератури).

6. У книжці Пенцанського «Давні килими України» зроблено розподіл килимів на групи, декілька слів сказано про їхнє походження та впливи; зроблено деякі спроби характеризувати орнаментуку килимів по окремих місцевостях; зауважено про головні види техніки; подано докладні відомості про фарбування; зазначено підупадання килимарства й спроби відродження його. До книжки додано 20 малюнків і 9 фотографій.

Загальний характер статті—популярний; мета її—дати уявлення про українські килими й зацікавити читача. Та даремне в популярній книжці автор присвятив так багато місця способам фарбування, що цікаве фахівцям, але скучне широкому читачеві; даремне зачепив занадто складне питання про впливи, що ще зовсім не розроблено в науці й про яке можна ще дуже сперечатись. Неможна погодитись із характеристикою деяких окремих місцевостей. Так, чомусь уся пишна рослинна орнаментука Київщини, на погляд автора, утворилась під впливом Полтавщини, і, як що говорити про «пльвік форми квітів», то вони саме властиві Київщині, а «острокутні форми» Полтавщині, а не навпаки, як каже автор. Невідомо чому, характеризуючи волинський килим, автор спиняється на зовсім не характерних для Волині панських килимах, не згадуючи про дуже своєрідний народній волинський килим. Не завжди можна погодитись і з тим, як підібрано фотографії, що-до їхньої характерности.

Але в цілому—книжка відіграла свою ролю в літературі, як робота, що закликає берегти стародавні зразки. Автор вклав багато любови до речей, які описує, і його книжка має розворушити читача й викликати пошану до художніх скарбів.

7. У статті М. Щепотьєвої «Проблеми композиції в орнаментіці українського килима» зроблено методологічну спробу підійти до розроблення орнаментальної композиції українських килимів, намітивши 3 основні пункти: композиція килима в цілому (середнє поле й обрамлення); композиція окремого мотива; композиція окремої квітки. Найбільшу увагу звернено на композицію окремого мотива, де зроблено спробу подати основні пропорції. Обсяг матеріялу—18 килимів із Полтавщини.

8. Метелик «Українські килими» є науково-популярний нарис, що

має на меті познайомити читача й глядача музею з тим, що таке килимарство й звідкіля воно прийшло на Україну; де й як уживали килимі; який на килимах буває орнамент, і чому їхня художня вартість. Обсяг—килими цілої України. Посилки—на килими Харківського Музею Українського Мистецтва, який видав цю брошуру.

9. В статті Берченко «Лінійна композиція й узорні схеми в орнаменті деяких українських килимів» намічені деякі схеми, що-до композиції килима в цілому (без обрамлення), а саме: композиція рядів, де мотиви не зв'язані між собою; композиція рядів, де кожний являє собою одне ціле; композиція килима з центральним мотивом, що дає ритмічно закінчений малюнок. Обсяг матеріялу досить випадковий: килими Дніпропетровського музею, частина збірки Харківського Соціального музею й альбом килимів, виданий Полтав. Губ. Земством.

10. У Ленінградському збірникові «Матеріали по етнографії» вміщено дві дуже докладні статті: Зарембського «История и техника ткачества украинских килимов» і Крижанівського «Украинские и румынские килимы». Спинімося на першій.

У першому розділі автор подає докладний матеріял до історії вживання килимів на Україні й їхнього виробництва, притягаючи сюди матеріяли літописів, друкованих архівів, історичної й етнографічної літератури та фольклору. Наприкінці подає дані про сучасний стан виробництва. В 2-му розділі автор починає розбирати техніку й веде початок її від засіву та збирання конопель та стрижіння овець, подаючи весь процес, аж поки ця конопля й шерсть не перетворюються на нитки. Далі описано фарбування сучасне й колишнє. На зразок колишнього подано деякі стародавні рецепти. У 3-му розділі докладно розказано, як тчуть килими з ворсою й килими двобічні нерахункові, при чому зазначено всі варіанти техніки цих останніх. У 4-му—подано техніку ткацтва на поземних верстатах (рахункову) і особливу техніку килимів, витканих із тоненьких ниток, з узором або вишиваним або затканим товстими шерстяними нитками. Зокрема сказано про ткацтва ліжників. Статтю докладно ілюстровано: подано фотографії всіх приладів виробництва й зразки виробів.

Ціла стаття з багатими історичними даними й вичерпним матеріялом що-до різних видів килимарської техніки становить важливий етап у дослідженні килимарства.

11. Стаття Б. Крижанівського має в основі матеріял, поданий у раніше зазначеній брошурі з тим самим заголовком, але значно поширений і докладніший. Тема статті—розподіл українських килимів на групи що до їхнього орнаменту й визначення походження цих груп. Розподіл той самий, що в попередній брошурі, але ці основні великі групи автор ще розбиває на дрібніші, дає характеристику окремих місцевостей. Ця стаття пайдокладніша з усіх тих робіт, що так чи інакше здіймали питання про орнамент українських килимів. Автор притягає величезний матеріял—килими цілої України, заводячи сюди й Галичину, і Буковину, і робить

спробу його систематизувати, даючи загальні характеристики великих груп і спиняючись зокрема на дрібніших. А далі автор ставить таке надзвичайно складне питання, як походження різних типів орнаменту, й пробує його розв'язати.

Як робота з таким великим матеріалом і складними завданнями, вона має викликати дискусію серед усіх, хто працює над питанням про українські килими. Авторові можна було-б поставити чимало запитань, як на основні його тези, так і що-до окремих частин його роботи. Спинімося тут лише на деяких місцях його теорій про генезу орнаменту.

Говорячи про походження килимів з дрібно-геометричним орнаментом, автор доводить, що утворилися вони через геометризацию рослинного орнаменту й розпад його. Посилається він на фотографію килима з квітками, переважно складеними з ромбів. Якихось інших підстав до своєї думки автор не наводить. Але коли дивитися на цю фотографію з такими виразними геометричними формами, то швидче можна прийти до думки, що тут із готових геометричних елементів утворено квітку під впливом рослинного орнаменту, аніж навпаки. І чи не простіше уявити, що ці геометричні елементи лягли на килимі одразу рядами, себ-то утворили композицію таку просту й відому, таку улюблену на Лівобережжі.

Говорячи про групу зірчастих килимів, автор нічим не обґрунтовує думки про їхнє походження з Середньої Азії. Посилається він на техніку в той спосіб, що тільки ці килими, з усіх килимів України, тчуть на поземних варстатах, так само, як і килими Середньої Азії. Але й Західня Україна знає поземні варстати. Далі, щоб ствердити свою думку, автор наводить ще дві групи килимів, звучи їх спорідненими зірчастим. Одну з них він зв'язує з киргизькими та казак-киргизькими, другу — з Туркестаном. Говорячи про цю останню групу, він знову посилається на ту саму фотографію, на яку послався, коли говорив про геометризацию рослинного орнаменту, як про процес, що відбувся й закінчився на Україні. Як що на цьому килимі зразок орнаменту, що його створено на Україні, то нащо зв'язувати його з Туркестаном?

Отже, єдина підстава порівняння—близькість орнаменту. Але чи досить цього, коли мова мовиться про такий поширений орнамент, як зірка? Таку-ж самісіньку зірку бачимо на вишиванках, на плахтах. Щоб переконати в запозиченні, слід було-б навести кілька прикладів українських і середне-азійських килимів і показати, що зірка на українських килимах зустрічається саме в тій-же композиції, в тих-же комбінаціях, що й на середне-азійських.

У розділі про килими з дрібно-геометричним орнаментом, автор говорить про частковий вплив смужчастих тканин з Азербайджану, при чому каже, що тепер таких тканин тут немає, але зустрічаються деякі інші кавказькі елементи й, на цій підставі, можна висловити цю думку. Які саме елементи? В якій мірі вони поширені, щоб бути ґрунтовною підставою для такої гадки,—цього в статті не наведено.

Волинські килими автор порівнює із східним Туркестаном. Підстава— схожість тонів та розетка на зразок волинської. Але які зв'язки має саме Волинь із східним Туркестаном? Як саме ці впливи, перейшовши через східну Україну й не зачепивши її, попали на Волинь і збереглися там?

У цілому читачеві доводиться до деякої міри абстрактно, лише в теорії сприймати ті паралелі, що їх наведено в статті, бо її добре ілюстровано фотографіями українських килимів, і не дано зовсім фотографій килимів східних. А втім, вони мають для цієї статті не менше значіння, ніж виображення українського матеріялу. З другого боку, коли спертися, говорячи про ці впливи, на історію, то й тут часто не досить підстав. Так, говорячи про східні впливи в Західній Україні, автор посилався на близькість Балкан та вірменських переселенців, але впливи Середньої Азії на центральну Україну історично неясні, і автор говорить, що існування килимів з середньо-азійською традицією в орнаменті й техніці тільки намічає шляхи, якими треба шукати джерел східних впливів на Центральну Україну.

Та можна згоджуватись, чи не згоджуватись з автором, але ясно, що ця стаття і своїм матеріялом, і його розробленням—є великий вклад в нашу мистецьку літературу.

12. Брошуру «Килимарство й килими Полтавщини» видано в зв'язку з виставкою килимів полтавського музею. Подано докладний матеріял до історії виробництва на Полтавщині. Значну увагу приділено матеріялові й техніці ткацтва і зокрема—подано цікавий матеріял що-до сучасного фарбування килимів. Кілька слів сказано про орнамент. Наприкінці визначено сучасну роботу кустарних об'єднань. Своє завдання—познайомити глядача виставки з тим, що таке український килим, брошура виконує добре.

13. Останньою вийшла робота Д. М. Щербаківського «Український килим». У книжці 3 розділи: 1. Звістки про килими на Україні; 2. Ковер, Килим і Коц; 3. Датовані килими в Історичному Музеї ім. Шевченка в Києві.

У першому розділі автор розповідає про вживання килимів на Україні, починаючи з великокнязівських часів, і дає великий список килимарських фабрик та майстерень, що існували на Україні. У другому розділі з'ясовано різницю в техніці й орнаменті ковра, килима й коця. У третьому розділі дуже докладний опис датованих килимів зроблено за певною схемою: матеріял і техніка, орнамент, стиль, колір, дата, напис. До деяких описів додано схему орнаментальної композиції. 23 таблиці фотографій килимів на окремих листах. У кінці книжки подано літературу.

Цю роботу видано по смерті Д. М. Щербаківського, зібравши чернові її нариси, але й така, нескінчена, вона багато вносить у нашу літературу про килимарство з її багатством історичного матеріялу й описами, які підкреслюють найголовніше, що може дати кожний окремий килим, і з дуже добрими фотографіями, що дають такий незвичайно цінний і рідкий матеріял, як датовані килими.

Як бачимо з цього огляду, література про килими зачепила вже більшість найважливіших питань: 1. історію розвитку виробництва; 2. техніку; 3. з якого часу й як вживали килими на Україні; 4. орнаментальні типи й їхнє походження; 5. килим панський і селянський; 6. композиційні проблеми; 7. датовані килими.

Найдокладніше розроблено історичні питання. Ще зовсім мало зачеплено такий величезний матеріал, як килимарська орнаментика. Стаття Б. Крижанівського, з його широким розмахом, є добрий вступ до дальших досліджень над орнаментом. Накреслено загальну схему, тепер треба поглибитись в окремі питання, щоб докладніше виявити зміни орнаменту по місцевостях і дійти до його законів.

Найскладніше питання зняте в останній роботі про килими — статті Д. М. Шербаківського. На початку своєї праці, намічаючи завдання роботи над килимами, він висуває роботу над еволюційною схемою розвитку українського килима з зазначенням хронологічних рямців. Публікація датованих килимів Київського Історичного Музею є один із етапів підготовної роботи до цієї теми.

Марія Шепотьєва.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ПРО РОЗПИС СЕЛЯНСЬКИХ ХАТ.

1. К. Кржемінський. Стінні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту. Вид. Кам'янецької Худ.-Пром. Профшколи. 1927. 18 ст. + 15 т. малюнків + 1 т. з малюнком фарбами перед текстом.

2. Л. Левитська. Селянський стінний розпис на Поділлі. (Зинківський та Солюбовецький р.). Вид. Київськ. Краєв. Сіль.-Госп. Музею та П. П. П. Виставки. 1928. 29 ст. + 6 т. малюнків.

3. М. Щепотьєва. Розписи хат в селі Ходоровіях на Кам'яничині. Київ. ВУАН. 1928. 31 ст. з 4 мал. в тексті + 4 т. малюнків + 1 т. з малюнком фарбами перед текстом.

Українське народне мистецтво не може похвалитися ні кількістю праць, що його вивчають, ні широтою проблем, поставлених у цих працях. Передреволюційні дослідники мало присвячували уваги питанням народного мистецтва; та й після революції вишло дуже небагато праць про народне мистецтво. А тим часом нова культура руйнує на селі пережитки старого побуту; разом з цим зникає і все те, що оформлювало цей побут — прикраси, звичаї то-що.

Питаннями народного мистецтва цікавляться не тільки в нас, а й по інших країнах. Але в той час, коли закордоном цікавляться переважно далеким позаєвропейським світом, у нас звертають увагу на вивчення побуту й мистецтва місцевого селянства. Що-правда, праці в цій галузі являють здебільшого сировий матеріал, зібраний на невеличкій частині української території, але вони цікаві тим, що розроблюють недосліджені питання. Такою ділянкою є настінні розписи селянських хат. Перед революцією про розписи селянських хат говорив К. Широцький у своїй праці «Очерки по истории декоративного искусства Украины» (розд. XII). Там же він подає й список етнографічних праць, які одмічали існування настінних розписів: 1) Бабенко «Этнографический очерк Екатеринославского края», 2) «Жизнь и творчество крестьян Харьк. губ.», — «Очерки по этнографии края под редакцією Иванова», т. I., 3) Шухевич «Гуцульщина», 4) «The Studio» за 1911 р. — «Bukovina». Серед цих праць він уміщає й працю Шевченка «Капитанша», але, як-що брати й представників красного письменства, то треба ще сюди приєднати П. Куліша («Основа»), Нечуя-Левицького («Микола Джеря») та інших. За винятком відомостей, що їх подає К. Широцький, це — тільки згадки.

Недавніми часами про це питання з'явилось три праці: року 1927 вийшла праця К. Кржемінського «Стінні розписи на Уманщині», 1928 — праця Л. Левитської «Селянський стінний розпис на Поділлі» і праця М. Щепотьової — «Розписи хат в селі Ходоровцях на Кам'янецьчині».

Праця К. Кржемінського, як показує самий заголовок «Стінні розписи на Уманщині» охоплює чималу територію і поділяється на такі розділи: 1) «Обсяг дослідю. Майстри орнаменту», 2) «Техніка малярства», 3) «Елементи орнаменту», 4) «Мотиви орнаменту», 5) «Прикрашування стін будівель». До тексту прикладено 50 таблиць зразків мотивів розписів; серед них є 6 зразків композицій. Матеріал у розпорядженні автора був великий, зібраний у 20 селах на Гуманщині, але робота має чимало хиб. По-перше що-до самої назви. Маючи на увазі вивчити настінні розписи, автор мусів подати зразки загальної композиції розписів і звязати їх з архітектонікою будівлі, але він цього не робить і обмежується тим, що подає 6 зразків композицій, з яких 4 є тільки фрагменти. Отже з повним правом працю можна було-б назвати «Мотиви стінних розписів на Гуманщині». Далі автор нічого не говорить про методи збирання розписів. Чи він їх збирав сам, переводячи на кальку, чи просто перемальовуючи з стінки, чи йому малювали на його загад селянки, — невідомо. В одному місці (прим. до ст. 3) він зазначає, що за його пропозицією на таблиці 5-й нижній малюнок зробила селянка Г. Катрич, але з цього ще неможна зробити певних висновків. Такий знавець народного мистецтва, як покійний професор Д. М. Щербаківський, надавав цьому моментові великого значіння. Автор так само майже нічого не говорить про джерела творчості. На ст. 9, у розділі «Елементи орнаменту», зазначаючи, що всі елементи стінних розписів можна було-б розбити на рослинні, геометричні, тваринні та інші, він каже, що на деяких рослинних елементах, напр., на лілеї, позначився вплив кованих надбаних хрестів, на інших — вплив писанок. Та й годі. А це питання взагалі цікаве. Адже-ж іще в щоденнику Я. Марковича під 8 квітня 1748 р. стоїть: «Малюру за шпалери велел заплатити» (Дневные записки мало-российского подскарбия генерального Якова Марковича, т. II, ст. 261). Отже чи не може тут бути відгуків стилю Лизаветинської чи Катерининської доби, коли стіни панських будинків прикрашувано фресками і поруч з купованими шпалерами існувало ще малювання «шпалер». Чи може на селянські розписи вплинули фабричні шпалери, чи може тут маємо властивий і примітивним народам потяг до краси, що намагається кожну річ, коли з неї користуються довго, зробити гарною, чи може тут практичні міркування — зберегти як-найдовше стіни у чистому чепурному вигляді — авторові міркування у цій справі взагалі були-б цікаві, бо він посідає великий матеріал.

Тепер ще кілька слів про технічний бік праці К. Кржемінського. Треба вважати спробу використати мотиви стінних розписів для оздоблення книги — за невдалу. Поганий папір спричинився до того, що зразки роз-

писів у фарбах не мають тої глибини, що мали вони на стіні, а сіре тло, на якому їх наліплено, ще більше псує загальне вражіння. Варто для цього порівняти малюнок, що є перед текстом, з іншими малюнками на сірому папері й переконатись оскільки перший виграє через те, що він на білому тлі.

З позитивних рис треба відзначити велику кількість зразків мотивів, поданих на 50 таблицях.

Працю Л. Левитської «Селянський стінний розпис на Поділлі» виконано за дорученням Куст. Відділу Київського Сільсько-Господарського Музею.

Праця ця охоплює райони Зіньківський та Солобковецький. Має вона такі розділи: 1) «Принцип монументальности в селянських розписах», 2) «Особливості розписів даної місцевости», 3) «Майстри», 4) «Техніка», 5) «Розпис. Орнамент», 6) «Типи орнаменту», 7) «Впливи».

До тексту додано 6 таблиць і, крім того, є малюнки в тексті. Як показує перший розділ праці Л. Левитської, вона зв'язує настінне малювання з архітектурою. Розпис іде попід стріхою як фриз, коло вікон, дверей, насподі (призьба). У середині хати розмальовують попід стелею, по стінах, навколо вікон, дверей, а часом і долівку. Фарбують ще й господарські будівлі напр. стовпи, стіни. Разом з тим авторка підкреслює й практичне значіння розписів. Їх уміщено там, де брудняться стіни, напр. на хлібах, у хаті там, де злазять з печи, то-що, а також там, де незручно мазати, напр. по-під стріхою. Нова, проти попередньої праці, думка про те, що на характер розпису впливає й переважна професія людности села. Малюнок має інший характер там, де живуть ганчарі, ніж там, де живуть хлібороби.

Цінний у авторки розділ про впливи, що зумовлюють творчість. Це по-перше впливи сусідів близьких та далеких, впливи інших верств люду, як напр. міста з його фабричними шпалерами, вплив розмальованих містечкових єврейських заїздів, вплив інших розмальованих речей селянського побуту, напр. писанок, посуду, скринь то-що.

Про свій метод збирання авторка говорить тільки в покажчику до ілюстрацій на таблицях. Вона сама замальовувала ті розписи, що їх бачила на стінах. На карб можна поставити т. Левитській те, що вона досить неповно й побіжно опрацювала настінні розписи Зіньківського та Солобковецького району. Адаже-ж матеріалу можна було-б назбирати більше, або, в противному разі, обмежитись меншим районом.

Праця М. Щепотьової «Розписи хат на Кам'яничині» вийшла пізніше од праць Кржемінського та Левитської. Авторка використала досвід своїх попередників і дала ґрунтовне дослідження розписів у с. Ходоровцях. Праця ця має такі розділи: 1) «Загальні відомості», 2) «До історії розписів. Час, коли розписують хати. Майстри», 3) «Техніка», 4) «Загальна композиція розписів у хаті. Їхня архітектонічність», 5) «Зміст розписів. Спільність з паперовими прикрасами», 6) «Композиція окре-

мих мотивів», 7) «Основні риси ходоровецьких розписів. Зміна стилю». До тексту додано 4 таблиці з ілюстраціями й окрім того є малюнки в самому тексті. Авторка подає відомості й про саме село, але занадто короткі, щоб їх можна було використати для освітлення питання про розписи у цьому селі. Пробоє вона накреслити й коротку історію розписів на селі та визначити час, коли розписують хати. Цього немає в попередніх авторів. На жаль, як зазначає авторка, сталого терміну, коли-б розписували хати, у Ходоровцях нема.

А тим часом по деяких районах колишньої Київщини (напр. на Чигиринщині) на характер розпису іноді впливає свято, перед яким його виконують, напр. перед Різдом малюють зірки, на знак тієї зорі, що зійшла на небі, як народився Христос. Доводиться пошкодувати, що попередні автори не чіпали цього питання. М. Щепотьєва зв'язує розпис у хатах з архітектурою хати. Центр розписів це піч, що має складну архітектурну форму з архітектурними-ж прикрасами. Цю піч прикрашено малюнками з цілковитим розумінням її будови. «Основа розпису», — як зазначає авторка, — «це заповнення квітчастими гілками поглиблень на печі між пілястрами гранчастої груби. Підходи тут різні». Іноді площу заповнюється вщерть, іноді тут кинута тільки маленькі гілочки. Архітектурні прикраси має й ванкрічик, його теж розписують. Далі ще розмальовують сволок. Це традиційний спосіб розміщування розписів; його порушують рідко, вміщуючи, напр., малюнки між дверима і кутом, над вікнами, під іконами, навколо дзеркала то-що. Іноді розмальовують і стелю в сінях. Авторка ще докладно спиняється на композиції окремих мотивів. Одні з цих мотивів — квіти вона розбиває на такі 4 групи: I) Квіти з основним стеблом, від якого, або симетрично, або з правильним ритмічним повторенням, одходять бічні гілки, II) Квіти жмутом, де всі гілки симетрично розходяться від одної нижньої точки, III) Квітки, що в нижній своїй частині збудовані, як у I групі, але в верхній основне губиться, відхиляючись на бік і квітка робиться асиметрична, IV) Квітка, що не має основного стебла і збудована асиметрично.

Що-до другої групи мотивів — птахів, то вони зустріваються разом з рослинами й немов урівноважують їх.

Такого докладного аналізу композицій окремих мотивів ми не бачили у попередніх авторів. Закінчує свою працю М. Щепотьєва визначенням основних рис ходоровецьких розписів (виразність композиції і витриманість характеру) та ще спробою відшукати в цих розписах ознак світових стилів — бароко та рококо.

За хибу можна вважати те, що авторка не зазначає, як вона збирала матеріал, чи сама, чи їй малювали селянки. Далі незрозуміло, чому на обкладинці стоїть: «Розписи хат на Кам'яниччині, а на титульній сторінці «Розписи хат в селі Ходоровцях на Кам'яниччині». Адже-ж між цими заголовками є різниця. Шкода, що даючи тонкий, продуманий аналіз селянських розписів авторка брала таке, порівнюючи, небагате на розписи

село, як Ходоровці, бо Поділля взагалі має цікаві розписи. Це робить вражіння, що матеріял немов має випадковий характер. Але загалом питання трактовано цікаво і видано книжку досить чепурно.

Підбиваючи підсумки сказаного, ми бачимо, що ці роботи накреслили вже обсяг питань, які повинен розробити дослідник стінних розписів. Неясно ще стоїть питання про самий метод їх збирання. Навряд, щоб доцільно було загадувати малювати зразки стінних розписів селянкам. По-перше, — тут ми не матимемо ані загальної композиції малюнків, ані звязку їх з архітектонікою будівлі. По-друге, — селянки відчують обмеженість простору паперу і змінюють відповідно до цього самий малюнок. Нарешті, майже ніколи вони не передають точно те, що намалювали раніш. Кожного разу це вже новий зразок, що має більші чи менші одміни від попереднього.

Отже замальовувати зразки розписів повинен сам дослідник. Він повинен їх подавати з такою точністю, якої вимагає наукове дослідження, тоб-то передавати той ґрунт, на якому малюють, давати зразки розписів тими самими фарбами, що малюють селянки, і за допомогою того самого приладдя, якого й вони вживають. Щоб уникнути суб'єктивності в передаванні, дослідник може використати фотографічний апарат, як контрольний засіб, але звичайно, самими фотографічними знімками обмежуватись ніяк не можна.

Тетяна Мішківська.

Геринович, В. Ол., проф. д-р. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші, Китайгородського району, Кам'янець-Подільської Округи.—«Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народньої Освіти». Том 1. Кам'янець на Поділлі, 1926. Розд. «Хроніка», стор. 14—17+2 табл.

Свою невеличку статтю доктор В. Геринович написав з приводу випадкового виявлення скриньового кам'яного гробу (кисти) з кістяками, посудом, кремінними сокирками та шарів печини біля с. Великої Мукші, Китайгородського району на Кам'яничині над річкою Мукшею, недалеко від Дністра, на 15-му км. залізничного шляху Кам'янець-Подільський — Велика Мукша.

На території України, багатій на археологічні пам'ятки, випадкові знахідки — звичайне явище. Під час оранки, під час різноманітних земляних робіт то-що часто трапляються знахідки, які належать до різних часів та культур. Люди, що їх виявляють, здебільшого не знають наукової вартості цих пам'яток, і тому рідко звертають на них належну увагу. Багато випадкових знахідок гине та нищиться й наука позбавлена можливості використовувати повністю цей матеріал, іноді дуже цінний.

Велико-Мукшанські знахідки, що їх описав д-р Геринович, теж виявлені випадково («Гріб і одну партію площадок найдено в стінках кар'єру, в якому добувається для потреб залізниці рінь і пісок, а другу партію площадок найдено недалеко від кар'єру в стінках розрізу поземелля, яким проведено залізний шлях» — стор. 15), але за таких обставин, що науковий матеріал їх, хоча й не весь, зберігся й його передано до відповідних закладів.

Тепер перейдімо до змісту статті. Невеличка стаття д-ра Гериновича складається з вступної частини (ст. 14) та з опису пам'яток і обставин, за яких вони виявлені (стор. 15 — 17). Рівнобіжно з описом автор подає й свої висновки. До статті додано 2 таблиці.

У вступній частині автор характеризує Кам'яничину з археологічного боку й зазначає, що там виявлено чимало слідів неолітичної людини, навіть у той час, коли дотеперішні археологічні дослідження не мали систематичного характеру, а тільки випадковий. Автор влучно зауважує, що значна кількість неолітичних стоянок на Кам'яничині цілком зрозуміла, бо густа сітка річок та інші сприятливі природні обставини були причиною того, що ця країна з давніх давен була густо заселена й «уявляє собою класичне поле для археологічних досліджень».

Далі автор докладно описує, в яких геологічних та топографічних умовах була кам'яна киста й шари печини, а оскільки ця знахідка випадкова і як часто буває з випадковими знахідками, — попсована, то відомості про розполог порушених кістяків та речей йому доводиться подавати з слів робітників. Врешті опис та обміри дозволяють зрозуміти, що з себе уявляють ці пам'ятки.

З висновками, що їх зробив д-р Геринович — справа гірша. Починаючи опис знахідок, він пише, що всі пам'ятки — кам'яна киста з людськими кістками, сокирками й посудом та шари печини свідчать «про ранне-неолітичний період» (ст. 15). На нашу думку ці знахідки не свідчать про ранній неоліт і кам'яну кисту, а тим більше шари печини, треба застосувати до пізніших часів. Але на датуванні цих пам'яток ми спинимося нижче. Далі читаємо: «Усі знахідки, з огляду на те, що належать до одного часу, уявляють собою цікавий комплекс, розміщений на стічтю знесіння, що лагідно обнижується до яру річки Мукші» (ст. 15). З наведених цитат ми бачимо, що кам'яну кисту та печину автор сполучив в один комплекс і тут він зробив велику помилку. Кам'яна киста з кістяками та інвентарем — це одна археологічна пам'ятка, а шари печини — друга пам'ятка. Автор застосовує ці пам'ятки до трипільської культури й каже, що в гробі знайдено посуд «кулевидної форми, з 4-ма маленькими ушками і орнаментами, властивими трипільській культурі» (ст. 16). Трипільський посуд — багатий на форми, проте форма посуду, що його знайдено в кам'яній кисті, не властива трипільській культурі. Що-до орнаменту, то як відомо, на трипільському посуді він буває мальований, заглиблений та рельєфний. Цей орнамент має чимало різноманітних відмін, але в нього є такі характерні риси, що дозволяють визначати трипільську кераміку. Орнамент на посуді з Велико-Мукшанської кам'яної кисти складається з утиснутих півкružків, подібних до риб'ячої луски, та трикутників¹⁾. Цей орнамент як-раз і властивий кераміці кам'яних кист. На жаль, автор не зазначає, який саме орнамент на посуді, не подає докладнішого опису посуду й не згадує про техніку його виробу, а фотографії, додані до статті на таблицях, — не досить виразні.

Д-р Геринович пише: «Необхідно зазначити, що структура чорноземлі над гробом така сама, як і на ближчому та дальшому від його сусідстві. На південний схід від гробу в розрізі еолових відложень, на такій самій глибині, як верхня плита гробу (50 см.), найдено в чотирьох місцях верстви спаленої глини (так званої «печини») з виразними відбитками кілків приблизно в три сантиметри в розрізі» (ст. 16). Оскільки автор уважав посуд, знайдений у кисті, за трипільський, то цілком зрозуміло, що аналогічна структура чорноземлі над цими пам'ятками та однакова глибина їхнього залягання ще більше впевнили автора в правдивості

¹⁾ Євтим Сіцінський. Кисти або скринькові кам'яні гроби.— «Нариси з історії Поділля». Частина I. Вінницька філія ВБУ при УАН Кабінет вивчення Поділля. Вінниця, 1927. Ст. 46.

його висновків. Близьке сусідство кисти та печини теж відіграло, як бачимо, велику роль в цих визначеннях.

Дослідникам доводилось не раз констатувати різні археологічні пам'ятки не тільки в близькому сусідстві одну від одної, але й у складнішій ситуації. Отак, В. Є. Козловська, досліджуючи точки трипільської культури року 1916 біля с. Сушківки на Гуманщині, виявила один точок під могилою з пофарбованим скорченим кістяком¹⁾. С. С. Гамченко року 1928 під час дослідів на Поділлі виявив «нашаровання трипільських споруджень з похованням скорчеників та слов'янами»²⁾. Крім наведених прикладів відомі ще й інші.

Той факт, що в Велико-Мукшанських знахідках верхня плита гробу та шари печини були на одній глибині та однакова структура ґрунту при даних умовах, до певної міри говорить за те, що ці пам'ятки хронологічно можуть бути близькі, але об'єднувати їх неможна.

Автор далі розвиває свої думки й пише: «Велико-Мукшанська нахідка уявляє стоянку громади неолітичних людей ранне-трипільського часу» (ст. 16). Звичайно, шари печини в умовах, що їх описав автор, можуть говорити про наявність у цій місцевості руїн архітектурних споруджень трипільської людности, але шари печини з відбитками дерева, про які згадує автор, не дають ніякої підстави для твердження, що вони належать до «ранне-трипільського часу». Через те, що киста й шари печини помилково об'єднані, виникають і інші хибні висновки. І от ми бачимо, що автор висловив дуже сміливу думку, він пише: «Гріб належить безумовно старшині» (ст. 16) і дає таке пояснення своїм твердженням: «Більша площадка печин, на північний захід від гробу, коли судити по кількості печин, розмірах дерев (які обліплювано глиною), відбитки яких залишилися в печинах, і по недопаленості глини (простірніші хати), яка має вигляд сирівки, та по домінуючому місці на цьому знесінні, де вона найдена — уявляє собою правдоподібно осідок старшини племені» (ст. 17). Всі ці думки, що гріб належав старшині та ще й старшині племені зовсім безпідставні, необґрунтовані. Головна причина цих помилок та сміливих тверджень полягає в хибному визначенні пам'яток.

З датуванням пам'яток у автора, як ми згадували, — не гаразд. В одному місці автор пише, що ці знахідки свідчать «про ранне-неолітичний період», в другому зараховує до «ранне-трипільського часу». З цими визначеннями погодитися не можна. Поховання в кам'яній кисті доводиться зарахувати до пізніших часів неоліту, адже-ж характер кераміки та висока техніка виробу кремінних сокирок («дуже гарно виглажені—кремені сокирки»—ст. 16), про яку згадує автор, говорять за

¹⁾ Валерія Козловська. Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині.—«Трипільська культура на Україні». В. І. УАН. Київ, 1926. Ст. 45—46.

²⁾ Діяльність Всеукраїнського Археолог. Комітету за час з 1. X. 1928 р. по 1. 1. —1929 р. Вісті Всеукраїнської Академії Наук за 1929 р., № 2, ст. 14.

те. Що-до шарів печини (залишки трипільської культури), то вони належать до енеолітичної доби.

Очевидно, зараховуючи знахідки до певної археологічної доби, д-р Геринович мав на увазі спостереження над еоловими відложеннями. Він пише: «Обмірковуючи ж еолові відложення, які вкривають плиту гроба, як і верстви печини (площадки), грубою на 50 см. верствою, можна до певної міри визначити час поховання, як і час проживання людей на місцях, де найдено печини», а далі, після деяких пояснень робить висновок: «Таким чином маємо перед собою стоянку людини з часів пустельного або степопустельного періоду» (ст. 17). Застосовування пам'яток до відповідної археологічної доби на підставі геологічних даних — справа надзвичайно складна й вимагає великої обережності, а тому, визначаючи пам'ятки, треба звертати пильну увагу на характер знайдених речей.

Кінчаючи статтю, д-р Геринович пише: «Велико-Мукшанська знахідка з її кістяками і артефактами є sui generis унікатом на нашому Поділлі і заслуговує спеціальної уваги» (ст. 17). Пам'ятки трипільської культури, як відомо, не рідке явище на Поділлі, а що-до кам'яної кисти, то, хоч д-р Геринович і пише, що «такі гроби відомі з галицького Поділля» (ст. 15), але вони іноді трапляються на Поділлі й у межах У. С. Р. Р. *) Таким чином ми бачимо, що В.-М. знахідка не унікатне явище, хоча, звичайно, цікаве, бо кам'яні кисти на поверхні землі нічим не відзначаються й майже завжди їх знаходять у землі випадково.

Д-р Геринович описує Велико-Мукшанські знахідки ще в двох своїх статтях. Одна з них має назву — Ново-відкриті трипільські стоянки на Кам'ячечині. (Науковий Збірник за рік 1926. Записки Українського Наукового Т-ва у Києві, тепер Іст. Сек. УАН. Том XXI. ДВУ [Київ], 1926. ст. 3 — 6).

Назва другої статті — Мукшанська знахідка. (Журнал «Всесвіт» № 1 — 3, Харків, 23-го січня 1927 року, ст. 8).

У цих статтях д-р Геринович теж зараховує В.-Мукшанську кам'яну кисту до трипільської культури, повторюючи основні помилки рецензованої вище статті.

Сильвестр Магура.

1. **В. И. Громова (З. М.).** Материалы к познанию фауны Трипольской культуры (с табл. II и III). «Ежегодник Зоологического Музея Академии Наук СССР». 1927. Ст. 83 — 122.

2. **О. Melnyk.** Die neolitischen Haustiere Südosteuropas (з 9-ма табл.), Sonderabdruck aus „Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie“. Bd. XI, Heft 1 (1928).

*) Євтим Сіцинський. Кисти або скриньові кам'яні гроби.— «Нариси з історії Поділля». Частина I. Вінницька філія ВВУ при УАН. Кабінет вивчення Поділля. Вінниця, 1927. Ст. 42.

Праця В. І. Громової в історії студій над Трипільською культурою є перша спроба науково обробити кістковий матеріал з Трипільських точків. Треба сказати, що до цього часу дослідники-археологи почали вже звертати увагу на нього. Увага-ж з боку дослідника-фахівця вносить у дальше вивчання фавни часів Трипільської культури нові спостереження.

Для своєї розвідки авторка використала 2 колекції кісток з розкопів р. 1909 на Поділлі (с.с. Криничка, Коритне, Щербатове городище, Любушка-Посад) і з розкопів біля с. Сушківки на Гуманщині, а також літературу російську і закордонну про палеонтологію та про деякі Трипільські досліді (Хвойка, Штерн).

Авторка починає свою розвідку з короткої характеристики Трипільської культури з давньою Тесалійською, Китайською культурами і стародавніми культурами долини Інду, Анау, Месопотамії. Далі вона підкреслює, що зазначена культура є одна з перших культур Східньої Європи, що носії її, без сумніву, мали свійські тварини, що це наближає її до озерної Швайцарської культури будівель на палях на Заході Європи. Зауваживши, що використаний матеріал не є повний, авторка переходить до розгляду самого кісткового матеріалу. По-перше вона подає загальні зауваження щодо кількості кісток різних тварин у зазначених пунктах Трипільської культури, підкреслює перевагу кісток свійських биків та зазначає дуже малу кількість кіньських і собачих останків. Далі, детальніше оглядає окремі відміни, тварин, поділяючи їх на свійського бика, дрібну худобу, свійську свиню, коня і диких тварин. Авторка визначає 2 породи свійського бика (*Bos taurus* L.) — велику з величезними рогами (Сушківка) і дрібну короткорогу (Любушка-Посад). Порівнявши породи биків з Трипільських точків з породами Західньо-Європейськими часів пізнього неоліту (будівлі на палях), а також з азійським туром, авторка обережно висловлює гадку про те, що Трипільська велика худоба могла бути гібридом європейської та азійської породи. Дрібна порода виявилась у породах баранів (більших за торфові) і цапів. Щодо кіньських кісток (*Equus caballus* L.), то авторка висловлюється за дуже незначну кількість їх в археологічних верствах Трипільської культури і подає гадку, що кінь не відіграв значної ролі в господарстві Трипільця. Проте авторка визначає дві породи коня — велику й дрібну. Незначна також кількість кісток диких тварин з обох збірок. Тут можна визначити кістки косулі, шляхетного оленя та кабана.

Наприкінці розвідки наведено порівняння фавни Трипільської культури Поділлі й Київщини з пізньо-неолітичною фавною будівель на палях Західньої Європи і з фавною стародавньої культури Анау в Закаспійській країні та підкреслено відміни фавни зазначених культур.

До статті додано 13 таблиць з обмірами кісток свійських та диких биків із зазначених пунктів Трипільської культури, 8 таблиць (з відсотковим відношенням то-що) у тексті, список літератури, що її викори-

стала авторка, і 17 фотознімків на 2-х таблицях кісток з подільських точків і пояснення до них.

Можна вітати вихід у світ такої праці. Матеріал оброблено сумлінно, широко підходячи до нього. Читач має від неї певне зацікавлення і легко читає. Не зовсім можна погодитися з авторкою що-до підкреслення дуже малої кількості кіньських кісток у Трипільській культурі взагалі. У точках культури А за літературним матеріалом, що подав В. Хвойка, можна констатувати перевагу кіньських кісток над кістками інших тварин. Корисно було-б також згадати за глиняні фігурки тварин з Трипільських точків. Вони досить реалістично зображають биків різних відмін, ципів, баранів, коней і могли-б децю додати до цієї цікавої розвідки.

Другу спробу використати деякий матеріал з розкопів точків Трипільської культури ми знаходимо в зазначеній праці О. Мельника. Автор спромагається на підставі глиняних фігурок тварин з Трипільських точків (переважно Сушківських) освітлити питання про історію скотарства. Він присвячує окремі сторінки неолітичному домашньому бикові, якого образ він бачить у трипільських бичачих фігурках з глини. Далі коротко торкається питання про вівці та кози й окремо про коня в неолітичному скотарстві. На кінці автор робить короткий висновок про потреби й господарську діяльність неолітичної людности з — 4.000 р.р. перед нашою ерою в залежності від географічної зони, яку вона посідала.

Неможна погодитися з автором у його бажанні охарактеризувати неолітичне скотарство за матеріалами з Трипільських точків. Трипільська культура на Україні належить до енеолітичної доби і являє собою високу культуру, яка ніяк не може характеризувати українські неолітичні культури. У Західньо-Європейській археології вона приєднана до культури мальованої кераміки і тим не розглядається, як окрема культура. Отже тому все, що автор каже за неолітичне скотарство, належить до скотарства доби Трипільської культури. Користуючись для своєї розвідки з історії скотарства глиняними виображеннями домашніх тварин, автор майже обминає такий точний для визначень порід тварин матеріал, як кістковий, що широко використала В. І. Громова в своїй статті «Матеріали к познанию фауны Трипольской культуры». Глиняні фігурки, як мистецький твір, в даному випадку складають другорядний матеріал для вивчання історії скотарства. Що легко помилитись на такому матеріалі, доводить сам автор, визначаючи уламок глиняної фігурки бика (передня частина з одним зацілілим рогом і двома передніми ногами) з розкопів В. Хвойки (інв. № 16.140), як фігурку птаха (стор. 24 „Die Fig. 7 in Abb. 1 stellt irgend einen Vogel dar, die Pattung kann nicht bestimmt werden“).

Поміж експонатів Археологічного відділу Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка у Києві немає жодного виображення птаха доби Трипільської культури.

Проте, всі наведені неточності не зменшують інтересу зазначеної праці, бо це є перша спроба використати археологічний матеріал для історії сільського господарства в галузі скотарства.

Валерія Козловська.

Sir Arthur Evans. The Palace of Minos. A comparative account of the successive stage of the early Cretan civilisation as illustrated by the discoveries at Knossos. Vol. II, parts 1—2. London. Macmillan and Co, 1928. Ст. 844 з 559 мал. + 27 табл. (з них 7 барвистих). Ціна L. 7. 7. 0.

Другий том основної праці славетного дослідника Криту, Еванса, що вийшов оце з друку після семилітньої перерви, не цілком стосується до тих питань, що їх мав на думці зачепити автор, видаючи свій перший том. До цього, насамперед, спричиняється те, що протягом усіх опих років археологічна робота в Кноссі не тільки не перепинялася, але й невпинно провадилась у великому масштабі, про що з часу до часу Еванс оповідав короткими повідомленнями в „Times“ та „Illustrated London News“.

Низку відкриттів зроблено й по інших місцях Криту. Згадаймо хоча-б французькі розкопи палацу в Маллії, де знайдено «царські інсигнії»: меч, кинджал та сокиру з шиферу й з обухом на взір пантери, що лагодиться стрибонуту. Не менш важливі й Ксантудидисові дослідження банястих похоронів Месари. У самому Кноссі, Еванс, розібравши брук «Центрального Двору», знайшов під ним рештки неолітичного періоду разом з речами, характеристичними для переддинастичної, або, як її воліє називати Еванс, протолівійської культури, що стверджує думку авторову про переважний вплив єгипетської цивілізації на мінойську. Цілий розділ присвячено розбиранню цього звязку, для якого реальне угрунтування дає добре вибрукуваний шлях, що веде до столиці Криту від двох гаванів мінойського періоду, в Кома й Тріпеті, над південним берегом острова. Детальне дослідження цього шляху, що зберігся в багатьох пунктах, потягло за собою й досліджування численних мінойських решток, що зустріваються на всьому її просторі. Підходячи дим шляхом до палацу з південного боку, Еванс відкрив міцний віядук через долину та ступінчатий портик палацу, біля якого були останки групи будівель, що їх дослідник назвав Караван-Сараєм і що на його думку були за пристановище мандрівникам, а, може, й прочанам, які йшли на прощу до «святині Подвійної Сокири». У деяких кімнатах цього будинку знайдено рештки фресок із змальованими на них між иншим куріпками й одудами; решта являла собою банясті кімнати, а в підземеллі було джерело. Підземелля це згодом обернуто на святиню, і в ньому знайдено глиняну округлу урну на кшталт дому із статуєю богині в середині. Списуючи цю знахідку, Еванс зупиняється на округлих урнах на взір житла й округлих святинях давньої старовини.

Окрім півдня, Егейський світ, на Евансову думку, мав зносини із північчю, і з заходом: галябарди ірландської форми здібно в VI шахтовому похороні Мікен, а келехи з Вафіо мають собі за прототип келехи з долини Ельби. Безперечний вплив критських споруд спостережено в мегалітичних пам'ятках Мальти. На схід од Кноссу тяглися вздовж північного берега гавані, що, виходячи із знайдених там речей, були зв'язані торговельними та іншими зносинами із сходом: Малою Азією, Сирією, Месопотамією. Надто спиняється Еванс на знайдених тут ритах на кіпталт бика, вбачаючи прототип їхній у шумерійському мистецтві. Вивчання плану палацу в Малії дає змогу дослідникові стверджувати, що зразки цього плану треба шукати в Анатолії. Землетрус, що його пережив Еванс на Криті 1926 року, примусив його змінити свою передню думку про причини руйнування палаців наприкінці III середньо-мінойського періоду. Тепер причини ці він убачає в землетрусах, а не в зовнішніх навалах або внутрішніх переворотах. Докладне вивчення цих реставрованих після руйни будівель середньо-мінойського періоду III в. і пізніше-мінойського періоду I-а, поруч сили світлин, планів, розрізів та реконструкцій, і становить найголовнішу частину книжки. Вперше опубліковано у фарбах деякі реставрації фресок, як от фрески проводиря, фрески з блакитною мавпою, з блакитним птахом, з муринськими салдатами то-що. Дослід площі всього розташованого навколо палацу давнього міста, що посідає 1.125.000 кв. метрів, дає змогу Евансові визначити кількість людності мінойського Кноссу близько 82.000 душ.

Отакий у найзагальніших рисах зміст нового тому капітальної праці англійського дослідника, що, не зважаючи на свої 76 років, енергійно працює собі далі, вивчаючи мінойську культуру. Можна не згоджуватися з деякими його поглядами,—наприклад, із тим, що перед палацом був Караван-Сарай, або що на «перстені Нестора» подано образ потойбічного світу, як уявляли його собі мінойці,—та все-ж його відкриття залишаться в науці назавжди. А чи багато про кого з учених можна це сказати?

Проф. Олексій Захаров.

К. Кржемінський. Стінні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту. 50 окремих таблиць. Видання Кам'янецької Художньо-Промислової Профшколи. 1927 р.

Поміж іншими виданнями Кам'янецької Художньо-промислової Профшколи вийшла друком року 1927 вищезгадана книжка. Ця книжка має чималий формат, щоб зручніше було розташувати там зразки малюнків. Обгортку прикрашає малюнок, що творить ритмічну гармонію ліній між самим способом накресленої фігури та тим розписом, що його виконує змалювана фігура.

Збірник цей має такі розділи: 1) Від автора; 2) Обсяг дослід, майстри орнаменту; 3) Техніка малярства; 4) Елементи орнаменту; 5) Мотиви орнаменту; 6) Прикрашування стін будівель; 7) Зразки розписів на 50-х таблицях.

У вступному слові автор, сказавши про мету й значення цього збірника, зазначає, що вміщений тут матеріал є тільки частина того величезного багатства стінних розписів, що почасти зібрав сам автор, або ще й досі збирають його учні. Тут же складає автор подяку проф. Ю. Й. Сіцінському, проф. Д. М. Щербаківському, В. С. Зборовцеві та М. О. Щепотьєвій, що так або інакше допомагали авторові видати цю працю.

У розділі «обсяг дослід», «майстри орнаменту» автор згадує про ті тяжкі обставини, за яких доводиться збирати матеріал, та зазначає пункти, що зібраний з них матеріал вміщено в книзі. Згадуючи про майстрів орнаменту, автор зазначає, що іноді й хлопці беруться до цієї справи, а то переважно дівчата, молодіці.

У розділі «техніка малярства» автор докладніше спиняється на тому, як виготовляють фарби, щітки, та на яких стінах (вапняних, глиняних), як треба розмальовувати. До того-ж, іноді одно село має свою улюблену фарбу, що домінує над іншими як тло, або переважає інші фарби в орнаментатії.

У розділі «елементи орнаменту» автор говорить про рослинні елементи орнаментики, що переважають інших (звіринних та геометричних) і тому становлять характерну ознаку орнаментики Гуманщини.

У розділі «мотиви орнаменту» автор звертає увагу на яскравість мотиву; до цього спричиняється те, що лінії мотиву не перетинаються (а це характерно, напр., для ренесансу), вони стикаються одна з одною, ніби виходять одна з одної, додані до мотиву елементи не покривають ліній мотиву; здається, все намальоване повинно виразно виступати та разом і не заважати іншому, поруч намальованому. Це, найхарактерніше в стінних розписах, є одночасно типова риса народного мистецтва. Це — стилізація, що являє собою виображення речей у художньому, досить своєрідному перетворенні, де виявлено розуміння цих речей, як конкретних художніх форм. Тут-же автор подає народню класифікацію розписів із назвами «хміль» (фриз), «квітки», «зірки», «килими». Далі автор спиняється на окремих групах стінних розписів, уважаючи за найпримітивніші «стрижень» з доданою до нього з боків розбіжною або повторною ритмікою. Потім іде «ламана лінія», а її ритмічний простір заповнюється різними елементами. Це один із давніх мотивів на Гуманщині.

Ще є «ламана лінія з інтервалом», що скидається на шестикутну форму вікон української архітектури. Є ще мотив «кривулька» або «хмелик». Складність композицій та різноманітність способів komponування свідчить, що цей мотив теж дуже давній на Гуманщині. Згадується ще т. з. «ланцюжок» і «стрічки».

Далі автор спiniaється на орнаментах «квіток» і, сконстатувавши їх реалістичний характер, уважає їх за незапозичені, а за оригінальний народний витвір. Подавши свої назви в систематиці «квіток» від простішої квітки до складнішої (щось 5 назв), автор приділяє увагу т. з. «комбінованим мотивам», де поєднується два або й кілька мотивів. Виділивши мотиви «вінчиків», автор спiniaється на «вільному мотиві» та згадує про мотив «зірки», що дає здебільшого вісім кінців.

Докладніше автор спiniaється на т. з. «килимах», зазначаючи різні їх варіанти, та на «шпалерах», що їх змальовують на всю стіну.

У розділі «прикрашування стін будівель» автор кидає інтересну думку: сміливість розписів, художньо поєднана з оточенням (садок, будівлі, обстановка в хаті), тільки серед нього робить гармонійне враження. Коли-ж уявити собі такий орнамент з його фарбовою грою без цього оточення, то він може здатися за звичайнісінький і програє в своїй безпосередності та простоті. Отож стінні розписи треба вважати за архітектурний орнамент і розглядати їх треба вкупі з архітектурою селянських будівель.

Автор поділяє розписи стін на: а) прикрашування хат зокола, в) у середині і с) господарських будівель.

Знадвору хати прикрашують не однаково, а то й зовсім не прикрашують. Середину-ж хати прикрашують мало не всю, найпаче комин (піч). Прикрас дуже багато, й найрізноманітніші вони мотивом, фарбою та розміром. Сіни прикрашують теж стрічками. Прикраси господарських будівель декоративніші (фризи) проти хатніх (фарбова декоративність). Автор дуже влучно зазначає, що ширші кола громадянства незнайомі з таким багатством декоративності стінних розписів, не використовують цих скарбів, художнього матеріалу, для архітектури, для театру й т. ин., тим часом, як характер такого прикрашування й саме прикрашування через впливи міста поволі марно й безповоротно гине.

Автор мало говорить про першоджерела самих мотивів. Що малярки запозичають одна від одної, то це так, — запозичання по селах панує взагалі, але-ж є з-поміж них, це напевно, генії-творці, які що-разу витворюють нове, годуючи неситий натовп запозичальників. Я знаю одну жінку на Звенигородщині (Марія Шевченкова), що ще з дівочтва й до цього часу не зшила ні однісінького взірця, чи то з иншої сорочки, чи то з книжки, щоб не змінити, не кажучи вже про кольори, а самих елементів орнаменту (поверне квітку в инший бік, додасть листочки, відкине бубки, не закапає квіти). Та часто вона сама «з голови» витворювала мотиви. Питають її: — Що це Ви шитимете? — Та я ще й сама не знаю, що вийде — одкаже вона. І справді, в процесі роботи, дивисься, з'являється тобі розкішний орнамент. Причина цьому був її смак: — «цього не люблю», «хочу отак», «це не до вподоби». Таке замишування в улюблених мотивах просвічується і в поданих зразках: видно запозичання з вишивок, як от на табл. 7 (внизу) або вся табл. 8.

Назвавши ряд рослинних, геометричних та тваринних елементів орнаментики, автор говорить, що якихось назв елементів відмітити не доведеться. А мені-ж здається, що такі назви обов'язково мусять бути, бо оповідаючи комусь, чи раючи написати іменно такі, а не інакші елементи, малярка їх обов'язково мусить якось назвати. Коли-ж її просто запитати, як опі лапочки зветься, то вона скаже — «я не знаю».

Не знаю, чому автор називає ті вазочки (горщечки), що з них виростають квіти, закінченням орнаменту (ст. 9), адже, напевно, малярки, починаючи розписувати передусім малюють цього самого горщечка. Та й якось аж неприродно називати низ рослини закінченням, коли це є початок, а не закінчення.

Надаючи орнаментові в стінних розписах значення лише архітектурного, автор припускає думку, що за минулих часів розписи мали, мабуть, як не інакше призначення, то в усякому разі символістичний зміст, що його тепер забув український народ (ст. 10). Але не знаю, як завдавніше почали розписувати хати на Україні взагалі. Чи випадає тут із рішучою певністю говорити про той символізм? Чому саме христички на таблиці 12 є символістичні знаки? Чому-ж тоді там-же (таб. 12) вгорі ліворуч не вважати знаків на стеблинах за півмісяці символічного значення. Христички-бо символістичного значення малюють лише в певний час і на певний час, як от на Водохрища, або на страсному тижні, але через якийсь час їх змивають, або замазують. Можливо, що хрести в квітках малюють просто, як елемент прикраси («пожинки»), або й заповзичили із звичаю держати на макові в церкві букет квіток із встромленим туди дерев'яним хрестом та свічкою, або з весільного звичаю (старша світилка держить світильника (букет квіток) із встромленим туди дерев'яним хрестом та свічкою (Звенигородц.), або з шаблею та свічкою (Полтавц.).

Констатуючи той факт, що хати незможницькі прикрашено більше за хати багатіїв, автор кидає здогад — ніби бідаки намагаються залатати свої злидні грою плавких ліній то-що. Але навряд, щоб це відогравало тут перворядну роль. Очевидно, треба шукати причини глибше. Багаті завжди поневолені своєю невивідною працею, своєю зажиранням, заповзичанням; вони в неволі у самих себе, у своїх неситих інстинктів — вічних поривань до збагачення. Хіба-ж то є час їм думати про красу взагалі, а надто про розписи хат. А то ще й те, що всі-ж багатії пнуться в пани й свої хати й меблювання намагаються підігнати під панські: кладуть підлоги, купують стільці, ложать шпалери й т. ин., отже відходять від бідноти, а не наближаються до неї. Психологія багача така, що все любе бідному, йому має бути бридке.

Згадуючи про симетричність елементів орнаменту, автор бідкається, що дізнатися про те, як Ганна Катрич додержувала цієї симетричності, ніяк не пощастило. Гадаю, що через розпитування про це таки й не пощастить дізнатися, а треба безпосередньо самому спостерігати це в про-

цесі роботи. Мені довелося бути на Гуманщині р. 1926 (с. Нова Гребля) і збирати зразки шитва для Київського Істор. Музею. Зацікавившись технікою шиття, я попросив селянку Марту Косинець показати, як вона змальовує взірці для вишивання. Вона взяла мій зошит, поклала на коліна й, сидячи собі на траві, вивела чудесний, рослинний, кривульковий орнамент, додавши, що це зветься «хмелик». Вражений надзвичайною симетричністю його елементів і гадаючи, що Косинець завчила тільки цей мотив, я запитав, чи вона може ще инакший зразок намалювати. Вона без ніяких суперечок тут-же намалювала ще два вужчі зразки. Усі три були між собою несхожі, але симетричність їх була разюча. Пильнуючи її праці, я помітив, що вона спочатку сміливим рухом розміщала досить правильні кружальця, що становили рівно один від одного віддалені координати орнаменту; потім таким-же сміливим, рішучим рухом олівця вона вивела вивід (кривульку); тоді до кружалець додала пелюсточки: з них стали квіточки,—до виводу листочки й вусяки (закрутні), заповнюючи прогалини. Зразок її роботи я передав до Київського Істор. Музею ім. Шевченка. Виходить, що секрет симетричності криється в її зорі (локалізації), у сміливості вправної руки (моторний рух), у нахилі (звичці) до симетрії, до ладу, якого вона набуває ще змалку, підводячи віхтем долівку, ніби під шнур, кладучи вистіг на сорочці, ріжучи по лоту по нитці, пишучи писанки й т. ин.

Спинаючись на трафаретах, автор змовчує про те, чи не користуються часом на Гуманщині з живих трафаретів природи, як це роблять на Звенигородщині: вмочають у фарбу розквічену квітку (гуздика, айстру, листя барвінку й т. ин.) і, притуливши до стіни, мають відповідний елемент.

У своєму викладі автор иноді порівнює хатні розписи Гуманщини з такими-ж на Поділлі, часом, щоб освітлити деякі моменти, покликається на праці К. Широцького, але все це робить тільки натяк на справжнє наукове оброблення й обґрунтування поданих його думок та розв'язання тих проблем, що повстають перед нами, після прочитання цієї книжки.

Громадянство сподівається від автора, що він, покінчивши збирати матеріяли, проробить суто наукове дослідження того багатющого матеріялу, що частину його подано в цій книзі. Для чого годилося-б дослідити розвиток орнаменту на Гуманщині в історичній перспективі, зазначивши впливи безпосередні, сусідні й впливи перехідні—сусідніх народів (схід, захід); пошукати паралелів у шитві й техніці його, що иноді починається з розпису; дорівняти численні мотиви розписів писанок, плахот, стародавніх килимів, риз; дорівняти до різьбарства, ганчарської кераміки давньої й сучасної. Тоді-б поданий матеріял спертий на все-сторонню аналізу та синтезу, став би на певному місці в історії українського мистецтва, ясніше вирізнівшись на загально-історичному тлі.

Матеріал, уміщений у поданій книзі, далеко не охоплює всієї Гу-

манщини: із 143 малюнків припадає на с. Городецьке 43, Дмитрушки щось 27, Синицю 13, Кучубіївку, Пиківець, Війтівку по 4—8; решта сіл по 3—5; є такі навіть (7 сіл), що по 1. На деяких малюнках не позначено місця (6 мал.). З географічного боку виходить, що тут подано зразки з західньої частини Гуманщини, з сіл розкинутих навколо Гумани, отже репрезентувати всю Гуманщину ця книжка не може. Беручи це на увагу та ще й надзвичайно малий тираж її (200 пр.), бажано було-б, щоб автор, поповнивши матеріалами всієї Гуманщини, знов видав цю книжку, щоб можна було надіслати по кілька примірників, я вже не кажу закордон, а принаймні хоч по школах України для заохочування вчителів та учнів до збирання таких матеріалів, про що автор так боліє.

Бажано було-б, щоб малюнки до книги, коли це тільки можливо, робили самі малярки. Через це-бо можна уникнути руки художника, цього культурного посередника, що на деяких взірцях так чути його витонченість, вигладженість.

Минаючи ті помилки, що трапляються в тексті книги, що-до правопису (датний відмінок—«Щепотьєвої»; «ці пірря» (ст. 7), «як-би» (рос. «как-бы» (ст. 12); «виконано мною»; «між тим» (ст. 5) й інші), треба сказати, що книжка є дуже цінний вклад у нашу вбогу літературу з народного мистецтва й бажано, щоб автор продовжував свою працю в цьому напрямі далі й далі.

Дмитро Маламуж.

Б. Пилипенко. Нові печери (Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928, ст. 103—130).

Стаття має 15 сторінок тексту, 17 зразків орнаменту з розпису печер (на дві хварби), 5 чорних малюнків на окремій таблиці, 19 фотографій, план печер і внутрішній розріз церкви.

Мова йде про викопану в товщі Болдиної гори біля Троїцького монастиря в Чернігові печерну церкву, що розписували селяни за ініціативою ченця Алісія.

Оповіді про політичні настрої, що спричинилися до такої, надто непродуктивної задля революційного часу, праці, назвавши ймення майстрів-мистців, що дали художнє оформлення, автор подає детальний опис плану та окремих частин і розпису цієї винятково цікавої пам'ятки живого народного мистецтва; потім шукає аналогій формам церкви то в архітектурі Візантійській, то доби бароко, і, нарешті, навіть намагається розв'язати питання про походження мотивів розпису.

Робота Б. Пилипенка дуже цінна тим, що публікує надзвичайно цікаву пам'ятку варту справжнього наукового дослідження.

Шкода тільки, що автор, так захопившись цим проявом народної творчості, не подав докладніших відомостей про майстрів-мистців, які створили його, і не пошукав у їхньому оточенні джерел цієї творчості. Сказати, що: «найкращі зразки орнаменту рослинно-квіткового належать

Киляні з с. Борок та Орині з с. Роїща» (не зазначивши, навіть, де саме ці села), та що мотиви геометричного орнаменту і рельєфні оздоби належать головному будівничому печер—Аліпю,—для автора, що жив у Чернігові, і, безперечно, мав можливість ближче довідатись про саму «лабораторію» творчости печер—замало.

Адже в статті навіть не згадано про те, чи існує хатній розпис в околицях Чернігова, що міг би бути за зразок для розпису печер, або, коли розпису навколо немає (а так воно, здається, і є), то звідки пішла техніка цього розпису?

Цікаво. між иншим, чому теж ні словом не згадано другу, таку-ж нову й покинуту печеру Болдиної гори—дуже недалеко од печерної церкви, з витриманим геометричним орнаментом розпису, не встановлено звязку з даною пам'яткою, та не розвідано про її майстрів?

Що-до порівнянь, які робить автор, його розуміння архітектурних термінів та походження форм орнаменту,—то з ним далеко не завжди можна погодитись... Зразки орнаменту подано без зазначення, яку саме частину оздоблює кожний, інколи їх просто обрізано і форма їхня цілком зміненна, як от на заставках угорі сторінок 107, 108 або 119, орнамент яких був за об'ямлення до трикутних ніш входу в печерну церкву.

Наталя Коцюбинська.

З приводу статті **М. А. Фриде** «Гончарство на юге Черниговщины».

Чернігівське ганчарство не може похвалитися великою бібліографією. Тому неможна не вітати праці співробітниці етнографічного відділу «Русского Музея» в Ленінграді М. А. Фриде «Гончарство на юге Черниговщины», що її надруковано в III т. «Материалов по Этнографии», вид. Рус. Муз. 1926 р.

У невеликій статті (13 стор. з 10 малюнками) авторка оповідає про те, що бачила й записала з слів сучасних ганчарів підчас своїх двох поїздів до Ніжина та Ічні, двох головних ганчарних пунктів Південної Чернігівщини. Описує процес добування та оброблювання глини, формування на крузі, дрібний інструментарій, виготовлювання та склад фарб, поливання, гатунки й склад полив, описує й дає малюнки та плани горнів, техніку розмальовування та орнаентацію колишнього й сучасного посуду, додаючи ввесь час чимало місцевих термінів, хоч і зазначивши, що все це «майже нічим не відрізняється від звичайних та загальних для всієї України назв»; усе це надає цій частині праці цінности й показує авторку, як уважного дослідника; тому й хотілось би ще більшої детальности й рівноваги, бо, на жаль, все це великою мірою стосується до Ніжина, про Ічню-ж говориться менше, а виразна різниця матеріялу, форм, орнаменту, обарвлення посуду цих двох пунктів, що одразу кожному

кидається в бічі, мало виявлена, бо й фотографії й малюнки стосуються головним чином до Ніжинського посуду.

Не спиняючися довго на деяких дрібних помилках авторки що-до історії, техніки та економіки промислу (це цілком залежить од «нальотного» методу роботи, що мимоволі мусять уживати чи не всі музейні робітники підчас своїх коротких приїздів для розшукування та придбання музейних експонатів по різних чужих, мало знайомих місцевостях),—азначу головні. По-перше: не слід збільшувати значіння Ніжина та Ічні як виробничих пунктів,—вони обслуговують тільки невеликий район тих сіл, звідкіля селяни їздять до них на базар. Це Північна Чернігівщина, «литвини» приїздять здалека й наповнюють і всю Південну Чернігівщину, та й Полтавщину своїми дешевими з гарної глини горщиками. Вони з давніх часів торгують і в Ніжині, і в Ічні й роблять місцевим ганчарам таку велику шкоду й конкуренцію, що неможна не вказати на неї. Це явище підкреслюють у літературі про Чернігівське ганчарство, так само як і те, що ганчарна продукція Чернігівщини в цілому, протягом останніх десятиліттів 19-го ст., падає катастрофічно; хоч деякі села Північної Чернігівщини навіть підчас війни та революції збільшили її, про Південну, на жаль, доводиться сказати що навпаки, продукція й якість її де далі, то все меншає.

У-друге,—ніяк неможна погодитися з авторкою, що вживання «сухої поливи» одрізняє Ніжинське та Ічнянське ганчарство од ганчарства всієї України. Не кажучи вже за те, що й інші місцевості України добре знають «одноразку» й уживають сухої поливи, слід азначити, що й Ніжин і Ічня тільки аж за революції перейшли до неї од «дворазки», а раніш вони, якраз навпаки, цим одрізнялись од усієї Чернігівщини. Навіть цей факт, уживання «рідкої поливи», що примушував ніжинських та ічнянських ганчарів опалювати посуд двічі, коли паливо було дороге, давав змогу «литвинам» конкурувати, бо хоч литвини й опалювали одним-один раз і мали дешеві дрова, проте їм дуже дорого коштувало здалека перевозити посуд.

Кінець праці присвячено кахльовому виробництву Ніжина та Ічні; це приемле новина, бо досі крім побіжних заміток у деяких авторів про існування його на Чернігівщині, не було жодного опису самого виробництва, навіть не згадувано ніде про загальний вигляд кахоль.

Та частина праці М. А. Фріде, де подається цілком свіжий, фактичний описовий матеріал про техніку, орнаментику, інструментарій, усе, записане з слів ніжинської ганчарки А. Л. Дроб'язко, що за молодих років допомагала батькові в роботі й сама розмальовувала кахлі—на мій погляд, найцікавіша й найцінніша.

Але тому, що й у Ніжині, і в Ічні, і взагалі на Чернігівщині кахоль сила, і авторка очевидно не могла їх усіх бачити підчас своїх недовгих приїздів—виникає ціла низка досадних непорозуміннів, через зайву категоричність деяких її висновків.

Так, неможна приписувати улюблену композицію ніжинських кахольників «фіялку» в ромбуватому обримуванні—Дробязкам, що вжили її вкінці 19 ст., а на датованих та підписаних кахлях ганчарів Білика й Бедеди, бачимо їх у 60-х та 70-х роках.

Неможна казати, що стилі Ніжинських та Ічнянських кахоль «совершенно различны», «полная противоположность», і що ніжинські мають тільки рослинний орнамент, а ічнянським властивий орнамент сюжетовий,—досить пригадати силу квітчастих ічнянських печей і деякі сюжетові Ніжинські печі, щоб ця «полная противоположность» обернулася на велику подібність; тому й на мал. 8 слід було-б помітити, що ліва кахля—ічнянська, а права—ніжинська, а на 9 обидві ічнянські, щоб не спокуюшати тих, хто не знає, що й між ічнянських бувають кахлі з квітками.

Неможна погодитися ще й з тим, що тільки нові печі роблено з одним малюнком на кахлях (ампірова ваза з трьома квітками), цей сюжет бачимо на датованих печах протягом цілого століття, починаючи з 20—30-х років, кінчаючи 1902 роком, хоч і можна зауважити, що сюжетові кахлі наприкінці 19 ст. зникають, і що рослинний орнамент на кахлях затримується довший час.

Не слід би категорично заявляти, що «бытовые картинки чужды украинскому орнаменту» і що вони на ічнянських кахлях, так само, як і ніжинські «фіялки» не відповідають загальному стилеві української кераміки й напевно прийшли до нас із французьких та голяндських кахоль.

Пригадаймо, що й в інших галузях мистецтва, хоч і не так часто, все-ж таки бачимо сюжетові мотиви—(на Подільських килимах, на розмальованих стінах селянських хат, у золотарстві, у вишиванні й т. и., а на мисках і кахлях не тільки з Чернігівщини, а й з Галичини, Київщини, Поділля маємо велику кількість і різноманітність сюжетових мотивів.

Що-до запозичання мотивів з французьких сюжетових, та голяндських квітчастих кахоль, то невідомо, напевно, чи були такі кахлі на Чернігівщині, а проте відомо, що була по-перше велика сила кахоль, привезених з Росії, по-друге—з місцевих Чернігівських заводів. Їх легко зустрінути ще й досі—і в самому Ніжині, і по садибах у кол. панських маєностях. Ганчарі їх, позичаючи деякі мотиви, композиції й сюжети з панських кахоль, робили їх для селянського вжитку своєю технікою й манерою. Напевно ніжинські ромбуваті обримування фіялок походять скоріш од Шатрищанських та Глухівських заводських кахоль з такою самою композицією, ніж од «голландских изразцов с цветочным орнаментом», а ічнянські кахлі зовсім не так уже «легко сближаются с французскими кафлями XVIII в., на которых изображены бытовые сцены и иллюстрации к модным романам»; а надто, коли пригадати, що улюблені сюжети Ніжинських та Ічнянських кахоль—птахи, коні, вер-

хівники, танцівники, пряхи, а найчастіше—сила п'яниць та салдатів. Сюжетові ганчарські кахлі це такий своєрідний народний малюнок-лубок, що й до місцевих заводських їх ніяк рівняти, не кажучи вже за французькі.

Мої зауваження мали мету показати, що ця цікава праця над українським матеріалом уважного дослідника, музейного робітника далекого Музею, праця, що дав й певне загальне вражіння од ганчарства Південної Чернігівщини, та й цілу низку дійсно цінного з боку фактичних даних свіжого матеріялу й спостережень, що точно й науково фіксує мало не все, що можна побачити й почути за час короткого музейного командрування,—трохи хибить у загальних висновках, бо в категоричній формі їх можна робити тільки аж після довгих дослідів на місцях.

А цінність матеріялу, зібраного підчас коротких подорожів полягає, головним чином, у точній фіксації явищ даної місцевости.

Евгенія Спаська.

В. Щербаківський. Основні елементи орнаментациі українських писанок і їхнє походження. Прага, 1925. [Окр. відбитка].

Ця студія має 10¹/₂ сторінок тексту, 4 великих таблиці з 36 малюнками писанок у натуральний розмір і пояснення до них та 14¹/₂ сторінок приміток з 3 таблицями і 2 окремими малюнками до них. Вона торкається основних питань народнього мистецтва, питань про те, що собою являють писанки, яке значіння має їхня орнаментика, де треба шукати генези писанки і в цьому відношенні автор далеко переступив своїх попередників в галузі народнього мистецтва взагалі й писанок зокрема. Автор вважає писанки атрибутами соняшного культу, того самого, що зберігся і досі в таких звичаях як Калита, Колядка, Щедрівка, Ордань, Колодій, Великдень, Проводи, Купала. Вже цим твердженням В. Щербаківський далеко відступає від попередніх авторів, що намагалися зв'язати походження писанок з початками християнства. Значіння писанки складається з двох елементів: 1) із значіння самого яйця, яке носить в собі зародок соняшної птиці півня та 2) із значіння тих орнаментів-символів, якими буває вкрита писанка. Людство давно знало півня. Розкопки могил Тебайських фараонів довели, що найстарше виображення півня можна віднести до 1425—1123 р. перед Хр. Півень як священна птиця був відомий і на Україні. Це доводить скельний рельєф у Буші, де, на думку автора, виображено півня замість соняшного диску. Отже яйце, що мало в собі зародок півня, могло служити апортропейном, а тому, що воно мало взагалі в собі зародок живого, могло замінити собою криваву жертву. Писанковий орнамент мав свячене значіння; це витікає із значіння води, в якій лежали писанки перед тим як їх починають розмальовувати. Це ж стверджують ще інші моменти,

а саме: писанку не печуть і не варять, писанкою не грають «в битка» чи «котка» бо не годиться знищувати потенціально живу силу, що є в писанці і також розбивати священі в очах народу знаки. Основних писанкових орнаментальних мотивів, на думку автора існує три: свастика, трикветр і розета. Решта орнаментальних мотивів у своїй основі мають той самий принцип конструкції, що й ці, міняються або ускладнюються тільки рамена, набуваючи форм та назв рослинних або животинних. В примітках автор докладно зупиняється на розвитку кожного з цих орнаментальних мотивів. В глибокій давнині ці орнаменти служили апотропейонами або символами в культі сонця, який був розповсюджений по цілій Європі ще вкінці бронзової доби. Автор намагається навіть довести, що знаки намальовані на писанках суть символи і вживаються у нас тільки разом з писанкою і тільки підчас обрядів зв'язаних з святами на честь сонця, аргументуючи своє твердження тим, що напр. в різьбарстві та ганчарстві не зустрічається ні свастики, ні трикветра. Лише в різьбарстві зустрічається розета. У тих випадках коли орнамент робили жінки, цей останній міг виходити з тих же самих засад, що і писанковий, а саме дати людині апотропейон; це могло бути напр. у вишивці. Але стиль тут цілком інший ніж на писанці і очевидно розвивався інакше ніж на писанці. Як і коли культ сонця міг дістатися на Україну? Для розрішення цього питання автор уважає потрібним хронологічно переглянути усі орнаменти, які існували на території України і порівняти їх з писанковими. Орнаментика сучасної та козацької доби не має нічого спільного з писанкою. Орнаментика великокнязівської доби стоїть цілком під візантійським впливом і християнство нищить усе поганське. Скито-сарматська доба мала орнаментацию з звірячих головок. До того, ні яйце ні курка не могли дістатися від кочового народу, бо він їх виключав з свого обіходу. Протягом лятенської доби на Україні була кераміка з виображенням свастики, трикветра та розети. Теж гальштатська культура на Україні мала багато солярних символів. У Європі культ сонця з'явився ще за кінця бронзової доби. Можна припустити, що він сюди прийшов з Малої Азії, Криту, Єгипту. Україна через Чорне море мала легку сполуку з Гітитами і могла від них дістати культ сонця. Тоді на території України жив досить культурний хліборобський нарід і мав ознаки соняшного культу, тому сприйняти новий високорозвинений соняшний культ було для нього легко і бажано. З другого боку самий стиль писанкової орнаментации цілком викінчений і відповідає символіці яйця і писанки як символа життя. Вся поверхня писанки робить вражіння ніби-то вона ворухиться. Подібну орнаментацию разом з символікою і розрішенням ілюзійної проблеми виробити могла якась високо розвинена країна. Такою могла бути наприклад передньо-азійська культурна область разом із своїм чорноморським продовженням. Там ми бачимо розрішення таких самих проблем на кулястій поверхні камареських глиняних ваз. Отже студія писанкової орнаментации дає цікаву вка-

зівку на те, що початки духовної культури прийшли до нас не з Середньої Азії, а з Месопотамії через Малу Азію і Чорне море.

Такий зміст цієї невеликої але цікавої та ґрунтовної статті. Сам автор, будучи не лише дослідником народнього мистецтва, але і фахівцем-археологом зумів поєднати археологічне та етнографічне вивчення писанок і сама студія від цього виграла. Замість досить неясних тверджень попередніх авторів про те, що звичай розписувати писанки є християнський, але існував у багатьох народів, що не були християнами, автор дає чітку відповідь, що цей звичай є дохристиянський, писанки є один з атрибутів соняшного культу. Раз писанки зв'язані з соняшним культом, то пояснення походження писанкової орнаменталізації треба шукати в тій добі, коли цей культ народився. Це і робить з великим успіхом автор. Його заслуга в тому, що він простежує розвиток орнаментальних мотивів далеко в глибину віків і це надає виразності характеристиці цих мотивів. Автор дає також відповідь і на питання, звідки, на його думку, прийшов цей культ на Україну. Але є деякі твердження, з якими не можна погодитись. Чому автор гадає, що основних типів писанкових орнаментів існує лише три: свастика, трикветр та розета? Хіба до основних типів не можна зарахувати безкінечника, що так добре пасує з поверхнею яйця, та виображення сонця у вигляді кружечків? Викликає сумніви і думка авторова, про те, що на інших орнаментованих речах українського народнього побуту, напр. кераміці та різьярстві, ми не зустрічаємо ні свастики ні трикветра, а лише розету в різьярстві. Звідси він робить висновок, що писанкова орнаменталізація властива лише для писанок, без цього не може бути і мови про культове-символічне значіння писанок. Як що ці мотиви зустрічаються напр. у вишивці, ткацтві, то там їх стиль цілком відмінний від писанкового. Тут він лише кидає думку про відмінність стилів, але нічим її не ствердив. Проте в кераміці ми зустрічаємо свастику. Шкода, що автор так побіжно зупинився на мистецькому аналізі писанкової орнаменталізації; це могло б дати деякі цікаві висновки.

Тетяна Мішківська.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК З АРХЕОЛОГІЇ.

(Праці, що вийшли на Україні за час з 1917-го до 1928 року включно та праці українських дослідників, які надруковано за кордоном протягом того ж часу).

В покажчику зазначено друквані праці місцевих та закордонних дослідників, що вийшли на Україні (в межах тепер. У. С. Р. Р.) та праці українських дослідників, які вміщені в закордонних виданнях. У покажчику нема археологічної літератури Західньої України через те, що використано цю літературу лише частково і зібрано замало бібліографічного матеріалу.

Подана тут бібліографія охоплює археологію України, починаючи з палеолітичної доби й кінчаючи великокнязівськими часами. Є трохи літератури, що торкається матеріальних залишків і пізніших часів, а саме рештків татарської культури XIII—XV-го століть нашої ери. Є де що й з археології Сходу (переважно Близького Сходу).

Поруч з основною археологічною літературою до покажчика внесено інструкції для збирання та досліджування археологічних пам'яток, музейні провідники, що в них пояснюються археологічні збірки, та праці про науково-дослідчу роботу археологічних музеїв. Вміщено й некрологи дослідників, бо в цих некрологах є матеріал для історії археології України. Є декілька праць, що в них лише частину матеріалу присвячено археології, а решта змісту освітлює питання суміжних дисциплін і торкається иноді пізніших історичних часів.

Літературу кожного року виділено окремо. Видання наукових закладів, які безпосередньо зв'язані з науково-дослідною роботою в галузі археології (як от ВУАК, музеї, кабінет Антропології ім. Ф. Вовка тощо) подані на початку відповідного року і праці археологічного змісту цих видань розміщено в такому порядку як в книжці. Ті ж праці, що їх вміщено у виданнях інших закладів чи видано окремими книжками і брешурами, розміщені за прізвищами в алфавітному порядку.

Праці, що підписані ініціалами і анонімні, вміщено в кінці бібліографії відповідного року.

Всі описи зроблено *de visu* за винятком декількох назв, одмічених зірочкою (*) перед прізвищем автора, які взято з бібліографічних покажчиків.

Розмір сторінок в сантиметрах зазначено лише в виданнях спеціальних наукових закладів, що про них згадувалося вище, і в працях, що вийшли окремими книжками чи брошурами.

Показчик потребує деяких доповнень, що їх через об'єктивні причини для цього видання зробити не довелося.

Рік 1917.

Козловская, В. Свѣтлой памяти В. В. Хвойки. Одесса, 1917. (27 × 20). 14 стор. з портретом В. В. Хвойки. (Отд. отт. изъ XXXIII т. Записокъ И. Одесскаго Общества Истории и Древностей).

Макаренко, Н. Городища и курганы Полтавской губернии. (Сборникъ топографическихъ свѣдѣній). Полтава. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссии. 1917. (24,5 × 17). VIII + 105 + XIX стор.

Рік 1918.

Бузескуль, В., проф. Древнѣйшая цивилизація въ Европѣ. Эгейская или критско-микенская культура. Харьковъ. Издательство «Союз». 1918. (21,5 × 15). 80 стор. з 22-ма мал. в тексті. (Культурно-Историческая Библиотека, подъ ред. проф. Д. И. Багалъя).

Данилевич, В., проф. [Рецензія]. «Проф. М. І. Ростовцев. Давне минуле нашого півдня. Видання друге. Переклад Л. Чикаленка. Київ, 1918». — Журн. «Наше Минувле». Київ. Видавн. т-во «Друкаръ». 1918. Ч. 3. Стор. 171—172.

Козловська, В. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки, Уманського повіту, на Київщині. — Записки Історичної і Фіольологічної Секції Укр. Наук. Т-ва в Києві, кн. XVII, Київ, 1918. Стор. 51—68.

*Курінний, П. З минулого Уманщини. (Археологічний нарис). [Умань. Кооп. вид. «Союз». 1918. 8°. 16 стор.]¹⁾.

Ростовцев, М., проф. Давне минуле нашого півдня. Переклад Л. Чикаленка. Видання друге. Київ, 1918. (22,5 × 17,5). 32 стор. з 28-ма мал. в тексті.

Федоровскій, А. Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Издат. «Союз», Харьк. кредит. союза коопер. 1918. (26 × 17,5). 17 стор. з 19-ма мал. в тексті. (Отд. отт. изъ сборн. «Природа и население Слободской Украйны»).

Київський Український Археологічний Інститут імені проф. В. Б. Антоновича. Розкопки руїн Ольвії та Верхне-Салтівського могильника. Розкопки в Зарубському монастирі. Розкопки під Лохвицею. — Журн. «Наше Минувле». Київ. Видавн. т-во «Друкаръ». 1918. Ч. 2. Розд. «Хроника», рубр. «Археологія», стор. 196—201.

¹⁾ Відомості, що їх взято в квадратіві дужки записані з слів автора—П. П. Курінного. С. М.

Сучасний стан Звіринецьких печер у Києві. Розкопки на місці, де був будинок Полуботка. Бюст Тиверія. — Журн. «Наше Минувле». Київ. Видавн. т-во «Друкарь». 1918. Ч. 3. Розд. «Хроника», рубр. «Археологія», стор. 146—147.

Рік 1919.

Записки ²⁾ Українського Наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Випуск I. Полтава, 1919. (26,5 × 20). XVI + 111 стор. + I табл. мал.

Праці археологічного змісту, що їх вибрано з Записок.

Щербаківський, В. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. Попереднє звіттовлення. Стор. 61—78 з 10-ма мал. в тексті. Резюме франц. мов.

Рудинський, М. Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла. Охтирський повіт на Харківщині. Стор. 79—94 з мапою, планом та з мал. в тексті + I табл. мал. Резюме франц. мов.

Данилевич, В., проф. [Рецензія] «М. И. Ростовцевъ. Эллинизм и иранство на югѣ Россіи. Общій очеркъ. Изд. «Огни», Петроград, 1918». — «Книгарь». Київ. Вид. т-ва «Час». 1919. Ч. 28. Стор. 1912—1913.

Курінний, П. Показчик Історичного Музею Уманьщини в році 1918-му. Умань, 1919. (24 × 16,5). 16 стор. (1-ша Укр. гімназія ім. Б. Грінченка на Уманщині).

Пападимитріу, С. Новая надпись Одесскаго музея. — Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей, т. XXXIII. Одесса, 1919. (28 × 19). Стор. 59—60.

Щербаківський, В.]. Провідник по Археологічному відділу Полтавського Народнього Музея. З коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. Полтава, 1919. (25,5 × 17). IV + 25 стор.

Рік 1920.

Данилевич, В., проф. [Рецензія] «Николай Макаренко. Художественныя сокровища Императорскаго Эрмитажа. Краткій путеводитель. Изданіе Общины св. Евгеніи. Петроградъ (1917).» — «Книгарь». Київ. Вид. т-ва «Час». 1920. Ч. 1—3 (29—31). Стор. 42—43.

Федоровский, А. Доисторические древности в бассейне р. Донца.

²⁾ Т-во зробило спробу видати II-й в. Записок, але вийшов лише один аркуш. Зміст виданого аркуша: Щербаківський, В. Розкопки в м. Городищі Лохв. пов. року 1918. Стор. 1—12 з 6-ма мал. Резюме франц. мов. І д е т. Розкопки в с. Липовому Ром. пов. 1916 р. (Полт. губ.). Стор. 13—16. Про рік видання точних відомостей не маємо. С. М.

[р. 1920]. (20 × 14). Стор. 35—44 + V табл. мал. (Отд. отд. из 4-го вып. 1-го т. Изв. Лисичанск. Музея).

*Шугаевский, В. О собирании и хранении памятников старины. Чернигов, 1920. [4 чи 5 стор.?). (Библиотечка школьного работника).

Рік 1921.

Федоровский, А. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком Бассейне. Воронеж, 1921. (24,5 × 17,5). 13 стор. з 4-ма мал. (Отд. отд. из Воронежского Историко-Археологического Вестника № 2).

Знайдення палеолітичного селища на Полтавщині. — Збірник Секції Мистецтв. І. Київ. Держ. видав. 1921. Розд. «Хроніка», стор. 153. (Укр. Наукове Товариство).

Рік 1922.

Тутковський, П. Про походження неолітичної культури. — «Наука на Україні». Орган Научного Комітета Укрглавпрофобра. Харьк. 1922. № 3. Стор. 17—25. Резюме франц. мов.

Федоровский, А. Две бронзовые статуэтки Харьковского Археологического Музея. — «Наука на Украине». Орган Научного Комітета Укрглавпрофобра. Харьк. 1922. № 4. Стор. 286—297 з 2-ма мал. в тексті.

Рік 1923.

Труды экспедиции для изучения Изюмского края. Под руководством проф. А. С. Федоровского. Выпуск 1-й. Изюм. Издание Изюмского Окр. Отд. Нар. Образ. 1923. (25 × 17). 32 стор. + VIII табл. мал.

Зміст.

Федоровский, А., проф. Инструкции и программы для археологических разведок и сбора археологических материалов. Стор. 1 — 30 + VIII табл. мал.

Сибилев, Н. Городища, майданы, валы, каменные бабы и доисторические стоянки в пределах Изюмского уезда. Стор. 31—32 з мал.

Локтюшев, С. Доисторические культуры юго-восточного района Донецкого бассейна. (Археологический очерк). — «Просвещение Донбасса». Бахмут, 1923. № 8. Стор. 61—67.

Трифільев, Є., проф. Спроба активно-трудоваї проробки історії первісної культури в Одеському ІНО. — «Шлях Освіти» («Путь просвещения»). Харьк. 1923. № 7—8. (15—16). Стор. 166—172.

В статті описано розкопи могил (за 6—8 вер. від Одеси) з кочови-

цькими похованнями X—XIII вв. та могили, в якій виявлено поховання з скорченим кістяком.

Чи к а л е н к о, Л. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. (Докторська дисертація). — Науковий збірник Українського Університету в Празі. Т. I. Прага, 1923. Стор. 148 — 183 + 184 — 188 (пояснення до таблиць) + VI таблиць.

Щ е р б а к і в с ь к и й, В., проф. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. З додатком щоденника розкопів. Ibidem. Стор. 210—233 з 2-ма табл. в тексті.

Š e r b a k i v s k i j, V. Ukrajinské neolithické „plošadky“ a obráb spalování. — „Obzor praehistorický“. Redaktor dr. L. Niederle. Praha, 1923. Ročník II. Стор. 108 — 119 з 3-ма мал. в тексті. Резюме франц. мов.

Рік 1924.

К а г а р о в, Е., проф. [Рецензія] „Max Ebert. Südrussland im Altertum. Bonn und Leipzig. 1921“. — «Червоний Шлях». [Харків], 1924. № 6. Стор. 269 — 270.

М а к а р е н к о, М. Досліди над Чернігівським Спасом. (Коротеньке звідомлення). — Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. IV. За ред. акад. Аг. Кримського. Київ. ВУАН. 1924. Стор. 240—244.

С т е л л е ц ь к и й, Гн. [Рецензія] «М. А. Меназбир. Великий ледниковый период Европы. (Век мамонта и пещерного человека). Петроград. Изд. М. и С. Сабашниковых. 1923 г.». — «Червоний Шлях». [Харків], 1924. № 3. Стор. 287—289.

Č i k a l e n k o, L. Nález diluviální sošky v Kostěnkách (Voroněžská gub.). — „Obzor praehistorický“. Redaktor dr. J. Schránil. Praha, 1924. Ročník III, sešit 2. Стор. 139 — 140 з малюнками.

L. Č. Diluviální nález v Boršově na Donu. Ibidem, стор. 140.

Рік 1925.

Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка, Ч. I. Київ. УАН. 1925. (26,5 × 17,5). 48 + 2 нenum. стор. + портрет Хв. Вовка.

Зміст бюлетеню.

Хведір Вовк. Стор. 3—4.

Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Стор. 4—8.

З праці відділів Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Стор. 9—17.

Повідомлення з місць. Стор. 18—35 з 1-м мал. в тексті.

З приводу знахідки в с. Колодяжному. (Короткий витяг з подання І. Левицького). Стор. 35—39 з 3-ма мал. в тексті.

Ренс ь к и й, М. Розшуки та розкопи на Лохвиччині. Стор. 39—40.

Рудинський, М. Розшуки по піскових надбережжях річок. Стор. 41—45.

В справі Археологічної Конференції в Одесі 31/VII 1925 р. Стор. 46. Extrait. Стор. 47—48.

Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській Академії Наук, Ч. 2—3. Одеса. Видання Одеської Комісії Краєзнавства при УАН'і. 1925. (26,5 × 17). 270 + II + II стор.

Праці, що їх вибрано з розділу археологічної секції.

Дложевський, С., проф. Секція археологічна. Звіт про діяльність секції. Стор. 45—48.

Болтенко, М. Раскопки Усатовско-Большекуляницкого поля культури. остатков. Стор. 48—66 з планом місця розкопів. Резюме німецькою мов.

Калустов, Б. Данные анализа некоторых находок из Усатовских раскопок 1921 г. Стор. 66—67.

Пора-Леонович, В. Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г. Стор. 69—74.

Кономопуло (Фабрициус), И. Пробные раскопки, произведенные Херсонским Историко-Археологическим Музеем 26, 27 и 28 сентября 1924 г. на городище вблизи Верхне-Адзигольского маяка. Стор. 74—77.

Добровольський, А. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца. Стор. 77—79.

Добровольський, А. Погребения под плитами близ Большой Сейдеминухи. Стор. 79—81.

Цомакион, Г. К столетию Одесского и Керченского археологических музеев. Стор. 81—84.

Драгоев, А. Мастерство древних афинских гончаров. Стор. 86—98.

Дложевський, С. Ернест Романович Штерн. (Некролог). Стор. 99—101.

Дложевський, С. проф. Апулійська ваза - аск Одеськ. Держ. Історично-Археологічного Музею. Стор. 101—104 з 3-ма мал. в тексті.

Болтенко, М. Corpus vasorum antiquorum. (Librairie ancienne E. Champion, Paris, Quai Malaquais, 5). Стор. 104—105.

Болтенко, М. К современной экскурсионной литературе об Ольвии. Стор. 105—111.

Бабак, М., Ризаков, Е. и Рябков, П. Відгуки з нашого краю. Стор. 111—114.

Гамченко, С. Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони. (Короткий виклад). Переклад та передмова Леви-

цького І. Житомир. Видання Волинського Н.-Д. Музею. 1925. (26 × 17). 27 стор.

Данилевич, В., проф. Археологічна минувшина Київщини. Київ. УАН. 1925. (18 × 14). 173 стор. з 5-ма табл. мал., з 9-ма мапами + + портрет автора. Резюме франц. мовою. (Збірник Історично-Філологічного Відділу, № 31).

Данилевич, В., проф. [Рецензія] „Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum (Bücherei der Kultur und Geschichte, herausgeg. von dr. Seb. Hausmann, Band 12). Kurt Schraeder, Bonn und Leipzig. 1921“.

Наук. двохмісячн. «Україна», під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1925. Кн. 1—2. Стор. 179—183. (ВУАН, Істор. секція).

Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. V (1924—1925). За гол. ред акад. Аг. Кримського. Київ. УАН. 1925. Стор. 279—283.

*Літературно-Науковий Вісник. Львів, 1925. Кн. VI. Стор. 179—189.

Данилевич, В., проф. [Рецензія] «С. А. Жебелев, Введение в археологию. Части I—II. Пгтр. 1923». «Червоний Шлях». [Харків], 1925. № 3. Стор. 275—277.

Козловська, В. Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова-Віта на Київщині. — Науковий Збірник за рік 1924. Записки Укр. Наукового Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. ВУАН). Під ред. акад. М. Грушевського, т. XIX. [Київ]. ДВУ. 1925. Стор. 24—28 з 4-ма мал. в тексті.

Макаренко, М. З минулого Роменщини. — Газета «Радянське Життя». Ромен, 1925. Ч.Ч. 32; 33.

Макаренко, М., проф. Найдревніша культура на Україні. (Трипільська культура або Українсько-Егейська). — Журн. «Глобус». Київ, 1925. № 19(47). Стор. 441—443 з 7-ма мал. в тексті.

Макаренко, М. [Рецензія] «Проф. Вадим Щербаківський. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. З додатком щоденника розкопів. (Науковий Збірник Українського Університету в Празі. Т. I. Прага. Наклад Українського Університету в Празі, 1923)». Наук. двохмісячн. «Україна», під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1925. Кн. 6. Стор. 129—130. (ВУАН, Істор. секція).

Макаренко, М. Орнаментация керамічних виробів в культурі городищ роменського типу. — „Niederlův Sbornik“. Uspořádal J. Schráníl, Praha, 1925. Стор. 323—338 з 2-ма таблицями. („Obzor praehistorický“. Ročník IV).

Макаренко, М. Городище «Монастирище». — Науковий збірник за рік 1924. Записки Укр. Наукового Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. ВУАН). Під ред. акад. М. Грушевського. Т. XIX. [Київ]. ДВУ. 1925. Стор. 3—23 з 13-ма мал. в тексті.

Пархоменко, В. [Рецензія] «УАН. Збірн. Істор.-Філол. від. № 31. Проф. Василь Данилевич. Археологічна минувшина Київщини. У Києві 1925. Ст. 173». — «Червоний Шлях». [Харків], 1925. № 10(31). Стор. 211.

Чикаленко, Л., др. Техника орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. Прага. Видання Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі. 1925. 13 стор. з 6-ма мал. Резюме франц. мов. [Окрема відб.].

Щербаківський, В. Ліплавський могильник. (Попереднє звіт-домлення).— „Niederlův Sborník“. Uspořádal J. Schránil. Praha, 1925. Стор. 339—348 з I-м мал. в тексті. („Obzor praehistorický“. Ročník IV).

Рік 1926.

Коротке звіт-домлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні досліді року 1925. (З каталогом звіт-домної виставки). Київ. УАН. 1926. (22 × 15). 120 стор. з 24-ма табл. малюнків в тексті. Резюме франц. мовою.

Зміст короткого звіт-домлення.

Рудинський, М. Коротке звіт-домлення за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925. Стор. 3—11.

Рудинський, М. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. Стор. 13—32 з 6-ма табл. мал. Резюме стор. 105—106.

Макаренко, М. Халеп'є. (Досліді 29/VII—15/IX 1925 року). Стор. 33—50 з 4-ма табл. мал. Резюме стор. 106—107.

Козловська, В. Розкопи у с. Верем'ї у жовтні р. 1925. Стор. 51—53 з 1-ю табл. мал. Резюме стор. 107—108.

Курінний, П. Розкопи біля с. Томашівки. Стор. 54—60 з 2-ма табл. мал. Резюме стор. 108.

Макаренко, М. Досліді на Остерщині. Стор. 61—66 з 1-ю табл. мал. Резюме стор. 109.

Біляшівський, М., акад. Досліді на городищі біля с. Борисівки, Линецького району (б. Липовецького повіту), на Київщині. Стор. 67—71 з 3-ма табл. мал. Резюме стор. 109—110.

Козловська, В. Розкопи на хуторі Гороб'ївка 26/IX—30/IX р. 1925. Стор. 72—73 з мал. Резюме стор. 110—111.

Курінний, П. Дослідження Білогородського могильника. Стор. 74—80 з 2-ма табл. мал. Резюме стор. 111—112.

Антонович-Мельник, К. Археологічні досліді на Кременчужчині. Стор. 81—86 з 1-ю табл. мал. Резюме стор. 112.

Ляскоронський, В., проф. Розкопи в подвір'ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р. Стор. 87—92. Резюме стор. 113.

Козловська, В. Розкопи на території стародавнього Боришпільського городка. Стор. 92—93. Резюме стор. 113—114.

Біляшівський, М., акад. Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка. Стор. 94—95 з 1-ю табл. мал.

Якубський, О. Дюнна стація біля с. Койлова, Переяславськ. повіту. Стор. 95.

Юркевич, В. Розшуки в Н.-Сіверській окрузі. Стор. 96—99.

Кістяківський, Л. Розвідка в околицях с. Лихачівка Рублівського райсну (кол. Богодухівського пов.). Стор. 99.

Рудинський, М. Знахідки в околицях Трахтемирова. Стор. 100—102 з 1-ю табл. мал.

Василицький скарб. Стор. 103—104 з 1-ю табл. мал.

Трипільська культура на Україні. За редагуванням голови Комісії В. Козловської та секретаря П. Курінного. Київ. УАН. 1926. (26,5 × 17,5). X + 211 стор. + XXVIII таблиць мал. Резюме франц. мовою. (ВУАК, Трипільська Комісія).

Зміст збірника.

Передмова. Стор. III—IV.

Курінний, П. Академик Микола Біляшівський. Стор. V—VII.

Козловська, В. Пам'яті Е. Р. Штерна. Стор. IX—X.

Біляшівський, М., акад. Борисівське городище. Стор. 1—7 + I табл. мал. Резюме стор. 187—188.

Болтенко, М. Кераміка з Усатова. Стор. 8—30 + IV табл. мал. Резюме стор. 189—190.

Гамченко, С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. Стор. 31—41 + III табл. мал. Резюме стор. 191—192.

Козловська, В. Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині. (Розкопи року 1916). Стор. 43—66 з планом місця розкопів в тексті + IV табл. мал. Резюме стор. 193—194.

Курінний, П. Монументальні пам'ятки Трипільської культури. Стор. 67—96 + III табл. мал. Резюме стор. 195—197.

Магура, С. Питання побуту на підставі залишків Трипільської культури. Стор. 97—112 + I табл. мал. Резюме стор. 198—200.

Чикаленко, Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Стор. 113—118 + I табл. мал. Резюме стор. 201—202.

Щербаківський, В. Тілопальні точки і мальована кераміка. Стор. 119—138 + II табл. мал. Резюме стор. 203—205.

Козловська, В. Кераміка культури А. (З додатком щоденника розкопів р. 1925 у с. Верем'ї). Стор. 139—163 + III табл. мал. (на одній план місця розкопів). Резюме стор. 206—207.

Макаренко, М. Етюди з обсягу Трипільської культури. Стор. 165—186 + VI табл. мал. Резюме стор. 208—209.

Бабенко, В. Розповсюдження стародавньої Салтовської та схожих на неї культур в межах східної Європи (Україна, Південь РСФРР та Північний Кавказ). За ред. Ю. В. Оландера. Харків, 1926. 15 стор. (Всеукр. Соціальный Музей ім. Артема).

Варнеке, Б. Кераміка села Усатова під Одесою. — Науковий збірник за рік 1925. Записки Укр. Наукового Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. УАН). Під ред. акад. М. Грушевського. Т. XX [Київ]. ДВУ. 1926. Стр. 3—10.

Геринович, В., др. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші, Китайгородського району, Кам'янець-Подільської округи. — Записки Кам'янець-Подільського ІНО, т. 1. Кам'янець на Поділля, 1926. Розд. «Хроніка». Стр. 14—17 + II табл. мал.

Геринович, В. Ново-відкриті трипільські стоянки на Кам'яничині. — Науковий збірник за рік 1926. Записки Укр. Наукового Т-ва у Києві (тепер Істор. сек. УАН). Під ред. акад. М. Грушевського. Т. XXI. [Київ]. ДВУ. 1926. Стр. 3—6.

Данилевич, В., проф. [Рецензія] „Julius Ailio, Fragen der Russischen Steinzeit, Helsingfors, 1922 (Zeitschrift der Finnischen Altertumsgesellschaft. XXIX; 1)“ — Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. VІІ—VІІІ (1926). За гол. ред. акад. Аг. Кримського. Київ. УАН. 1926. Стр. 572—573.

Данилевич, В., проф. [Рецензія] „Geological Survey of China. V. K. Ting and W. H. Wong Directors. Palaeontologia Sinica. Editors V. K. Ting and W. H. Wong. Series D. Volume 1. Fascicle 2. Painted stone age pottery from the province of Honan, China, by T. J. Arne. Peking, 1925“. Ibidem, стр. 573—576.

Козловська, В. [Рецензія] „Vadim Ščerbakivskij. Ukrajinské neolithické „plošadky“ a obřad spalování. Obzor praehistorický. Ročník II, sešit 2. Praha 1923“. Наук. двохмісячн. „Україна“, під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1926. Кн. 2—3. Стр. 198—200. (БУАН, Істор. секція).

Козловська, В. Таврований посуд слов'янської доби. (За матеріалами Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка). — Науковий збірник за рік 1926. Записки Укр. Наукового Т-ва у Києві (тепер Істор. сек. УАН). Під ред. акад. М. Грушевського. Т. XXI. [Київ]. ДВУ. 1926. Стр. 7—14 з 1-м мал. в тексті + IV листки з табл.

Козубовський, Ф. Записки про досліді археологічні коло м. Коростеня року 1925. [Коростень]. Видавництво «Нове село». 1926. (22 × 15). 24 стор. + VІІІ табл. мал.

Курінний, П. [Рецензія] «М. Ф. Болтенко. «Раскопки Усатовско-Большекуяльницького поля культурных остатков». С 1 планом и приложениями. Одесса 1925. Окр. від. з Вісника Одес. Ком. Кравзнавства № 2—3». — Записки Історично-Філологічного Відділу кн. IX (1926). За гол. ред. акад. Аг. Кримського. Київ. УАН. 1926. Стр. 364—367.

Курінний, П. Академик Микола Теодотович Біляшівський як археолог. *Ibidem*. Стор. 24—32.

Магура, С. Побут по залишках Трипільської культури.—«Червоний Шлях». [Харків], 1926. № 11—12. Стор. 125—140 + I табл. мал.

Макаренко, М. [Рецензія] «Левко Чикаленко. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. (Науковий збірник Українського Університету в Празі, т. I. Прага. Наклад Українського Університету в Празі 1923)». Наук. двохмісяч. «Україна», під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1926. Кн. 2—3. Стор. 197—198. (ВУАН, Істор. секція).

Макаренко, М., проф. Підземний город. (Ольбія).—Журн. «Глобус». Київ, 1926. № 19(70). Стор. 376—380 з 8-ма мал. в тексті.

Рудинський, М. Матеріяли до вивчення неолітичної доби столича р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою. Київ. УАН. 1926. (26,5 × 17,5). 15 стор. з мапою + II табл. мал. Резюме франц. мовою. (Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка).

Сібільов, М. Старовинности Ізюмщини. Альбом малюнків. Видання 1. Ізюм, 1926. 10 стор. + XLII табл. мал. (Ізюмський Окр. Музей).

Сибилев, Н. Древности Ізюмщины. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920—1926 годах. Выпуск II. Ізюм, 1926. (21 × 18). 26 стор. + VIII табл. + IV мал. на окремих листках. + VI мап. (Ізюмський Окр. Музей).

Смолічев, П. Розкопи сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині, улітку 1925 року.—Наук. двохмісячн. «Україна», під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1926. Кн. 1. Стор. 178—180. (ВУАН, Істор. секція).

Тутковський, П., акад. Передісторична природа Києва. (Геологічне минуле території Києва за четвертинного періоду).—Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Записки Укр. Наукового Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. УАН). Під ред. акад. М. Грушевського. Т. XXII. [Київ]. ДВУ. 1926. Стор. 25—32.

Федоровський, О., проф. Харківський Археологічний музей та його науково-дослідча праця.—«Наука на Україні». Бюлетень Української науки. Харків. ДВУ. 1926. Стор. 44—48.

Цомакіон, Г. [Рецензія] «Ю. Марти. Сто лет Керченского Музея (Исторический очерк), Керчь, 1926 год». *Ibidem*. Стор. 98—100.

В. Д. Херсонський Історично-Археологічний музей (1890—1925 р.р.). *Ibidem*. Стор. 49—51.

Рік 1927.

Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. (З каталогом звідомної виставки). Київ. УАН. 1927. (22 × 14,5). 243+11 нenum. стор. з малюнками в тексті. Додано портрети акад. М. Т. Біляшівського та Д. М. Щербаківського. Резюме франц. мовою.

Зміст археологічного розділу звідомлення.

- Новицький, О. л. Діяльність ВУАК'у в р. 1926. Стор. 3—5.
- Рудинський, М. Археологічні досліді року 1926. Стор. 7—15.
- Гамченко, С. Розкопи 1926 року в Києві. (Давніша садиба В. П. Трубецького). Стор. 17—38 з планом місця розкопів, з схемою розкопів та з 2-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 215—217.
- Козловська, В. Відрадженья в с. Тулинці Ржищівського району. Стор. 39—40. Резюме стор. 219.
- Козловська, В. Розшуки та розкопи на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики. Липень—Вересень 1926 року. Стор. 40—44 з 1-ю табл. мал. в тексті. Резюме стор. 219—220.
- Козловська, В. Розкопи біля с. Сушківки на Гуманщині. (Жовтень р. 1926). Стор. 45—47 з 1-ю табл. мал. в тексті. Резюме стор. 220.
- Козловська, В. Розкопи в Боришпільському районі. Р. 1926. Стор. 48—50 з 1-ю табл. мал. в тексті. Резюме стор. 220—221.
- Козловська, В. Екскурсії й догляд за знахідками підчас комунальних робіт у Києві за р. 1926. Стор. 51—53. Резюме стор. 221.
- Курінний, П. Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині. Стор. 54—62 з 4-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 223.
- Курінний, П. Археологічна розвідка в околицях с. Колодистого над річкою Синицею на Гуманщині. Стор. 63—70 з 2-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 224.
- Курінний, П. Раецька могила на Бардичівщині. Стор. 71—78 з 3-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 224—225.
- Курінний, П. Розкопи Білогрудівських могилоподібних горбів. В році 1926-му. Стор. 79—83 з 2-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 225.
- Макаренко, М. Євминка. Стор. 84—87. Резюме стор. 227—228.
- Макаренко, М. Карагани (Карахани). Стор. 88—89. Резюме стор. 228.
- Макаренко, М. Ольбія. Стор. 90—105 з 7-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 228—229.
- Макаренко, М. Археологічні досліді та розшуки на Прилуччині. Стор. 106—117 з 1-ю табл. мал. в тексті. Резюме стор. 229—230.
- Рудинський, М. Смячка. Стор. 118—122 з 2-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 231.
- Рудинський, М. Досліді на Кам'янечині. Стор. 123—143 з 2-ма табл. мал. в тексті. Резюме 231—234.
- Рудинський, М. Досліді на Полтавщині. Стор. 144—153 з 2-ма табл. мал. та з 2-ма окрем. мал. в тексті. Резюме стор. 234—235.
- Смолічев, П. Археологічні досліді в околицях м-ка Златополя, на Черкащині року 1926. (Коротке звідомлення за розкопи біля с. Маслової). Стор. 154—166 з 1-ю табл. мал. в тексті та з 2-ма планами. Резюме стор. 237—239.

Щербаківський, Д. Знахідки біля Могилова Подільського. [Реєстр вист. речей склав С. Магура]. Стор. 167—172 з 2-ма табл. мал. в тексті. Резюме стор. 241.

Безвенглінський, Б. Могила ч. XII Білогрудівського могильника біля м. Гумани. Стор. 173.

Бороздін, І. До вивчення старо-кримських надгробків. — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія, т. I. Київ. УАН. 1927. Стор. 469—475 з 3-ма мал. в тексті.

Бузескул, В., акад. Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії. — Ibidem. Стор. 167—182.

Бузескул, В., акад. Открытия и научные достижения за последние годы в области изучения древнего востока. — «Східній Світ». [Харків], 1927. № 1. Стор. 120—137. (Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства).

Варнеке, Б. У справі археологічної мапи України. — Записки Исторично-Филологічного Відділу, кн. XI (1927). За гол. ред. акад. М. Грушевського та проф. Ол. Грушевського. Київ. УАН. 1927. Стор. 333—340.

Геринович, В., др. Мукшанська знахідка. — Журн. «Всесвіт». Харків. 23-го січня 1927. № 1—3. Стор. 8, з малюнками.

Данилевич, В. проф. [Рецензія] „Albert Grenier, Les Gaulois. Payot & Cie, Paris. 1923. (Ч. 31 з серії „Collection Payot“)“ Записки Исторично-Филологічного Відділу, кн. X (1927). За гол. ред. акад. Аг. Кримського. Київ. УАН. 1927. Стор. 380—382.

Дложевський, С., проф. Новий ольбійський декрет на честь Агатокла-евоката. — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія, т. I. Київ. УАН. 1927. Стор. 310—315 з 1-м мал. в тексті.

Добровольський, Л. З минулого Хотівської околиці Київва. — Записки Исторично-Филологічного Відділу, кн. XII (1927). За гол. ред. акад. Аг. Кримського. Київ. УАН. 1927. Стор. 204—222 з мапою Хотівської околиці м. Київва.

В статті є матеріал історично-топографічний, археологічний, культурно-історичний.

Добровольський, Л. Кол. наддніпрянський оборонний вал під Київом. (Мригі—Кю́нча). — Ibidem. Стор. 223—233 з мапою.

Єфименко, П., проф. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи. — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія, т. I. Київ. УАН. 1927. Стор. 286—301.

Козловська, В. Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині. — «Український Музей», збірник 1. Голов. ред. П. Курінний. Київ, 1927. (28,5 × 20). Стор. 43—50 + II табл. мал. Резюме франц. мов. стор. 274—275. (Упрнаука УСРР).

Курінний, П. Ернест Романович Штерн. — Наук. двохмісячн. «Україна», під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1927. Кн. 4. Стор. 220—223. (ВУАН, Істор. секція).

Локтюшев, С. Преежнее население бассейна р. Донца и его смена здесь по находкам материальной культуры. — «Радянська Школа» (б. «Освіта Донбасу»). Луганськ, 1927. 1/15. Стор. 92—97.

Макаренко, М. Давнє минуле Прилуччини. — Газета «Правда Прилуччини». Прилуки, 1927. Ч. 60(436) від 4 серпня та Ч. 61(437) від 7 серпня.

Макаренко, N. Sculpture de la civilisation trypillienne en Ukraine. — „IPEK“. Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst. Leipzig. Herausgeber Herbert Kühn. 1927. Стор. 119—130 + VIII табл. мал.

Макаренко, N. Sceaux de plombe de la période grand-ducale de l'Ukraine. — „Arethuse“, Paris. Octobre, 1927. № 17. Стор. 173—181.

Никольская, Е. Памятники монгольской культуры из села Карги. — «Східній Світ». [Харків], 1927. № 1. Стор. 138—153 з 1-ю табл. мал. та 1-ю мапою. (Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства).

Пархоменко, В. Нарис передісторичних часів життя на Полтавщині. — Збірник «Полтавщина», т. II. Полтава, 1927. (26,5 × 17,5). Стор. 151—158. (Полтавський Держ. Музей ім. В. Г. Короленка).

Полонська-Василенко, Н. [Рецензія] «Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии (бывш. Тавр. Ученой Архивной Комиссии) т. I (58). Симферополь, 1927». — Записки Истор.-Филолог. Відділу, кн. XV (1927). За гол. ред. акад. Аг. Кримського. Київ. УАН. 1927. Стор. 245—247.

Рудинський, М. Кварцитові вироби в інвентарі пізньонеолітичних стацій України. — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія, т. I. Київ. УАН. 1927. Стор. 264—285 з 3-ма табл. мал. Резюме франц. мов.

*Сибилев, Н. Отчет о зондажных раскопках в Изюмском округе в 1926 г. Изюм. Вид. Изюм. Окр. Музею. 1927. 37 стор.; V табл. розрізів; I план; VIII табл. мал.

Січинський, Є. Нариси з історії Поділля. Частина I. Вінниця. Видання Кабінету вивчення Поділля Вінницької філії ВБУ при УАН. 1927. (26,5 × 17). 73 стор. з 48 мал. в тексті + історично-археологічна мапа Поділля.

Зміст книжки.

Нарис I. Загальний огляд історії Поділля. Стор. 5—21 з 10-ма мал. в тексті.

Нарис II. Передісторія Поділля. Стор. 22—66 з 38-ма мал. в тексті Auszug. Стор. 67—69.

Програма і вказівки для збирання речей старовини та відомостей про пам'ятки стародавньої матеріальної культури. Стор. 70—72.

Спіцин, А., проф. Південно-руський неоліт. — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія, т. I. Київ. УАН. 1927. Стор. 251—263.

[Фабриціус, І.]. Літопис Музею. Червоні роки 1917—27. Випуск 8. Херсон, 1927. (23 × 15). 17 стор. з 18-ма мал. в тексті + портрет В. І. Гошкевича. (Держ. Херсонський Історико-Археологічний Музей).

Фармаковський, В., проф. Боспорські спартокіди в атенському різьбярстві. — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія, т. I. Київ. УАН. 1927. Стор. 1133—1139 з 1-ю табл. мал. в тексті.

Федоровський, О., проф. Анкета для реєстрації та опису пам'яток археологічних. Харків. Видання Українського Комітету охорони пам'яток культури при Укрнауці. [1927]. (35 × 21,5). 13 нумер. листків.

Федоровський, О., проф. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. — Збірник «Охорона пам'яток культури на Україні», I. Харків. Видання Українського Комітету охорони пам'яток культури при Укрнауці. 1927. (22,5 × 15). Стор. 15—156 з 89-ма мал. в тексті (з них 2 маші та 7 планів).

Є також окремою книжкою.

Čikalenko, L., dr. Studie o vývoji ukrajinské neolithické malované keramiky. I, Sídliště Petreni v Besarabii. — „Obzor praehistorický“. Redaktor: dr. J. Schráníl. Praha, 1927, Ročník V.—1926. VI. — 1927. Стор. 21—32 з 5-ма мал. в тексті. Резюме франц. мов.

Шестаков, С., проф. Кіммерійці в археології України. — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія, т. I. Київ. УАН. 1927. Стор. 302—309.

Ščerbakivskij, V. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine. 4 стор. з 2-ма мал. в тексті. (Sonder-Abdruck ans „Die Eiszeit“, Zeitschrift für allgemeine Eiszeitforschung. Organ des Instituts für Eiszeitforschung in Wien. Leipzig. Herausgegeben von J. Bayer. Verlag K. W. Hiersemann. 1927. Vierter Band).

Ščerbakivskij V. M. F. Biljašivskij. „Obzor praehistorický“. Redaktor: dr. J. Schráníl. Praha, 1927. Ročník V.—1926, VI. — 1927. Стор. 141.

Розкопи в Ольбії в 1926 році. — «Наука на Україні». Бюлетень Укрнауки. Харків. ДВУ. 1927. № 2—4. Стор. 321—328.

Попередня інформація про археологічні розкопки в Ольбії року 1927. Ibidem. Стор. 328—332.

Рік 1928.

«Антропология». Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1927 рік. Київ. УАН. 1928. (27,5 × 18,5). 196 стор. з таблицями і окремими малюнками в тексті + XI табл. мал. Резюме франц. мов.

Праці археологічного змісту, що їх вибрано з річника.

Вовк, Ф. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. Стор. 3—28 з 14-ма мал. в тексті + III табл. мал.

Рудинський, М. та Вороний, А. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Стор. 65—70 з мапою та 2-ма мал. в тексті + I табл. мал.

Рудинський, М. До питання про культури «мезолітичної доби» на Україні. Стор. 73—94 з 2-ма мапами та з 9-ма табл. мал. в тексті.

Локтюшев, С. Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині. Стор. 95—100 + III табл. мал.

Мушкет, М. Передісторичні розшуки в північній Київщині. Стор. 107—116 з мапою та 4-ма мал. в тексті + I табл. мал.

Різниченко, В. Зразки первісного мистецтва на межі пустель Гобі. Стор. 119—134 з 4-ма табл. мал. в тексті + I табл. мал.

Носов, А. Петрогліфи з долини р. Орхон (Монголія). Стор. 135—142 + IV табл. мал.

Рудинський, М. Пам'ятки Лоханського острова. Стор. 143—168 з мапою та 14-ма мал. в тексті + IV табл. мал.

Данилевич, В., проф. «Цікавий серп». Стор. 169—178 з 2-ма табл. мал. в тексті.

Добровольський, А. Дещо про знаряддя, які Городцов В. О. називає формочками для виливання мідяних прутиків. Стор. 179—184 з 1-ю табл. мал. в тексті.

Старовинності Ізюмщини. Випуск III. Ізюм, 1928. (22 × 18) 20 стор. + LXII табл. мал. (Ізюмський Окр. Музей).

Зміст збірника.

Сибилев, Н. Предисловіє. Стор. 3—4.

Ефименко, П. Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма. Стор. 5—10.

Захаров, А., проф. Каменные бабы. Стор. 11—12.

Спицын, А. Изюмская керамика. Стор. 14—15.

Сибилев, Н. К рисункам. Керамика. Стор. 16—20.

Акчокракли, О. Короткий огляд науково-дослідчої роботи в Криму протягом 1927 р. — «Східний Світ». [Харків], 1928. № 2. Стор. 297—298. (Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства).

Багалій, Д., акад. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Том перший. (Історіографічний вступ і доба натурального господарства). Д. В. У. 1928. (24,5 × 16). 389 + 5 нenum. стор. з 100 малюнками та 3-ма мапами в тексті. (УАН. — Збірник № 72).

Болтенко, М., проф. Б. В. Фармаковський. — «Східній Світ». Орган Всеукр. Асоц. Сходознавства. [Харків]. ДВУ. 1928. № 6. Стор. 3—12. Резюме нім. мов.

Верзилів, А. Найдавніший побут Чернігівської околиці. — Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розв., матер. Під ред. акад. М. Грушевського. Записки Укр. Наукового Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. при УАН), т. XXIII. [Київ]. ДВУ. 1928. Стор. 62—79.

Виноградський, Ю. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості. Ibidem. Стор. 147—168 з 3-ма мал. в тексті.

Вязьмітіна, М. [Рецензія] «В. Л. Вяткин. «Городище Афрасиаб». Вид. Головна науки Наркомосу УзРСР, стор. 65, з ілюстраціями в тексті». — «Східній Світ». Орган Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства. [Харків]. ДВУ. 1928. № 5. Стор. 265—268.

Грушевський, М., акад. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. — Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розв., матер. Під ред. акад. М. Грушевського. Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. при УАН), т. XXIII. [Київ]. ДВУ. 1928. Стор. 17—35 з 7-ма мал. в тексті та з 6-ма табл. мал.

Данилевич, В., проф. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей І. Н. О. — Записки Київського Інституту Народньої Освіти, кн. III. Київ. Вид. Київського І. Н. О. 1928. Стор. 7—20 + портрет В. Антоновича Резюме франц. мов.

Дложевський, С., проф. Про археологічні розкопки в Ольбії в р.р. 1924, 1925 і 1926. — «Східній Світ». Орган Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства. [Харків]. ДВУ. 1928. № 3—4. Стор. 289—294.

Дложевський, С., проф. Зауваження до статті проф. Ф. Петруня. — «Східній Світ». Орган Всеукр. Асоц. Сходознавства. [Харків]. ДВУ. 1928. № 6. Стор. 172—175.

Дубровський, В. Розкопи античного міста Пергаму у 1927 році. — «Східній Світ». Орган Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства. [Харків]. ДВУ. 1928. № 3—4. Стор. 276—288 з 5-ма мал. в тексті. Резюме франц. мовою.

Клименко, П., проф. Золота фібула з Дебальцева. — Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, І. Київ. УАН. 1928. Стор. 26—30 з планом місця знах. та з 3-ма мал. в тексті.

Козловська, В. Провідник по Археологічному відділу Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка у Києві. Київ. Вид. Всеукр. Істор. Музею ім. Т. Шевченка. 1928. (18 × 13). 40 стор. з мал. в тексті.

Козловська, В. Неолітичні та трипільські нахідки на Чернігівщині. — Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розв., матер. Під ред. акад. М. Грушевського, Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві, тепер Істор. сек. при УАН), т. XXIII [Київ]. ДВУ. 1928. Стор. 42—57 з мапою в тексті + IV табл. мал.

Козловська, В. Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернігівщині. — Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, І. Київ. УАН. 1928. Стор. 44 — 52 з 2-ма табл. мал. та з 3-ма окрем. мал. в тексті.

Козловська, В. Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб Слов'яноган. — Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Наук. щорічник за ред. К. Грушевської. Вип. 1. [Київ], 1928. Стор. 95 — 104 з 2-ма мал. в тексті. (ВУАН, Н.-Д. Кат. Історії України).

Левицький, І. Бондарівська неолітична стація — майстерня кременних виробів. — Збірник Волинського науково-дослідного музею, т. І. Житомир, 1928. Стор. 43 — 66 з планом в тексті + IV табл. мал. Резюме німецькою мов.

Локтюшев, С. Среднеднецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальною бытовою индустрией северо-кавказского и средиземноморского влияния. (По данным археологических раскопок на Луганщине с 1919 — 1927 г.г.). Збірник матер. вивчення басейну Донця № 1. Луганське, 1928. (25 × 17). Стор. 1 — 12 з 12-ма мал. (Відб. з т. I-го Труд. Наук. Т-ва Донеччини).

Ляскоронський, В. Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог. — Наук. двохміс. «Україна», під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1928. Кн. 5. Стор. 88 — 93. (ВУАН, Істор. секція).

Макаренко, М. проф. Ніженська фібула. — Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, І. Київ. УАН. 1928. Стор. 31 — 43 з 10-ма мал. в тексті.

Макаренко, М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. — Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розв., матер. Під ред. акад. М. Грушевського. Записки Наук. Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. при УАН), т. XXIII. [Київ]. ДВУ. 1928. Стор. 80 — 100 з 1-ю табл. мал. та з 15-ма окрем. мал. в тексті + II табл. мал. в фарбах.

Макаренко, М. Біля Чернігівського Спаса. (Археологічні досліді року 1923). Ibidem. Стор. 184 — 196 з 6-ма табл. мал.

Макаренко, М. Чернігівський Спас. (Археологічні досліді р. 1923). — Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XX. За ред. акад. М. Грушевського та проф. О. Грушевського. Київ. ВУАН. 1928. Стор. 1 — 80 з малюнками в тексті + XXIII табл.

Мельник-Антонович, К. До археологічної статистики степової Полтавщини. — Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, І. Київ. УАН. 1928. Стор. 57 — 60 з 1-м мал. в тексті.

Melnyk, O. Die neolitischen Haustiere Südosteuropas [Берлін, 1928]. Стор. 15—25 з 9-ма малюнками. (Sonderabdruck aus „Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie“, Bd. XI, Heft 1).

Menghin, O., prof. Die ethnische Stellung der Ostbandkeramischen Kulturen. Tocharer und Hettiter. — Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, І. Київ. УАН. 1928. Стор. 3—25.

Niederle, L., prof. Slovanska zaušnice. Ibidem. Стор. 53—56.

Потапов, А. Передісторичний Кавказ. — «Східний Світ». [Харків], 1928. № 2. Стор. 222 — 233. (Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства).

Потапів, О. Деякі речі салтівської культури з Кубанщини в музеї Грузії. — «Східний Світ». Орган Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства. [Харків]. ДВУ. 1928. № 3 — 4. Стор. 295 — 306 з малюнками в тексті.

Рудинський, М. Археологічні збірки Полтавського Музею. — Збірник присвячений 35-річчю Музею, т. I. Полтава, 1928. (25 × 17,5). Стор. 29 — 62 з 2-ма мал. в тексті + VIII табл. мал. (Полтавський Держ. Музей ім. В. Г. Короленка).

Сибилев, Н. Очерки по доистории и истории Изюмского края. Далекое прошлое Изюма. Выпуск I. Изюм, 1928. (26 × 17,5). 14 стор. + II плани. (Изюмський Окр. Музей).

Смолічев, П. «Скарб» палеолітичної доби. (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації. — Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розв., матер. Під ред. акад. М. Грушевського. Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. при УАН), т. XXIII. [Київ]. ДВУ. 1928. Стор. 36 — 41 з 7-ма мал. в тексті.

Смолічев, П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. Ibidem. Стор. 118 — 146 з 2-ма табл.

Тутковський, П., акад. Передісторична природа Чернігівщини. (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду). Ibidem. Стор. 1 — 16 з 2-ма геолог. мапами та геолог. перетином околиць Мізинськ. стан.

Федоровський, О., проф. Археологічні розкопани в м. Харкові. Попереднє повідомлення. — Газета «Комуніст». Харків. Неділя 1-го липня 1928. Стор. 5.

Федоровський, О., проф. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні. (Тези). — «Східний Світ». [Харків], 1928. №2. Стор. 288 — 289. (Всеукр. Наук. Асоц. Сходознавства).

Харлампович, К., акад. [Рецензія]. «Гістарычна-археалогічны зборнік. № 1. Выданьне Інстытуту Беларускае культуры. У Менску, 1927. Стор. 389». — Наук. двохміс. «Україна», під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1928. Кн. 1. Стор. 155 — 161. (ВУАН, Істор. сек.).

Шамрай, С. Деревлянські могили. — Науковий збірник за рік 1928. Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. УАН). Під ред. акад. М. Грушевського. Т. XXVIII. [Київ]. ДВУ. 1928. Стор. 3 — 24 з 5-ма мапами.

Шугаєвський, В. Мідяний змієвик Чернігівського музею — повторення золотої «Чернігівської гривни» — Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розв., матер. Під ред. акад. М. Грушевського. Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві (тепер Істор. сек. при УАН), т. XXIII. [Київ]. ДВУ. 1928. Стор. 224 — 234 з 1-ю табл.

*Ščerbakivskyj, V. Die vorgeschichtlich-archäologischen For-

schungen in der Ukraine nach dem Weltkriege. Mitteilungen des Ukr. Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. 1928. Heft 2.^r Стор. 21—34.

Ščerbakivskyj, V. A propos du modèle de terre cuite d'un prétendu enclos sur pilotis de M. E. Majewski. Poznań, 1928. 4 стор. + 1 табл. (Odbitka z „Przeglądu Archeologicznego“. Tom III. Zesz. 3).

Юркевич, В. [Рецензія]. „Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov. Archéologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines. Prague 1926“. „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines I. Prague 1927“.—Науковий двохміс. „Україна“, під ред. акад. М. Грушевського. Київ. ДВУ. 1928. Кн. 1. Стор. 135—140. (ВУАН, Істор. секція).

В. К. Проф. В. Г. Ляскоронський. (1859 — 1928).—Бюлетень Київської секції Наукових Робітників. Київ, лютий 1928. № 4. Стор. 12 — 13.

Каталог виставки досягнень місцевої археології за 10 років (1917 — 1927) та виставки картин краєзнавчого змісту. Одеса, 1928. (26 × 17). 27 стор. (Одеський Історично-Археологічний Музей).

Коротке звітлення про діяльність Миколаївського Історично-Археологічного Музею за 1927 рік. Миколаїв. Видання Миколаївського Історично-Археологічного Музею. 1928. (21 × 14). 15 стор.

Д Е Щ О Ї

Передмова	VII
<i>Валерій Козловська</i> . Значіння проф. В. В. Антоновича в українській археології	IX
<i>Анатоль Носов</i> . Проф. Ф. К. Вовк в українській археології	XXIII

Археологічний відділ.

<i>Серій Гамченко</i> . Житомир за перводжерелами передісторичної археології	1
Короткий переказ змісту французькою мовою	22
<i>Юхим Сіциньскій</i> . Матеріали до археології Західного Поділля	25
Короткий переказ змісту французькою мовою	42
<i>Олександр Потатів</i> . Опуکلонденцевий посуд бронзової доби сточища р. Донця	45
Короткий переказ змісту французькою мовою	60
<i>Проф. Олександр Федоровський</i> . Майдани Харківщини та майданові теорії	61
Короткий переказ змісту французькою мовою	61
<i>Микола Фукс</i> . Про городища скитської доби на Харківщині	88
Короткий переказ змісту французькою мовою	111
<i>Серій Дложевський</i> . Амфорні ручки з клейнами Ольбійських розкопів 1926 р.	113
Короткий переказ змісту французькою мовою	123
<i>Михайло Рудинський</i> . Кантамірівські могили римської доби	127
Короткий переказ змісту французькою мовою	156
<i>Леонід Добровольський</i> . Китаїв під Києвом	159
Короткий переказ змісту французькою мовою	178
<i>Вадим Щербаківський</i> . Магнітна інклинація й датування кераміки	179
Короткий переказ змісту французькою мовою	187
<i>Петро Куриний</i> . Білогрудівські кам'яні стели	189
Короткий переказ змісту французькою мовою	219

Мистецький відділ.

<i>Акад. Олекса Новицький</i> . Здобутки українського мистецтвознавства за десятиріччя після Жовтневої Революції	223
<i>Марія Новицька</i> . Вивчання старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу	233
<i>Акад. Олекса Новицький</i> . Спроби реконструкції Київської Софії	247
Короткий переказ змісту французькою мовою	258
<i>Проф. Дмитро Кіплік</i> . Знімання фрески з стін Чернігівського Спаського Собору	261
Короткий переказ змісту французькою мовою	269
<i>Валерій Козловська</i> . Давні хрести в районі між м. Ржищевим і с. Ходоровим Київської округи	271
Короткий переказ змісту французькою мовою	285

Критика та бібліографія.

Література про українські килими за часів революції. <i>Марій Щепотьової</i>	307
Огляд літератури про розпис селянських хат. <i>Тетяни Мішківської</i>	313
<i>Геринович, В. Ол., проф. д-р</i> . Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукиші, Китайгородського району, Кам'янець-Подільської округи. — „Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти“. Том 1. 1926. Розд. „Хроніка“, стор. 14-17 + 2 таблиці. <i>Сильвестра Маури</i>	318
<i>В. И. Громова (З. М.)</i> . Матеріали к познанию фауны Трипольской культуры (с табл. II и III). „Ежегодник Зоологического Музея Академии Наук СССР“. 1927. Ст. 83-122. О. Melnyk. Die neolithischen Haustiere Südosteuropas (з 9-ма табл.). Sonderabdruck aus „Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie“. Bd. XI, Heft 1 (1928). <i>Валерій Козловської</i>	321
<i>Sir Arthur Evans</i> . The Palace of Minos. A comparative account of the successive stage of the early Cretan civilisation as illustrated by the discoveries at Knossos. Vol. II, parts 1-2. London. 1928. Ст. 844 з 559 мал. + 17 табл. (з них 7 барвистих). <i>Проф. Олексія Захарова</i>	324
<i>К. Кржемінський</i> . Стінні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту. 50 окремих таблиць. Кам'янець. 1927 р. <i>Дмитра Маламужа</i>	325
<i>Б. Пилипенко</i> . Нові печери (Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928, ст. 103-130). <i>Наталі Коцюбинської</i>	330
З приводу статті <i>М. А. Фриде</i> „Гончарство на юге Черниговщины“. <i>Евгеній Спаської</i>	331
<i>В. Щербаківський</i> . Основні елементи орнаментативі українських писанок і їхнє походження. Окр. відб. Прага, 1925. <i>Тетяни Мішківської</i>	334
Бібліографічний покажчик з археології. <i>Сильвестра Маури</i>	338

TABLES DES MATIÈRES

Préface	VII
V. Kozlovska. Place que tient prof. V. Antonovytsch dans l'archéologie ukrainienne	IX
A. Nosov, Prof. Th. Vovk (Volkoff) dans le domaine de l'archéologie d'Ukraine	XXIII
Archéologie.	
S. Hamtchenko. Les monuments préhistoriques de Jytomyr et de ses environs	1
Résumé en français	22
E. Sitzinsky. Matériaux pour l'archéologie de la Podolie de l'Ouest	25
Résumé en français	42
A. Potapov. La poterie à fond circulaire de l'âge de bronze provenant du bassin du Donetz	45
Résumé en français	60
A. Fedorovsky. Les maïdans de l'ancien gouvernement de Kharkiv et le problème de leur origine	61
Résumé en français	88
N. Fuks. Enceintes de l'époque scythique dans l'ancien gouvernement de Kharkiv	91
Résumé en français	111
S. Dlojevsky. Timbres amphoriques des fouilles d'Olbia 1926	113
Résumé en français	126
M. Roudynsky. Les sépultures de l'époque romaine à Kantamyrivka	127
Résumé en français	156
L. Dobrovolsky. Kytaïv près du Kyïv	159
Résumé en français	178
V. Chtcherbakivsky. L'inclinaison magnétique et la définition de l'âge des produits céramiques	179
Résumé en français	187
P. Kourinny. Les stèles en pierre de Bilhroudivka	189
Résumé en français	219
Histoire d'art.	
A. Novytsky. Les résultats des études sur l'histoire d'art d'Ukraine pendant les 10 années après la révolution d'Octobre	223
M. Novytska. Les études sur les tissus et les broderies en Union des R. S. S. pendant les 10 années après la révolution d'Octobre	233
A. Novytsky. Essais de reconstruction de la cathédrale S - te Sophie de Kyïv	247
Résumé en français	258
D. Kiptik. Fresque détachée des murs de la cathédrale de Tchernihiv	261
Résumé en français	269
V. Kozlovska. Croix anciennes de la région entre la bourgade Rjychtchiv et le village Khodoriv du département de Kyïv	271
Résumé en français	285
B. Jouk. Les ceintures d'origine orientale en Ukraine	287
Résumé en français	299
N. Onatsky. Trouvailla d'anciens carreaux dans le village de Krasnopillia dans la région de Kharkiv	301
Résumé en français	303
Critique et bibliographie.	
Notes et revues par M. Chtchepotieva (307), T. Michkivska (313), S. Mahoura (318), V. Kozlovska (321), A. Zakharov (324), D. Malamouge (325), N. Kotsioubynska (330), E. Spasska (331), T. Michkivska (334), S. Mahoura (338).	

E R R A T A

(Найприкріші з помічених друкарських помилок).

Стор.	рядок	надруковано:	треба:
31	13 знизу	Глецаві	Глецаві
130	14 "	загального	загальною
150	2 " (прим.)	ст. Санджарова	м. Ст. Санджарова.
156	17 "	d'autant	d'autant
157	5 згори	sourroil	sourroie
167	13 "	Київського	Київського
196	5 знизу	Протестування	Протесування.
204	13 "	нім	ніж
"	7 "	скороченому	скорченому
207	8 згори	Встановлюючи terminus ante quem, треба	Встановлюючи terminus ante quem білозерських стел, треба.
210	2 згори	з Collorgn'y	з Collorgu'y
214	2 "	шпилька	булавка
233	4 знизу	Історичному Музеї, Троїцько-Сергіївської Лаври	Історичному Музеї Троїцько-Сергіївської Лаври
239	8 "	перкового	перкового
242	25 "	Ткачування на Україні Мистецтво, 1919, № 3—4	Ткачування на Україні. Ча- сопис „Мистецтво“, 1919, № 3—4.
"	20 "	Червоний шлях, 1928	Червоний шлях, 1928
245	27 згори	П. П. Козлова	П. К. Козлова
"	29 "	Козлов Н. К.	Козлов П. К.
251	9 знизу (прим. 1)	inscrete	inscite
252	17 "	„шифром“	„шифером“
255	8 згори	доведеться	доводиться
"	10 "	виразами з англійської	виразами перекладу з англій- ської
256	2—3 "	він каже що	він каже:
"	1 знизу) Купльєр Фр.	4) Кугльєр Фр.
283	1 згори	питу	типу
284	8 знизу	давнів	давніх

На стор. 125 у рядку 9 знизу (прим. 1) клейно-монограму подано, як С А С. Навсправжки це клейно являє собою таки монограму, подібну до поєднання цих літер (відповідного знаку друкарня не мала).

ВИДАННЯ

Всеукраїнського Археологічного Комітету

- Коротке звітлення за археологічні дослідження р. 1925. Київ, 1926. 120 ст.
Вадим Модзалевський. Гути на Чернігівщині. За редакцією та з передмовою акад. М. Біляшівського. Київ, 1926, 194 ст.
Трипільська культура на Україні. Вип. I. За редактуванням голови комісії В. Козловської та секретаря П. Курінного. Київ, 1926, 211 ст.
Проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту. З передмовою Миколи Макаренка. Київ, 1927. 27 ст.
Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. Київ, 1927, 249 ст.
-

PUBLICATIONS

du Comité Archéologique d'Ukraine.

- Compte-rendu de la section d'archéologie. An 1925. Kyïv, 1926. 120 p.
V. Modzalevsky. Les verreries de jadis dans la province de Tchernihiv. Redaction et préface par N. Biliachivsky, membre de l'Académie. Kyïv, 1926, 194 p.
La Culture de Tripolie en Ukraine (La civilisation trypillienne en Ukraine). Tome I. Sous la redaction de V. Kozlovska, président de la section, et de P. Kourinny, secrétaire. Kyïv, 1926. 211 p.
Prof. G. Pavloutzky. Histoire d'ornement ukrainien. Préface par Nicolas Makarenko. Kyïv, 1927. 27 p.
Compte-rendu du Comité Archéologique d'Ukraine. An 1926. Kyïv, 1927. 249 p.
-

TABLES DES MATIÈRES

Préface	VII
V. Kozłowska. Place que tient prof. V. Antonovyč dans l'archéologie ukrainienne	IX
A. Nosov. Prof. Th. Vovk (Volkoff) dans le domaine de l'archéologie d'Ukraine	XXIII
Archéologie.	
S. Hamtchenko. Les monuments préhistoriques de Jytomyr et de ses environs	1
Résumé en français	22
E. Sitzinsky. Matériaux pour l'archéologie de la Podolie de l'Ouest	25
Résumé en français	42
A. Potapov. La poterie à fond circulaire de l'âge de bronze provenant du bassin du Donetz	45
Résumé en français	60
A. Fedorovsky. Les maïdans de l'ancien gouvernement de Kharkiv et le problème de leur origine	61
Résumé en français	88
N. Fuks. Enceintes de l'époque scythique dans l'ancien gouvernement de Kharkiv	91
Résumé en français	111
S. Dlojevsky. Timbres amphoriques des fouilles d'Olbia 1926	113
Résumé en français	126
M. Roudynsky. Les sépultures de l'époque romaine à Kantamyrivka	127
Résumé en français	156
J. Levitzky. Les cercueils du fin de l'époque néolithique aux bords du milieu de la rivière Slouch	159
V. Chtcherbakivsky. L'inclinaison magnétique et la définition de l'âge des produits céramiques	179
Résumé en français	187
P. Kourinny. Les stèles en pierre de Bilohroudivka	189
Résumé en français	219
Histoire d'art.	
A. Novytsky. Les résultats des études sur l'histoire d'art d'Ukraine pendant les 10 années après la révolution d'Octobre	223
M. Novytska. Les études sur les tissus et les broderies en Union des R. S. S. pendant les 10 années après la révolution d'Octobre	233
A. Novytsky. Essais de reconstruction de la cathédrale S-te Sophie de Kyïv	247
Résumé en français	258
D. Kiplik. Fresque détachée des murs de la cathédrale de Tchernihiv	261
Résumé en français	269
V. Kozłowska. Croix anciennes de la région entre la bourgade Rjychtchiv et le village Khodoriv du département de Kyïv	271
Résumé en français	285
B. Jouk. Les ceintures d'origine orientale en Ukraine	287
Résumé en français	299
N. Onatsky. Trouaille d'anciens carreaux dans le village de Krasnopillia dans la région de Kharkiv	301
Résumé en français	303
Critique et bibliographie.	
Notes et revues par M. Chtchepotieva (307), T. Michkivska (313), S. Mahoura (318), V. Kozłowska (321), A. Zakharov (324), D. Malamouge (325), N. Kotsioubynska (330), E. Spasska (331), T. Michkivska (334), S. Mahoura (338).	

ДЕ ЩО Є.

Передмова	VII
Валерія Козловська. Значіння проф. В. Б. Антоновича в українській археології	IX
Анатоль Носов. Проф. Ф. К. Вовк в українській археології	XXIII

Археологічний відділ.

<i>Сергій Гамченко</i> . Житомир за перводжерелами передісторичної археології	1
Короткий переказ змісту французькою мовою	22
<i>Юхим Сіциньскій</i> . Матеріали до археології Західнього Поділля	25
Короткий переказ змісту французькою мовою	42
<i>Олександр Потанів</i> . Опукладнені посуд бронзової доби сточища р. Донця	45
Короткий переказ змісту французькою мовою	60
<i>Проф. Олександр Федоровський</i> . Майдани Харківщини та майданові теорії	61
Короткий переказ змісту французькою мовою	88
<i>Микола Фукс</i> . Про городища скитської доби на Харківщині	91
Короткий переказ змісту французькою мовою	111
<i>Сергій Дложевський</i> . Амфорні ручки з клейнами Ольбійських розкопів 1926 р.	113
Короткий переказ змісту французькою мовою	126
<i>Михайло Рудинський</i> . Кантамірівські могили римської доби	127
Короткий переказ змісту французькою мовою	156
<i>Левицький, І. Ф.</i> Домовина кінця неолітичної доби на побережжю середньої течії р. Случі	159
<i>Вадим Щербаківський</i> . Магнітна інклинація й датування кераміки	179
Короткий переказ змісту французькою мовою	187
<i>Петро Куриний</i> . Білогрудівські кам'яні стелі	189
Короткий переказ змісту французькою мовою	219

Мистецький відділ.

<i>Акад. Олекса Новицький</i> . Здобутки українського мистецтвознавства за десятиріччя після Жовтневої Революції	223
<i>Марія Новицька</i> . Вивчення старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу	233
<i>Акад. Олекса Новицький</i> . Спроби реконструкції Київської Софії	247
Короткий переказ змісту французькою мовою	258
<i>Проф. Дмитро Кіплік</i> . Змінення фрески з стін Чернігівського Спаського Собору	261
Короткий переказ змісту французькою мовою	269
<i>Валерія Козловська</i> . Давні хрести в районі між м. Ржищевим і с. Ходоровим Київської округи	271
Короткий переказ змісту французькою мовою	285

Критика та бібліографія.

Література про українські килими за часів революції. <i>Марії Щепотьєвої</i>	307
Огляд літератури про розпис селянських хат. <i>Тетляни Мишківської</i>	313
<i>Геринович, В. Ол.</i> проф. д-р. Стоянка неолітичної людини біля с. Велікої Мукші, Китайгородського району, Кам'янець-Подільської округи. — „Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народньої Освіти“. Том 1. 1926. Розд. „Хроніка“, стор. 14-17 + 2 таблиці. <i>Сильвестра Маури</i>	318
<i>В. И. Громова</i> (З. М.). Матеріали к познанию фауны Трипольской культуры (с табл. II и III). „Ежегодник Зоологического Музея Академии Наук СССР“. 1927. Ст. 83-122. <i>О. Melnyk</i> . Die neolithischen Haustiere Südosteuropas (з 9-ма табл.). Sonderabdruck aus „Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie“. Bd. XI, Heft 1 (1928). <i>Валерія Козловської</i>	321
<i>Sir Arthur Evans</i> . The Palace of Minos. A comparative account of the successive stage of the early Cretan civilisation as illustrated by the discoveries at Knossos. Vol. II, parts 1-2. London. 1928. Ст. 844 з 559 мал. + 17 табл. (з них 7 барвистих). <i>Проф. Олексія Захарова</i>	324
<i>К. Кржемінський</i> . Стіні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту. 50 окремих таблиць. Кам'янець. 1927 р. <i>Дмитра Маламужа</i>	325
<i>В. Пилипенко</i> . Нові печери (Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928, ст. 103-130). <i>Наталі Коцюбинської</i>	330
З приводу статті М. А. Фриде „Гончарство на юге Черниговщины“. <i>Евгеній Спаської</i>	331
<i>В. Щербаківський</i> . Основні елементи орнаменту українських писанок і їхнє походження. Окр. відб. Прага, 1925. <i>Тетляни Мишківської</i>	334
Бібліографічний покажчик з археології. <i>Сильвестра Маури</i>	338

KIY

НИБУ

НИБУ

